SZABAD KIRÁLYI

DEBRECZEN VÁROS TÖRTÉNELME.

MÁSODIK KÖTET

NÉGY ÁBRÁVAL.

I. RÁKÓCZY GYÖRGY FEJEDELEM HALÁLÁTÓL DEBRECZENNEK SZAB. KIRÁLYI VÁROSI RANGRA LETT EMELTETÉSEIG (1693).

IRTA

SZŰCS ISTVÁN

MAGYAR ACADÉMIAI LEVELEZŐ TAG.

DEBRECZEN

NYOMATOTT A VÁROS KÖNYVNYOMDÁJÁBAN.

1871.

TARTALOM.

Hatodik Fejezet.

I. Rákóczy György fejedelem halálától I. Apaffy Mihály fejedelemségre emeltetéseig. 321—417. lap.

I. II. Rákóczy György fejedelem már uralkodása kezdetén tulbizakodottnak mutatkozván, a debreczeniek, jövőjük biztositásáról gondoskodnak. Ugy III. Ferdinánd király, mint II. Rákóczy György fejedelem kiváltság-leveleket ad Debreczennek. E város több izben szenved tüzvész miatt. 321—326. II. A lengyelország elleni háboru, II. Rákóczy György hadaira nézve gyászos véget ér. 326—329. III. Debreczennek nagy rész jut e szerencsétlenségből. 329—333. IV. II. Rákóczy Györgyöt a török nagy vezér a fejedelemségből letétetni parancsolja. A parancs teljesitése miatti késedelemért, s a török elő-csapatoknak II. Rákóczy által Lippánál szétveretéseért, a nagyvezér, Erdélyt s a részeket duló tatársággal borittatja el; ő maga is roppant haddal érkezvén Jenő alá, azt feladásra erőlteti, s fejedelmül Barcsay Ákost kényszeriti; s mind ezeket II. Rákóczy György Debreczen alatti táborából megtörténni engedni kénytelen. 333—338. V. Barcsay rendeletei által sértve érezvén magát II. Rákóczy György, a hajduságból szedett seregével Erdélybe betör, Barcsay hadait szétveri, s a fejedelmi széket ujra elfoglalja. Szejdi pasa parancsot kap Rákóczynak Erdélyből kivetésére. 338—343. VI. Debreczen városnak e háborus időben lelkes előljárói: Biczó István, Vigkedvű Mihály és I. Dobozy István. Rövid ismertetése a Dobozy családnak. A három Dobozy István. 343—349. VII. Debreczen város népének mindenfelőli szorongattatása és sarczoltatása. A város részéről a török nagy vezérhez Jenő alá fényes küldöttség megy, de az, szerencsétlenül jár. Ignát András másodbiró ártatlan létére megöletik. 349—354. VIII. II. Rákóczy György Debreczen alatt táborozik, s bár igéri, hogy megfogja a török ellen védeni a város népét; azt — eltávozván hadaival — magára hagyja. A város népének a tatárok dulása miatti rettegése. 354—360. IX. Barcsaynak a Hajdusághoz és Debreczenhez intézett hódolati felhivása siker nélkül maradt. Szejdi pasa, temérdek hadakkal felkészülve Temesvár alól megindul Erdély felé; utját a szarvasi hidon keresztül Debreczennek irányozza. Az eléje ment városi küldöttség, a város népének bántatlanságáért esedezik, a pasa ezt megigéri, s parancsolja, hogy a város népe helyben maradjon s meg ne futamodjék. 360—364. X. Gyulay Ferencz váradi kapitány II. Rákóczy György hive, — sokaknak ellenkező javaslata daczára, a bihari és szabólcsi hajduságga**l**, Szejdi jöttét gátolni kivánván, a Hortobágy-

hoz száll. Debreczen város népe — indokolt kérelme folytán — nem kényszerittetik ugyan a fölkelőkhöz csatlakozásra, de a magyar hadakat mindennemü éléssel ellátni köteleztetik. A Szejdi izenete által több izben intett hajduk nem hagyják el II. Rákóczy György ügyét, s lakhelyeikről családjukat ki nem mozditják. Gyulay Ferencz, Szejdi közeledtével, tanácsosnak látta — csatát nem állván — hátrálni, s e miatt a reményökben csalatkozott, s helyben maradott hajdu városok Szejdi által rettenetesen fenyittetnek. 364—373. Szejdi Debreczen alá érkezik, s bár a tábor részére mindennemü élésről gondoskodik is a város; ez még is a kegyetlen pasa által — azon ürügy alatt — hogy a menekülő hajduságot keblébe fogadta, 300,000 tallér sarcz-fizetésre büntettetik. 373—380. XII. A temérdek összeg-fizetés tüstint nem teljesithetése miatt mit sem használván esdeklés, rimánkodás, ugy a városi előljárók mint egyes polgárok, iszonyuan kinoztatnak s halállal fenyegettetnek. A sarcz egy része nagy keserveseu összegyüjtetik s a pasának átadatik, a másik része lefizetésére 40 napi határidő engedélyeztetik. 380—384. XIII. Szejdi tova indulva Debreczen alól, Biharmegye nemesi közönségét maga elé idézi s megsarczolja, Pocsaj várát szétrombolja. A székelyhidi várhoz hozzá nem férhetve, a vár körüli nádasokban s réteken rejtődzködő ártatlan ezreket részint lekonczolja, részint rabszijjra fűzi, s beindul Somlyó felé Erdélybe Rákóczy ellen. 384—388. XIV. Gyalui csata, Rákóczy a harcztérről sebekkel boritva vitetik Váradra s ott meghal, serege a csatatéren megsemmisittetik, Szejdi a harczmezőről ir levelet a debreczeni birónak. Barcsay Ákost maga mellé vevén, kiindul Szejdi Erdélyből Debreczen felé; azonban utját Váradnak veszi. 388—391. XV. Ali Szerdár, Várad megvételét tüzi czélul. A debreczeni küldöttség Temesvárig megy Alihoz. A visszaérkezett küldöttség elbeszélvén Ali által hidegen lett fogadtatását; a város népe kétségbe esik s futni készül; azonban egyesek bátoritására helyben marad. Ali megérkezik Várad alá, s az onnan kicsapó tatár török hadak nyugtalanitják Debreczen várost. 391—396. XVI. A váradi vár a török által bevétetik, s az ottani lakosok egy része Debreczenbe, más része Erdély felé menekül. Ez időtől fogva Debreczen város a váradi pasák önkényétől lesz függővé. 396—401. XVII. A török által pártolt Barcsay Ákos ellenében, német hadaktól gyámolitva Kemény János lép fel, s magát fejedelmül ösmerteti el. Barcsay Ákos a fejedelemségről leköszön, uem sokára erőszakos halált szenved. Elébb Izmail pasa, majd Ali Szerdár is Erdélybe benyomulnak, s ez utóbbi kihajtva Keményt Erdélyből, Apaffy Mihályt választatja fejedelemnek, 401—407. XVIII. Debreczen város egyfelől a Kemény János ügyét pártoló német hadak miatt szenved igen sokat, másfelől Szinán váradi pasa zsarnokoskodik a városon, s az ártatlan birót Vigkedvü Mihályt kivégezteti. Ali Szerdár ujra behódoltatja Debreczent, s uj hódoltsági okmányt ád, évenkint 10,000 tallér adót kötvén ki. A város népe ez alkalommal megszámláltatik. A váradi pasák éktelen zsarlásokat követnek el Debreczenen. 407—417.

Hetedik Fejezet.

I. Apaffy Mihály fejedelemségre jutásától Debreczennek királyi rangra lett emeltetéseig (1693). 417—506.

I. Az Apaffy fejedelem ellen törő Kemény János hadait Kucsuk pasa Nagy-

Szőlősnél megveri; maga Kemény János is a harcztéren eltapodtatik. Apaffy vágytárs nélkül maradván, fejedelemségét megkezdi, 1663-dik és 1664-dik években hadaival Erdélyből ki jő, a török hadak segedelmére; ugyan ez időben moldvai oláh- és tatár-hadak is jőnek Magyarországra. 417—422. II. A tatárhadak erősen megsarczolják Debreczent, de a moldvai és havasalföldi vajdák kimélő figyelemben tartják e várost. A székelyhidi várban levő német várparancsnok sarczolja Debreczent. A kegyetlen várkapitány ellen saját katonái föltámadnak, őt a várból kirekesztik s a várat Apaffynak átadják. 422—426. III. Debreczent a most már erdélyi fejedelemséghez tartozó székelyhidi vár magyar parancsnoka is sarczolja; sarczolja a szathmári vár német parancsnoka is; a váradi pasák pedig éktelen garázdálkodásokat követnek el a városon. Azért, hogy a magyar királysági hadak Várad vidékét pusztitották; a debreczeni biró tétetik a váradi pasa által felelőssé, s idéztetik. Főbiráját, erőszakos haláltól féltvén, a város népe nem akarja bocsátni, de az elutazik. Sok szitkot áll ki a város birája Váradon, de tettleges bántódása nem lesz. Székelyhid vára széthányatik. A váradi pasák zsarlásait tovább türni nem képes debreczeni előljárók a fényes portánál személyesen tesznek panaszt; s elégtételt csak részben nyernek. Törökül értő tolmácsok használása. 426—434. IV. A debreczeniek bele unván a török zsarlásba; I. Leopold császár és király ótalma után járnak, s attól több kiváltság-leveleket nyernek, de nyernek kiváltság-levelet I. Apaffy fejedelemtől is. A magyar hazában a polgári és vallási szabadság mind inkább korlátoltatik, s e csapást a protestans egyházak és iskolák, közelebbről az eperjesi és pataki iskolák is megérzik. Rövid érintése a pataki iskolai tanulók bujdosásának. 434—441. V. Az Erdélybe kibujdosott magyar elégületlenek betörvén Magyarországba; változó szerencsével meginditják a kurucz hadjáratot. Kurucz és labancz kegyetlenkedések. — Debreczen város, — azon ürügy alatt, mintha szándékosan nyujtana menhelyet a kuruczoknak, Strassoldó német tábornok által erősen megsarczoltatik. A kurucz hadjárat irányára befolyt Teleky Mihály és Tököly Imre jellemzése. A kurucz hadjárat enyhébb bánásmódra inditja a magyar királysági kormányt. 441—447. Debreczen város a Tököly kuruczaival nem rokonszenvez; e miatt Tököly nemtelenül áll boszut, mi által a debreczeni nép előtt minden becsületét elveszti. A német hadak, labanczok, kuruczok, s váradi pasák egyre sajtolják Debreczent. Az 1681-dik évi debreczeni nagy tüzvész. Apaffy fejedelem Debreczen alá száll táborával, itt egyesül a török hadakkal. Böszörményt, Kállót beveszi, majd Szathmáron keresztül visszatér Erdélybe. A német hadak közelgése miatt megrémülvén Debreczen város népe, alig tartóztathatja magát meg a futástól. Tököly az ő ügye iránt közönyös Debreczent erősen fenyegeti levelében. Apaffy ujolag Debreczen alá jön táborával: odább megy Magyarországba; de nem sokára haza tér. A váradi pasák haragusznak, hogy Debreczen város a böszörményi labanczokat közelében megtüri. 447—457. VII. Kara-Mustafa nagyvezér alatt a török nagy tábor közeledvén Magyarország felé, Debreczen város fényes küldöttsége nándorfehérvárig megy, s ott a szultán és nagyvezér előtt tiszteleg, s a váradi pasák szertelen zsarlásai ellen ótalom-levelet kér és nyer. Ez alatt az itthon maradott előljárók, a temérdek hadakkal Debreczen alatt megjelent tatár Chámtól és ennek vezérétől, ajándékok által eszközlik ki a bántat-

lanságot. A tatár had odább megy. Apaffy fejedelem is — de ezuttal nem Debreczen felé — kiindul magyarországra, s neki és táborának Berettyó-Ujfaluhoz élés küldetik. Apaffy Győr alatt vesz állomást, mig Kara-Mustafa Bécset vivja. Kara-Mustafa Bécs alól csúfosan veretik vissza. Apaffy is Győr alól Szólnokon, Túron, Aradon keresztül haza vonul, s neki ez uttal is élelmi szerek voltak a város részéről küldendők. Debreczen városra, az uralkodása végét sejtő török igája nagyon rá nehezedik. 457—465. VIII. Debreczen város előljárói az ecsedi, kállai, szathmári és tokaji várparancsnokok követelései ellen Eszterházy János győri várkapitány közbenjárására, Budavár alatt táborozó fővezér Károly lothringi herczeg és több fő uraknál keresnek ótalmat. Az egri pasa féktelenkedik Debreczen ellen. 465—470. IX. Caraffa Antal német tábornok által Debreczen város ellen intézett executiónak leirása. 470—477. X. Budavár a török kézből kiesik. Erdély I. Leopold császár és király kegyelmét keresi. A bécsi tractatusnak Debreczenre is kiterjedő pontja. Caraffa Erdélybe megy, s azt meghóditja. Apaffyné buvában meghal, utána férje is nem sokára sirba száll. I. Apaffy Mihály fejedelem jellemzése. 477—481. XI. Tököly Imre Erdélybe Oláhország felől betör, s Zernyestnél a német-magyar hadakat tönkre veri, fejedelemsége azonban csak egy hónapig tart. Ez esemény a bécsi udvart Erdély s a részek iránt kedvezőbb indulatra hangolván, Bethlen Miklósnak sikerült kinyernie a Leopold-féle okmányt, melynek 3-dik pontja Debreczen város érdekeinek kedvező. Debreczen elszakasztatik Erdélytől, s a magyar koronához visszacsatoltatik. Visszaemlékezés Erdélyországnak Debreczen város iránti érdemeire. Tököly Imre és II. Apaffy Mihály utóélete. 481—487. XII. A német hadak megsokasodnak Debreczenben. Károly lothringi herczeg Erdélyt csapataival megszállja. Debreczen város határát száskák sokasága pusztitja el. A német hadak a váradi várban levő törököket beszoritják; de ezuttal a várat be nem veszik. A német hadak eltávoztával, a törökök a debreczeni előljárókat Váradra idézvén, ott őket a török katonák szidalmazzák. Tatárság boritja el Debreczent. A város népének egy része elfut, a hon maradott rész erősen megsarczoltatik. A tatárok távoztával a váradi törökök veszik sarcz alá Debreczent 487—492. XIII. Várad a töröktől visszavétetik. Gyula felől jövő tatárok ismét megsarczolják Debreczent. Némely lakosok az előljárók ellen feltámadnak, s ezek megbüntettetnek. 492—496. XIV. Debreczen város I. Leopold császár és királytól több kiváltság-levelet s azok között a várost királyi városi rangra emelő diplomát is nyeri. 496—506.

Második Rész.

Debreczen város belélete a reformatió bevételétől (1536) Debreczennek királyi városi rangra lett emeltetéseig (1693).

Első Fejezet.

Debreczen város belélete polgári közigazgatási és törvénykezési tekintetben. 507—536.

I. Debreczen város népességének részint lakosokul, részint polgárokul begyülekezők általi szaporodása. Polgári census. Városi előljárók: főbiró, másod-biró, esküdt-birák, esküdt-polgárok választás módja. Előljárók és egyéb tisztviselők dijaztatása 507—515. II. A tanácsi

rend ügykezelése, hivatali eskü, kis-tanács, nagy-tanács, és főbiró hivatal-köre. Ügyek feljebbezése. Enyingi Török Jánosnak a városi előljárók teendőire befolyása. 515—521. III. A kis-tanács és nagy-tanács teendőinek részletezése. 521—530. IV. Város ódon közházának rajza s ennek magyarázata. Bel- s külkastély. A város e korszakbeli főbiráinak névsora 521—536.

Második Fejezet.

Debreczen város egyházi, vallási és erkölcsi állapotáról, 536—582.

I. A reformátiónak Debreczenben keletkezésének története, s e korszakban reform. lelkipásztorok névsora. A lelkipásztorok itteni számának koronkénti szaporodása. Öreg templom, uj- vagy kis-templom, ispotály. 536—548. II. Mélius Péter életrajza, müködésének hatása, érdemeinek korabeliek által is méltánylása. 548—555. III. A városi könyvnyomda felállitásának kezdete, s annak hasznos volta. 555—559. IV. A protestáns lelkészi hivatal magasztos volta; a debreczeni ref. lelkipásztorok irodalmi munkásságának részletezése. (Gönczi Kovács György, Szikszai Hellopaeus Bálint, Félegyházi Tamás, Szilvás Ujfalvi Imre. Hodászi Pap Lukács. Száraszi Ferencz, Melotai Nyilas István) 559—566. V. Továbbá részletezése a debreczeni ref. lelkészek irodalmi müködésének: Keresszegi Hermán István, Kismarjai Veszelin Pál, Szoboszlai Miklós, Thornai Pásztor István, Báthori Mihály, Nógrádi Mátyás, Csuzi Cseh Jakab, Köleséri Sámuel, Kabai Gellért, Csipkés Komáromi György. 566—576. VI. Debreczen város ref. népének szigoru vállásossága, s vallási féltékenysége. 576—582.

Harmadik Fejezet.

Debreczen város belélete, iskolai és tudományos tekintetben. 582—629.

I. Elmélkedés a debreczeni ref. iskola keletkezéséről. 582—689. II. A debreczeni ref. iskola (e korszakbeli) tanárainak névsora; tanárok fizetése, s tanulók állapota. 589—595. III. Tanárok képzettségi fokozata. Megyesi Pál. A debreczeni ref. iskola collégiumi nevezetének eredete. Szilágyi Tönkő Márton, Lisznyai Pál, Mártonfalvi György érdemeinek méltánylása. 595—599. IV. A debreczeni ref. iskolának belélete: együtt lakás, egyen-ruhaviselés, s tanitva tanulás, s élelmezés. 599—605. V. Legátió, supplicatió, rectoria, instructoria, s külországokba mehetési segélyezés. 605—608. VI. Alapitványozók: Bocskay István, Bethlen Gábor, I. Rhédey Ferencz, Zólyomi Dávid, I. Rákóczy György, Barcsay Ákos, Lónyay Anna, II. Rhédey Ferencz, I. Apaffy Mihály s többek. 608—611. VII. Iskolai törvények a debreczeni ref. tanodában, s azoknak története. 611—617. VIII. Iskolai törvények kiszolgáltatása, s szigoru fegyelemtartás. 617—621. IX. Debreczeni ref. tanoda ódon épületének rajza és magyarázata. Elmélkedés a tanodai könyvtár keletkezéséről 621—626. X. Debreczen város e korszakbeli népének miveltsége. 626—629.

Negyedik Fejezet.

Debreczen város belélete, népesség- mezőgazdaság- műipar- és kereskedelem tekintetéből. 630—655.

I. A város népességi mozgalma, területének terjedése, s lakóinak foglalkozása s élelem kereset-módja, földmivelés, barom-tenyésztés, termény-

kereskedés, kertészet, szőlő-mivelés, méh-tenyésztés, erdőszet. 630—635. II. Kézműipar: szappanosok, szijgyártók stb. Épitészet. Épitkezésmód. Fegyvercsizárok, lakatgyártók, s ezeknek a váradi hasonnemüekkeli viszonya. Salétrom készités, puskapor termelés. Mészáros mesterek szabadalmai. 16 czéhtársulat. 635—641. III. Áru forgalom s kereskedés, országos vásárok, heti vásárok, behozatali s kiviteli kereskedés, kézműipari készitmények. 641—646. IV. Népszokás, s népviselet. 646—650. V. Török uralom alatti viszonyok. Visszaemlékezés e korszakra. 650—655.

☞ *Figyelmet a sajtó hibákra, melyek az utolsó lapon kijegyeztettek.*

HATODIK FEJEZET.

I. Rákóczy György fejedelem halálától, I. Apaffy Mihály fejedelemségre emeltetéséig.

I.

Ha eddig is találkoztunk Debreczen város történelmének rajzolása közben hellyel közzel sötét képekkel: csak most következnek még igazán be, a zivataros idők, s azoknak maig is szivszorongató és lelketrázó emlékei. — De hagyjuk magát a történet muzsáját beszélni:

Miként fentebb érintve volt, I. Rákóczy György fejedelem hasonnevü fia, még 1642-dik évben el lőn választva a fejedelemségre. — Igy tehát II. Rákóczy Györgynek semmi akadály arranézve, hogy elhunyt atyjának a fejedelemségben közvetlenül utóda lehessen — nem adta magát elő; — annyival is inkább, mert ugyan ő, az eddig 10,000 aranyban fizetni szokott évi adóhoz Erdély részéről, ráadásul a fényes porta által már előbbi években is sürgetve követelt, — de I. Rákóczy György által makacsul megtagadott — 5,000 aranyat is az ország gazdagon ellátott pénztárából — a rendek belenyugvásával, minden kényszeritès nélkül megküldötte. — Minek folytán aztán ő, a fejedelmi jelvényeket is megkapá. — Ugyan ő, a magyar királysággal is kivánván a jó szomszédságot biztositni, az édes atyja élte tartamáig az 1645-dik évi békekötés erejénél fogva átengedett megyéket III. Ferdinánd királynak visszabocsátotta.

E közben az ifju fejedelem testvéröcscse a közkedvességü Rákóczy Zsigmond — mindenek méltó fájdalmára — elhunyt. Ő tudnillik abbeli bánatából, hogy nője a szende és bájos Henriette, a pfalz-rheini választó fejedelem V. Frigyes leánya — alig nehány hóra terjedő egybekelésök után, Sárospatakon 1651-dik év őszén himlőben elhalt, — magának édes anyja Loránffy Zsuzsánna társaságában Erdélybe utazása által kivánt enyhülést szerezni. — Azonban másként volt irva a sors könyvében. Mert a jeles fe-

jedelmi sarjadék, Fogarasban himlőbe esvén, nejét 1652. év február 4-kén a sirba követte. Maga a fejedelem is elkapta a himlőt. — Nehogy azért az ő hirtelen elhalálozása által, a Rákóczy családban megörökülni indult fejedelemség eszméje elejtessék; ez okból az összegyüjtött rendek 1652-dik év február havában — noha nem minden erőltetés nélkül — a beteg fejedelem hét éves fiát Ferenczet, atyja elhalálozása esetére, fejdelmi utódul elválasztották. — Melléje Kemény János fogarasi főkapitány, fejérmegyei főispán, s minden hadak fővezére, neveztetett országkormányzójává. — A gyermek-fejedelem elébe egyéb föltételek között a rendek azt is kitüzték, hogy azon esetre, ha ő, mostani ref. vallását r. catholica vallással cserélné fel, ez esetben az ő fejedelmi méltósága önként megszüntetettnek tekintessék.

Nem levén azonban II. Rákóczy Györgynek ez uttali betegsége halálos; felüdülése után kormányzása gondjait ujolag felveheté a nevezett fejedelem.

II. Rákóczy Györgyöt illetőleg, minden korabeli történészek egyetértőleg beismerik azt, hogy ő szép külsőhöz s deli termethez, harczias bátorságot, tettvágyat és nagy szellemi tehetségeket is párositott vala. — Mivelhogy azonban ő gyermekségétől fogva, nagy fejedelmi állapotban neveltetvén, semmi sanyaruságot nem kóstolt; édes atyja halála után pedig méltóságos fejedelemségnek jutván birtokába, s valamerre fordulna az országban, mindenütt csak derekas várakra, fényes jószágokra talált volna; — nem csoda, ha ily nagy világi boldogságtól megtántorodott az ifiu elme. — Annyival is inkább, mert testvér öcscse is elhalván, hanyatlott koru édes anyja pedig Sárospatakra vonulván el, a régi tapasztalt tanácsosoknak is kidőltével, többire csak saját esze sugallatát követve, vagy ifiu éretlen tanácsadókra hallgatva, járdalt vala ő fejedelmi pályáján.

Csak hamar is mutatkoztak jelek, azt bizonyitók, hogy ő, noha teli kincstárt, jól rendezett s győzelmekhez szokott hadi népet, béke áldásával boldogitott országot nyert

is örökségben; de sem azon eszélyt, higgadt megfontolást, s a körülmények ildomos számbavételét — melyet édes atyja és Bethlen Gábor fejedelmek a két császári birodalom közzé beékelt kis ország eredménydus kormányzatában tanusitottak, nem sajátitotta el; sem pedig azon lángészszel nem birt, hogy saját elbizakodása és meggondolatlansága miatt feje fölibe tornyosult zivatart — minden hősies bátorsága mellett is — elháritni képes lehessen. — A miből aztán a következett, hogy országa népére — bár akaratlanul — nyomort és inséget árasztott; ő maga pedig országa elejtett birtoklásának visszanyerhetéseért kezdett harczi viadalban találta fel jobb sorsra méltó életének szerencsétlen végét.

II. Rákóczy György fejedelem, ha hogy őt fiatal heves vére és merész dicsvágya el nem széditi, már csak az 1649-dik év elején, a német és török császárok között létrejött békeszerződés tartalmának komoly megfontolása után is, óvatosságra és nagy önmérséklésre lehetett volna utalva. E békeszerződésben, a két császár azt igéré kölcsönösen egymásnak, miként ők azon lesznek, hogy ezentul az erdélyi fejedelmek minden zavargással felhagyván, békében éljenek.*) Világosan volt ebből látható egyrészről az, hogy II. Rákóczy György semmi hadi vállalatában nem számithat török segélyre; más részről pedig észlelhető volt az is, miszerént a német császár nem hogy erősödését, de sőt inkább — önmaga és birodalma érdekében — csak gyengülését ohajtotta az erdélyi fejedelemségnek.

Ugy látszik, hogy Debreczen város okos és körültekintő előljárói, kiknek mint a néhai I. Rákóczy György fejedelem udvarában Gyulafehérváron több izben bejáratosoknak elég módjuk és alkalmuk volt a II. Rákóczy György tulheves és szilaj indulatu ifjusága felől meggyőződést szerezniök, birtak előérzetével azon szükségességnek, miszerént nekik Debreczen városra nézve a magyar király kegyelmét biztositniok nem leend felesleges. — Ez okból

*) Salamon F. Magyarország a török hóditás korában. Pest 1864. 374. lap.

történhetett az, hogy 1649-dik év május 14-kén kelt kiváltság-levelénél fogva III. Ferdinánd király, Póthi Benedek és Szűcs István debreczeni tanácsbeliek kérése folytán megerősiti a II. Rudolf császár és magyar király által 1608. évben deczember 8-kán kiadott szabadalmat, melynélfogva a debreczeni polgárok részére I. Mátyás király által 1458-dik évről, — továbbá II. Ulászló király által 1507. évről, — ugyszinte Miksa főherczeg által 1595-dik évről, végre II. Mátyás király által 1608-dik évről kiadományozott vámmentességet tartalmazó kiváltságok biztositttatnak.[1]) Ugyancsak III. Ferdinánd király a midőn 1649-dik évi május 29-kén Pozsonban kelt kegy-levelével[2]) a debreczeni polgárok szabadalmait átaljában megerősiti; ugyanakkor ő a debreczenieket a félharminczad fizetése kötelezettségétől is felmenti.[3]) Ugyancsak gróf Pálffy Pál ország nádora, 1650-dik év február 27-kén Lőcsén kelt okmányában[4]) meghagyja, hogy senki a debreczenieket szabadalmaikban háborgatni ne merészelje.

Teljességgel nem lehet állitni azonban, mintha II. Rákóczy György fejedelem hátra kivánt volna maradni Debreczen város iránti jóindulatával. — Mert ő, 1656-dik évi márczius 14-én Gyulafehérváron kelt kiváltság levelével[5]) megerősiti Bethlen Gábor azon függő pecsétes levelét, melylyel azon fejedelem, a Zsigmond király által 1435-ik évben, továbbá I. Mátyás király által 1458-dik évben, — végre II. Ulászló király által 1500-dik évben kelt, és Debreczen város kiváltságaira vonatkozó szabadalmait jóvá-

[1]) Városi magánlevéltár, nagyobb r. okmánygyüjtemény 118. sz.

[2]) Városi magánlevéltár, nagyobb r. okmánygyüjtemény 119. sz.

[3]) Félharminczad név alatt értetett a XVII-dik században a haza védelme végett alkotott azon kincstári jövedelem, mely egyedül a végvárakban szolgáló őrseregnek fegyverrel s éléssel tartására s fizetésére rendeltetett. T. i. ez adónem a rendes királyi harminczad felerészének megszaporitásából állott oly formán, hogy mind azok, kik eddig akármiféle portékáiktól s termesztményeiktől az egész rendes harminczadot fizették, ezen felül még fél, és igy összesen másfél harminczadot köteleztettek megadni. — Lásd 163$^{4}/_{5}$-dik évi országgyülés I-ső decretuma 5-dik czikkét. Tudományos gyüjtemény 1830. V-dik kötet 24-dik lap.

[4]) Városi magánlevéltár, nagyobb r. okmánygyüjtemény 120. sz.

[5]) Városi magánlevéltár, nagyobb r. okmánygyüjtemény 121. sz.

hagyja. — Ugyan ő jóváhagyja Báthory Gábor fejedelemnek azon megerősitő levelét, melylyel I. Mátyás királynak 1458-dik, ismét 1459-dik években, — II. Ulászló királynak 1505-dik évben, — Báthory Zsigmondnak 1593-dik évben, — Bocskay Istvánnak 1605-dik évben keltezett okmányaik, mindnyájan a lakás végett Debreczen városba menekült jobbágyok visszaadni nem tartozásáról szólók, érvényeseknek nyilvánittatnak.

Ha már ezen két okmány tartalmát gondosan olvassuk át; lehetlen, miszerint figyelmünket kikerülje azon körülmény, hogy valamint III. Ferdinánd király szabadalom-levelében, az eddigi erdélyi fejedelmektől nyert kiváltságok mellőzésével, egyedül csak a régibb magyar és ausztriai házból való királyok kegyleveleikre történik hivatkozás; ugy viszont II. Rákóczy György fejedelem kiváltság-levelében is, csupán csak az előző erdélyi fejedelmektől nyert szabadalmakra van vonatkozás. Megannyi jelenségek, melyek az ausztriai házbóli uralkodók és erdélyi fejedelmek között folytonosan fentálló feszült viszonyokat tanusitják.

Egyébiránt ezen 1656-dik esztendő volt Debreczen városra nézve kezdője azon sok szerencsétlenségnek, mely ettől fogva aztán huzamosb ideig szakadatlanul sanyargatá a szegény népet. — Kezdődött pedig e nyomoruság azon rettenetes tüzvészszel, melyet Bartha Boldizsár szerint*) az akkori előljárók irásban és emlékezetben hagytak, följegyezvén, hogy „nagy sok könyhullatásra méltó siralmas gyásza öregbüle e városnak az által, miszerént április 2-án 11 és 12 óra között kis Csapóutczában fényes nappal hirtelen tüz támadott, mely miatt 9 ház s nehány major kertek takarmányostól megégtenek. — Ugyan azon napon délesti predicatio alatt 3 órakor hirtelen ujabb tüz támada Vargautczában Ferenczi Péter házánál, mely tüz Czegléd-utczának mindkét során hirtelen átmenve, Burgundiát — Csapóutczának nagy részét, Szappanos, Olajos, Csapóut-

*) Rövid krónika. Debreczen 1666. 18—20-dik lap.

czának derekát a város keritésével és sok szép rakott kertekkel együtt két óra alatt porrá, hamuvá tevé. — Sokan a rajtok valóban is alig szaladhattak ki a tüz alól, sokan, kik templomban voltak, csak füstjét láthatták lakó édes házuknak, és benne való javaiknak. A város keritésén kivül is sok major kertek és asztagok égtenek meg.“

„A város akkori főbirája Dobozy István személye szerént mellette levő polgártársaival és esküdt-biráival lóhátra ülvén éjjel nappal serényen fáradozott, a tüzet oltatta, biztatván a szegény megromlottakat; a megmaradottakat pedig vigyázásra intette, maga is őrködvén, nyugtalankodott.“

„Ugyancsak 1656-dik évi ápril 8-dik napján Váradutczában egy ház meggyuladott, és a mely szolgáló a házat meggyujtotta, az kézbe akadott. April 13-kán a templom mellett levő paróchiális házhoz csak ötödik háznál polgár Szabó István szolgálója tüzet tett a háznak eszterhéjába. — A vigyázók ébrenléte miatt azonban a tüz itten sem vehetett hatalmat, s a szolgáló is kézbe adatott.“

„E két szolgálón kivül egy Bereczki Márton nevü égető lator, s egy leány gyujtogattak. Ezek önmagok bevallották, mikép őket a város veszedelmére és tüzzel való rontására mások kényszeritették és bérelték fel. — Levén talált jelek is az elfogottaknak kezeikben, ők ennélfogva mint égetők törvényes uton ugyancsak tüz által exsequáltattak. A városban elterjedett kibeszélhetlen nagy félelem, éjjeli nappali rettegés, nyugtalanság miatt Isten-szolgálaton az Urnak házában még innepnapokon sem gyülekezhettek fel oly felesen, mint egyébkor a város lakosai, hanem a tüzgyuladástól rettegvén, sokan az utczákon hallgatták Isten beszédét scholabeli tudós ifjak szájából, kik a predikátorok tetszéséből illendőkép az utczákra rendeltettek vala.“

II.

De ideje, hogy czélunkhoz képest II. Rákóczy György fejedelem viszontagságteljes uralkodásáról szóljunk.

A nevezett fejedelem, elődeinek ama üdvösnek bizonyult uralkodói elvét, miszerént azok magokat a szomszéd két hatalmas császár valamelyikének óltalma felől mindig előre biztositni szokták volt, szem elől tévesztve; elég meggondolatlanul mindkettőt egyszerre elidegenitette magától. Már az által, hogy a szomszédos moldva- és oláhországi fejedelemségek ügyébe a fényes portának félig tudtán kivül, félig akaratja ellenére akként elegyedett be, hogy az utána szinte beavatkozó basák orra elől minden hadi zsákmányt maga részére takarittatta el; bosszuságba hozta a török főurakat. — Azzal pedig épen a szultánnak vonta kedvetlenségét magára, hogy az általa részint visszahelyezett, részint pedig ujból beigtatott oláh és moldvaországi vajdákat ön magának tevén adófizetőivé, arra kényszeritette ezeket, hogy ők az ozmán fen hatóság elismerésének mellőzésével, csak is II. Rákóczy Györgytőli függetegségöket ismerjék el. — Még inkább felgerjedett pedig a szultán bősz haragja, midőn a felől lett az értesülve, hogy II. Rákóczy György fejedelem, nem hallgatván nőjének és Kemény János, Rhédey Ferencz, Barcsay Ákos, s több éltesb tanácsosainak — őt szándékáról lebeszélni kivánó — kérelmére, mit sem gondolva a török fenyegetésével, fel sem véve a bécsi udvartól jövő intést; az 1657-dik év elején a svéd király sürgetésére harmincz ezer főre menő hadi-népével legnagyobb télviz idején, most hófergeteg és erős fagyás, majd olvadóra vált esődzések által okozott vizáradás közepette, seregét leirhatlan veszélynek, sanyaruságnak kitéve; a mármarosi (Beszkéd nevü) bérczeken keresztül, a német és török császárokkal egyaránt jó szomszédságban levő Lengyelország ellen támadólag lépett fel. Czélja az volt, hogy a nem régiben választott Kázmér nevü lengyel király trónját maga részére foglalja el; melyet pedig a lengyel rendek azon esetre, ha ő a támadó svédek és kozákok ellen őket segitené meg — mostani királyuk halála esetére — az ő fiának ifiu Rákóczy Ferencznek, ajánlottak volt fel.

Nem mutatkozott eleinte e hadjárat II. Rákóczy

Györgyre nézve kedvezőtlen eredményünek. Bármint törekvék is a fényes porta előtt Rákóczy titokban tartani Lengyelországba lett beindulását; az e felől értesült Küprüli Mehemet nagyvezér, Rákóczynak portán levő emberét Törös Jánost lóhalálából inditá Belgrádon Debreczenen keresztül Rákóczy után azon izenettel: „hagyja abba vállalatát, és térne vissza; megárt.“ Mind ez azonban hijába történt, valamint hijába kisérlette meg III. Ferdinánd császár s magyar királynak hattagu fényes követsége is, élén Szelepcsényi Györgygyel, 1657-dik év február 25-én a Jároslávig előre nyomult Rákóczyt elébb fényes igéerettel, majd fenyegetéssel reábirni a békés kiegyenlitésre. — Sem igéret, sem fenyegetés nem használt. — Rákóczy mint valamely lidércz nyomásától megbüvölt, vészteljes vállalatában tovább haladott, még mindig kedvezőnek mutatkozó sikerrel. De a hadi koczka a legszerencsétlenebb fordulatot vette azon időtől kezdve, midőn a szövetséges svédeknek haza kellett a dánusok által elboritott saját hazájuk védelmére sietniök. — A svéd segitséget nélkülöző magyar csapatok kénytelenek voltak visszafordulni. — Azonban az ellenséges földre nagyon behatolt magyar seregek, a szövetséges kozákok, de önmagok által is elpusztitott tájakon éhség és kórság által teljesen kimerültek. — A lengyel hadak Zarnecky, Potocky és Sapieha vezéreik alatt, a Rákóczy meggyengült hadi népét mind untalan fogyasztották. — Ezenkivül a kölcsönt visszafizetni kivánó lengyelek, számszerint tizezeren Lubomirszky György vezérök alatt Magyarországra betörve, Bereg, Ugocsa, Mármaros és Szathmármegyékben rettenetes dulást és rablást követtek el.

Maga II. Rákóczy György fejedelem, miután szomoruan értesült volna a felől, hogy III. Ferdinánd császár és király a lengyelek segélyére feles hadinépet küldött volna; ezen kivül a török szultán parancsából, ő ellene a krimi tatár khán is roppant seregével közelgetne; de hozzá járulván mind ezekhez azon leverő hir is, hogy ő a haza takarodott kozákok által is cserben lett hagyatva: mind ezek-

nek folytán a lengyelektől a legterhesebb és megalázó feltételeket volt kénytelen elfogadni, csak hogy ön maga néhány század magával válságos helyzetéből menekülhessen. Hátramaradott seregének zöme, melyben Erdély s a részekbeli nemességnek is szine, virága vala — miután azt a lengyelek legjobb akaratuk mellett sem voltak képesek a közelgő tatárok ellen mególtalmazni — a sokkal nagyobb számu ellenség által bekerittetve, rabságba esett. Kemény János vezérrel Apaffy Mihály, Béldy Pál, Kornis Ferencz és több főurakkal együtt Krimbe fogságba hurczoltatott az, s ekként II. Rákóczy György fejedelem összes katonai ereje, egyetlen hadjárattal odaveszett.

III.

Azonba lássuk közelebbről, mennyi része vala Debreczen városa akkori népének, e közelebb érintett szerencsétlenségben.

A Nyiren s Debreczenben s az egész magyarországi végekben — a hol mi szabad legény*) volt — mind annak felfogadása által megszaporitott hadaival jól elkészülvén a fejedelem; azokat, mielőtt ezek Lengyelország felé elindittatnának, a Berettyó környékén és Érmellékén szállásoltatja s élődteti vala; mi által a biharmegyei szegénységnek és Debreczen városnak lőn nem kicsin kára és pusztulása**) Az e miatt gyakor izben követségek által fárasztatott és busittatott fejedelem olykor még nehezteléséét is nyilvánitá, hogy a magánosok — vagyonok romlását és pusztulását — a közjóval nem gondolva, annyira sajnállanák. — Majd Lengyelországra indultával kivánt a fejedelem Debreczen várostól 15 szekeret, nyolcz-nyolcz igavonó-marhával, és két-két emberrel, mely parancsot teljesitni is kelletett. A marhákat és szekereket a városi elől-

*) Szabad legényeknek szoktak ez időben neveztetni a hadviselésre vállalkozó oly egyének, kik rendes zsold fizetést nem kapván, magukat az egész hadjárat alatt csupán ragadozás és zsákmánylás utján tartották fel.— Lásd Szalárdi krónikája VII. könyv I. rész.

**) Szalárdi krónikája. V-dik könyv 6-dik. lap.

járók utczánként pénzért szerzették, az embereket pedig kit szép szerrel, igérettel, kit kényszeritéssel készitgették el. — A tanácsi rendből pedig kettőt: ugymint Bika Andrást és Csanálosi Istvánt rendelvén melléjök; utnak ereszték azokat 1656-dik év deczember 31-kén Visk felé Mármarosba; honnan a fejedelem beindulandó volt Lengyelországba.

E tanácsbeli emberek egyike még menő utban, a fejedelem körül levő tiszteket megkerülvén, nem igen meszsziről vissza haza jött, s magáról jól gondot viselvén, itthon való kisebbségével váltotta meg életét. A többieknek pedig késvén hazajövetelök, ugy volt felőlök a városnak szorgalmatos gondviselése, hogy a tábori szükségben az oda inditott szegénység meg ne fogyatkozzék. — És hogy a távollevők alkalmasabbak lennének a visszajövetelre; ez okáért Czeglédi István tanácsbeli ember egy szolgával és elegendő hópénzzel utánnok küldetik. — Lengyelország szélére Makoviczára eljutván e küldöttség, utitárs nem léte, és a hegyeken keresztül vezető ösvényeket elálló lengyelek miatt, bár sok idő telt is a várakozásban el; tovább nem indulhatott az, hanem visszajönni kénytelenittetett. Ez a tanácsnak hirével esvén, a küldöttség másnap azon uton visszaindulni parancsoltatott, mely is aztán a Lengyelországba bejuthatás alkalmatosságát mind addig várta, mig csak a magyar tábornak messze létét, és az ahhoz menetelnek lehetetlenségét bizonyosan meg nem értette. — Azért is a küldöttség a hópénzzel együtt vissza haza érkezett.

A táborra elküldetett emberek pedig (három vagy négytől megválva, kik időjártával haza bolygottak) mind szekerestől, marhástól oda maradtanak, az egy tanácsbeli emberrel együtt, kinek neve Csanálosi István vala.

Tisztesség adassék a város ügyében áldozatul esettek emlékezetének!

Ugyancsak 1657-dik év junius 17-kén vasárnap szomoruan hallatszott, hogy a lengyel nemzetnek feles gyülevész népü hadai, az országba beütvén, Munkács vidékén

nagy égetést, az embereken hallatlan kinzással való halált ejtenének, annyira, hogy a gyermekeket álluknál fogva karóba aggatnák, alájuk tüzet raknának, asszonynépeket ketté vagdalnának s többeket házukba rekgetvén, beégetnének; sok szép örökségeket, templomokat tüz által megemésztenének; hagyván az elpusztult falakon ez irást: „Vicem pro vice-reddo tibi, bone vicine! Más helyeken pedig ezt irták: Vicem pro vice reddo tibi Princeps inique! Superbos sequitur ultor et ipse Deus," (A kőlcsönt kőlcsönnel fizetem vissza jó szomszéd. — A kőlcsönt kőlcsönnel fizetem vissza szivtelen fejedelem! a kevélyeket maga a bosszuálló Isten is üldözi.)

Hallatszván a lengyel hadnak e város felé is törekedése, megrémült az iszonyu hirre a nép. A városi tanács küld Szathmár felé jó paripásokat, küld Nádudvari Benedek és Farkas Szabó János felügyelete alatt a környékben mindenfelé bizonyos hirt fogókat; küld Budára, Egerbe, Szolnokba a törökökhöz, küld Váradra a keresztyénekhez; mindent megkisértvén ha valahonnan ótalom találtatnék. Egerből a basa, Szolnokból a bég biztatólag izennek, hogy ők fejök fenállásáig a várost nem hagyják, és azt megótalmazzák. — De az igért segitséget a szegény város népe hasztalan várta. — Budáról a vezér levelet ád, hogy azt ha a lengyel-had közel jönne, annak elébe vigyék a birák, és a város békével fog maradni. — De ehhez is nem lehetett semmi bizodalom. Elrendeltetik tehát, hogy a lakosok itthon fegyveresen készen legyenek, sokadalmazásnak, kijárásnak békét hagyjanak.

E közben a lengyelek közelebbi érkezésének, valamint az ő hallatlan kegyetlenkedésöknek is hire a városon napról napra terjedvén és öregbedvén; megfutamodék e miatt a piaczon a városi közönség, és mintha az ellenség már nyakán volna, sivalkodva szaladoz szélyel az utczákon. — Azonban a városi tanács biztató beszéde által a megfélemlett sokaság lecsendesitteték. — Lőn e nagy rémülés és zendülés junius 25-kén.

E feje felett függő veszély eltávoztatása végett a város, ifiu fejedelem Rákóczy Ferencz vagy is tulajdonkép az ő nevében kormányzó bizottság u. m. Rhédey Ferencz, Serédy István és Barcsay Ákos parancsolatjából a hazának oltalmára, az országba beütött prédáló s égető lengyelek ellen junius 28-kán Nagyidai Papp Mihály vezénylete alatt 50 gyalogot jól felkészitve utnak indita, kiknek is fizetésök havonként, főhadnagynak 6 forint, alhadnagynak 5 forint, tizedesnek, zászlótartónak s dobosnak 4 forint, közlegénynek 3 forint. — Ezeken kivül Gyulay Ferencz váradi kapitány tetszéséből is az itten lakozó minden rendek közül jó maga biró emberek szabad akaratjukból szép felesen felkészülnek, dobbal, zászlóval; adván nekik a város elegendő éléssel társzekereket, s minden módon elkészitvén, kiinditják őket junius 28-dik napján. A város itthon maradó népe a három predikátorral és némely deákokkal együtt az elmenőket a városból kikisérvén, megállapodának ott kinn a mezőben, a holott megtartatott buzgóságos könyörgés és éneklés után, nagy szeretettel a seregek urának ajánlva, Szathmár felé elbocsátják őket. Kik is több hadakkal, ugymint váradi és egyébünnen valókkal magokat összeadván; mennek Majténig, s miután ottan az ellenségnek ez országból kitakarodása felől bizonyosokká lettek volna, békével visszatérvén, haza jöttek.

Némelyek e közben a dolog kimenetelének bizonytalanságától tartván, házok népét és jószágokat a városból titkon eliktatják és szöktetik vala. — Eszökbe vevén ezt az előljárók, erős büntetés alatt meghirdetik, hogy valakit e dolgon rajta érnének, annak szekere elvagdaltatik, szekerén levő jószága pedig felprédáltatik.

Ekkint a lengyelek rettegtető hirének félelmétől szabadulván a város népe; helyet ad a tanitók intésének, és egy napot szentel Istennek a jótéteményért való hálátosságra.

Megnevekedék ez időközben a városon igája a törököknek. — Ezek t. i. Szolnok erődítéséhez fogván, hetenként

száz-száz heti-szereseket és harmincz szekeret kivánnak, s ezek által a szólnoki vár árkait és palánkjait szorgalmason erősittetik.

Nem sok idő mulva ezután t. i. ugyancsak 1657-dik év augusztus 4-kén bizonyos hire hallatik a fejedelem Lengyelországbóli megtérésének, sőt annak is, hogy ő már Ecsedben is volna. — Innen eredett jó reménység alatti nagy örömében buzgó hálákat ad templomban Istennek a város népe a fejedelem megszabadulásáért.

Kevés napok után azonban ismét példa nélküli nagy romlása hallatik szegény nemzetünknek, hogy tudnillik az egész magyar tábort, a tatár egy akolból, mind elrabolta volna, mely hir az ő iszonyu voltánál fogva sokáig nem talált hitelre az emberek között. — Azonban nehány — a tatár kézből visszaszabadult magyar rabok bizonyitása után e hir valóvá válék, — mi miatt minden rend, keserves bánatba esett, sohajtozó szomorusággal viselvén Istennek e rettenetes itéletét.*)

IV.

A lengyel hadjárat szerencsétlenül lett bevégződésével teljesen beborult II. Rákóczy György fejedelem szerencse csillaga. Alattvalói közül sokan nehezteltek reája, nem annyira az általa önfejüleg megkezdett hadjárat balul lett kiütéséért, hanem inkább azért, mert a Krimiába elhurczolt rabok kiváltásában ő elég szivtelenül, saját gazdag kincstárából mivel sem kivánta a kimerült országos pénztárt megsegitni. — Az ország ily hangulata közben érkezett meg a szultán menydörgő parancsa, melyben a rendeknek meghagyatik, hogy ők Rákóczyt — mint ki a császár adózó népét ennek engedelme nélkül vitte Oláh és Lengyelországra, — vessék ki székéből, és helyette fejedelmül mást válaszszanak. — Ezen esetre a Krimbe elhurczolt rabok sarcz nélküli visszabocsátása igértetett; el-

*) Bartha Bóldizsár krónikája. 18—27. lap.

lenkező eljárásért pedig Erdélyország erősen megfenyegettetett. — És a rendek a vas szükségnek engedni kivánván, miután II. Rákóczy Györgynek, fiának és nejének magánzói állapotbani tisztességes ellátásáról bőkezüleg gondoskodtak volna; Rákóczyt a fejedelemségről lemondásra reábirván; 1657-dik év október 26-kán Rhédey Ferenczet bihar- és mármarosmegyei főispánt választották fejedelmül; oly feltét alatt azonba, hogy ha a fényes porta, megbocsátva Rákóczynak, őt kegyelmébe fogadandja; ez esetben a most választott fejedelem le fogna a visszaállitandó Rákóczy javára köszönni.

Rhédey Ferencz mint elválasztott fejedelem 1657-dik év november 3-kán uralkodását megkezdette; esküjét azonban leginkább a Rákóczy pártján maradottak fondorkodása miatt le nem tehette. — Habár mint az iktári Bethlenek sógora, s régi edzett hadvezér állott is némi tekintélyben az ország előtt Rhédey Ferencz; egy Rákóczyval azonban ő teljességgel nem mérkőzhetett.*) — Nem csoda azért, ha az ország nagy része továbbra is II. Rákóczy Györgyöt nézte fejedelemnek. — Ezért történt az, mikép daczára annak, hogy a fényes portára — ennek a Rákóczy iránti kiengesztelése végett küldött követség minden eredmény nélkül tért vissza (még csak emlitése is meg levén tiltva a Rákóczy névnek); voltak még is több várkapitányok, mint p. o. a váradi, jenői és szamosujvári, kik — leginkább Gyulay Ferencz váradi várkapitány cselszövése folytán — Rhédey részére a várak átadását megtagadván, továbbra is Rákóczy hűségében tartották meg vitézeiket.

Sokat tett Rákóczy népszerüségének emelésére azon körülmény is, hogy midőn a fényes porta legujabban azon ötletre jutott, hogy maga részére követelje Erdélytől Jenő várát — melyet a töröktől még Báthory Zsigmond foglalt volt vissza; — Rákóczy a fejedelmi czimet ujolag felvevén, mindenfelé szóval és irásban közhirré tette, hogy ő

*) Kőváry L. Erdély történelme ötödik kötet 65. lap.

Jenőt, a töröknek semmi szin alatt át nem engedi. — S e komoly szándékát Rákóczy az 1658-dik évi január 9-kén Rhédey Ferencz által megnyitott medgyesi országgyülésnek nemcsak megizente, hanem ezen felül leginkább Magyarországon, a hajduságon szedett zsóldos csapataival a nevezett országgyülést meglepve, félig igéret, félig fenyegetés használása közben, azt is kierőszakolta, hogy a rendek őt, 1658-dik évi január 25-kén, oly feltét alatt azonban, hogy őket a török ellen felülni nem kényszeritendi, ujolag fejedelmekül elismerték. — Minek folytán Rhédey Ferencz a fejedelemségről lemondván, ő bihar- és mármaros-megyei főispánságát ujolag felvette.

Ismét elfoglalván ekkint fejedelmi székét II. Rákóczy György, tüzes szónoklata és erélyessége által oda hangolta a rendeket, miszerént ezek megirták a fényes portának, hogy ragaszkodik ugyan Erdély a szultán fényes köntöséhez; azonban ők mind Rákóczyt visszahelyezék a fejedelemségbe, mind pedig a török által annyira sürgetett Jenő várát — fejök fenállásáig — kezeikből ki nem bocsátandják. Mert ha (emez erős kifejezést is használák) minden botért (fejedelmi jelvény) egy várat kellene oda engedniök, ugy ma holnap az ő fejedelmök csak botnak, nem pedig váraknak is leendene ura.

El lehet képzelni, hogy az erdélyi rendek ily határozott fellépése, minő kellemetlen hatást okozhatott a fényes portánál. — A nagy vezér Küprüli Mehemet, azért mérges hangnyomattal visszairá, hogy a rendek Rákóczyt — kinek fejedelemségéről a fényes porta többé hallani sem akar, megkötözve a portára küldjék; ellenkező esetben mind a fő- mind a közrendet harczi lovak lábai fogják eltapodni. — E kedvezőtlen tudósitásból eredett szomoruságot méginkább növelte azon több felőlről bebizonyosult hir, hogy a szultán parancsából a krimi tatárok Erdélyre készülődnek. — Az erdélyi rendek a vészt elháritandók 1658-dik év április 10-kén Gyulafehérváron irásilag kötelezték arra Rákóczyt, hogy ő azon esetre, ha az ügyet másként a fényes portával kiegyenlitni képes nem lehetne,

a fejedelemségről le fog mondani. — Mind ennek daczára azonban Rákóczy látva, hogy neki már a töröktől nincs mit reménylenie; I. Leopoldhoz mint III. Ferdinándnak 1657-dik évben történt elhaltával magyar trónra ült királyhoz, s az 1658-dik év julius 21-kén pedig megkoronázott német császárhoz is fordult fejedelemségének megtarthatása végett segedelemért. E számításában ha szinte csalatkozott is; mindazáltal rendületlenül megmaradott ő hadi készülődései mellett.

E közben a rabságból haza szabadult Séllyei István református pap a tatár Chán követével, mint szintén Kénán budai basa küldötte is, az 1658-dik évi május 22-kén Gyulafehérváron tartott országgyülésen megjelenvén, mind hárman komolyan felszóliták a rendeket, fogadnák el ők a szultán bünbocsánatát, tennék le Rákóczyt, s ne várnák fejökre a bosszu menykövét.*) És a rendek ideiglenesen kormányzó-helytartókat nevezve ki, reábirták Rákóczyt a távozásra, ki aztán a nevének roppant népszerüsége által elbüvölt táborával Erdélyből Váradra huzódott, vele junius 16-kán Szalontánál a hajduság, és a Szuhai Mátyás vezénylete alatt megérkezett Ónodiak egyesülvén.

Erdély és a részek, midőn már azon édes hiedelemben ringatnák magukat, hogy a vészt fejök felől szerencsésen elháritották; ime ámulattal értesülnek a felől, hogy jelentékeny számra növekedett hadaival Rákóczy, az Erdélyország ellen meginditott török hadak azon előcsapatát, mely Kénán budai basa vezénylete alatt épen az ő személyének kézrekeritése végett küldetett ki, Lippánál véletlenül megtámadja, megveri; a Maros folyóviz hidjára szoritja, melynek leszakadása folytán több mint 2000 török, köztük az egri basa s esztergomi bég is vizbe fultanak. — E merész tette után Rákóczy, Váradra fényes bevonulást tartván, a vár kapui előtt felállitott hegyes karókra naponként ujabb meg ujabb török fejek aggattatása által foglalá el a bámészkodó sokaság figyelmét; majd julius végén uj sereg

*) Kőváry L. Erdély történelme, ötödik kötet 70-dik lap.

gyüjtés végett Ecsedre távozott. — Azonban épen e mulékony, sőt mondhatni vészes eredményü győzelme által tette ő örökre lehetlenné az erdélyi rendeknek azt, hogy ezek az ő érdekében, többé a fényes portánál közbenjárók gyanánt még csak fellépni is bátorkodjanak.

A török előcsapatok megsemmisitése után Rákóczy a harcztérről félrevonult. — Most tehát annál biztosabban közelithetett derék seregével Erdély-felé a török nagy vezér; ellenséges indulatát, mint előre gondolni lehetett, ugy Rákóczyval valamint Erdélylyel is éreztetni kivánván. — Mig a nagysinki gyülésből kinevezett országos küldöttség, élén Barcsay Ákossal, Boros-Jenő alá, melyet a nagy vezér Küprüli Mehemet 150,000-ből álló hadaival megtámadni készült, a török tábor felé haladott volna; ez időközben, a bodzai szoroson neki inditott tatár Khán és silistriai basa csordái — kisértetve a két oláhország vajdája táborától — Erdélyt s a részeket, széltiben hosszában elönték, rabolták, égették, zsákmányolták. Magát Gyulafehérvárat a fejedelmi székvárost is irgalmatlanul feldulták, templomokat, tornyokat, becses könyv- és levél-tárakat lángba boritottak, a fejedelmi palotát összerombolták, fejedelmi sirbóltokat felszakgatván, a fejedelmi hamvakat szélnek eresztették. — Majd Várad-felé kijövén, miután az ottani várat a vitéz Gaudi András védelme folytán be nem vehették, összeromboltak s felperzseltek a Tiszáig mindent, s aztán visszafelé fordultak, vért, üszköt, néptelen falukat, baromnyáj nélküli letarolt mezőket, temetetlen testeket, százezer rab árváját, özvegyét hagyva maguk után. — A mi kegyetlenséget csak tatár kigondolhatott, elkövették mind azt a szerencsétlen hazán.*) S mind ezen dulásokat Rákóczy a távolból, részint a nyirségen tartózkodva, részint Debreczenben a Tóczó mellett időzve, megtörténni engedni kényszerült.

E közben Barcsay Ákost, küldött társaival egyetemben 1658-dik év szeptember 7-én Küprüli Mehemet nagy

*) Kőváry Erdélytörténelme ötödik kötet 74-dik lap.

vezér Boros-Jenőnél ünnepélyes pompával fogadván; nem másként, hanem csak is igen sulyos hadi költség és terhes évenkénti hadiadó megajánlása fejében igérte a hadjárat beszüntetését. — Egyszersmind addig nem tágitott, mig Barcsay Akos — hosszas vonogatódzása után — az erdélyi fejedelemséget el nem fogadta. Felajánlva magát Barcsay a fejedelemségre, őt a nagy vezér szeptember 14-én éppen akkor, midőn Rákóczy feles hadaival Debreczen körül tévedezett, fejedelmi jelvényekkel látta el. — Ez megtörténvén, Barcsay szeptember 16-kán, mint kinevezett fejedelem Erdélybe, a nagyvezér pedig a már előbb viszszatakarodni parancsolt tatárok után maga is haza indult.

V.

Mig Rákóczy a tatárok ostroma alól fölmentett Várad környékén és Debreczen alatt időzött, s a részeket hatalma alatt tartva, fejedelmi méltóságának odahagyásáról hallani sem akart, sőt azokat, kiket a török nagyvezérnek Jenő várát feladók közül, kezére kerithetett, minden irgalom nélkül lenyakaztatta; ez alatt az erdélyi rendek a segesvári gyűlésen Rákóczyról kényszerüségből lemondván; Barcsay Akost fejedelmekül — oly feltét mellett azonba, hogy ő ha a fényes porta Rákóczynak megkegyelmez, viszszafogna lépni — elismerték; s a nagyvezér által kivetett évi adót és hadi sarczot is kénytelen kelletlen megszavazták.

Bármily jeles tulajdonok ékesiték is mint magánzó férfit a szelid Barcsay Akost; s bár ugyan ő, mint ifiu korától fogva hunyadi főispán, karánsebesi és lugosi bán, ezeken felül a dévai, piskii és több uradalmak birtokosa, e mellett Rákóczynak eddig tántorithatlan hive, meglehetős befolyással birt is a közügyekbe; neki azonban az erélyes és tüzes vérü Rákóczi mellett teljes lehetlen volt tekintélyre vergődnie. — Annyival inkább nem vergődhetett pedig ő tekintélyre, mert mig Rákóczy, az erdélyieket — mint a kik hitet hitre raknak — tarisznya hitüeknek mondogatván, egyre küldé Váradról a leveleket, hogy az or-

ság le ne tegye az esküt Barcsaynak; addig ez a legnépszerütlenebb tárgy körül, tudnillik a török által parancsolt hadi sarcznak és adónak behajtásában volt foglalatos. A közvélemény és közfigyelem Rákóczyn csüngött minden reményivel. — Hogy a kedélyek Rákóczytól elvonassanak; Hussain egri basa 1659-dik év január 5-kén intő levelet bocsátott a hajdusághoz; nem levén a török előtt titok, mikép a daczos Rákóczy hadainak főerejét a hajduság képezte. — Most tehát, miután a körösmelléki és egyrészben a bihari hajduság is falvainak a tatároktól lett feldulása által megfenyitve lenni bizonyittatott: a szabólcsmegyei hajduságot szólitá fel Hussain egri basa, intvén őket levelében, hogyha győzhetlen török császár fegyvere élétől elfogyatni nem akarnának; állnának el Rákóczy mellől, s vennék eszökbe mikép a hatalmas szultán nekik eddig is a sok szegénységért és sok ártatlan gyermekekért kedvezett volna, és hogy Barcsay Ákos is az ő hozzája való hajlásuk felől a nagy vezérnek igéretet és biztatást tevén, ő mellettök szószóló lett volna.*) Barcsay maga is irogatott a részekhez, irogatott Debreczenbe és a hajduságba is, a népet maga iránti hűségre serkentgetvén. — Ennek azonban, mert a hajduk Barcsaynak igért hűségök mellől Rákóczyhoz visszaállottak, mi sikere sem mutatkozott. — Annál nagyobb viszhangra talált a keblekben Rákóczynak gyujtó erővel teljes minden kiáltványa.

Sikerült mégis elvégre az erdélyi rendeknek 1659-dik évi február 26-kán a Beszterczén megtartatott hongyülésen Rákóczyt a fejedelemségről lemondásra birniok. — Ez megtörténvén, Várad és a magyarhoni megyék is Barcsay hűségére térni mutatkoztak. — Rákóczy azonban magát továbbra is fejedelemnek czimezvén, nem szünt meg a magyarhoni megyék felett fensőségét gyakorolni; s a helyett, hogy eddig szolgálatában volt hadait elbocsátotta volna, azokat ecsedi, szathmári és székelyhidi váraiban, s ezeknek környékén levő jószágaiban tartja vala. —

*) Szalárdi. Krónika VI. könyv, 7. rész.

Ez a féktelen had a Nyirben fel s alá kóborolva, az alföldön levő törökségre csatázni járván; Debreczen várostól, főkép pedig ennek korcsmáitól nem tágitott, ha pénzök — mi különben sem sokszor vala — megfogyatkozott, az ország-utakon fosztogatni s prédálni nem átallották, elannyira, hogy tőlök igaz járatbeli emberek bátorságban épen nem lehetének.

Mily féktelenségekre vetemedhettek Debreczen környékén II. Rákóczy György hadi emberei, eléggé bizonyitja azt, csak e következő esett is:

Enyedi Sámuel nevü belgiumi académiákból kevessel előbb haza került tudományosan képzett ifiu, kit a váradi ref. egyház több évig külországi iskolákban nagy költséggel tanittatván, ő most már két év óta a közelebb nevezett egyházban épületesen tanitott vala, s ki — mert a gyógytanban is graduált levén, gyakorló orvosként is kivánt vala működni; bizonyos dolgában Váradról Debreczenbe jött vala. Ügyének végeztével, Váradra visszaindulván, alig távozott néhány száz öl távolságra Debreczentől, már is a városból utána nyargalt katonák reája támadván, ugy lőttek háta megől reája, hogy nyaka alatt a lapoczkája mellett bemenő golyó, mejjén jött vala ki. — S ezzel meg nem elégedve a gyáva hősök, még a fejedelem előtt is bevádolák a szerencsétlen Enyedit, kinek is, hogy mig Ecsedre hurczoltatnék, meg ne halna, Debreczenben vérét elállitni igyekvének. — Az Enyedi ellen emelt vádak azonban, a vádlott mentségének meghallgatása következtében, csak is a katonáknak Rákóczy iránti hizelkedésének tapasztaltatván; az ártatlan Enyedi csak nem félholtan elbocsáttatott.*)

A török által kivetett hadi sarcznak és évi adónak beszedése Erdélyben e közben nem csak azért ment nehezen, mert e szerfeletti sulyos terhet a föld népe alig birta viselni, hanem főkép azért is, mert a Rákóczyhoz Magyarországba ki, s tőle Erdélybe be — jövő — menő em-

*) Szalárdi krónika, és Benkő Transilvania P. 11. p. 259.

berek, a népet a fizetéstől folytonosan elidegeniték. — A töröktől e miatt erős szemrehányást szenvedő Barcsay Ákos és megfélemitett rendek 1659-dik évi május 24-kén Szász-Sebesen megtartatott országgyűlésen az Erdélyieknek Rákóczyvali minden közlekedést megtiltották, mi több, a Rákóczy befolyásának gyengitésére czélzó egyéb határozatok mellett, magukat arra is ráengedték biratni, hogy Rákóczytól mind azon fiscális jószágok, melyeket ez másodizbeli lemondásakor iratott volt magának át, visszavétessenek. — Ugyan azon alkalommal, a váradi vár kapitányságból a Rákóczyhoz ragaszkodó Gyulai Ferenczet kimozditván, elébb Ébeni Istvánt, majd tapasztalván ennek gyengeségét, Haller Gábort állitották a nevezett állomásra az országos rendek; alkapitányul alpestesi Balog Mátét rendelvén.

Az akkoriban Sáros-Patakon időző Rákóczynak e nem várt megaláztatás, több mint elég volt odáig való felbőszülésére, hogy ezentul Barcsaynak és pártjának, minden áron megsemmisitése legyen egyetlen gondolatja. — Miután e czélja kivitelére nézve a basákat hiába járatá; segélyért a bécsi udvarhoz folyamodott; honnan habár kész hadsereget nem kapott is, de nyert engedélyt a magyar királyságban sereg gyüjthetésre. E hir hallattára Barcsay Ákos kiadta rendeletét a megyei és székely hadak felültetése iránt, mi hogy jobban sikerüljön, a Barcsay párthivei közül némelyek azon hirt terjeszték, hogy a megkezdendő hadjárat czélja, Rákóczynak magyarhoni jószágaiból kiforgatása lenne. — A hosszasan készülődni nem szokott Rákóczy mind ezekről értesülve, a hajduságot — e derék harczosokat — kik annyi dicső napjainak voltak részesei, zsoldjába ujolag felveszi, és Ecsedről augusztus 20-kán kibocsátott kiáltványában a vele történt méltatlanságok elsorolása után hadaival felkerekedett, egyenesen Erdélynek tartván. — A Barcsay által ellene küldött csapatoknak Gorbónál szétverése semmi nagy erőtetésébe nem került; mely tény után oly sikerrel nyomult Rákóczy előre, hogy Barcsaynak Tordánál álló seregét, még csak alig kö-

zelité meg; már is az, a helyett, hogy Barcsay ügye mellett valamit lenditene, a Rákóczy név varázsától megbüvölve, azonnal szétoszlott.

Ügyét elhagyatva szemlélve Barcsay, a hűségében megmaradott fizetett hadakat szétbocsátá, maga pedig udvari népével Dévára menekült, s onnan kisérlette meg a Gyulafehérvárra bevonult Rákóczyval az egyezkedést. — Ez nem sikerülvén, a Temesváron időző budai basához Szejdi Amháthoz (Achmet) sietett, és a nevezett helyről folyamodott a szultánhoz visszahelyezését eszközlendő seregekért.

Mig Barcsay Temesváron külsegély után várna; az alatt Rákóczy 1659-dik év szeptember 24-kén magát a Marosvásárhelyi gyűlésen, most már harmadik izben, fejedelemnek választatá, és kiket a Barcsay pártján levő tulbuzgó hivek közül megkaphatott, azokat minden kimélet nélkül lefejeztette. — Egyszersmind a Barcsay hűségére beesketett váradi várbeli vitézeket is nehány pártján levő hiveinek közremüködése folytán magához visszahódította; az elmenesztett Haller Gábor helyett ujolag Gyulay Ferenczet helyezvén vissza a váradi vár főkapitányi hivatalába. — Azonba Szejdi Amhát, budai basa, kinek a szultán által a Rákóczy kivetése és Barcsay visszahelyezése szigoru kötelességébe tétetett, Husszain egri basát maga mellé vevén, daczára annak, hogy az idő már télre hajlott; hadjáratot kezdett Rákóczy ellen, s ennek táborát több izben megszalasztva, utat nyitott Barcsaynak Erdélybe visszatérhetésre. — A tél közeledtével Szejdi Amhát — igérve jövő tavasszal ismét eljövetelét — a telelés végett Szebenbe bevonuló Barcsaynak támogatására 1500 gyalog jancsárt, és 500 lovast hagyva hátra, a Vaskapu felé haza indult Temesvárra.

Mig a bekövetkezett tél folyamában Rákóczy legnagyobb erély kifejtése mellett sem lehetett képes az általa ostromlott Szebent ostrommal bevenni és igy Barcsayt hatalmába keritni; az alatt Szejdi Amhát basa, miként megigérte volt, tavasz nyiltával ismét jött Barcsayt meg-

segitni. — Szejdi, mint fentebb is volt érintve, noha budai basa volt, a telet Temesváron töltötte el. Innen ugy intézte Erdély felé utját, hogy mielőtt magát Rákóczyt tönkre tehetné, elébb a hajduságot Rákóczy erejének főfészkét semmisitse meg. Elindulásakor, előre megizente a hajduknak, hogy ha ők megmaradhatásukat szeretik, Rákóczyt hagyják oda, térjenek vissza tüzhelyeikhez, és ő hozzája küldendő követeik által jelentsék be hódolatukat; mert ellenkezőkép cselekvendők végveszedelmöket nem fogják kikerülni. — A hajduk azonban Gyulay Ferencz váradi várkapitány által ámittatva, a basa izenetére rá se hederitettek. — Szejdi Amhát temérdek hadaival, Szarvasnál a Körös folyón vert hidon átszállván, — ugyan ő, miután a Hortobágy vizénél neki utját állni szándékozó Gyulay Gerencz elmenekülni inkább, mint csatát állani tanácsosbnak vélte volna, — szerteszét eresztett kurtánjai által rendre feldulatta mindenikét a hajduvárosoknak; majd Szoboszló alatt két napig heverve april utóljan Debreczen alá megérkezett és e várost kemény sarcz alá vetvén, május 9-kén Pocsaj várát földig lerontotta, május 10-kén Székelyhidnál kegyetlenkedett; s miután az egész Észak-Bihart, és Nyirség déli részét teljesen kipusztittatta, — Erdély felé tartva, május 14-kén Szilágy-Somjónál járt, s ezt mint Rákóczy Györgyné Báthory Zsófia birtokát felgyujtatta, — s igy haladott Erdélybe befelé.

VI.

Dobozy-temető! Te dombosabb helyen sorakozó sirbólt-csoport Debreczen város Czegléd-utczájának keleti végén! takargatója e város javáért élt s meghalt annyi hőkebelnek! rejtegetője oly sok elhamvadott nemes szivnek! Beh sokszoros kegyelet, beh sokszoros hála-érzet van kapcsolva a te helynevedhez! Naponként mutogatja fölötted duló hatalmát a zordon enyészet! Ámde a hálás utókor, mindig elérzékenyülő kegyelettel fog emlékezni arra, hogy körödben nemcsak azon három jeles — kiknek te Dobozy-

temető maig is hordozod nevét — szendergik álmát a mulandóságnak; hanem ő kivülöttök is számosak az ottan pihenők, kik egykor e városnak polgári és egyházi pályán oszlop-emberei, tudományos és közmüvelődési körben díszei s ékességei valának.

Azonban legyen elég ennyi ezuttal kitérés gyanánt; most vegyük fel ujolag fonalát elbeszélésünknek.

Midőn az események kérlelhetlen hatalma, valamely országra avagy annak egyes vidékére inséget áraszt, s a békés polgárok nem érdemlett szenvedések közepette sanyarognak: akkor közbelép a jóságos gondviselés; előállit tanácscsal okos férfiakat, támaszt hüségben és kitartásban állhatatos előljárókat. — Bár önmagok is osztályosai legyenek ezek a közszerencsétlenségnek; de a mindennapiság körén felülemelkedve, megannyi jótékony nemtőként tünnek ők fel polgártársaik között. — És magasztos lelkesedésöktől hevülve, a keseredett szivüeknek vigasztalóivá, a csüggedezőknek biztatóivá, a kétségbeesés örvénye felé tántorgóknak pedig fölelevenitőivé válnak.

Történetünk jelen korszakában is dicsekedhetett Debreczen város ily kiváló egyéniségekkel. — Hosszu sorával fogunk majdan találkozni ama kegyeletes emlékü neveknek, melyeknek tulajdonosai közül többen a dühös ellenségtől vereséget, kinoztatást, nem egy-kettő pedig erőszakos halált is szenvedének, — nem levén ő előttök az élet sem drága, csak hogy szeretett városuk irányába ők bebizonyithassák köteles hü szolgálatukat.

Amaz önfeláldozásra kész szellem, melytől akkoriban, ugy tanácsbeliek mint közrendüek egyiránt tömegesen áthatva valának; három nemcsak sógorsági egybeköttetésnél, hanem hazafias érzelemnél fogva is, egymáshoz közelebbi viszonyban álló férfiunak nemes példaadásából vette táplálékát. — S e férfiak névszerint valának: Biczó István, 1-sső Dobozy István és Vigkedvü Mihály, mind hárman köztekintélyü, s mind hárman főbirói hivatalt viselt egyéniségek; mind hárman egymáshoz sógorok, mert 1-sső Dobozy Isván nője Biczó Anna, — Vigkedvü Mihálynak pe-

dig első izbeli házastársa Biczó Mária, mind két nő, Biczó Istvánnak édes testvér hugai valának.

Minden jelek oda mutatnak, hogy a Biczó család, akkoriban Debreczenben azon előkelő nemzettségek egyike volt, a mellyel családi egybeköttetésbe jöhetni; e város legjelesb polgárai is szerencséjöknek tarthatták. Maga Biczó István — csak azon kevés vonásokból itélve is, melyeket róla Bartha Bóldizsártól kölcsönözve alantabb közlendünk — egyike volt a leghatározottabb jellemü, s városukat önfeláldozásukkal is megmenteni kész ritka buzgóságu polgároknak. — Vigkedvü Mihály szinte e városi egyik előkelő család sarjadéka, ugylátszik, hogy fiatalabb korában — mint Biczó István is, a kereskedői rendüek üzletével foglalkozott*). Vagy ha — mert minden idejét a városi hivataloskodás vette igénybe — nem foglalkozott is tüzetesen kereskedéssel; de ugy Vigkedvü Mihály, mint Biczó István, mindketten bevett tagjai voltak a kereskedői társulatnak; levén tudnillik oly formán a dolog az akkori Debreczenben kicsinben, mint maig is Londonban nagyban történik, — hol t. i. a leggazdagabb és előkelő lordok is — ha hogy London város polgárai gyanánt tekintetni, és igy London város részéről országgyülési képviselőkül elválasztatni akarnak — mulhatlanul teljesedésbe veszik azt, hogy Londonban létező valamelyik üzleti társulat bejegyzett tagjaivá legyenek. — De különben is a müipar és kereskedés Debreczenben e korszakban is kitünőleg értelmes és köztekintélyre emelkedett férfiakat mutatott fel. — Igy például Kerekes Mihály és Balyk András, mindketten főbiróságot viselt egyének elébbi időben asztalos mesterségi üzlettel foglalkozának**).

A mi közelebbről Dobozy Istvánt illeti, miután e néven Debreczen város krónikájában hárman szerepelnek, s miután I. és II. Dobozy István egymásután nem nagy időközben következve, egymással hüségben és érdemben versenyző

*) Köleséri Sámuel debreczeni egyház lelkipásztora: Józsué szent magaeltökélése. Debreczen 1682. lásd ebben az Ajánló levelet.

**) Debreczeni asztalos-czéh társulat jegyzőkönyve.

főbiráji voltak e városnak (a III-ik elébb mint a benne helyzett reményeket érvényesithette volna, polgártársai nagy bánatára, elhalálozván); helyén látjuk, hogy ezen a Debreczen város évkönyveiben maradandó emléket kivivott családról, a maig is tekintélyben és köztiszteletben álló Dobozy uri család levéltárából nyert adatok után, czélunkhoz képest ide igtassuk e következőket:

A maig is Bihar, Szabolcs, Borsodmegyékben s Erdélyben Marosvásárhelyen elágozva virágzó Dobozy — mint birtokos — családnak létezését 1492-dik évnél feljebb vinni nem lehet. — Ez évben nyerte a nevezett család II. Ulászló királytól, székesfehérvár-megyei Doboz helységre nézve adománylevelét. — E helységben laktak Dobozy Mihály, András, Benedek és Sebestyén. — Az első helyen emlitettnek volt fia, az 1508-dik évben született ama történeti hirre érdemesült, és Kisfaludy Sándor s Kölcsey Ferencz hallhatlan költőink által is megénekelt hős Dobozy Mihály, kinek is története röviden ez: — A mohácsi vész utáni gyászos időkben a hazában szerte kalandozó török csapatok egyike által üzőbe vétetvén, Dobozy Mihály, nőjével — kinek neve nem tudatik — ketten egy lovon menekültek. — Midőn azonban a házaspár — mert a kettős teher alatt kifáradt ló leroskadott — tul a Dunán a vértes erdőségben fekvő Marótnál az üldöző csorda által utóléretett; Mihály saját nejét — ennek esdeklő kérelme folytán, — nehogy ez pogány kéjnek váljék martalékjává, szivén keresztül szurta; s maga is Mihály hosszas harczolás és több ozmán lemészárlása után összevagdaltatva hős halálban találta fel végét jobb sorsra méltó életének.

E most nevezett Mihály testvére András, született 1510-dik évben. Ezen Andrásnak s nejének Dezső Katának fia Benedek született 1535-dik évben, — házastársa volt Torday Katalin — Ők falusi birtokukon csendes házassági életet élvén; Benedek meghalt 1595-dik, — nője pedig 1603-dik évben. — Fiok volt:

Sebestyén, született 1580-dik évben. Midőn a tatárok 1594-dik évben Huszt felől a magyar hazába berontottak;

elhagyva iskoláit Dobozy Sebestyén, mint 16 éves ifju, több a rabló csordák ellen vivott csatákban vett részt. — Ugyan ő jelen volt 1598-dik évben az akkor még keresztyén kezekben levő váradi várat mogrohanó török csapatok visszaverésénél. Az 1603-dik évben nőül vette ő Nyüvedi Annát, kinek jogán lett aztán Nyüved (Biharmegyében) a Dobozy család tulajdona. — Ugyan ezen Sebestyén jelen volt 1604-dik évben — mint csapatvezér — a Bocskay István hadai által Diószegnél a németeken kivivott véres ütközetben. Itt nyert sebeiben elgyengülve — de nője rimánkodására is — a katonai pályát odahagyván Dobozy Sebestyén, nyüvedi birtokából Debreczenbe költözött. A városnál közhivatalt vállalván, 1616-dik évben Imre deák (Literáti Imre) főbirósága ban tanácsnokká választatott, s ily minőségben 17 évig müködött. A Sebestyén testvére Mihály, Erdélybe költözvén, a Dobozy családnak Marosvásárhelyen létező ágát alapitá meg. Sebestyén fia,

István (I.) született 1605-dik évben; 1628-dik évben nőül vette Biczó Annát. Az 1635-dik évben városi tanácsnok, majd először 1652-dik évben főbiró, annakutánna is gyakor izben (mert ez időtájban a főbirói tiszt évenként változott volt) ugyan ezen minőségben szolgálván szülő városát; nem kis mértékben érdemlette ő ki az akkoriban minden lépten-nyomon hol török s német hadak által, hol pedig az erdélyi fejdelmek zabolázhatlan zsoldosai, de több izben tüzvész, döghalál által is nyomorgatott polgártársai közbizalmát és szeretetét. — Igen, mert az annyi felől szorongatott város érdekében, ő mint okos és körültekintő előljáró, mindig dus eredménynyel lépett fel. — Oly czélból, hogy a fenyegetődző török basák megrohanásától a várost megmenthesse; több izben vállalkozott ő fáradságos és veszélyes utazásra. — Az 1661-dik évben Vigkedvü Mihály kedves sógorát akkori városi főbirót Váradra, a dölyfös és kegyetlen Szinán basához — bár ettől önmaga is halállal volt fenyegetve — elkisérte. — Sógorának azonban az engesztelhetlen Szinán parancsából lett erőszakos megfojtatását, minden kigondolható közbenjárásával is nem volt

képes megakadályozni. — Meghalt Dobozy (I.) István 1679-dik évben; ennek fia:

János született 1636-dik évben Debreczenben. Ő azonban a városinál inkább kedvellvén a falusi életet, nőjével Toldy Annával nyüvedi birtokába vonult. — E házasságból született:

István (II.) 1657-dik évben. — Ez nagyatyjának I. Dobozy Istvánnak kivánván járdallni nyomdokain, iskoláinak Debreczenben végeztével, a külföldi tanodáknak is meglátogatása után, e városban telepedett meg, s nőül vette Debreczenben elébb tanár majd prédikátor Csipkés Komáromy György leányát Katalint. — Városi tanácsnok lett 1684-dik évben, később pedig több izben főbiró. — Miként alantabb látni fogjuk, ő Barta Boldizsár, Balyk András, Komáromy György s több e nép javát szivökön viselő lelkes előljárókkal együtt ébren őrködött e város megmaradhatása felett; és a szegény népet a német török és kurucz vezérek haragja és fenyegetődzése ellen sok eszélylyel s áldozat meghozásával védelmezte. — Meghalt 1710-dik évi junius 20-kán lévén az akkor dühöngő döghalál martalékává. — Terméskőből levő ravatalára vésett most már nagy részben szétmállott föliratból, maig is olvashatók e szavak: „St. D. Vixit annos conjugii XXIV, viduitatis X. Obiit anno incarnationis Domini 1710. die 20 junii.“ (Dobozy István élt házasságban 24, özvegységben 10 évet, meghalt 1710-dik évben junius 20-kán). Ennek 13 gyermeke közül Erzsébet nevü leánya, később debreczeni biró Baranyi Mihály nője leve. — Ugyancsak e 13 gyermek közül való volt a nagy reményeket kora sirjába vivő

István (III.), ki is nehány héttel atyjának elhalálozása után, ugyancsak a folytonosan pusztitó mirigynek lőn áldozatává. — Terméskőből való sirköve maig is látható a Dobozy-temetőben. A koporsó-alakú sirkő egyik végén a család czimere (sólyom madár zöld dombon, három buzakalászt tartván fel lába egyikében) és D.I. 1710. 29. August.; másik végén pedig: Anno aetatis 27. olvasható.

A koporsó tetején: Colossus lugens anno 1710. creatus (1710-dik évben állitott gyászravatal) betüzhető ki.

A koporsó jobb oldalán következő versek olvashatók:

Dobozy illustris Stephanus requiescit in umbra
Tertius, hoc Patriae spes tumultus humo;
Anglia vidit eum, miratque Belgica tellus
Bis, sed lethali vulnere pestis abit.

(E versek értelme magyarul im ez: Harmadik jeles Dobozy István nyugszik az árnyékban, a haza reménye, e földbe temetve. Két izben látta őt Anglia, s csudálta őt Belgium, (de a dögvésznek halálthozó sebe miatt elenyészék).

A kőkoporsó balfelén e versek olvashatók:

Magnanimum sequitur generosa propago parentem,
Nomen jure gerens, Patris et omen habens,
Ut virtute Patrem, sic fatis aequat eundem
Sorsque manet juvenem, quem miseranda senem.

(A lelkes apát követi nemes sarjadéka, joggal viselvén atyjának nevét és jelentőségét. Miként erényével, ugy halálával is egyenlővé lőn atyjával; s az ifjut épen oly szánandó sors érte, mint az öreget).

E harmadik Istvánnak nője volt losonczi Gyürky Pál tábornok leánya, ki szintén 1710-ik évben halt el.

VII.

De nagy ideje, hogy az ez idők szerint Debreczen városon megsokasodott szenvedéseknek hosszu sorát, Barta Boldizsár utmutatása szerint, következőkben részletezzük:

A II. Rákóczy György fejedelem sok mezei hadainak 1658-ik évben ujabban e városon tartatása és élődtetése miatt szerfelett nagy levén e szegény népnek megnyomorgattatása; noha a városi előljárók — az inség enyhitésének czéljából — elég izben megtalálták és ajándékozták is a vármegyei tiszteket, főrendeket, sőt magát a fejedelmet is; azonban kiki, a városé helyett csak önmaga hasznát

nézvén, és saját maga jószágát óltalmazván, minden oda forditott fáradságnak és költségnek haszna — kárnál egyéb — semmi nem leve. Mert a környékből mindenféle gonoszsága a gyülevész népü hadaknak az ő számokkal együtt, napról napra elannyira megsokasodott, miként el lehetett mondani, hogy kik szolgák voltak, azok lettek urakká e városon.

Ugyanezen évben a törököknek is kezdett a városon követelése megnevekedni, ők is igényöket a magyar hadak által e városra rótt terheléshez alkalmazván. A szolnoki bég azonfelül, hogy a portapénzt 100 tallérra csapta fel, táborra való szekeret, számszerint tizenötöt, az egri basa pedig százhuszat, mindketten minden szekeret elegendő éléssel megrakottat követeltenek. És pedig ezen kivánság minél előbbi megteljesitését parancsoló levelek — nagy fenyegetés és rettentéssel ijjesztés kiséretében — naponként jöttek és gyültek a város birájához.

E szerfeletti követelések vagy megszüntetése vagy legalább lejjebb szegése ügyében, a városi tanács éjjel-nappal törődék, sok álmot szakasztván félbe a módnélküli kivánság teljesitésének lehetetlensége, valamint a két hatalmasság (II. Rákóczy György és fényes porta) közötti versenygés miatti félelem is. — A követeléseknek — ha szinte erőfeletti adománynyal is — lejjebb szegésének megkisirtése menvén tanácsi határozatba; ugy Egerbe, mint Szolnokba is tanácsbeliek küldetének illő ajándékokkal. És mivel a török akkor is szerette az aranyat sárgaságáért; mindkét rendbeli kivánság csakis nagy sommának lefizetése által vált leszeghetővé.

Ugyanez évben, a még akkor keresztyén kezekben levő váradi vár részére is élésnek szállitása parancsoltatván; ennek beküldése haladék és minden hiány nélkül teljesedésbe vétetett.

E közben — a tavaszi idő forgásában — épen husvét innepén, a budai vezér Kénán basa, feles hadaival a Tisza és Zagyva közé Szólnok alatt megszállván, hivatja magához Debreczenből a város biráját. — S midőn ennek folytán,

négy tanácsbeli ember, alkalmas pénz érő ajándékkal megjelent volna a basa előtt; ez is, hogy maga erszényét tölthesse — haragját tettetvén, reá erősödik a városra, hogy neki is teli társzekerek adassanak. — És ha mit a város, ama két rendbelinek — mint ő szolgáinak — adott; menynyivel több szekér és bővebb élés volna neki, az ő méltóságához képest kiszolgáltatandó! — E kivánságot is csak nagy nehezen, és sok fizetés terhe alatt lehetett lejebb szállitani.

Mig a Szólnoknál állomásozó török tábor mind inkább növekedvén, ezen idő közben szakadatlanul tartott volna a városból oda parancsolt tanácsbeliek jövése menése; az alatt a magyarság is, minden felől mindennap gyülekezett Debreczenbe, önkényes szabad szállásolásra. — Azonban a török tábor nem Debreczen, hanem Arad felé vonulván; ez ellen, a fejedelem, hadaival Debreczenből elindult, és a lippai szoros uton 1658-dik évi junius 15-kén a Maros partjánál ütközetre kerülvén a dolog, minden remény felett a magyaroké leve a győzedelem. — Mely diadalból származott lelki öröm, mint egyébütt, ugy Debreczenben is buzgó könyörgéssel és nagy hálaadással teljes innepnek megülésében találta kifejezését.*)

A Lippa alól visszatért magyar hadak egyrésze, ismét Debreczenben szállásolva magát be, itten élődött mind addig, miglen a török nagyvezérnek Küprüli Mehemetnek Jenő alá, maholnap megérkezése hire ide is el nem jutott. — A hir megvalósulása felől bizonyossá tétetvén a városi tanács; mit sem késett e nagy hatalmasságu urhoz hódoló tisztelete s engedelmessége jeléül fényes küldöttséget meneszteni. — Tulajdonképen ugyan a város főbirájának Dobozy Istvánnak is el kellett volna ily nagy fontosságu ügyben utaznia; azonban a II. Rákóczy György fejedelem zabolátlan és e város népe nyugalmát folytonosan háborgató csapatainak némi féken tartása czéljéból, — az itthon maradandó főbiró tekintélye, mulhatatlanul szükségesnek találtatott. — Tehát a főbiró helyett, az őt pótló második

*) Barta Boldizsár kronikája 31. lapon.

biró Ignát András vezetése alatt a legtekintélyesb oszlopemberek Csóka Péter, Hegyesi Nagy Péter, Balyk András, illő ajándékokkal ellátva utra indittattak, melléjök rendelt puskás emberekkel négy szekeren: adatván még a kiséréthez több közrendü polgárok is. — A küldöttségnek több darab kézbesittetett a város régibb időbeli azon török leveleiből — melyek e helynek szabadsága s óltalma tekintetéből leghasznosabbnak vélelmeztettek. — Oly czélból adattak pedig által e levelek, hogy a küldöttség azokból a városnak — a török irányábani hü szolgálatait nyilvánvalóvá tenné; és ha ekként a nagyvezér előtt, majdan a küldöttség kedvességet találandana; a mutatkozó jó alkalom idején, ugyan azon okmányok — a város jövendőbeli hasznára megerőssittetnének, a körülményekhez képest ujakkal is szaporittatnának. — E dolog azonban reménytelenségre változott, mert a levelek a töröknél benmaradának, s a várostól mind az utósó darabig elveszének.

Ugyan is a midőn a város követei a Jenő alá megérkezett nagyvezér szine elé bebocsáttatának; találának ők, magok irányában rettenetes nagy haragot, melynek külső oka gyanánt ugyan a késői tisztelkedés ürügyöltetett, az mondatván, hogy a város birája, a nagyvezérnek még Tömösvár alá tartozott volna eleibe menni. — Nagy valószinüséggel azonban belső indoka a haragnak, e városon szállásoló s itten hizakodó, s innen a törökre csatázni járó feles hadak voltanak.

A nagyvezér rettenetes haragját azért a követek eszökbe vevén, mivelhogy ők a város végpusztulása miatt módnélkül remegének; nagy igyekezettel voltak foglalatosak abban, hogy ha valamelyike által az ottani főrendüeknek, megszelidithetnék ama nagy hatalmasságnak busult felgerjedését. Sok törekvés után imigy-amugy meg is csendesedék külsőleg ama bősz oroszlán; de egyuttal a török táborból irott, és Erdély felé utban levő tatár Khámhoz intézett leveleknek a követtség három tagja általi elvitele adatott ki parancsolatban. — A szerencsétlenek e parancs teljesitésének lehetlenségét előre látva, hijába mentegeték magokat, —

hiába járták s kérlelték nagy reménykedéssel az urakat, hogy mentetnének fel ők a levélvitel vészteljes kötelességétől; az egy kevés ideig való késlekedésökért még az erőszakos haláltól is csak nagy nehezen menekülhetének.

Megkelle azért — a szemlátomást való veszedelemre — három tanácsbelinek, ugymint: Ignát Andrásnak, Hegyesi Nagy Péternek, Balyk Andrásnak kénytelenségből indulniok, menvén közrendüek is velök. — Mikor a tábortul még csak is egy mértföldre jártak volna; a szemközt rájok jövő sok török és tatár miatt, a szoros utakon a menetel is igen szaporátlannak mutatkozék. Néhány velök szembe találkozó tatárok, még éltöket is el akarák a szegény nyavalyásoknak fogyatni; azonban más magyarul értő törökök, jó fizetésért, maguk közbenvetése által megmenték ezuttal az ő éltöket. — Megbérelvén azért a törököket a szerencsétlen követek, serénykedtek a kiadott parancs szerint utjokat folytatni. A kisérő törökök azonban észlelvén, hogy a szemközt jövő elegyes nemzetbeli hadak miatt békével nem járhatnak el vállalatukban; félbehagyva a kiséréssel, lassanként eloldalogtak a szegény követek mellől, s azokat mint bárányokat éh farkasoknak hagyták martalékul.

Ekkint a nyomorultaknak, még csak életben maradhatásuk felőli reményök is elenyészvén, ők elébb szekereiket az utból kitériték, majd minden vagyonukat, járműveiket s lovaikat is oda hagyják, csak egyedül fejöknek találhatnának ótalmat. — Külön-külön elszaladozva bujkálnak azért az erdőségekben; a holott is egyik tanácsbeli, ugymint az ártatlan Ignát András, Debreczen városának akkoriban második birája, utitársaitól elhagyatva, a kegyetlen pogányság által minden kimélet nélkül megöletett. A több követ társak pedig az erdőkben éhen, szomjan bujkálva, éjszakai lappangással keresgeték Várad-felé az utat, hogy — nagy nehezen megszabadulva — haza találhatnának. — S ekkint elszéledvén, ki egy, ki más napon vetődtek ki Váradra az erdőből. A török táborban maradott negyedik tanácsbeli ember, Csóka Péter is, ki

másnap indittaték a nagyvezér által szintén Erdély-felé utra; nem járhatván el megbizatásában, nem kevés viszontagság után nagy sokára tébolygott vissza szülővárosába.

Te pedig Ignát András! élted vég perczéig hű fia Debreczen városának! sok hasznos és dicséretes szolgálatodat, hazádtól távol, véred kiontásával pecsétléd meg. S megöletésed helyén temetetlenül maradott hullád, a madaraknak és vadaknak válván eledelévé*), még csak azon szerencsében sem részesülhetél, hogy fáradt tetemeid kedves szülőföldednek keblében találhatták volna föl végpihenésöket. — Szerencsétlen polgártárs! Ma már még csak a hely sem jelölhető meg Zaránd bérczes erdőségei közepette, hol a te utósó lehelleted — kétségkivül e városérti ima közben — elszállott. A kegyeletes maradék, ha akarná sem volna képes emlékkel diszitni a helyet, hol te szülőfölded iránti hűséged dijában vértanuságot szenvedtél. — Ámde ott leng neved fölött ama bérczes vidékeken, a kegyeletes emlékezet derengő csillaga. — És te Ignát Andrásnak megdicsőült lelke, talán még bóldognak tarthatod magadat, porsátorodnak kora enyésztével. — Ah! mert nem kellett megérned szeretett városodra elkövetkezett inséges időket, midőn e szegény népnek fenékig kelle üritgetnie a keserüség poharát, hordoznia a keresztviselés minden gyötrelmét, s éreznie a megaláztatás legmetszőbb fájdalmát. — Legyen még egyszer üdvözölve neved s emléked Ignát András! általam, s mind azok által, kik e sokat szenvedett város jeles fiainak érdemeit méltányolni tudják, s méltányolni képesek.

VIII.

II. Rákóczy György, e közben a környékbeli hajdusággal a német császár birodalmából felfogadott németeivel s egyéb hadaival Debreczenre szállva, itten három napig időzött. — Majd az itten szállásoló vitézeket is maga

*) Barta Boldizsár krónikája. 36. lap.

mellé vevén, Szovát-felé Jenőnek indult; parancsát hagyván itten, hogy a megrendelt búza, árpa és egyéb élelmi szereket a város Váradra szállittassa; mit is teljesiteni kelletett. — Kevés nap multán azonban, midőn a városbeli szekeres emberek, Király János tanácsbelinek felügyelete alatt, az élelmi szerek elszállitásában volnának foglalatosok; hire hallatik a tatárok jövetelének, mely előtt lelkendezve fut szanaszét a szegény föld népe. — A Berettyó mellett Bihar felől rohanó tatárság, el is fog néhányat a debreczeni szekeres emberek közül, de azoknak nagyobb része a pocsaji hidon visszaszaladván, csodaszerüleg megmenekült. A fejedelem is a tatárok elől hadait Ujfalunál és más helyeken a Berettyón visszahuzva, Dorogra szállott. — Ide a nagy félelmek között hánykódó város Szabó Dániel és Dul Mátyás tanácsbelieket küldvén, azok által esedezik Rákóczy előtt, hogy e nyomorult városnak, hova a Partiumnak is szine beszorult volna, jönne ótalmára és segitségére. — A fejedelem a követeknek kegyelmes választ adván, minden jóakaratját felajánlja, s a segedelemre igérkezik is. Azonban a tatárság előhada ez időközben átjövén a Berettyón, szeptember 21-dik napján Esztárt, Konyárt, Henczidát, Ujfalut, Gáborjánt, Péterszeget, Derecskét s több más jó rakott épületü hajdu városokat felégette. Ugyan azon tatárság a fejedelemnek is vigyázás és ótalom okáért arrafelé küldött egy hadnagyság alatt való népét igen megvesztegette. — Maga a hadnagy Kádár István is, fején egy nyillal átlőve, ott veszett; kik pedig a megfutamodott hadinépből visszajöhetének, a tatároknak mind feles voltáról, mind dühösségéről, az elégségesnél is untig többet beszélének.

Lőn e hir hallattára nagy félelem a városban, elannyira, hogy senki nem tudhatta, minő bátorságosb ótalomhoz lehetne már ragaszkodni; miután régtől fogva való hódoltságához sem bizhatnék a város; a szomoru tapasztalás után nyilvánvaló levén, hogy a tatárság előtt, mint a mely hódoltat hódolatlannal együtt, rabol, éget, vág és zsákmányol, nem volna személy válogatás. — Még inkább

öregbedett a remegés e városon, midőn a Tiszán innen levő nagy darab földről a nyirségről s biharmegyei hajdúságról Debreczenbe bekéredzett nagy sokaságnak elaléltsága és levertsége elannyira észleltetnék, hogy azon szerencsétlenek a faleveleinek zörgésitől is, mint szabja elől futnának, s magoktól is — ha senki nem kergeti is őket — rakásra hullanának. Vala is már csak az utolsó veszedelemnek s a város végső eltöröltetésének szomoru várása, mivel ide a környékségbeli tizenkét szomszéd helységnek egyszerre való égő tüze és füste belátszék vala.

Midőn a város ily nagy félelem közepette hányattatnék, imé mintegy véletlenül érkezik igérete szerint Rákóczy fejedelem, s szeptember 24-dik napján minden hadaival Hatvanutczán kivül, a Tóczó körül, a kertek között megszáll a város alá. — Parancsolt tüstént 20 szekeret, melyeken puskás gyalogokat a lovasok mellett, jelt fogni, vagy bizonyost látni, előre elküldhetne. — Azonban egy lovas hirmondó azzal érkezik meg, hogy a magyarság a tatárokkal nem messzire Derecskén innen a bagosi erdőnél ellenkezik. — E hir hallására a városon ujabb és nagyobb zendülés támadván; a dolognak bővebb megtudása végett, maga a fejedelem nehányad magával felkészülve, egydarabig Derecske-felé elrobogott; az idő azonban elesteledvén, nem sokára visszafordult. — Megérkezvén a fejedelem, beizen estve későn a városra, hogy másnap jó hajnalban a város birája 20 vagy 25-töd magával hozzája menjen ki.

A parancsolt időben a fejedelem szine előtt megjelent előljárókhoz következő beszédet intézé Rákóczy: „Mi „hozzánk mikor embereteket küldöttétek vala, arra kérvén „bennünket, hogy e városnak és ideszorult szegénységnek „lennénk Isten után óltalmára; imé igéretünk szerint már „itten vagyunk. — De miformán akarjátok venni óltal„munkat? Mert az ellenség — mint bizonyosan hallszik — „sok. Ha vele megütközünk: ő győzedelmeskedvén, min„ket elnyom, titeket pedig felprédál. — Hanem a mi tet„szésünk az volna, hogy a városon levő minden fegyver-

„fogható, felkészülve jönne ki mellénk. — Ez esetben mi „fejünk fenállásáig veletek leszünk. A diadal Isten titká„ban vagyon. Igy ha szintén az ellenségnek történnék is „győzedelme; a fehér népet a cseléddséggel együtt az el„lenség elől eltávolithatjuk. — Erre nekünk mielébb ad„jatok választ, mert a dolog késedelmet nem tűrhet.“

Rákóczynak ily nyilatkozata után, a birák a fejedelmi sátorból félrevonulva, azonnal beküldének a predikátorokért, s több öreg látott-hallott emberekért. Kikkel együtt a birák a dolgot minden részre meghányván vetvén, az lett végzéssé, hogy miután a városbelieknek nemcsak külső belső jószáguk, hanem azokkal együtt fejök, feleségök, gyermekeik is veszedelembe volnának; igen méltó lenne, hogy e szemlátomást való nyilvánságos veszedelmet a városi lakosok, minden erejökkel megelőzzék. — Közakarattal meghajolván azért az értekezlet a fejedelem kivánsága előtt; a Rákóczy szine elé járuló előljárók nyilvánitták, hogy a város — csak el ne hagyja azt a fejedelem, hanem kegyelmes igéretéhez képest mellette megmaradjon — minden alkalmas népével a táborba kijönni kész leend.

Hivatván ennek folytán a fejedelem, a maga táborában levő főtisztjeit, kapitányokat és egyéb tanácsosokat, kik között Fráter Pál, Ébeni István, Nagy Pál ónodi kapitány, Jantó Lajos s többek valának; azokkal mindenek füle hallatára, a város ótalma s megmaradása módja felől tanácskozik vala. — Kik is nemcsak helyben hagyják a fentebb jelzett végzést, hanem meg is erősitik elhatározásában a fejedelmet, következő indokból, hogy t. i. ők, Rákóczy mellett kardot, az igaz keresztyénségért s e városért is kötöttek volna, melyért halált szerző vért sem sajnállanak ontani, s ebben állhatatosan megállani is készek lesznek, jól tudva, hogy e tüz láng között levő városnak s a benne szorult keresztyénségnek megmentése által, a több már elpusztult helyek is Isten után épülést veendenének. — Minden részről tetszésre találván, ekkint a városi előljárók elhatározása; sietséggel beküldetik a fe-

jedelem által is megerősitett ezt tartalmazó parancs: hogy minden rendbeli, valaki életét és jószágát szereti, a lehető legjobb készülettel, a kinek lova nincs, gyalog is mindjárt előálljon, mert valaki a hadviselésre alkalmas levén, még is házában találtatnék, minden irgalom nélkül fel fog akasztatni. — E parancs folytán, a város népe, az ide beszorult vidékiekkel együtt, minden zúgolódás, ok-kérdés, s legkisebb késedelem nélkül, egy óra alatt talpra állott, s utczánkint külön-külön csapatba sorakozva, magok közül azonnal hadnagyokat, tizedeseket választanak, dobbal, zászlóval készen várván a parancsszót, melyfelé indulniok szükséges lenne.

Azonban a város népének megszemlélésére beérkező fejedelem, a csapatok átvizsgálása után, a birákhoz ekkint szólott: „E csapatok elég feles számmal vagynak ugyan, de „mivel próbálatlanok, s még csatát és harczot keveset „láttanak, igen félő, nehogy próbálván, magok veszedel„mén tanuljanak. — Hanem jó híveim, birák ura„im! eleitől fogva még az atyáitok is Debre„czent nem fegyverrel, hanem főhajtással, „adománynyal ótalmazták, ti is azt tegyétek. „Annak a pogányságnak embereiteket küldjétek elébe. — „Szép ajándékokkal s fizetésekkel megengesztelhetitek ma„gatok iránt. — Mi elmegyünk, mert itt körül levő jószá„gaink már oda vannak s elpusztittattak, melyek még „megmaradtak, azoknak ótalmára szükséges vigyáznunk.“ Midőn a fejedelem e beszédére azt jegyeznék meg a birák, hogy habár azon kegyetlen nemzet elé értékök szerinti ajándékot küldenének is, de netalán azzal önmagok adnának önmagok veszedelmére okot; s jobb lenne annálfogva ha mellettök a fejedelem megmaradna; mert ha az ellenség előtt a kézbeli ajándék s adomány nem használna is, a fejedelem mellettök lételének hire netalán távol tartani fogná az ellenséget: erre ekként válaszolt a fejedelem: „Török császárnak minden akaratja Jenő várának „birása, s a mi személyünknek kézbeakadása. Ha itten lé„tünk hirét meghallandja az ellenség, bár ne lett legyen

„is neki erre való igyekezete, azt reátok vonhatja szemé-„lyünk ittléte; s ekként mellettetek maradásunk által nek-„tek nemhogy ótalmot, hanem inkább csak veszedelmet „szerzenénk. — Mi elmegyünk.“ A minthogy legottan dobot üttetvén, a fejedelem elindult vissza Böszörmény felé, és igy a város népe magára maradván, letelepedik. Lőn ez szeptember 25-kén.

Még ugyan ez napon az eltávozott fejedelem javaslata szerint, a tanácsi rendből a tatárok elibe menetel végett Péter Gáspár, Pataki Albert, Sólyom István és Szilágyi Szabó János választatának, kik is a tatárságnak kedveskedésül több szekeren kenyeret, kalácsot, a tiszteknek pedig ezer tallért nyujtanának. — És e hű érzelmü tanácsbeliek legkisebb magok vonogatása nélkül, városuk megmaradásáért éltöket is készek valának veszedelemre kitenni. — Mert bennök, édes szülőföldjükhöz vonzó szeretetök oly erős volt, hogy őket sem a pogányokról elterjedett rettenetes hir, sem itthon maradandó házuk-népének nagy siránkozása vissza nem tarthatja vala. Annakokáért házukat testamentom szerint elrendelvén, még az nap estve, ugymint szeptember 25-kén elindulának. Mig ők oda jártak, az alatt a város szélesebb és mélyebb árokkal keritteték körül.

A küldöttek utjok közben, a vidéket mindenütt pusztán s elhagyatva találva, egész Zsákáig semmi hirt a tatárok felől nem érthettek. — Ott bizonyosokká levén a tatárok elvonulásáról; az ellenségnek szánt kenyeret s egyéb élést, a zsákai várba szorult, kiéhezett szegény népnek osztogatták szét, egyéb ajándékot pedig a pénzzel együtt Isten segedelméből, harmadnap mulva, békével visszahozták. Mely megtörténvén, a város népe nagy örömmel és szivbeli buzgósággal szentelt jó Istenének hálaadó innepet a szabaditásért.

E közben Jenő vára a török nagy vezérnek feladatván, az abban lakott magyar nép elbocsáttatva, ennek némely része Debreczenbe telepedik, más része pedig az országban szerteszélyel oszlott el.

Rákóczy fejedelem pedig október 2-kán hadaival ismét Debreczenbe jövén, megszállt a városban, és harmadnapig mulatván itten, innen ismét dolgára méne.

IX.

Az 1659-dik év elején Szejdi Achmet budai basától jön Debreczenbe a parancs, hogy ő hozzá a város birája, minél elébb siessen Tömösvárra a szokott ajándékokkal.— Ezeket a város elkészitgetvén, miután azokkal az azon évbeli biró Vigkedvű Mihály, betegsége miatt személyesen el nem mehetett volna; ő helyette Dobozy István vitte el az ajándékokat, melyek, hogy mily értékesek lehettek, csak az is mutatja, hogy azokkali nagy megelégedését a basa nyilván kijelenté.

E közben a már Barcsay Ákos fejedelemsége alá helyezett Erdélyország gyűlése a váradi várkapitányságból a Rákóczyhoz hű Gyulay Ferenczet kivetvén; helyébe Haller Gábort állitotta. — Ki is parancsot küld Debreczenre, hogy ország végzésénél fogva, a Rákóczy katonáit Debreczen is üldözze. — Ugyan ő tilalmazza, hogy Rákóczyhoz hűséget és engedelmességet élete és jószága vesztése alatt senki ne mutasson, levelet se tőle senkihez ne hordozzon, se hozzája ne vigyen; parancsolja ellenben, hogy a város Barcsay Ákos fejedelem hűségére esküdjék. — És különös! hogy mind ezeket a nélkül hagyja meg, hogy azt még csak kilátásba is helyezné, miszerint Debreczent a hódolat következtiben következhető bajból Barcsay Ákos kisegitendi. — A város is azért e tekintetben magára vigyázó okossággal halasztást teszen. — Mert noha egy felől Erdélyország s a török nemzet haragja előtte van is: ámde másfelől még inkább tart a közelebbről reá hárulható veszedelemtől, ugymint Rákóczy hadainak prédálásától. — Szegény előljárók — hasonlók levén a tojás tánczot járókhoz — nem örömest akarnák, ennyi sokféle fegyver közül a város ellen, ha szerit tehetnék egyiket is felköszörülni.

E közben a hadaival Szerencsen és a Tisza körül té-

vedező Rákóczy fejedelem, élést és pénzt sürgető parancsai naponkint jöttek a város birájához, melyeknek teljesitése körül a város a kéntelenséget engedelmességével győzte meg. A Rákóczy felgyülekezett fegyveres népe junius 12-kén Török Szent Miklóst megrohanva, azt jó hajnalban fel is égette. Minek azonban következése az lett, hogy nem sok idő mulva a törökök, ugyanazon váracsot a magyarok által, azok között Debreczen által is ujabban és még jobban megépittették. — Nem sokkal e közelebb jelzett merény után Rákóczy hadaival Erdélybe vonulva, pihenést vőn a város a szállásoló katonaságtól.

Volt már fentebb érintve, miszerint Barcsay Ákos Erdélyből Rákóczy által kinyomatva, Szejdi pasához menekült Temesvárra. Onnan csauz érkezik Debreczenbe, a főbirót Temesvárra idéző levéllel. A biró Vigkedvű Mihály nehányad magával, nem kis félelmek között, a basa előtt megjelenvén, az, elsőben is Rákóczy és hadai felől tett kérdéseket, majd nagy haraggal fenyegetődzék Rákóczy népének tartásáért, s erősen parancsolja, hogy a Debreczenbe telelés végett szállitandó negyvenezer tatár számára élést készitsen a város, az levén török császárnak akaratja, hogyha Rákóczy hadait a község tarthatta, ugy az a tatárokat is tartani köteles leend. — Az ilyen és hasonnemü sok fortélyozás után a basa elől elszidogatott szegény biró, társaival együtt nagy biztában, a Szejdi körében levő Barcsayt keresi meg, ennek rimánkodva, hogy lenne az, a zsarnok előtt a város mellett közbenjáró. Itt is azonban a szegény kérvényezők nyájas fogadtatás helyett, csak kedvetlenséget találtanak, nagy szomoruan értvén meg Barcsay ajkairól ime pirongató s ijeszgető beszédet elhangzani: „Én akaratommal hivatott (ugymond) titeket a basa, „sőt tulajdonképen én hivattalak benneteket ide a basa „nevével, mert magam levelére el sem jöttetek volna. — „Ti engemet fejedelmeteknek nem ismértek, soha hozzám „nemhogy embereteket, de egy ebeteket sem küldöttétek.“

Az ekkint lehurogatott biró és követtársai, másnap ujonnan megkeresik s kérik Barcsayt, hogy mind maga

szüntetné be haragját, mind a hatalmas basát engesztelné meg a város iránt; azon körülményt is kiemelve különösen, hogy Barcsayhoz, mint keresztyén fejedelemhez az volna illő, miszerint ő, távollétében is ótalmat nyujtson a városnak a külellenség ellen; mennyivel inkább szükséges lenne neki azt most jelenlétében kitüntetnie? Sok untatás után a megszelidült Barcsay megvallja, hogy ő maga gerjeszté fel a basa haragját, mely nem is volna csendesithető máskülönben, hanem ha fizetés által. Ugyan ő ajánlva kegyelmét, igéretet teszen, hogy mind azt, mit ezuttal a város a basának fizetend; ő kész leend a város részére, az erdélyi aknákból sóval kárpótolni. (Mely igéret azonban — mellesleg megjegyezve — jégvirág volt, melynek gyümőlcse soha nem mutatkozott.)

Megengesztelődék azért a basa, a közakaratból neki ajánlott kétezer tallér fizetése által, melyet mindjárt akkor a környékbeli makói és más helybeli magyar keresztyéneknek segitsége által teljesitvén a követek, Isten jóvóltából haza jutottak.

Az 1660-dik év elején Szejdi, budai pasa, az uj birót Dobozy Istvánt a szokott ajándékoknak hozzája Temesvárra elvitele végett idézvén, ugyan az, az alig előtte megjelenő birót már is álnok lelküleg gyötri, fakgatja, mintha a város birája minduntalan járatna ő hozzája kémeket, minden ott látott, hallott dologról Rákóczynak Erdélybe hirt viendőket. Ugyan ekkor azon szörnyeteg a város birája mellett levő egyik tanácsbelit, Pataki Albert nevüt, ennek merészebb szóváltásáért erősen is megvereti, egyszersmind megparancsolja, hogy a szarvasi hid csinálásához a biró gyalog embereket, ácsokat, kovácsokat küldjön, mely rendeletet teljesedésbe is kellett venni. — Az egri basa is, ujabban táborra való szekeret, számszerint 140-et követel, mely kivánság leszállitását vagy könnyebbitését az e czélból küldött 3 tanácsbeliek hijába kisértették meg. — Mert a városnak a követelés egy nagy részét pénzben kellett teljesitnie, természetben pedig 46 szekeret kellett elküldenie, melyeken a törökök

Egerben felosztozván, azonnal Szejdi pasa hadaihoz csatlakozának.

E közben Szejdi, a fényes portáról jött azon kemény parancs folytán, hogy ő, ha életét szereti, Rákóczyt Erdélyből kivetni és kézre keritni el ne mulasztaná, minden igyekezettel hadai erősitéséhez látott. Mint serény és kemény hadviselő török ember, a tengeren innen való török birodalomból, Bosznyák és Horvátországokból, Magyarországnak nagyobb részeiben levő sok véghelyekből, török várakból, mindenünnen jancsárságot, spáhikat s kurtányokat, részint Tömösvár alá, hatalmas császár táborába gyülekezni rendeli, részint, hogy azok reá a szarvasi hidnál várjanak, erősen megparancsolja. — Hasonlókép az egész Körös, Maros, Tisza, Duna közt fekvő hódoltságból, a községi biráknak életök vesztése alatt keményen megparancsolja, hogy azok a kirendelt napra liszttel, árpával s mindenféle szükséges éléssel bőven felkészitett társzekereket a táborhoz adjanak.

Ily nagyszerű készülődéseknek hire a városba eljutván, innen négy tanácsbeli, kik között Biczó István volt az első, oly izenettel küldetik a basához, miszerint a város, hallván hirét a nagy tábor jövetelének, szerfeletti félelemben és futó félben volna, s ezt meg sem is tartóztathatnák a birák, hanemha a nép oly biztatást nyerne, melyben teljesen megnyughassék; különben is a sok hadjáratok miatti kárvallás minden javaiból elannyira kifogyatta már a szegénységet, hogy több hadi népet az nem volna képes mivel ellátni. — Ezeket ekkint Szejdi basa megértvén, válaszolá: „A birónak megmondjátok, hogy „a kapukat szorgalmasan őriztesse, a város népét megfu„tamodni ne engedje. — Én hitlevelet adok nektek, hogy „e hadak miatt semmi kárt, még csak két tyukmony (to„jás) érőt sem fogtok vallani. — Ha pedig nektek csak „két pénzérő károtok lenne is; úri török hitemre fogadom, „tizet adatok, vagy adok érette. — De ha a város meg„futamodik; a birákat a kapukban karókba veretem.“

Az ide vonatkozó hitlevelet megpecsételvén, és a vá-

ros követeinek kézbesitvén a basa; őket békével haza bocsátja, maga pedig a jég megindulta után, rettenetes táborával tüstint megindult; a derekas fűhegyet ezuttal megvárni annyival kevésbé tartván szükségesnek, mennyivel is inkább a végbeli törökök jól tudnák, hogy a debreczeni pusztákon itt is, ott is mennyi széna készlet találtatnék; de különben is a száma nélküli társzekereken mindenféle élés és lovak abrakjai nagy bőségben a tábor után hordoztatnának.

X.

Gyulay Ferencz visszahelyezett váradi várkapitány, a szarvasi híd készitését, s Szejdi táborának azon keresztül költözését semmi jóra nem magyarázván, ő is az Erdélyben távollevő urának Rákóczy fejedelemnek érdekében mozgolódni elkezdett. És miután alföldi kémei által arról lett értesülve, hogy Szejdivel csak könnyü harczhoz való lövő szerszámok, nem pedig öreg faltörő ágyuk is volnának, ebből azt következteté, hogy Szejdi hadai nem vár megszállása, hanem csak mezei viadal végett jönnének. Ennélfogva a váradi vár ezuttali megrohanásának félelme helyt nem foghatván, az ellenséggel a sikon leendő szembeszállás módozatáról kezdé a váradi nemesség vélekedését kipuhatolni. Hijába szólaltak fel a kikérdezettek közül értelmesb és tapasztaltabb férfiak, miszerint ezuttal, nem a táborba kiszállásról, s annak részleteiről lehetne szó és tanácskozás; hanem inkább arról, hogy minekutána a hatalmas török nemzetség a hajduságot vagy végkép megrontani s elpusztitani, vagy meghódoltatván, azt maga mellé felvenni törekednék; tehát a hajduságnak a Rákóczy fejedelem részére leendő megtarthatása módja volna az értekezletnek fő és egyedüli tárgya. Mert ha szinte a partiumbeli megyék s hajduság magokat mind összeadva is, az ellenség ellen sikra szállani hajlandók lennének is; miután azonban az ellenség elleni kiszállásnak az volna a vége, hogy azzal a mezőben megharczolni és megvivni is kelletnék; mindig kérdésben maradna, ha valljon a maroknyi magyar erő, ké-

pes lehetne-e csak perczre is a temérdek ellenhad előtt megállani? Ha pedig a magyarság az ellenállásra nem leendvén elégséges, megfutamodni kényszerittetnék; ennek a gyalázatja s kára is nagyobb lenne, s még az is megeshetnék, hogy az ellenség a visszafordulandó magyarság hátán jövendene a váradi véghely felperzselésére. Legtanácsosb lenne azért, ha addig, miglen az ellenség tömérdek hada elvonulandana, a szabólcsmegyei hajduság jó idején Kállóba, a biharmegyei hajduság pedig a váradi várba, s e vár által fedezett hátulsó helyekre menekülnének. — És ha a mostoha idő magával ugy hozná is, hogy a hajduk elhagyott lakóhelyeik elpusztulnának; ámde magok, feleségeik, gyermekeik és jó idején összeszedett javaik, ingóságaik stb. épségben maradnának. Avagy nem elég nyereség lenne már csak az is, hogy sok számu jó magyarság apraja, nagyja, boldogabb időre feltartatnék stb.

Mind ez érvelések azonban hasztalanul történtenek. Mert Gyulay Ferencz főkapitány, az ily beszédekre jóformán rá se hallgatván, a helyett, hogy az ily eszélyes nyilatkozat horderejét magában is meghányná, vetné, másokkal is megvizsgáltatná, mind azokra csak ezt felelte: Hát az én váradi auctoritásom s becsületem hova lenne? avvagy elkellene-é bujnom? Egy némelyik hizelkedő is a kapitány kezére szólván: „Hát hová lennének, ugymond a hajduságnak sok szép lábos marhái, barmai? melyektől ők megválni, avagy azokat magoktól messzire hagyni nem könnyen szokták vala? avagy azokat a váradi várba, vagy a vár árkába kellene-e elrejteniök ?“

Erre ugyan amaz eszesek azt válaszolák vala: „Váradtól fogva Belényes vidékéig, a Havasok alatti nagy darab föld, avagy nem foghatná-e azokat be? De ha azon lábos jószágok mind egy darabig oda vesznének is; az ő magok saját személye, feleségök, gyermekeik, avagy nem nagyobbra lennének-e tartandók? A kapitányi auctoritást s becsületet ótalmazni ugyan szép volna, de a dolognak végét s kimenetelét jól megvizsgálni s fontolni kellenék. Ugyanis a kapitány, ha mezőre kiszáll, avagy becsületé-

sebb s a közjónak használatosb-e, csak felmutatni magát minden erejével? azonban az ellenséggel megharczolni nem merészelni, vajjon nem nagyobb szégyen és kisebbség volna-e? A hajduságnak pedig ebből avagy nem lenne-e utósó romlása és pusztulása?"

Mindez azonban tovább nem vizsgáltatván, csak abban hagyatott, hanem a Gyulay Ferencz által hőn óhajtott kiszállás elfogadtatván, Rákóczy fejedelem nevében erősen megparancsoltatik, hogy Bihar, Kraszna, Közép-Szólnok vármegyék, mihelyt és a merre a váradi kapitány parancsolni fogná, legott felülvén, magokat a rendelethez alkalmaztassák, és a hadjárat alatt csak is ugyanazon kapitánytól függjenek.

Gyulay Ferencz oly czélból, hogy táborban létének hire mindenfelé inkább kiterjedne, ápril elején a váradi haddal a város alá kiszállván s a körös-melléki hajduságot is maga mellé parancsolván, Biharvármegyének Berettyó s Érmelletti részeit Berettyó-Ujtaluhoz gyülekezni rendeli vala, a holott ő maga is vele levő hadaival a kirendelt napon megjelenendő és egyesülendő lenne. — Valamint ezek szerint a váradi részről a temérdek török nagy erőveli szembeszállás elvégeztetett volna; hasonlóképen kállói kapitány Barkóczy István is a kállai haddal, nem különben a hajdu kapitány a szabólcsmegyei hajduséggal s szabad legényekkel — a hajdu városok lakosai által segélyért s ótalomért szorgalmaztatván — Szoboszlóhoz szállottak vala. — Itten e hadak az Ujfalutól megérkezett Gyulay Ferencz népével egyesülvén, mindennap Debreczenből parancsolnak élést a táborra; egyszersmind közakarattal beküldik Debreczenbe kállai lakos Budaházy Gábort levéllel és szóbeli azon izenettel, hogy miután az ellenség jövetele bizonyos, annak száma pedig feles volna; Debreczen város is, ha megmaradását óhajtja, jöjjön ki az ellenség ellen való segitségre. — Erre tanácsgyülés hirdettetvén, meghivatnak a predikátorok, több öreg emberekkel együtt, a holott is az okos és előrelátó bőlcs férfiaktól átláttatván e kivánság teljesitésének lehet-

lensége; választanak a városi előljárók a magyar táborra követeket, kik a levélhozókkal oda megérkezvén, a városnak e kivánat teljesitése terheitőli felszabaditását kérvényeznék, mit is a követek az elsorolt indokok alapján csakugyan meg is nyertenek.

A felgyülekezett magyar hadak e közben, oly czélból, hogy ha lehetne Kaba nevü hajdu várost is — melyet az ellenség legelőször borithatna el — megvédelmezhessék; a közelgő török tábor elibe Kabához szállottak meg. A hajdu városiak nagyobb része a sok szép számos magyar hadinépekben bizakodván, az ellenségnek erejét pedig nem is vizsgálván, házaiktól, tűzhelyeiktől meg sem mozdultanak. — Némelyek azonban, kik vigyázatosabbak és előrelátóbbak valának; dolgaikat a bekövetkezendő harcz kimenetelével koczkáztatni nem kivánván, házoknépét, javaikat s marhájokat imide amoda erőségekbe, és csak Debreczenbe is, sietve elszállitották vala.

Letevén a magyar vitézlő rendek abbeli kivánságukról, hogy Debreczen város népe is az ellenség ellen kiszálljon; a főbiró a városban utczánkint gyűlést tartat. — Mindenhol felolvastatván hitlevele, és megbeszéltetvén igérete Szejdi pasának; miután ezekből megmaradása felől biztatást nyert volna a közönség, egyező akarattal megnyugosznak és állapodnak abban, hogy senki is meg ne futamodjék, hanem Istennek könyörögvén, mindnyájan együtt éljenek s együtt haljanak. — Egyszersmind ujabban elküldetik Pataki Albert tanácsbeli, Szejdi pasához, ki is Fegyvernekhez érkezése közben találtatván meg, a város részére ujabban hitlevelet adományoz. — Itthon e közben nagyban készülnek kenyér, széna és abrak szerzéssel, s egyéb élésnemüekkel, melyeket külön külön helyekre, bizonyos emberek házaihoz összetakaritják.

Szejdi Achmet pasa, a mint a szarvasi hidon minden baj és nehézség nélkül roppant hadát átkőltözteté; először is a hidat, nehogy azon a Körös és Maros közé csatázni kivánkozó magyarságnak átjárni alkalmatossága lehessen, azonnal elszedetni parancsolta vala. — Ennekutána leg-

ottan a hajdusághoz iratott és küldött még egyszer és utóljára intő levelet, megizenvén abban a hajduknak, miszerint ő „a hatalmas győzhetlen császár, tündöklő fényes „igen nagy erős hadaival imhol feléjök közelitő utban vol„na. — Ha azért ők megmaradásukat szeretik, mindenik „hajdu városról azonnal el ne mulasztanák, nehány hite„les emberséges embert ő eléje bocsátani, kik által ő, az „ő megmaradásuk felől minden jót végezhetne. — Hogy „a küldötteknek semmi bántódásuk nem leendene, a te„remtő Istenre, császár jó szerencséjére, maga szakállára „nagyon esküszik vala. — De ha embereiknek ő elibe „küldését elmulasztanák; önmagok lennének okai, azon „veszélynek, hogy ő magokat a pasa mind szablyára há„nyatná, nőjeiket, gyermekeiket elraboltatná; minden la„kóhelyeiket pedig porrá tétetné, s a széllel elfútatná.“ *)

E levélbeli izenet megolvasása után a szegény hajduk nagyon kezdének zsibongani. — És ha hogy csak magukon állana a dolog, megértve a vezér hittelvaló fogadását, szives örömest küldöttek volna ők kivánat szerint embereket a pasához. — Gyulay Ferencz azonban látván, hogy ilymódon az egész hajduság el fogna Rákóczytól szakadni; épen ellenkezőt vivott ki következő ártékony szavaival: „Ez ideig a hajduk igaz magyarok, s jó hazafik le„vén, hogy hogy lehetne hajlaniok tanácsára a pogánynak, „ki az igaz magyarságnak mindenkor veszedelmére kivánt „volna lenni?“ Több hasonló irányu intésével dicsérő mézes mázos beszédivel oda irányzá Gyulay a dolgot, hogy a hajduk mit sem tudván a török vezérnek igen derekas erőveli letéléről, bizván a magok és összegyült szép magyarság erejéhez, de a kapitány biztatásai által is elbódittatván, magokat a pasa nyilvánvaló ellenségeinek azzal mutatták ki, hogy a vezérhez egy lelket sem küldöttenek; holott — mint látni fogjuk — ez által sem magokat meg nem ótalmazták, sem pedig a fejedelemnek hasznos szolgálatot egyátaljában nem teljesitettek.

E közben azon kémek, de már a jövő menő debre-

*) Szalárdi. Krónika VII. könyv, 1. rész.

czeni lakosok és vidéki parasztság is, kik a Szejdi hadait ennek a szarvasi hidon lett átszállása közben jól megszemlélték vala, mindnyájan összehangzólag azt hozák hirül Gyulay Ferencznek és a kállai kapitánynak, hogy a pasa hadainak létszámához képest a magyarság ereje elannyira parányi volna, miképen még csak gondolni sem lehetne arra, hogy nyilvánvaló nagy veszedelem nélkül az ellenséggel ütközetbe bocsátkozni próbáljanak. Sőt ha maga Rákóczy személy szerint minden hadaival itten volna is; még ezen esetben is a nagy sokaságu ellenséggel harczot állani vakmerő koczkánál egyéb nem lenne. Mind ezeket nagy kedvetlen füllel hallván Gyulay Ferencz, nem szűnék meg tűnődni és tanácskozni, hogy mit kelletnék ily válságos helyzetben cselekednie? Habár későn is, de most már megdöbbenve győződött a felől meg, hogy ha ő e nagy sik mezőben ezen maroknyi magyarsággal harczot álland; a bizonyos vereség bekövetkezendvén, nem csak e kevés hadi nép fog megsemmisülni, s nem csak az összes hajdu városok fognak füstöt vetni, hanem Kálló és Várad várainak sorsa is bizonytalanságba, mi több, magának Rákóczy fejedelemnek ügye is még nagyobb bonyolódásba fogna keveredni. — Ez aggasztó helyzetben épen jó időben érkezik Gyulayhoz Erdélyből parancsa a fejedelemnek, azt tartalmazó, hogy az ellenséggeli harczba szállást — miután a magyar erő nem ahoz való volna — nagy szorgalommal kikerülni kelletnék.

Oly közel szállván már Szejdi tábora a magyar táborhoz, hogy közöttök csak a sáros, de meggázolható Hortobágy vize folyván, másnap idején egymással szembe is lehetnének: Gyulay Ferencz összehivatja sátorába a hajdu kapitányokat, s előterjeszté a Szejdi nagy erejét, melylyel ázon nagy sikon e kevés magyarságnak — mind egy lábig ott veszés bekövetkezése nélkül — harczot állania lehetetlen volna; neki pedig azt is megkellene gondolnia, hogy ha most a török vezér a magyar hadat tönkre verné, Váradnak és Kállónak is roszra fordulhatna állapotja; s ez esetben aztán Rákóczy fejedelem mellett (ki-

nek személyét illetné az ő részökről főkép az ótalmazás kötelessége) ki fogna harczot állani és viaskodni? Mind ez okoknál fogva ezuttal a kényszeritő szükségnek engedni kelletvén; az ellenség elől hátrább szállani tanácsolja; ide vonatkozólag a fejedelemnek ugyan ezt parancsoló levelét is mutogatván, s a kapitányok előtt fel is olvastatván.

Vevén a szegény hajduk eszökbe, hogy a dolog egészen más fordulatot — mint ők reménylették — vett volna, s már Szejdihez való ragaszkodásukat is elmulasztották; azonban a Szejdi elleni megótalmazásukra nézve sem lehetne kilátás, holott pedig kiknek családjaik még házi tüzhelyeiknél maradának, azok ő magokkal együtt a legnagyobb veszélynek volnának torkában; nagyon megzendülének, és háborogva fenhangon kezdének zugolódni ilyeténképen: „Hol volna hát az ő sok vérök hullásának „és hű szolgálatjoknak érdemlett jutalma? Hol volna a Ta„tárországban sanyaru rabságba nyomorgó számos atyok„fiainak ugyan ottan keserves szenvedéseiknek, s azon „időtől fogva is sok vérhullásokkal pecsételt hű szolgálat„juknak megjutalmaztatása? Hiszen ők annyi számos esz„tendők alatt, annyi helyeken s alkalommal Rákóczy fe„jedelem szolgálatja mellett, annyi sok véröket ontották „a fejedelem óltalmáért; avagy nem jogosan s méltányo„san követelhetnék-e ők, viszont szolgálat fejében, most „az ótalmat és segitséget? Annyi számos aranyos zászlói„kat, miért kellett volna kihozniok, hamár minden próba „és becsület nélkül, gyalázattal parancsoltatnának azokat „visszavinni? Avagy nem érdemelnék ők meg az ótalmat, „kik 30 esztendő elfolyása óta a Rákóczy házbeli fejedel„meknek és az országnak együtt is másutt is, vérök hul„lásával oly sokat szolgáltanak?“ Keserves panaszolkodás közben mind ezeket akként előszámlálván, a közönséges vitézlő nép kezdett nyilván kikelni a tisztek ellen és fenekedni, mondogatván: hogy valaki ő velök együtt az ő ótalmukra harczot állani nem akarna; arra mint hazaárulóra csak reá támadni, és azt mint veszett ebet átallövöldözni kelletnék.

A tisztek látván, hogy a visszaindulás — ha az másnapra halasztatnék — annál károsabb leendene, s talán az ellenség is nem csak a magyar tábort megrohanni, hanem a házuknál levő szegény népséget is inkább pogány kézre keriteni fogná; de mi több, a vitézlő rendet is a viadaltól annál kevésbé lehetne megtartóztatni, sőt annak ellenzése miatt ki tudja még mi is történhetnék?: mindezeknél fogva, mihelyt kezdett az idő alkonyodni, azonnal megindulván, ugy hátrálának, hogy másnapra viradóra a hajduk a szép aranyos zászlókat helyeikre vinnék; a vármegyebeliek is kiki házához sietvén, hogy ki hol találhatna menedék helyet szánandó fejének? a felől gondoskodnak vala.

A szegény hajduknak ezek szerint eddigi tűzhelyeiknél megmaradhatásuk felől semmi reménységök nem lehetvén, az volt közülök szerencsésebb, a ki minél előbb háza népével, ha bár nagy zugolódás és átkozódás között is Pocsajba, Székelyhidra, Ecsedre, Kállóba, Váradra, Tokajba és csak Debreczenbe is elmenekülhetett. — Csak hogy kik már előbb el nem költöztették volt házok népét, az eddigi hadikészülődés miatt, hogy a menekülésre való időből nagyon kifogytanak, azt magok kárán keserüen tapasztalták vala. — Mert Szejdi pasa, kinek még azon éjjel hirével esett a miéink eloszlása; kurtányait égető rabló hadait, másnap mindjárt jóreggel kiinditá és szétereszté, kik menten a sok szép rakott épületü hajdu városokat, melyek a harmadévvel előbb lezajlott tatár pusztitástól megmenekedtek vala, azokban levő sok szép haranglábos, tornyos egyházakat, tetszésük szerént szerte kezdették gyujtogatni. — A rabló égető török s tatár kurtány a lakhelyeikről mindenestől felrakodott s háznépestől menekülő szegény hajduságot s egyéb akármi rendbeli keresztyénséget legtöbbire megelőzvén, az erős férfiakat levágja, a nőket, gyermekeket pedig minden javaikkal elzsákmányolja, rabokká teszi. — Kaba várost jó reggel, porrá, hamuvá égette, valamint Szoboszlót is. Ez utóbbi helyen ugyan, a templom körül jó erősségü váracs (kas-

tély=castellum) levén, abba igen sokan háznépestől magokat bevették volt, s mig tőlük telt, sürű lövöldözés közben, mind ön magok megótalmazásában, mind pedig a váracs megvédelmezésében erősen emberkedének. — De a Szejdi által neki hajtott jancsárság a váracsot elboritván, azt vivja, védőit vágja, öli vala. — És habár a szegény belől viaskodók magukat erősen tartván, a jancsárságból sokat lelőttek és agyon vertek is: azonban nem sokára legyőzetvén, bátor ellenállásukért iszonyuan lakolának. — A férfiaknak mindnyájuknak fejök szedeték, s a maga elé összehordatni parancsolt fejeket Szejdi egytől egyig megnyuzatván s bőrüket kaponyájukról levonatván, szalmával tölteté meg, s mind összeszámitva szekerekre rakatja. — Sőt az egész hadjárat alatt is, minden levágott fejet, magához vitetvén, mindeniktől egy tallért, hijján nélkül azonnal kifizetett; cselekedvén ez iszonyatosságot a kegyetlen zsarnok oly végből, hogy a hadviselés alatt összegyüjtött fejekkel a fényes portára beszámolván, azoknak felmutatása által tüntethetné ki, hatalmas császárja iránti hűséges szolgálatát. Ugyan ez alkalommal pusztittaték el, Szoboszlóval határos Szigetegyház nevü község is. — Maga a helység töldig lerontatott, megfutamodott lakosai pedig azon völgyben — mely ma is Vérvölgynek hivatik — mind az utolsó emberig halomra konczoltattak.

A Szoboszló alatti Kösü mellett letelepült Szejdi szétbocsátott kurtányai által felperzselt környékbeli helységeknek eget érő tüze és füste Debreczenbe is belátszván; a város birája maga mellé vett tanácsbeliekkel három szekeren azonnal felkészül, hogy ajándékokkal és főhajtó engedelmességgel a marczona vezérnek elibe induljon s attól a városnak ótalmat és megmaradást kérvényezzen. A követek Szoboszló felé utjokban, a sok szemközt jövő elegyes hadak között, ismerős egri törökökkel is találkozván; ezeket kérik nagy rimánkodással, hogy megelőzvén a többi hadakat, sietnének be a városba, nehogy azt a náloknál valamikép elébb beérkezendő sok gyülevész népek felgyujtanák és szétdulnák. — A sok reménykedés után magokat

reábiratni engedett egri törökök Herpályi György visszabocsátott egyik tanácsbeli vezetése mellett, a többi hadakat megelőzvén; lőnek a városnak nem kevés ótalmára. Mert ők a több oldalról, a városra nagy dühösséggel rohanni akaró kurtányoknak eléjökbe a városból kimenvén, azokat gonosz szándékukban megcsendesiték, s a városról elforditották.

E közben a város birája és a mellette maradott tanácsbeliek felvett utjokat a pasához folytatván; némely velök találkozó hitetlen kurtányok ő körülöttük kivont mezetlen karddal s felvont nyilakkal, az ő éltöket elfogyatni igyekező szándékból forgolódának, s őket ruhájoktól s minden jószáguktól kifosztogaták. — Isten azonban az ártatlan előljárók vérének kiontásától, azon hitetlen gonoszoknak kezeiket megtartóztatván; sok baj után ők, ha szinte más ruhájában is, Szejdi előtt megjelenhettek, s a város ótalmára csauzokat s őrző törököket nyervén, azokat ugyan az napon, ugymint április 28-kán szerdán, magokkal együtt a városba elhozták.

XI.

Péntek nap, a hét napjai közül! Ugyan mi okon tartatol te szegényebbnek, selejtesbnek egyéb napok felett? Sőt miért gondoltatol te oly vészhozónak, melyen nagyobb része a halandóknak, komolyabb vállalathoz fogni nem véli tanácsosnak. — Avagy nem pénteken született-e Columbus Kristóf? s nem pénteken fedezte-e fel ugyan ő 1492-dik évben a szentháromság (Trinidád) mások szerint pedig Gwanaháni szigetét, mint előőrsét az ennek megette fekvő negyedik világrésznek, honnan annyi áldás és átok szállott a vén Európa földére? s hova oly sovár szemekkel tekint maig is, a rajongások körzetében merengni szerető léłek? — Hát Don Juan, nem pénteki napon verte-e tönkre 1572-dik évben Lepantónál a török hajóhadat? — Közelebbről Bocskay István fejedelem is, nem pénteki napnak köszönheti-e szerencsés sikerét csak-

nem minden nagyobbszerü vállalatainak? Lám II. Rákóczy György is péntek napon verte Lippánál tönkre Kénán pasa hadait? (meg is adta az árát). Ah Péntek! Péntek! még is vészjóslatu a te neved. — Pénteken adta drága éltét a bűnös emberi nemzet váltságául, édes Idvezitőnk. Péntek napon jött e szegény városra is Szejdi, ama fene tigris, kinek füleinkbe maig is dermesztőleg zugó neve, legyen megátkozott örökkön örökké!

Hát te Basa-halom! Debreczen város dél-nyugoti oldalán emelkedő csucsoddal! Hejh, midőn tégedet a Rákos mezőről idevonuló Rusztánnak — a város behódolása elfogadása végett ideszállott és minden jót igérő basának — tartózkodási helyéül a szegény földnépének véres verejtéke összehordott; s midőn azután későbbi időkben a törökkel jó egyetértésben levő Bethlen Gábor fejedelem is, valahányszor őt utja Debreczenen vivé keresztül, törökkel vegyes magyar csapatait tetőiden megszállva szemlélgeté, s ottan tartá értekezleteit a török pasákkal: gondolhattad-e te azt akkor még, hogy idővel szállásául oly szörnyetegnek fogsz szolgálni, ki minden eddigi török jó akarat-fitogtatást a legkiáltóbb modorban fogja gonoszul meghazudtolni!

Te is végre hajdan Dobozyház, ott a piaczutczán 2146. szám alatt! Hejh! ha te szólni tudnál! mennyi részleteket foghatnál a mai nemzedéknek elmondani, azon irtózatos eseményekből, melyeknek én csak század részét — azokat is csak halvány szinezettel — vagyok előtüntetni képes.

De lássuk már, mikép illenek e most érintett eszmék rámájába, a mindjárt következendő események.

Mig a szertebocsátott kurtányok a környékséget folytonosan prédálják és égetik vala; a Szoboszló alatt két napig heverő Szejdi, harmad napon ugymint pénteken, minden hadaival megindulva, április 30-kán száll Debreczen alá a Basahalomra. — Innen belőlről a birák nehányad magukkal a táborhelyre a pasának elibe menvén, s előtte a földre arczra borulván, neki tisztességet tesznek. —

Annakutána a táboron levő urakat, pasákat, ugyan ők külön-külön megkeresvén azokat, ajándékozgatták. Itt ben pedig a városon elkészitve tartanak minden élést, u. m. szekér kenyereket, sok szekér abrakot, szénát, fát, jeget, tyukot, ludat, tarhót s egyéb minden konyhára kellő eledeleket, melyeket mind estvéig hordanak nekik. — (Öreg marháknak bőviben levén a török tábor, azok nem szükségeltettek.)

Kedveskedik a város minden értéke szerinti gazdálkodással, mind magának a pasának, mind mellette levő budai, egri, szólnoki tiszteknek és főrendüeknek, csakhogy haragjukat kikerülhesse. — És a sokféle követelések teljesitésében a tanácsi rend az utczai kapitányokkal, tizedesekkel és város népével van nem kevés nyughatatlanságban, rendelvén külön-külön mindenféle táborra kiszolgáltatandó élésnek s egyebeknek gondviselőjét. — A város kapuihoz nem csak a tanácsi rendből, hanem a nép közül is, törökök közt forgott, látott, hallott öreg emberek adatnak, kik a csauzokkal együtt a hadaknak pénzükért, a kapuknál kenyeret osztogatnának.

Magának a pasának szükségére való gondviselés végett pedig, külön volt rendelve ember a kenyér mellé, külön az abrak mellé, külön-külön a juh, széna, fa, jég és egyéb eledelek mellé, hogy a követelések minden fogyatkozás nélkül annálinkább teljesittethetnének; és a gondviseletlenség miatt, a haragra ok ne szolgáltattatnék.

A pasa a város minden kapujára, egy-egy zászlóallja törököt rendel, kik a város keritésére is, nehogy azon, rés csináltatnék, gondot viselének. — E zászlóalljaknak pedig megelégittetésök, azon utczákból, hol ezek vigyáztanak, történt vala.

E közben a megtelepedett tábortól, dulásra s prédálásra seregenkint menten mennek a törökök egész a Tiszáig, a helységeket égetvén, és feles marháját a szegénységnek a táborra behajtván. — Szejdi e közben keresé az okot, melynélfogva a város népét megsarczolhatná; s ezt meg is találta azon fortélyos vádban, miszerint a város,

Rákóczy hadait, közelebbről a menekvő hajdukat is befogadta, tartotta, és táplálta, magának a pártos fejedelemnek a török tábor felől hirmondásokkal szolgált, s ekkint a fényes porta ügyének elárulójává lett volna. Az ürügy már meg volt, igy tehát a gonosz szándék tettlegesitéséhez hozzá lehetett kezdeni. — S ugy lőn. — Mert midőn a város népe a tábor számára való gazdálkodást, nagy szorgalommal folytatná: imé megszállása után, második napon, azaz május 1-jén szombaton reggel hivatja Szejdi pasa nagy hirtelenséggel a birót, nehányad magával. — Az idézettek nagy engedelmességgel készek valának a kimenetelre, eszökbe sem vehetvén a pasának elrejtett titkos mérges fulánkját és gonosz szándékát. — A pasa hóhér szolgái azonban a városban karókat faragtak s készitettek, melyeket magok a hóhérok kivivén, készen várják a minden alapot nélkülöző itéletnek kimondását.

Megállatván azért sátra előtt a pasa a birákat mint mészárszéken a bárányokat, megtámadja őket keményen, mondván: hogy hamisak vóltak volna hódolásukban, hüségökben s minden dolgaikban, a miért is méltók volnának, hogy ők magok felkaróztatnának, a város népe pedig rabságra hurczoltatnék, jószága felprédáltatnék, maga a város tüzzel megemésztetnék. E rettenetes itélet kimondása után a jancsárok és hóhérok az itélet végrehajtására készen levén, némely része azoknak fut nagy sebességgel a város felé, s a város keritésén kivül levő egy istállót azonnal felgyujtanak; mások a város keritését kivül körös-körül állják, nagy vigyázattal őrködvén, hogy sem kicsiny, sem nagy a városbeliek közül el ne szaladhasson. — Kik pedig a jancsárok s hóhérok közül a pasa körül megmaradának; azok a birákat kötözik és készitik a felkarózásra. — Ezek némelyeket már vetkeztettek is, kinekkinek vállán levén már az ő veszedelmére készitett nyárs.

A szegény előljárók nagy rimánkodására, e szoros ügyből, menekülésre kilátást mutat a pasa, mondván a biráknak: „Ime nem tekintem hamisságtokat, megkegyelmezek

„mind nektek, mind a város népének, adjatok 30,000 tal„lért.“ — Mire a birák felelének tolmács által mondván: „Mi nem adhatunk, nekünk nincsen.“

Mond a pasa másodszor: 60 ezeret adjatok. — Melyre mondának a birák: „Valahová tészen valamit cselekszik a hatalmas basa, szabad velünk; de mi nem adhatunk.“

„Semmiképen különben meg nem maradtok, hanem adjatok 300 ezer tallért, mert máskép a megmondott veszedelem esik rajtatok.“

Igérnek értékök szerint valamit, de a követeléshez képest, csak semmit.

A pasa elől a jancsárok és hóhérok — megragadván a szegény előljárókat; őrizet alatt a városba behozzák őket.

E szomoru dologban — melynek sem okáról, sem eddigi folyamáról a város népe mind ez ideig mit sem tudott vala — a város birája azonnal tanácsgyülést hirdettet, ugyan arra meghivatván Komáromy György és Báthory Mihály prédikátorokat is, kikkel együtt Tornay István a tiszán inneni*) egyházak akkori püspöke és Nógrádi Mátyás pap is megjelenének. — Felgyüjtetnek a közpolgárok közül is értelmes és értékkel biró öregek és fiatalok, kik előtt Szejdi beszédét, durva magaviseletét, s teljesithetlen kivánságát kezdettől fogva végig megbeszélvén a birák, azt is elmondják, miszerint a basának igéretet is kellett tenniök, de nem azért, hogy magukat megváltsák, hanem hogy a veszélytől megotalmaznák a várost, melyet a basa, ha elébe nem állanak — haragjában tüz által fogott volna megemésztetni. — Vala ennek folytán a gyülésteremben nagy tanácskozás; volt a mellett sok sirás és könyhullatás azon buslakodásnak miatta, hogy mimódon szeghetnék le a nagy kivánságnak, hacsak valami részét is, ami pedig le nem szállittathatnék, mimódon lenne az teljesithetővé. Kivül e közben a jancsárok és hóhérok, kiknek Szejdi még a táborban adta volt a birákat őrizete alá, a ta-

*) Azon időben az alföld tájékozója nem Pest, hanem Gyulafehérvár levén; a mostan tiszántuli rész, tiszáninneninek, a mostani tiszáninneni rész pedig tiszántulinak hivatott volt.

nácsházat körülvevén, ottan-ottan szorgalmaztatják az összegyülteket, hogy adnának választ a pasa kivánságára.

A gyülésben jelen volt polgárok, — kik mint emlitve volt — e városnak szinei voltanak, megkisérték egymást, hogy a városnak a nyilvánságos veszedelemtől megszabadithatása czéljából, mindenki jó lelkiismérettel fedezné fel saját értékét. — Igérnek elsőben is a prédikátorok, és pedig Tornay István 1000 tallért, Komáromy György és Báthory Mihály két-két száz tallért; igérnek az előljárók és közpolgárok is, ki ezer tallért, ki többet. — Kinek 10 forintja volt, azt is oda igéri. — Azonban mind ezen igért összegek összeszámitása után is szomoruan látják, hogy mindez, a kivánság teljesitésére elégtelen, és csak semmi.

Más módhoz kellett azért, a pénz összeszerzésére nézve nyulni, mely is ez volt; hogy a városon lakó minden házi gazda, jövevény és lakó esküdjék meg, s hite szerint minden pénzét akár aranyát, akár ezüstjét, — valamivel csak bir és kezei között vagyon — adja elő; mert igy is kétséges, hogy még mind abból is, avagy csak fele is kitelhetik-e a nagy sarcznak? Megkészitik azért közegyetértéssel a hitnek formáját, s még ugyan az napon ugymint május 1-ső napján először is maga a főbiró megesküdvén, ő utánna egymásután a tanácsi rendüek tették le a hitet. — De a prédikátorokat meg nem esketik; mit ők önként igértek, azzal megelégedtenek.

E közben a táborból bejön ugyan az napon a főkapudzsi basa (meghatalmazott), hogy a kincset felszámlálván kezeihez venné. — Ráizen a birákra, hogy adjanak választ a basa kivánságára, mert ha az ujolag megharagszik, azután nem kell a pénz. — Azonba minthogy e czélra való pénz, még összeadva semmi sem volt; ez nap semmit sem küldhetének.

A város népének is azon szerinti megeskettetése elhatároztatván; rendeltetének emberek, kik által, és hely hol az esketés, s a pénznek beszedése megtörténjék. A minthogy másnap azaz Május 2-án az elrendelt helyeken min-

den házi gazda, még az özvegy asszonyok is a hit formája szerint megeskettetének. Hogy pedig a pénzértékétől ekkint kifosztott szegény polgárság éhelhalásra ne jutna, a beadott összegnek tizedrésze mindenkinek maga és családja fentarthatása végett visszaadatott; az összeszedegetett pénzt pedig, az annak összeszámitására és felvételére Szejdi által beküldött kapudzsi pasának átaladák.

Felkelének ugyan Dobozy István és Biczó István ama hazájukat igazán szerető két sógor, s e városnak akkori külső őrállói és előljárói; és gyakorta kisérték meg siralmas rimánkodás közben térden állva is kérni a sarcz elengedését. — A városban bent levő törököket annyira meg is lágyitották ők, hogy azok magok fölkelvén a pasához esedezni kimentek. Mi azonban mit sem használt, valamint az sem vezetett semmi eredményre, hogy ugyan azon két bátor férfiu e veszély közepette is a város ártatlanságát s a muzulmánoknak hitlevelök gyalázatos megszegését, a bentlevő törököknek nagy bátorsággal szemeikbe mondogaták, keveset irtózván azoknak kegyetlenségétől.

Habár a kivetett sarcz lassan folyt is befelé; eszökbe vevén mindazáltal az előljárók a nagy kénytelenséget, a mi pénz, ezüst-marha a kirendelt helyeken begyült, hordják azt a város házához; s onnan öt-ötszáz talléronkint akár ezüst pénzt annyit nyomót, akár polturát annyi számut külön-külön zacskókba rakván, számszerint 18 ezer tallér értéküt átadják a kapudzsi pasának.

A törökök azonban látván a pénznek szaporátlan gyülését; ugyan azon napon a bulyok-pasák (kik hóhéroknak mondatnak) kilencz kültanácsbelit ugymint Tatár Demetert, Kormán Györgyöt, Fodor Tamást, Szappanos Dávidot, Péter Gáspárt, Király Jánost, Sólyom Istvánt, Hentes Istvánt, és Balyik Mihályt hajtják a város birája házához (mert ők szálláson ott voltak) s a szerencsétleneket egy hosszu lánczra torkuknál fogva összefüzvén, őrizet alá veszik.

Hétfőn t. i. május 3-án a birák megkeményitvén magukat, hogy több pénzt már nem adhatnak; a pasához ki-

mennek könyörögni. — E közben a hóhérok valakit csak az utczákon megkaphatnak, hajtják a biró házához, s ottan kezeiket hátrakötvén, őket összefüzik és faragnak 12 karót, melyeket kivül a biró háza alá támogatván, rémitik a népet, hogy a foglyokat a ház előtt karóba fogják huzogatni. — Minthogy azonban a birák, a foglyoknak, hogy azok a pénzgyüjtésben munkálkodhatnának, szabadulásokat kivánják vala; elbocsáttatnak ugyan a megkötözettek, de a lánczra füzöttek zálogul bentartatnak. — E közben ismét pénzt szereznek, és viszik a parancsolt helyre.

Kedden estve immár besetétüléskor hozzá készülnek a hóhérok, hogy a birákat a lánczon maradott zálogosokkal együtt vereséggel megkinozzák. — El is kezdik a főbirón, s azt négy kültanácsbelivel egyetemben kemény vereséggel meg is roncsolják. — Egy beltanácsbeli azonban az ajtón kivül megfigyelvén a hóhérok müveletét; hirt teszen a kapudzsi basának, ki is a többi előljárókat a veréstől fölmenti.

Szerdán ismét hozzáfognak a pénz szedéshez, és a sarcz fizetéshez, és szekerekre végposztókat pénzzel együtt ezüst nemüeket készitnek, hogy a vezérhez, — vagy életre vagy halálra járnak — kimenjenek, s azért esedezzenek, miszerint ez azzal mit már adhattak, minek száma 30 ezer tallérra fölment elégednék meg. — A kapudzsi pasa azonban közbenjáró levén, a kimenőket tovább a tábor szélénél nem bocsátá, s ekként nekik csak vissza kellett fordulniok.

XII.

Csütörtökön ismét az előljárók tanácsgyülésre hivattatván össze, a sok bánat és buslakodás miatt csak is kevesen gyülekezhettek föl. — A megjelenők arczain az elaléltságnak és kétségbeesésnek szembetünő nyomai voltak észlelhetők. — Fellép ekkor Biczó István második biró szólván: „Teljesithetlen a kivánság, esedezés végett még „csak maga elé sem bocsát a pása. — Nincsen honnan „fizetnünk, de ha szinte volna is; noha eléggé ijesztenek, „vernek, kinoznak bennünket, azonban Istennek hála! kö-

„zőlünk még egyet is meg nem öltenek, — hogyha pedig „fenyegetésre s ijjesztgetésre a szegénységnek minden kin„csét, a pogányoknak igérjük s kiadjuk; ezért Isten is meg„büntet bennünket, de az emberek köztis holtig való gya„lázatunkra lészen az. — Jobb tehát nekünk szenvednünk; „ha szinte hármat négyet megölet is közőlünk a szivtelen „pasa. — De ennyi szegénységet, oly sok jószágától meg „ne fosszunk, éhelhalókká ne tegyünk.“

Ily a hajdankori Róma legderekabb tanácsnokának szájába is oda illhető lelkes beszédével, — a csüggedező elméket s megbádjadt sziveket villanyos hatással megerősiti. S a köztetszéssel hallott beszéd után főbiró Dobozy István is ekkint szólott: „A pasa azt okolja, hogy hamisságunkért akar bennünket eltörölni. — Ám de meg kell neki mondanunk, hogy mi száz tizenhét év óta hódolunk. — Ha mi hamisságot a mi kezünkben talált, fejünk hatalmába vagyon. — Mi voltunk birái e szegénységnek; ezek ártatlanok; hadjon békét a városnak.“

E nézetek és javallatok helyben hagyatván, magára veszi Biczó István a követséget, ajánlván, hogy mindezeket ily szellemben az ellenségnek szemébe elfogná mondani. — Készitnek azért ismét három erszény pénzt (öt-ötszáz tallér szokott lenni egyben) s azt négy tanácsbeli kiséretében a kapudzsi pasához vivén, s ez előtt mindnyájan térdre esvén, Biczó István a szólhatásra engedelmet nyerve, keserves sirás és sok reménykedés közben igy beszélt:

„Miért bocsátott engemet Tömösvárról a hitlevéllel haza a hatalmas vezér? jobb lett volna nekem meghalnom ugyan ott, hogy nem mint a városnak ily nagy veszedelmét szemlélném! — Mert énnékem ugy adta a pasa a hitlevelet, hogy mi itten Debreczenben bátorságban megmaradhatunk; nem leszen semmi kárunk. — Szóval is izente ugyan ő, tőlem, hogy a város semmit ne féljen, meg ne futamodjék, mert a város népe csak két pénzt érő kárt sem fog vallani. — Én mindezeket a népnek bizvást elmondottam volt, s ime most az én ősz fejemet, a pasa ő nagysága hitlevelének s fogadásának meg nem tartásával, ily nagy

átokba hozza. — Óh bár éltemet fogyatta volna el akkor inkább!“

Mire a kapudzsi pasa Biczó Istvánnak valaszolt ilyetén képen: „Kelj fel, mért sirsz? Timagatok vagytok okai veszedelmeteknek, mivel hamisak voltatok!“

Monda pedig ismét Biczó István: „Mi 117 éve, hogy hódolunk, ha mi bennünk birákban talált hamisságot a pasa; imhol a mi fejünk, mi vóltunk e városnak birái! De az ártatlan községet miért bántja?“

Erre kapudzsi pasa, az egész zsarnok eljárásnak eddig titkolt okát felfedezvén monda: Abban tetszik ki a ti hamisságtok, hogy mikor a hatalmas pasa a Hortobágyon átjött, még akkor a hajdu városok, magok, feleségök s gyermekeik, jószágok helyben voltak. — Most pedig semmit, sem embert sem barmot nem találván, tudja a pasa, hogy azok messze nem mehettek, hanem azokat mind ti fogadtátok ide be a városba, és ti bujtattátok azokat el, kiket mind ki is kell adnotok. — Habár nagy szabadkozással mentegeték is a vád alól magokat a birák, de kevés hitelök volt.

Eljövén azért kapudzsi basa elől a szegény követek, őket a törökök azonnal hajtják a Bulyok basa szállására; a holott is a több lánczon levő emberek voltak. — Itten mindjárt ujabb hóhérok ujabb kinzó mesterséget gondolnak. — Hoznak t. i. vékonyszerü gyeplüket elő, melyekkel az ott levő városiaknak kezeiket csuklóban hátra kötözik, két-két hóhér szorongatván mindeniknek kezeit. — Legkegyetlenebbül voltak megkötözve biró Dobozy István, azonkivül Biczó István, Csóka Péter, Szeles István és Szabó György tanácsbeliek.

Őt vagy hat óráig levén a szerencsétlenek e kötözésben, ugy megdagadoztak, és annyira elsanyarodtak, hogy inkább óhajtottak erőszakos halállal kimulni, s az elszenvedhetlen sanyaruságnak véget vetni. — Azonban sem a kivánt halál meg nem adaték, sem a sanyaruság nem könyebbitteték, de sőt a kinoztatás óránkint nevekedék elannyira, hogy az elaléltak, saját orditásaik miatt, egyik a másik szavát is alig értheték a házban.

Ily kinok között levén Biczó István is, kiönti elméjének nehézségét és szivének keserüségét a kapudzsi pasák és hóhérok ellenében, nagy teli torokkal szólván ilyeténképen: „Hamisak vagytok, hamis hitetek, hamis a pasátok is; minket hamis hitetekkel csaltatok meg.“ A hóhérok nézvén a szerencsétlenek e nagy kinját, őket csufolják, nevetik, szakáluknál fogva azoknak fejüket rázzák, gyalázatos szitkokkal szidalmazzák. — A polgárok kik ugyanazon házba beszorultak vala; vannak nagy gyötrelemben, oda igérik minden vagyonukat a mivel birnak, s felajánlják, csak előljáróikat a kinozástól szabadithatnák. — Igérnek elébb 40 ezer majd 50 ezer, végre 60 ezer tallért; ez ajánlat azonban visszautasittatott, mert a szabaditás reménye csak is a pasa egész kivánsága teljesitésének feltételéhez volt köttetve.

Nincs mit tenniök, sem nem reménylhetvén, sem nem várhatván sehonnan más módot, az előljárók kiszabaditására; de látva a fogságban levők házanépének nagy keserűségét, és siralmas esedezését is, megigérik kénytelenségből mind azon nagy összeget, mely Szalárdy*) szerint nyolczvan ezer tallérnak, nehány szekér végposztónak; mindenféle nagy sok élésnek, kenyérnek, lisztnek, árpának stb. adása kötelességében lett megállapitva. — E derék sommán kivül volt még a sokféle közbenjáróknak való adomány, gazdálkodás és egyéb toldalék. — Ugyhogy az összes sarcz értékét könnyen lehetett 100,000 tallérra felszámitani.

Igy aztán a mindenféle kivánság teljesitésének megigérése által a nép, megkötözött előljáróinak elszabadithatását nagy későre kimunkálván; a jancsárok a foglyokat — ezeknek kötelékeit elmetélgetvén — szabadon bocsáták. Az napon azonba, mivel estve felé volt az idő, a sarczot az előljárók Szejdihez ki nem vihették, hanem mégis arra kérették a pasát, hogy a most egészen le nem teendhetett summa felmaradandó részének lefizetésére

*) Krónika VII-dik könyv 2-dik rész.

valami kevés pihenő időt engedélyezne; kérnek egy évet, majd felet, azonban negyven napnál több nem adatott.

Pénteken azaz május 7-kén Szejdi pasa maga elé bocsátván a birákat, azoknak kegyelmét igéri, s szép szót adván nekik, imigy amugy meg is ajándékozza őket; azonba a táborra való élést, abrakot, lisztet stb. sürgeti, kiván 16 gyalog embert, kik az ő czimeres lovait Erdélyig és vissza kézen vezetnék. — A Tihaja (alvezér) s egyéb török urak is, kiki maga szükségére valót kivánnak, mit — a lehetség szerint — teljesitni is kellett. Ez idő alatt, mig a pasa kegyetlenkedése tartott; a régtől fogva ez előtt az alföldről Debreczenbe lakni bejött jobbágyokat, a szólnoki spáhik (lovas törökök) külön-külön megsarczoltatják.

Mindezek után Szejdi, szombaton május 8-kán Debreczen alatti megszállása után tizenegyedik napon a város alól Erdély felé indulván, táborostól felkerekedett. Ennek folytán pihenést vőn elvégre a város népe a szörnyetegtől, áldván Istent, a kimondhatlan kár után is, a megszabaditásért. — A Szejdi járás rettenetessége azonban sokáig felmaradott a város népének emlékezetében.

XIII.

Mig Szejdi Debreczen alatti Tóczó mellőli táborában a szabólcsmegyei hajduvárosok elpusztitásában, és Debreczen város megsarczoltatásában ekkint élvezné vad gyönyörüségét; ugyan ő látván, hogy ő hozzája a Gyulay Ferencz váradi várkapitány által, ebbeli szándéka tettlegesitésétől letiltott Biharvármegye, maga jó szántából csak nem akar követséget küldeni; május 6-kán ugy a maga, mint a távollevő Barcsay Ákos fejedelem nevében is rairat a nevezett megyére, hogyha névszerint megnevezett Boldvai Márton alispán, május 7-dike estvéjére, tizenketted magával becsületes nemes emberekkel, hozzája ki nem jönne; ő a vármegyét porrá tétetni, és mind rabságra hajtatni fogja, hogy pedig a küldötteknek bántódásuk nem lenne, levelében nagy erős hittel esküszik vala.

A Gyulay Ferencz várkapitány nagy fanyalogva való beleegyezése miatt elkésett megyei küldöttek, a hirtelenség miatt nagy nehezen összeszerezhetett illendő summa pénzzel s egyéb ajándékokkal, Váradról csak május 7-én estve indulhatván el Debreczen felé, s utjokat éjszakával is megtoldván; másnap reggel május 8-kán a török tábor szélire olykor érkezének, midőn már a tábor eleje meg is indult vala. — Félre állván azért ők az utból, ugyanazon helyben várták be a pasát elindulásában. — Ez megtudván, mi járatbeli emberek volnának ők, értésökre adatá nekik: „hogy utána a majdani megszálló helyére menné„nek; különben jó szerencséjök volna, hogy nem mulasz„tották el jövetelöket, mivel ő hólnap a Berettyón átkől„tözvén, minden erejét a vármegye ellen forditotta volna; „hogy pedig még tegnap estve az égetők s rablók ő általa a „Berettyón által indittattak volna; egyenesen annak tulaj„donitsák a követek, miért hogy a pasa iratához képest, az „nap előtti estve a kitűzött órára meg nem érkeztek volna.“

Szejdi a cserei erdőség kikerülésével a tisztás helyeken vezető vonalon Pocsaj felé utaztatván seregét; május 8-dikára Pocsaj és Székelyhid között Léta nevü helységnél járatott tábort. Aholott is megszállván, a maga elé bocsátott küldöttségnek azt, hogy magok jószántából és előbb nem jöttek meg, ujolag és pedig erősebben szemökre hányta, mondván, hogy tulajdonitnák ön maguknak, mikép általa a rabló s égető kurtányok már szétbocsáttattak, s ha el nem jőnek; Váradra is minden emberét reá forditván, hacsak a várost is porrá tétette volna.

A pasa az ajándékok láttára kezde enyhébben beszélni, ótalom-levelet is parancsolt a megye részére adatni. Erős fenyegetés mellett sürgeti azonba, hogy a vármegye zászlója, táborába hozatnék, a nemesség is azonnal mindenestől táborába jönni tartoznék. — Az ótalom levél Stépán Ferencz által Váradra elviteték, a parancs teljesitését illetőleg a vármegye zászlója ugyan a pasához elküldeték, de az ily hadba egyátaljában nem kivánkozó nemesség felülése elmaradott azon ürügy alatt, hogy e zavaros idő-

ben, szerint szerte oszlott nemességet, összekeriteni teljes lehetetlen volna.

A Pocsajt már háta megett hagyó és Létánál állomásozó Szejdi a szállásán tartóztatott Boldvai Mártontól Székelyhid állapotáról erősen tudakozódott. — Miután azonba Boldvai Márton tudva, hogy Székelyhid körül csak a szigeteken is mennyi sok ezer lélekből álló futott szegénység volna; nagy eszesen a vezér elé azon helynek igen erős vóltát terjesztette. — Igy már már el is rendelte a pasa, hogy Székelyhidat jobb kézre hagyva, táborostól Adon felé távoznék. — Azonban a dolog egészen más fordulatot vőn.

Mert a pocsaji várban, a hol Pósa György kapitány és Veér János hadnagy, s udvarbiró Décsi János alatt feles számu gyalogokon és néhány jó pattantyusokon kivül, — holmi kóborló szabad legények, mintegy kétszázan s több hajdu városi népek is beszorulva voltanak; a midőn a török tábor dereka Pocsaj felett eltakarodott volna: a szabad legények, a tisztek hire, tudta nélkül, egymás között arról tanakodának, s mondogaták is, hogy nekik, annyi vitéz embereknek, annyi pogányságot, oly erőségből szemek előtt, oly szép békével elmenni engedni, minő szégyen és gyalázat volna? A várból azért kirontván, az elvonuló tábor utólját megütik, levágának el is fogdosának nehányat a törökből; ők azonba megűzettetvén, a váracsba visszaszalasztatának.

Hirül vitetvén e dolog, a már jó előre haladott Szejdinek; ez azonnal a pocsajiakra feldühödvén, egész táborát visszaforditotta. — Az napon ugyan — mert már hanyatlásra indult az idő — a pocsajiakra reájok nem üthetett. De május 9-kén jó reggel, dobokkal, trombitákkal, sipokkal jelt adatván, az egész jancsárságot, a pocsaji erőségnek inditja, maga is a lovassággal nyomukba menvén, a megrohant várat, sok vérontás után beveszi, azt földig lerontatja, a bent levő nép erőseit levágatja, az asszonynépet s gyermekeket rabszijra fűzeti. — Mig a jancsárság a vár vivásában dolgát végezné; Szejdi a hid előtt levő szép tisztás gyepen, sátorát felvonatja, s az előtt a Deb-

reczenből zsarolt nagy rakás tallért garmadába töltetvén, indit nagy vásárt. — Mert a várbeli szegény keresztyének fejeit előhordó jancsároknak, minden egyik főért egy-egy tallért fizettetvén, azon fejeket sátora körül, szokott módja szerint nyuzatja, és szekerekre rakatja vala. — Az elfogott és a pasa elé hurczoltatott Pósa György kapitánynak, bár ez, élte megmaradhatásáért könyörögve, nagy váltságot igért volna is, Szejdi egy intésére feje elüttetett. — E várnak végelpusztulása után a Rákóczy-féle szép öreg lövő szerszámok, sok szép szakállasok, Patakról odahordott bombák, muskéták, puskapor s golyó, mindenféle sok szép élés, liszt, búza, sok temérdek gabona szekerekre rakatva eltakarittatott.

Mig Pocsajnak igy tartott veszedelme; ugyan ez időközben Szejdinek — mint fentebb jelezve volt — kurtánjai a Berettyón áthatolván, a Berettyó melyjékét, Kereki várát a várossal, a kis Körös mindkét felét, Bihart, Csatárt, Váradhoz északfelé csak kis mértföldre eső helyeket, sorban gyujtogatták fel. S mind ezt tevék oly időben, mikoron az északi szélnek oly erős fuvása volt, hogy a bihari náddal gyékénnyel kötött s szalmával fedett házak pernyéjét a bihari hágón keresztül a szél Várad városába is behordotta vala. — S már Várad város szélén is mutatkozának a szilaj pribékek, és csak is azok tisztjei előtt felmutatott és a Szejditől nyert ótalomlevél látása után csendesülének el s tértek vissza a kurtányok a basa táborához.

Az alatt mig Szejdi hadnépe derekával a pocsajiak példás megfenyitésében volna foglalatos; a székelyhidi várparancsnok Keresztes András sem állhatá meg, hogy Rákóczy fejedelemhezi hűségét s vitéz bátorságát ki ne mutassa. — Ő is tehát embereit kiküldvén, a Szejdi utócsapatai közül nehány török fejet elkapott, melyeket rudakon a torony bástyájára kifüggesztette vala. — E látványon a visszatérő kegyetlen vezér elannyira felingereltetett, hogy habár a várhoz nem férhetett is hozzá, de addig el nem távozott Székelyhid mellől, valameddig május 10-dik és 11-dik napjain a vár alatti szigeteket mindenestől fel

nem hajtatta és vadásztatta; az erőseit a népnek levágatván, fejeiket megnyuzatta, a gyermekeket, ifjakat és aszszonynépet keserves rabságba hajtatta; s e két rendbeli csatározásban a fegyverre hányt és rabságra elhurczoltak száma a 4000 lélek számot könnyen felül haladá.

Ily rémséges műveletei közben halada Szejdi a Meszes hegyeken keresztül Erdélybe.

XIV.

Tudva van a történelemből, hogy Szejdinek Erdélybe betörése hirére Rakóczy fejedelem Szeben ostromát abba hagyva, elébb ugyan Várad felé Magyarországra indult ki, majd visszafordulva Gyalunál állapodott meg hadaival; darab ideig nem tudván elhatározni magát, elfogadja-e vagy nem a Szejdi hadseregéveli összecsapást? — Ily bizonytalan helyzetében lepte meg őt a villámsebesen előre nyomuló pasa, kivel Rákóczy — mert tudta a maga és Szejdi hadi népe létszáma közötti roppant aránytalanságot — nem vélte előnyösnek az ütközetbe bocsátkozást. — Miután azonba főbb tisztjei és a magyar tábor óhajták a csatát, annak megkisértésébe ő is beleegyezett ily nyilatkozata mellett, hogy megfogják látni, „miként az ő mejjéből is vér, és nem tej fog ömleni.“ — Az 1660 év május 22-kén Gyalu és Fenes között az ütközet megtörtént. Mindkét részről teljes erővel folyt a viadal; de négyszerte többen levén a törökök, az időközben támadott szembe fútt szél és por is a magyar hadaknak hátrányul levén, Rákóczy csapatai részben meghátráltak, részben pedig, nehogy a töméntelen ellenség által bekerittessenek, oldalvást Oláh-Fenesnek a hegyek felé vonultak. — A fejedelem, ki ez alkalommal is, mint minden elébbi csatáiban feledve fővezéri szerepét, személyes bátorsága hevétől elragadtatott, hátráló övéit biztatólag, neki vágtat, és oroszlán bátorsággal küzd, hogy magát a török csapat közül — hova berohant vala — kivágja. Azonban a mint egy patakon, lovát átugratá, sisakja kiesett fejéből, s ekkint födetlen fővel harczolva, fején kapott négy seb súlya miatt

elszédült. Testőrei az ónodi vitézek által az elalélt fejedelem csak nagy nehezen szabadittathatott ki a csatatérről, s vitethetett hátra a nagy váradi várba, hol is 18 nap elteltével junius 7-dikén 40 éves korában élni megszünt. Hullája elébb Székelyhidra, onnan Ecsedre, később Sárospatakra vitetvén, az ugyan ezen év április 18-kán elhunyt s április 24-kén eltakarittatott édes anyjának hamvai mellett nyert a vártemploma bóltüregeiben pihenést. Igy találta fel a nagyra sovárgó, de nagyban bukott fejedelem, nyughatatlan életének tragicus végét, méltán magára alkalmazhatván a költő eme szavait:

Nagyratörő szellememnek
Kicsiny volt a világ fele;
S most, elég hült tetemimnek
Hat lábnyi szűk föld kebele.

A fejedelemnek a harcztérről eltávolitásával el lett döntve a csata sorsa. A pasa nem tudván Rákóczy balesetét; őt üldözőbe venni nem merte. Hanem a kisded magyar sereg legnagyobb része a török lovasság által bekerittetve, ott veszett; a magyar tábor felprédáltatott, és a Kolozsvárról Gyalura menőleg jobbra maig is szemlélhető három emelkedő domb most is hirdeti, hogy Erdély legtüzesb bajnokának II. Rákóczy Györgynek végcsatájában elhullott 3000 hős találta ottan fel végnyugodalmát.*)

Mielőtt azonban e hősök hulláji sirgödrökbe hányattak volna, mindnyájuknak fejök szedeték, s a 3000 fő, garmadába rakatván, Szejdi pasa diadalmának jeléül, lovára pattanva, végeslen végig tapostatott azon. — S még az napról keltezve küldött ugyancsak Szejdi Achmet következő tartalmu magyar levelet**) Debreczenbe: „Mi vezér Szejdi „Achmet passa, Isteg kglmességhéből és az mij hatalmas „Teörök Császárunknak adományábull mostanában min„den Rendőn való hadaknak gondviselője, Buda várának „és ahosz tartozandó végh Várainak fő Generálisa levén!

*) Kőváry Erdély történelme, ötödik kötet 94-dik lap.

**) Podraczky: Sz. László király tetemeinek históriája 1836. II. kötet 18. lap.

„Debreczeni fő Biró! azt Parancsolom teneket, hogy Jó „Regkel száz eöregh kest hozzatok Táborunkban, és Tiz „szekért, az mellyre az Fejeket köl Raknyi, ezt Penigh „el ne halasszátok feietök vesztéstök alatt Parancsoliok; az „Rákóczit megvertök, és minten ágüit elniertök, azért „kériük az eöregh kesseket az feieket niuzni; az mi fő „Tolmácsunkat élésből el ne felecsétök. Tatum Táborunk„ban május 22 (1660.) P. S. Azt is Parancsollom tineket „Biró! hogi egy hosszu lánczott is hoszatok, az mely lánczs„nak az hosszusága nettven eöles legyen, az Rabokra köl„letik az láncz.“

A gyalui csata megnyerése után bonczidai főhadi szállására visszaérkezett Szejdi pasa, a Szebenből magához hivott Barcsayt pompával fogadván, vele együtt Bonczidáról Dézsen, Zsibón át Rákóczy üldözésére indult, mert ennek halála a pasa előtt — nehogy Erdélyt elfoglalja — még folyvást titokban tartatott vala.

Szejdi Erdélyből kifelé indulván, azon uton, melyen Erdélybe be ment volt, igyekezék vissza Debreczen felé. Azonban a németek Tokajnál táborba gyülvén, a Tiszát hamarsággal áthidaltatják, s Szejdi elébe követet inditanak. — E német követ alájövén Kállóig, Debreczen várostul kivánt nem annyira kalauzt, mint közbenjárót, ki őt minden kár és veszedelem nélkül Szejdihez vezérelné. Ily czélból Domokos András kültanácsbeli elküldetvén, ez a Majtinnál táborozó pasától pecsétes hitlevelet szerez és hoz a német követnek, kivel aztán együtt Szejdihez békességben elutaztanak. — Debreczen város részéről Szejdihez más rendbeli emberek is, ugymint Szabó Dániel, Pataki Albert és Cselődi Lukács elküldetének, kik közül kettő keményen megveretik, Szabó Dániel pedig békével marad. — Ugyancsak Majtinnál időzésök közben a törökök megértvén, hogy a németek nagy tábora a Tiszának áthidalása után, Debreczenre jövő szándékkal volna; ők utjokat megforditják és Székelyhid felé lemenvén, Várad alá szállanak. — Hova a hátralékban levő sarcz összeget, melynek lefizethetésére Szejdi a városnak negyvennapi vá-

rakozást engedélyezett volt, a debreczeni előljárók megviszik; és az adóslevelet junius 27-dik napján Várad alatt kiváltják.

Egyébiránt a nemesis, mely egy vétket sem szokott büntetlenül hagyni, Szejdire nézve sem késett soká méltó bosszujával. — Mert a mely évszakban dühösködött volt Szejdi Magyarországban az 1660-dik évben; a következő 1661-dik év folyásában csaknem azon időtájban, ugymint junius 17-kén veszett ő el. — A mely gonoszsága által ő sok anyákat megkeseritett vala; ugyan olyaténkép lőn büntetve, mert neki Temesváron Ali pasa fejét vétetvén, feje bőrét is lenyuzatta, épen azon szerint, mint ő másokkal cselekedett vala.

XV.

Eger és Várad! erős várai maig is a magyar nemzetiségnek! hatalmas telepjei egykor a magyar reformált vallásnak is! Mivé levétek ti! s több testvér városokkal együtt beh kiestetek szép hiretekből ti azon időkben, midőn 1598-dik s illetőleg 1660-dik években, török ostrom által megvivott várfalaitok csucsai felett ozman félhóld disztelenkedett, s a keresztyén ős lakosok lealázásával templomokból átalakitott móschékban vakbuzgó imámok és buta dervishek mormolák érthetlen fohászaikat, s tornyok helyett emelkedett karcsu minaretekből otromba muezzinek tölték be éktelen kiabálásaikkal a léget, az igazhivőket (? !) ájtatosságra ime szavaikkal hivogatván: Allah nagy, és Mohammed az ő egyetlen prófétája!

Azonban térjünk vissza a történet folyamának részletezéséhez. — A fényes porta nem levén kellőleg értesülve Szejdi pasa eredményduzs működéséről, azt hitte, hogy Rákóczynak tönkre tevésére nem volna Szejdi elégséges. Ez okból ujabban hatvanezer emberből álló sereget inditott Magyarországra Ali Szerdár alatt, ki is Temesvárra érkezvén, e vezéri hatalmat az elébe indult Szejdi pasától átvette. — Hijába igyekezett Barcsay Ákos — előbb Haller Gábor követe által — később önmaga személyesen

elébe menvén Alinak, őt a tényállásról értesiteni, s reábirni a visszatérésre. — Sem egyik sem másik mód nem vezetett czélhoz, sőt Hallert, mivel az a Barcsay által igért sarczot meg nem vitte, de meg azon ürügy alatt is, mintha ez, annak idejében Váradot Rákóczynak feladta volna, fogságra vetvén Ali, annak lábaira 63 fontos vasat veretett. Magát Barcsayt is hidegen fogadta s melléje fedezetűl jancsárokat rendelvén, tisztességes őrizet alá helyezte, s ugy haladott Várad felé.

Mihelyest a török császár főemberének Ali basának nagy haddal Várad alá szándékozásának hire Debreczenbe eljutott; azonnal ugyan innen Sugó Péter tanácsbeli egy szolgával még Tömösvár felé utnak indittaték, oly végből, hogy a török tábor czélzatáról bizonyos tudomás szereztetnék. — A Szerdár erre felé közelebb érkezvén; maga a város főbirája, — melléje vett nehány tanácsbelivel, puskások kiséretében, hat szekeren megindult Debreczenből julius 9-kén, és Fekete-Bátorhoz érvén, ottan a császár emberével Ali pasával szembe lészen, tőle ótalmat és kegyelmet kérvén a városnak. — A pasa imigy amugy tett igéretében, annál kevesb bizalom lehetett, mert látható volt a pasa környezetében levő elegyes hadinépek nagy sokasága és kegyetlenkedése, látható volt némely szegény hódolt helyeknek, rabok gyanánt pórászon hordoztatása is. — Nagy szorgalommal tudakozódnak a szegény küldöttek, a város megmaradhatásának módja és eszközei felől, de a környülöttök levőknek csak ijjesztgetését értik meg, és semmi biztatást s bátoritást a megmaradhatás felől nem vehetének. — Nagy nehezen még is nagy sokára, több izbeli rimánkodás után, pecsétes levevet nyernek a pasától, ki is a város részéről neki küldött ajándékot, ugymint kocsit és lovakat semmi szin alatt a küldöttektől el nem fogadta ugyan; hanem emberbeli zálogot kivánván, ennek folytán egy Domokos nevü kültanácsbelit ott kelletett hagyni.

A küldöttek, hogy a tábor előtt hova hamarább visszaérkezhessenek, haza készülődének. A tábortól visszajö-

vetük közben alig utaztak még három mérföldet; s imé nyólcz tatár lóhalálából utánok nyargal, kik elől nagy ijjedten szaladnának, ha lehetne. — De csak hamar utóléretvén, megállnak a szegény követek, és hamarjában nem tudják elhatározni, valljon csak nyakukat tartsák-e, avagy fegyvert fogjanak-e? Összeállitván a követek a hat szekeret, a tatárok is állást foglalnak, és már nyilaikat degekbe hányák. Azonban ugyan ők az Ali pasától nyert ótalomlevél láttára elcsendesedvén, kenyér kérés és nyerés után békével eltávozának. — Utközben ismét noha több rendbeli tatárok dühös agyarkodással törének is a követekre; addig azonban mig nagy Marjához nem érkeztek, nekik semmi bántódásuk nem történt. — A nevezett helynél feles tatárok által megrohantatva, szekérbeli lovaiktól megfosztatnak, de emberbeli kár bennök nem esett.

A mely időben ugymint julius 13-kán e dolog történt, ugyan az napon a pasa kivánságához képest innen hazulról hid csinálásra 150 ember furuval, fejszével, 30 szekér négy-négy ökörrel kiindittatott a városból. — Mindezekben azonban az úton szemközt jövő tatárok zsákmányt vetvén, azok, egyrészét az embereknek levágják, más részét pedig rabságra elhajtják. Az e munkára menő szegény emberek mellé adatott két tanácsbelinek egyikét, ugymint Oláh Istvánt a vadnépek rabságra vitték; a másikat pedig u. m. Szappanos Tőkés Tamást ott kegyetlenül megölték. — A rabságba esett szerencsétleneket később ugyan a város, kit hol talált a táboron, drága pénzen kiszabaditgatta; de fájdalom! az ártatlanul megölettek életét vissza nem adhatá.

Maradjon a város érdekéért vértanuságot szenvedettek neve és emléke a késő maradék előtt is hálás emlékezetben!

A város birája a mellette levőkkel a követségből haza érkezvén, hivatja a tanácsot, majd az egész város népét is összegyüjteti, hogy egyező akarattal a megmaradás vagy az ellenség előtt való elszaladás között választana a nép, nehogy jövendőben — mint az előtti veszedelmekben meg-

történt volt — sem a község az előljárókat, sem senki egyik a másikat — ha a végpusztulásnak ideje elkövetkeznék — ne okolhatná.

Elsőben is a tanácsülésben — hol a predikátorok is jelen valának — hányják, vetik, mikép a dolgot legjobb kimenetelre igazgathatnák. Voltak, kik a fehérnépnek, s apró cselédségnek erősebb helyekre eliktatását javasolták: „Ne szerencséltessük ugymond szegényeket, ne is essünk „minden cselédestül együtt — világ csufjára — az ellen„ség kezeibe. Mi magunk — mig lehet — adományunk„kal s egyéb tehetségünkkel a várost igyekezzük megőriz„ni; azon esetre pedig, hahogy ezt semmikép meg nem „ótalmazhatnánk; könnyebben lehet férfinak magára gon„dot viselni.“ — E nézet azonban többek által azon okból nem talált pártolásra, mert ha a város megbontakozik, ez esetben mindenki válogatás nélkül elmegyen, ki hova tud; és mivel a város népe igen marhátlan levén gyorsan el nem menekülhetne; félni lehet, hogy az ellenség közelléte miatt, ha ki szaladna is, azt utólérvén az ellenség, elprédálja és rabolja.

A sokféle vélekedések és szózatolások közben feláll egy városát igazán szerető polgár. (Sajnos! hogy nevét a történelem nem jegyezte fel; egyébiránt a községi élet derék példányaiként ez időben nem volt ritka, a szóban forgó jelenet.) Tehát feláll egy közpolgár imigyen beszélvén: „Kész vagyok a gyámoltalan szegénységért, házamnépes„tül ha Istennek ugy tetszik, fegyverre sőt rabságra is „menni, mintsem hogy magam elszaladjak, s őket vesze„delemben hagyjam.“

E lelkes nyilatkozat folytán megnyugovék a tanács, hogy ha a vesztegmaradásra leend akaratja a községnek; mind javát mind gonoszát békével együtt szenvedjék. A város népe is, mely már megbódulva a város közházához felgyülekezett vala, egyező akarattal hajlott a tanács tetszésére, magát minden engedelmességre ajánlván; különben is a szaladásra idő sem levén, mert a város alatt nyargalódzó tatárok, az embereket már kapkodták, vitték és vágták.

Az napon, melyen a város birája haza érkezett; megszállván Ali pasa Váradot; török és tatár csauzokért kellett küldenie a városnak, kik adatának is. A csauzok pedig voltak egriek, szólnokiak és egyéb helybeliek, kik külön külön szállásra elhelyeztetvén, melléjök élelmezőkül esküdt emberek rendeltetének. Hogy ezeket annyi kár között is, mennyi fizetéssel kellett tartani, azt előszámlálni nem lehet. A Várad alatt levő táborra Ali pasának 4000 tallért, Tihájának (helytartójának) is ahoz illő ajándékot, a tatárok előljáróinak öt-öt száz tallért, minden hétről hétre kellett vinni. Várad megvétele után is, valameddig hazájába nem indult az ellenség, folytatni kellett az ajándékozást, mely ezuttali fizetés tizenkilencz ezer kétszáz harminczhat forint és hatvan pénzre rugott, az egyéb kézbeli ajándékot ide nem számlálva.*) — Ez idő alatt — mint az előtt nehányszor is történt volt — a templomban az isteni szolgálat — a csauzok miatti rejtődzködés tekintetéből — megszűnék, hanem mind a helybeli, mind a vidékről ide menekült prédikátorok különkülön bizonyos helyeken szolgáltatták ki az isteni tiszteletet, könyörgést és prédikátiót.

A váradi vár megszállása után csakhanar, ugymint julius 31-kén a tatárok, cserkeszek és törökök felesen kiütvén, Debreczen alá jőnek, kik is noha a mezőkben számos takaró embereket találtak is, nem raboltak el azokban, sem meg nem kárositottak azok közül egyet is, hanem a várost 200 aranyban megsarczolván, Debreczen alól a Nyirségre vonultak, azt dulták, rabolták, sok prédával ismét Várad alá térvén. Ezokáért a környékbeli megfélemült szegénység közül sokan gabnájukat feltakaratlanul csak földjében hagyták, minthogy a Várad alól kikicsapó tatárok a környékbeli embereket a takarás közben kapdosták. És valóban ez inséges időben Istennek csudálatos gondviselése volt tapasztalható,**) mivelhogy a földeken a gabonák lábukon, szépen annyira megállottak,

*) Barta Boldizsár krónikája 101. lap.
**) Barta Boldizsár kronikája 102. lap.

hogy egész hideg őszig, a töröknek és tatárnak Várad alóli eloszlása után is, ha ki, vetése mellé, bujdosásából hazajöhetett, gabnáját épen találta és arathatta; sőt két karácson között való takarást is lehetett látni.

XVI.

Tudva van a hazai történelemből 1660-dik évben a nagyváradi vár török általi ostromoltatásának minden mozzanata. Bőven levan irva mind Szalárdi János*) mind Buday Ézsajás**) által a váradi vár és város akkori virágzó állapota. Ezen vár, kulcsa Erdélynek, védbástyája akkoriban a tiszáninneni alsó Magyarországnak, fővárosa az Erdélyhez tartozó részeknek, középpontja a Rákóczyak mellett annyit harczolt hajduságnak, ki volt a fényes porta által mostan szemelve arra, hogy ezuttal minden áron bevétessék. Volt már e várnak bevétele a török által 1598. évben is megkisérlve azon alkalommal, midőn a változékony Báthory Zsigmond Erdély fejedelemségéről a Rudolf császár és magyar király javárai lemondását megbánva, minden lehető uton módon óhajtotta volna, a magyar királyság birtokában levő Váradot s ezáltal Erdélyt is visszanyerni. — Egy részről, rakamazi táborából Miksa főherczeg intette volt a váradi várbelieket, a magyar királyság melletti állhatatos megmaradásra; más részről pedig Báthory Zsigmond sürgette a várnak ő kezeibe átbocsátását; mig harmadik részről a nagy erővel közelgő törökök, előre küldött követeik által, nógatták feladásra a várbelieket. A dolgok ily állásában a nagy tekintélyü Derecskei Ambruzs váradi egyik reformatus predikátor kéretett volt fel tanácsadásra. És ő, kimondá határozott feleletében, mikép az volna illő, hogy a váradiak, mint magyar vérből származottak, mellőzve, sőt kárhoztatva Báthory Zsigmond könnyelmüségét és állhatlanságát; a már egyszer adott szó szentségéhez hivek maradjanak, mind addig, vala-

*) Krónika VII-dik könyv, 6-dik rész.
**) Magyarország históriája II-dik kötet 1814. lap 270—6.

meddig önkezüleg aláirt eskü-leveleik a császári s magyar királyi biztosok által vissza nem küldetnek. Elhatározván tehát a váradiak ennek folytán, hogy esküvel szentesitett igéretökhöz hiven maradandók, a várat és várost a közhaza sorsát szivökön nem viselő elleneik ellen,*) utolsó csepvérökig megvédendik; igy történt az, hogy 1598-dik évben a várnak török általi megrohanása a hős védőknek csodával határos bátorságok és erőfeszitésök folytán kudarczot vallott; habár a védők győzelme egyéb veszteség mellett a roppant golyó által talált 70 éves Király Györgynek — a vár ősz bajnok parancsnokának — hős halálába került volt is. Most azonban Várad birását a török elodázhatlan teendői közé számlálta; okul leginkább azon körülmény hozatván fel, hogyha Várad lakosai igaz hűséggel lettek volna a fényes portához; nem kellett volna nekik most utóbb is Rákóczyt a várba bebocsátniok, előbbi időben pedig ugyancsak Rákóczy befogadásával alkalmat szolgáltatniok arra, hogy hatalmas török császár hiveinek sok bosszuság okoztassék. A töröknek ezuttal, hahogy Váradnak békét hagyna, a váradiak által 100 ezer tallér igértetett, mind hijában.

Ali pasa 60 ezerből álló ázsiai és európaiakból álló nagy erejével 1660-dik év julius 14-kén estve felé jelent meg a váradi vár alatt, melynek fekvéséről az eleve küldött kémek értesitése nyomán, kellőleg volt a vezér tájékozva. Környezetében volt Alinak, Szejdivel együtt Barcsay Ákos is, ki azonban — becsületére legyen neki megjegyezve — már előbbi napokban talált abban módot, miszerint titokban, a várbelieket nagy reménykedéssel arra buzditsa, a minthogy buzditotta is, hogy „ők a várat a „magyar hazának oly fontos bástyáját köröm szakadtig „megótalmaznák, és ő érette, bármit iratnának is általa a „törökök, sőt bár a várbeliek előtt kezdenék is őt kinozni, „vagy épen kinos halállal is megölni akarnák is, de a vá-

*) Istvánffy Hist. Lib. XXXI. Wolfg. Bethlen Hist. Transsilvaniae Tomás IV. 79, 89, 145, 159, 170. Pray Hist. regum Stirpis austriacae 159. lap. Ortelii Redivivi Pars 1, 243. lap.

„rat fel ne adnák, hanem Isten után a keresztyénségnek, „és az országnak megtartani igyekeznének.“

Különben Barcsaynak e hazafiui jószándéka nélkül sem szükölködtek a várbeliek hősies elszántság dolgában. A vár hősvédői közé, a váradi ref. főiskolai tanulók közül 35 lelkes ifju önként sorakozván, — ezek a hamarjában iminnen amonnan összekerithetett csapatokkal Almási Dávid hadnagyuk alatt a várba bevonulának. A vár parancsnok a már nevéről ismeretes alkapitány Balogh Máté volt; mert a főkapitány Gyulay Ferencz a II. Rákóczy György hólttestének elkisérése miatt távol vala. — Balogh Máté vezénylete alatt több lelkes magyar főbb emberek vállalkoztak a kisded, mindössze is 850 lélekből álló őrsereg parancsnokaiul, mint p. o. Rácz János, vajai Ibrányi Mihály (a hajdani vice-kapitány Ibrányi Mihálynak fia) borosjenői Tisza István, Szalárdi János, Belényesi Ferencz Biharmegye egyik alispánja stb. A másik alispán Boldvai Márton két nappal az ostromló ellenség megérkezése előtt, a várbeliek által segélyért a Tokaj mellett Rakamaznál táborozó német császári hadak vezéréhez Soucheshez küldetett. Ez addig irogatott felsőbb utasitásért, s addig töprenkedett a segély adás ügyében, mig utóljára is a szegény váradi várbeliek a segélyt nélkülözni kénytelenittetének. Igy is azonban a bentlevő vitézlő nép, a feladást több izben szorgalmazó töröknek sem igéretére, sem fenyegetésére nem hajtván, magát igen keményen tartotta, s a várat emberül óltalmazta. Három heti tüzes ostrom, s több ezer töröknek eleste szükségeltetett ahhoz, hogy a várfalakon rés töressék. Még ekkor is a golyók által lerontott várfalakhoz a sánczban levő viz miatt az ellenség nem volt képes hozzáférni. A viznek a Körös folyóba nagy erővel lecsapolása kisérlete sem vezetett eredményhez, mig végre a Pecze folyóbai lecsapolás sikerült. Hogy a résen behatolhassanak; töltés készitéshez fogtak a törökök. Azonban a várból kiröpitett ágyugolyók halomra teritgeték a török utászokat, s a dühbe jött Ali, Barcsayt és a hatalmában levő magyar fő-

embereket — kik felől nem alap nélkül sejté, hogy azok a vár bevétele ellen dolgoznak — mármár az ozmán nép dühének akará odavetni; mig végre az ostrom harminczkettedik napján, augusztus 14-kén bekövetkezett az, hogy egy kézből kiejtett gyertya által egy bástya légbe repült, minek aztán több épület és emberélet lőn áldozata. Igy is ugyan egyszerre még nem nyilt alkalom a bejuthatásra. Mert a vár hős védői minden rést testeikkel fedezének. — Azonba Ali a veres bástyát aláaknáztatván, azt augusztus 24-kén légbe röpitteté; mi által 24 ölnyi nyilás esvén, megkezdetett a roham. A nők kezéből forró viz s égő szurok, a férfiakéból golyózápor ömölvén a jutalom igéret és fenyegetés által előtoluló ozmánokra; ezek szégyennel hátrálának. A várból szökevénykényt Alihoz menekült semények (Oláhországból fogadott zsóldosok) azonban, felfedezvén az ellenség előtt, hogy a várban a kezdetben is csak 850 lélekből álló védőkből, alig négyszáz volna már életben: a szégyenletében szakálát tépő Ali, uj rohamot vezényelt, mire Balogh Máté augusztus 27-kén a fehér lobogót kitűzette. A vár feladása iránt alkudozás kezdetett, s a nyolcz pontból álló okmány még az nap meg is készüle, melyben Ali pasa az élő Istenre, Mohamed hitére, császár bóldog fejére esküdvén, biztositást adott, hogy több várat a török el nem foglal, az erdélyi fejedelemséget jogaiban megtartja; s a vár népét, minden ingóságaival békével s bántódás nélkül, oda, hova az kivánkozik, elbocsátandja. — S a várbeli nép, mely a védelem közben el nem hullott volt, 28-kán kikőltözve a várból, Püspöki alatt meghált, s egyrésze Erdélyországba Dézsre és Tordára menekült, a nagyobb rész pedig azon 200 szekeren, melynek legtöbbje debreczenieké vala, augusztus 29-kén jó hajnalban török sipok jeladása után ozmán fedezet alatt megindittatván, az nap a török kisérettel együtt Pocsajon felül Aranyszeg nevü határban megszállott s 31-kén jutott el Debreczenbe. Innen mind Tokajba az ottan időző nádor Wesselényi Ferencznek, mind a kint levő vármegyéknek, mind Erdélyországba megizenték, hogy

minő kényszeritő nagy szükségnek volna a váradi jeles fő véghely elvesztése tulajdonitandó, s hogy az onnan kibujdosottak minden javaiktól megfosztatván, számkivetett állapotra, mások falai közé szorultak volna, és hogy a bóldogabb helyzetüek — a szerencsének változandóságáról megemlékezvén — ha netalán ily bujdosó ő hozzájok fordulandana; azt atyafiui szeretettel fogadni ne sajnállanák.

A Váradról Debreczenbe szállitott menekvők között ugyan az nap t. i. augusztus 31-kén halt meg itten a megsebesült Ravazdi György és András főemberekkel együtt ide hozatott azon jeles Rácz János is, ki a vár védésében, noha akkor is beteges erővel volna, páncéljába, sisakjába felőltözve, a legveszélyesb helyeken biztatván vitézeit, egy méreggel bekent nyilvesszőnek jobb mejjébe furódása miatt szerze magának halálthozó nyavalyát.

A várat annak megvétele után a vivás közt azon esett romlásból a környékből beparancsolt szegénység által kijavittatván a törökség; ennekutána kiki eloszlék rendes lakóhelyére.

Várad tehát ellenség kézre jutott. S balgatag elfogultságában a török, midőn II. Rákóczyt legyőzte, és a váradi várat bevette, nem is gondolta, hogy diadala, azon egyén műveletéhez hasonlitható, ki önmaga alatt vágja a fát. — És nem gondolta, hogy Erdélynek általa történt meggyengitésével a német császárnak diadalt, magának pedig a magyarföldöni uralma végének kezdetét készitette meg, Várad bevételével pedig Erdély s a részek előtt minden népszerűségét egészen tönkre silányitotta. — Kedvező alkalom szolgáltatott ezentul a német császár s illetőleg magyar királynak arranézve, hogy — mi eddig nem sikerült — Erdélyben és a részekben maga részére pártot alakithasson. Nem is ok nélkül. Mert Várad bevétele után a törökök egész Bihar, Kraszna, Közép-Szólnok megyékben, a közrendü lakosságot a nemesség ellen felköszörülvén; az eddigi birtokáról menekülő nemesség Szathmár, Máramaros megyékben s tul a Tiszán szétoszolni kényszerült. Minélfogva a hátramaradott közlakosságot annyival köny-

nyebb volt behódolásra rábirnia a töröknek, mennyivel kevésbé lehetett azt, a zavargásban levő erdélyi rendeknek meggátolniok.

XVII.

A váradi várat bevevén Ali pasa, miután Erdélyből sok fenyegetésre a követelt sarcznak egy része megérkezett volna; mind Barcsay Ákost, mind Haller Gábort szabadon bocsátá. Az Erdélybe visszajutott Barcsay, minden iratában azt hirdetve, hogy ha a kis ország a pasaság alá jutást kikerülni akarja; a sarcz hátralevő részét és az évenkénti tetemes adót pontosan fizesse: ily czélból keményebb eszközök felhasználását sem mulasztotta el. Ha bár ez által el volt is neki minden népszerűsége temetve; még is azt hitte, hogy Rákóczy buktával a vetélytárstóli minden félelmen tul esett. Pedig szerfelett csalatkozott.

Mert a néhai II. Rákóczy György pártján levők, kiket Barcsay hivei túlontúl üldözének, különösen a székelyek, kiknek főbb emberei között volt a Rákóczy névnek legtöbb bálványozója, s kiket épen ezért, Barcsay legkiméletlenebb módon sujtatott, keresve keresték az alkalmat, hogy maguknak kedvök szerinti fejedelmet találhassanak. Először tekintetöket ifiu Rákóczy Ferenczre vetették, ki magyarországi uradalmaiba, közelebbről Sáros-Patakra vonulva, ottan anyai nagyanyja Zaczkretska Anna gondjai alatt nevekedett vólt; és valamint az ő édes anyja Báthory Zsófia, gyermekkori vallására a rom. catholica hitre visszatért volt, ugy ő is a r. catholica vallásban neveltetett vala. E körülmény ifiu Rákóczy Ferencznek — mint fent is érintve volt — lehetlenné tevé a fejedelemséget; de különben is az idők nem levén gyermek fejedelem kormányzatára nézve alkalmasok; az elégületlenek Kemény Jánosra gondoltak. Ő krimi rabságból hazaszabadulása után, magát II. Rákóczy György fejedelem idejében, semmi közügybe többé nem elegyitvén, magány életbe vonult, és elméjét harmadszori házasságra forditván, nőül vette néhai

Wesselényi Istvánnak — Wesselényi Ferencz ország nádora testvérének — özvegyét Lónyay Annát. Lakását részint a partiumbeli saját jószágaiban, részint pedig nőjének aranyos medgyesi várában tartván, innen sógorához Wesselényi Ferencz nádorhoz — ki akkoriban huzamosb ideig Tokajban időzött volt — látogatóba eljárogatott vala. Mint őscsalád derék ivadéka, ki addigi jeles viseletéért a fenebbiek szerint méltónak itéltetett volt arra, hogy I. Rákóczy Ferencz mellé kormányzónak kineveztessék, s ki II. Rákóczy György lengyelországi hadjáratában fővezér levén, hazájáért Krimiában két évig szenvedett és hadjáratait is leirta; tudományosan képzett szép elméjéért, harczmezőköni bátor szivéért, hadviseléshez értő nagy okosságáért oly hirben állott Kemény János, hogy akkoriban hozzája ugy Erdélyországban, mint a szerfelett megfogyatkozott magyar nemzet között is, fogható csak kevés találtatnék.

Azt hitetvén el az elégületlenek magukkal, hogyha Kemény János fejedelmül fellépendene; tekintélyes hirénél fogva ő, a fényes portánál mind magának kedvességet, mind az országnak pihenést fogna eszközölni, de idejárulván a nádor biztatása is; mind ezek folytán magát Kemény János a fejedelemség keresésére elhatározta. Alig hogy Ali pasa Várad alól Temesvárra visszahuzódott; ime Kemény elláttatva Wesselényi Ferencz nádortól német gyalogság- s magyar lovassággal, a Rákóczy végcsatájából Magyarhonba menekültek által is kisértetve, a felkelésben álló székelyektől pedig támogatást remélve; 1660-dik év november 20-ról az erdélyi rendekhez levelet intézett, melyben fejedelemségre jövetelét nyiltan bevallotta. Majd november 22-kén Aranyos-Medgyesről kiáltványt bocsátván ki, abban tudatá, mikép indul Erdélybe, hogy a haza belső tüzét kioltsa, s a nagy sarczolás alól a nemzetet kiszabaditsa.*)

E manifestum felől, kővári kapitány Tisza István által

*) Kőváry L. Erdély történelme ötödik könyv 102. lap.

a november 26-kán értesittetett Barcsay, görgényi várbeli szállásáról, azonnal kiadá a parancsot a hadak előállitására. De a nem is álmodott támadás oly hirtelen jött, hogy a Barcsay egészen készületlen csapatjain Keménynek győzelmet vennie, miben sem került. A szorongatott Barcsay, utóljára nemcsak azt igérte meg, hogy ő sem a töröktől, sem mástól nem kérend segitséget, hanem arra is kötelezte magát, hogy ő a neki tett eskü alól feloldván az ország rendeit, előlegesen belenyugszik mind abba, valamit azok a közelebb tartandó országgyűlésen végezni fognak. Az 1661-dik év január 1-jén Szász-Régenben összegyült rendek magának Barcsaynak leveléből értve meg, annak a fejedelemségről lemondását; azonban félvén Kemény Jánostól s annak pártján levő székelyektől is; de a Barcsay változékony eszéhez sem levén többé bizalmuk: a nekik engedélyezett szabadságot felhasználva; Kemény Jánost 1661-dik év január 1-jén fejedelmekül elválaszták, Barcsay Ákosnak illő tartásáról gondoskodván. Barcsay január 6-dikán az országot hűsége alól felóldozta, s igy fejedelemségéről leköszönve, ez időtől fogva Görgény várában mint magános ember éldegélt. Majd Kemény kivánatához képest, hogy azon hirt, mintha ő a törökhöz segélyért folyamodott volna, megczáfolja, de különben is semmi roszat nem gyanitva; a Kemény János őrseregét is Görgénybe bebocsátotta. Később saját katonáit is Kemény sürgetésére eleresztvén; szép lassacskán fogság alá került.

A Barcsayn elkövetett méltatlanság hallására, a fényes portától Izmaël budai pasához parancs menesztetett, hogy derekas sereggel menjen Erdélybe, és Kemény Jánost kihajtván, ugyan ő Barcsayt elvesztett méltóságába helyezze vissza. Izmaël junius havában 1661-ben Erdélybe berontott; ugyan oda Temesvárról Ali pasát is még nagyobb erővel várván. Vevén Kemény János eszébe, hogy ő egy maga két hatalmas török seregnek megfelelni képes nem leend; ótalomért I. Leopoldhoz folyamodott. — Azonban gondja volt arra is, hogy Barcsay Ákost, a már bennlevő török sereg a fogságból ki ne szabadithassa. Igy történt az,

miszerint Barcsay azon ürügy alatt, hogy a görgényi várból bátorságosb helyre Kővárra fog vitetni; Keménytől e végre megbizottak által kötözve szekérre tétetett, s utközben Répa nevü helységnél a lesben álló fegyveresek által megrohantatva — bár élte megtartatását siránkozva kérte is — méltatlanul megöletett. Ott hagyatott hulláját a szomszéd kozmatelki lakosok takaritván földbe, ugyan azok, temető helyét Kozmatelken, maig is látható egyszerü sir emlékkel jelölték meg.*)

Az 1661-dik év január 1-sején fejedelmül felavatott Kemény János eltérve azon eddig szokásos politikától, miszerint az elválasztott fejedelem, országát a török fenhatóság alá helyezé; ő egészen ellenkezőleg Erdélyt a magyar királyságot viselő német császár ótalmába ajánlotta, ugy hivén, hogy eljött már ideje, — s megvolna már nyerve a közvélemény — ez uj politikának; s ugy hivén továbbá, bár tévesen, hogy elég gyenge már a fényes porta, s elég erős a császári kormány ily államcsin megkisérlésének keresztül vitelére. Már a szászrégeni gyülést megnyitó beszédében a török uralom borzasztóságait vérfagylalón ecsetelvén, neki — a Rákóczy ügyéért kibujdosott merész férfiaktól környezettnek — nem volt nehéz feladat, keresztül vinnie czélzatait. Kemény János az elbizakodott fejedelem, még azon eszélyről is megfeledkezett, hogy fejedelemségében legalább a magyar királyságból szedett magyar katonákkal igyekezzék magát megtartani, holott pedig Békési Gáspár, midőn Báthory István ellen, s Homonnai János, midőn I. Rákóczy György ellen a magyar király ügyében — noha siker nélkül — felléptek volt, annyit legalább számitásaikból nem feledtek ki, hogy magyar csapatokkal, nem pedig német és más idegen nemzetbeli katonákkal környezteték magokat.

A fényes porta már különben is bosszus volt Kemény ellen, azon oknál fogva, mert ez a hozzája Temesvárról Ali pasától menesztett küldöttnek azon kivánságát, misze-

*) Kővary L. Erdély történelme ötödik kötet 110-dik lap.

rint ő a pasa elibe menne és hódolatát nyilvánitaná, kereken elutasitá vala. Sőt azon ajánlatot sem fogadta el, hogy ő a hátralevő sarcz és minden adó lefizetése mellett, a török miatt megmaradhat fejedelemnek. Most tehát a szultán, annyival is inkább haragra gerjedett, mivel értésére esett, hogy Kemény János Bécsbe küldött követei u. m. Bánfi Dénes és Kászoni Márton által Bécs telől vár segitséget és ótalmat, s hogy egyszersmind ugyan ő, azok iránt, kik a kivégzett Barcsay ügyeinek buzgó hiveiül mutatkoztak, véres bosszut gyakorol.

Ennélfogva azon hirre, hogy Kemény már is nyert német vezér Montecuculitól segédcsapatokat és a székelyhidi vár is Kemény elnézésével németek kezébe esett volna; a fényes porta az Erdélyben pusztitó Izmaël pasa után számos török hadakkal és bucsáki tatársággal Ali pasát is beindittatá, ki is a Gyulafehérvár tájékán táborozó Kemény Jánost azonnal üldözőbe vette. Az Ali elől Erdélyből Bonczidán által Mármarosba húzódó és Husztnál megállapodó Keményt ugyan, nyomon követték a tatárok; ezek azonban utat vesztvén, a helyett, hogy Kemény Jánoson bosszujokat tölthetnék, Szathmár vidékét rabolták, égették. — Maga Ali is, a már ekkor Tokajnál járó Keménynek utána indulva, miután azt, hogy őt utólérhesse, épen nem reménylette; csak is arról gondolkodott, kit tehetne Erdélyben fejedelemmé. Először a felől tudakozódott: nem volna-e a Bethlen családból fejedelemnek való? Ilyen nem akadván, egy két távolban és közelben levő erdélyi főurat pedig a fejedelemség elvállalására siker nélkül unszolván; végre a szászok ajánlására a krimi rabságból hazaszabadulta óta ebesfalvi kastélyában csendes elvonultságban élő Apaffy Mihályt, az érette küldött törökök által magához hozatá. Ezt, mint a ki deli termete és ifjusága által azonnal megnyerte kedvét, nagy tisztességgel fogadván, pompás sátorba elhelyezte, s mellé diszőrségül jancsárokat rendelt. Másnap szeptember 5-kén a jelen volt nehány főnemesek és szász városok követei előtt nyilvánitva Ali, hogy ő, fejedelem választásra nekik teljes sza-

badságot engedélyez; azok Apaffy Mihályt a Libancs nevü réten Erdély fejedelmévé elválasztották. Minek folytán szeptember 16-kán az Ali által fejedelmi jelvényekkel ellátott uj fejedelem, a törököknek Radnót alatt fekvő táborából, szeptember 17-ről kibocsátott kiáltványában az országot elválasztatása felől értesité. Majd ugyan ő november 20-kán Kis-Selykre hirdetett országgyűlésen magát formaszerint megválasztatván, az esküt letevé s fejedelmi székébe ünnepélyesen be is igtattatott.

E közben Kemény János, ki mind ezek történtéről mit sem tudott, egyesitvén csapatait Majtinnál a Montecuculi jól felkészült hadaival; Erdélyfelé vette utját, és lehető legjobb reményekkel levén, Kolozsvárra igyekezett. Montecuculi azonban Zsombornál lett megállapodása alatt, némely kézbe akadott foglyoktól mind az Apaffy elválasztatásáról, mind pedig arról értesülve, hogy az Ali pasa tábora az övénél négyszerte több volna (minthogy különben is neki az volt titkos utasitása, hogy az esetben, ha Erdélyország szabályszerüen más fejedelmet választandana; a dolgot ne szerencséltesse) kijelenté Keménynek, hogy ő, oly számos ellenség ellen, nem fogja császár hadinépét koczkáztatni. Ennek folytán, Kemény János rimánkodására mind össze is, ezer embert hagyván őrsereg gyanánt Kolozsváron; ő maga többi népével együtt visszatért Magyarországra, kit aztán, a másod izben is hátráló, s ez által minden népszerüségét eljátszó Kemény János is nagy szomoruan volt kénytelen követni. Az e dolgon szerfelett megörült Ali pasa egész Erdélyt, kivált a Kemény mellett legállhatatosb csiki székelyeket, tűzzel, vassal hajtotta az Apaffy Mihály iránti engedelmességre. Kemény a csikieknek segélyökre lenni kivánván, ismét Erdélybe termett ugyan, de már későn. Mert mire ő, a csikiekhez csak közelithetett volna is, azok már nemcsak meghódoltak, de meg is büntettettek. Igy tehát a Magyarországra ujolag visszatérni kényszerült Kemény, Szathmármegyének Mármaros felől levő szélén Bikszád nevü helységben telepedett meg; fogadott hadait pedig téli szállásra Debreczen-

be helyezte el. A tél közeledtével Ali pasa is, tábora nagyobb részével Tömösvárra visszatért, kétezer főből álló török őrsereget s néhány csapat oláhságot hagyva Ibrahim nevű pasa alatt, a magát Segesvárra behelyező Apaffy Mihály ótalmazására.

XVIII.

A mióta Várad ozman kézbe került; ettőlfogva Debreczen városra leginkább a váradi törökök igája nehézkedett. De ezen időnek előtte három helyre, ugymint Budára, Egerbe és Szólnokba birták volt Debreczent a törökök. E körülményt Izmaël budai pasa nem tudván felejteni; midőn Budáról hadsereggel Erdély felé utban volna: Szólnok alá megszállva, hivatja Debreczen város biráját, kinek is akadályoztatása miatt, a pasához Szeles István és Herpály György tanácsbeliek küldetének el. Ezek előtt nagy haraggal dul ful a pasa a város ellen, és a miatt, hogy őt a birák Várad alatt létében meg nem találták, s neki semmi gazdálkodással nem voltak; a küldötteket fővétellel is fenyegeté vala. A pasa környezetében levő főemberek esedezésére megmaradott ugyan a szegény követeknek élete; de a pasa mind azon nagy összegnek — mit ő a váradi táborozás idején elköltött vala — a város általi megtérítését szorgalmazta. A küldöttek azonban — mert errenézve elbocsátva nem voltanak — semmit nem igérhettek.

A sok kár és sarcz egyengetése közben lefolyt 1660-ik év után következő esztendőben (1661) az uj birót Vigkedvű Mihályt a váradi pasa Szinán nevű, magához parancsolván, azt oly kigondolt álnokoskodásokkal terhelte, melyek vádja alól a város nem másként, hanem csak 1200 tallér fizetésének igérete mellett menekülhetett.

Az 1661-dik év eleje, csak is tavaszig volt Debreczenre nézve nyugodalmas. De a mint Barcsay Ákos és Kemény János között a fejedelemség feletti versengés kiütött volt; a Kemény János ügyét pártoló német hadak a Nyirségre jövén; ugyanoda nagy mennyiségű élés- és ital-

beli gazdálkodást kellett szolgáltatnia a városnak. És miután Montecuculi német főhadvezér Székelyhid várát feles őrséggel megrakatta volna; Kemény János rendeletéből, azon várbeli őrség részére éléssel leendő gazdálkodásra is lett utasitva Debreczen. S egyszersmind azon oknál fogva, hogy a tábor után nem volna a járás bátorságos; Kemény János azt is meghagyta, hogy Debreczen város által Erdély részére fizetni szokott eddigi adó (mely évenkint 1800 forintnak s 1500 köből lisztnek, vagy a mint megalkudhattak, hol többnek, hol kevesebbnek fizetéséből állott) a közelebb fent nevezett várőrség részére fordittassék.

Az ez évi julius havában a Kemény János üldözésére Erdélyből kinyomuló tatárok Piskóltra ütvén, az oda együnnen is, másonnan is takarás kedveért begyült szegénységet, azon ürügy alatt, hogy bántódásuk — ha veszteg maradnak — nem leend, álnokul megcsalták és egy részét levágták, más részét pedig elrabolták, a falut is felégették. E szomoru hir hallására, a megfélemlett város sietséggel csauzokat (futár, béke-hirnök) kér és nyer julius 29-kén Váradról; a tatárok jövetelének szemmel tartása végett pedig lovas őrök rendeltettek a város körüli vigyázatra. E szegény őrökre a magyar tatárok véletlenül reájuk ütvén, őket lovaiktól s egyéb jószáguktól megfosztogaták; mely ügybeni nyomozásra a városból augusztus 8-kán kiment polgárok közül nyolczan a barangoló fosztogatók által megöletének.

A tatároknak Magyarországbóli visszahúzódása után, tágulván az ellenségtől való félelem; augusztus 21-kén a csauzok békével hazamennek, és a köz istenitisztelet végett a templom ajtajai is megnyiltanak.

Csaknem szokássá vált az, hogyha ez vagy amaz vidék népségét valami nagy szerencsétlenség környékezé meg; a nép azon megtörtént szerencsétlenség előhirnökét valamely előző eseményben véli feltalálhatónak. Igy történt az 1661-dik évben Debreczenre nézve is. Ez év tavaszán az uj (cserepes) tornyot, két izben érte villám, ugymint először április 24-kén husvét után való vasárnap, dél-

után három és négy óra között; és másod izben nehány hét multával május 25-kén délesti egy és két óra között, egyszerre két helyen is, mely miatt nem gyúladott ugyan meg a torony, de kötései és deszkázatai megszakadoztanak.

Ha Debreczen város akkoriban is vallásos népe, ez eseményben Isten hatalmának és haragjának nyilatkozatát vélte feltalálhatónak; a véletlen ugy akarta, hogy ez uttal a jóslat nem csalatkozott, mert csakugyan bekövetkezett a város becsületes őrállójának szomoru változása.

Azonban a most érintett és mindjárt bővebben érintendő dolgok megérthetésére nézve következőket kell elmondanunk. A fényes porta, daczára annak, hogy az európai fejedelmeknek, a küludvaroknál állandó követek tartása szokása legelőször Stambulban kezdődött, s az ugyan onnan kiáradólag lett aztán divatozóvá: ő maga az európai udvaroknál sok ideig nem tartott állandó követet; s e részben csak is 1793. évben kezdé az európai szokást utánozni.*) Ritkán küldött ő egy-egy külön tárgyban nagyobb követséget, akkor is csak pompa kedvéért. Rendes követjei a legfontosb ügyekben is a csauzok voltak, ezek az ozmán állam hivatalos postái és hadsereg futárai. Közelebbről az erdélyi fejedelmekkel kötött szövetségei alkalmával egyes nagyobb városokat kötelezte arra a szultán, hogy ezek tudósitsák az ő pasáit minden jelentékenyebb ügy folyamáról. A városi évkönyvekből számtalan adatokkal ki lehet mutatni, hogy a debreczeni birónak is szoros kötelességében állott a legközelebbi pasát, minden az ellenség felől szóló hirekről pontosan értesitni.

Ennek előre bocsátása után megérthetjük már, a mostan következőket. Az 1661-dik évi augusztus hó utóljában, a német tábor Harangodra gyülekezvén; ugyan oda Debreczen városnak is hűséggel és értéke szerint való gazdálkodással kellett kedveskednie s megkellett ott ótalomnyerés végett a debreczeni birónak is fordulnia. A váradi pasa parancsa folytán, a város birájának Vigkedvű Mihály-

*) Salamon F. Magyarország a török hóditás korában. Pest 1864. 94. l.

nak a Harangodra szállott német tábor felől hirmondót kellett Váradra küldenie. Ha bár e hirmondó ugy volt is a város birája által elhocsátva, hogy az mindent az igazsághoz hiven jelentsen be; az azonban nem az ő reá bizatott s elébe adott szabály szerint járt el a hirmondásban, hanem a pasa előtt a német tábor számát a valónál sokkal többnek mondotta, vagyis Bartha Bóldizsár*) szavai szerint, nyelvét határán kivül eresztette a török előtt, és igy a városra veszedelmet szerző haragot hozott. Mert augusztus 31-kén postán hivatja Szinán váradi pasa a főbirót, azt irván levelében; „ugy menjen, hogy a homlokán levő „veritéket is le ne törölje.“ El is ment a szegény biró, de élve vissza nem jöhetett, mert őt, az okos és tanácscsal teljes igaz hazafit, e város egyik erős és hasznos oszlop emberét, ki sem hallgatva; éltének 53-dik évében; negyedizbeli főbirósságában, szeptember 1-sö napján Váradon a vártól Olaszira néző hidfőnél, a neki dühödött Szinán pasa minden irgalom nélkül megfojtatta. A városáért ártatlan létire vértanuságot szenvedett Vigkedvű Mihálynak tetemei haza hozatván, péterfiai 817-dik szám alatti saját házától minden jóknak nagy keserűsége mellett szeptember 3-kán a nagyobbik (Dobozy?) temetőbe takarittattak el.

Ily barbár eljárásának nagy horderejét s annak sulyos következéseit enyhitni kivánván a buta Szinán, még szeptember 1-sö napjáról következő levelet iratott Debreczen városhoz :

„Mi az hatalmas és győzhetlen török császárnak Vég „Várad városának főgondviselője, az tekintetes és nagyságos „Szinán pasa! Debreczeni birák és tanácsbeli emberek! és „ott lakó község, kicsintől fogva nagyig! Köszönetem ajánlom! Adjon Isten minden jót! Mint esett a dolog a birátokon, „a mi hozzánk való nem igaz hir küldéséért, a melyet ha „mi is elhittünk volna, egész Debreczen városnak és nagy „darab földnek elkellett volna pusztulnia miatta. Azért a „ti várostok, nagy város, és válasszatok magatok közül a

*) Bartha Bóldizsár krónikája. 108-dik lap.

„kit szerettek, jó okos eszes embert, a ki mind a hatalmas „győzhetlen császárnak, igazán hiven tudjon szolgálni, „mind ti reátok gondot viselni. Micsodás hireket küldött „hozzánk! ha én is Szerdár Ali Pasának megirtam volna; „vagy százezer hadát elküldötte volna, és a német tarto- „mányt elpusztitotta volna; Debreczenieket, a várost el- „pusztitották volna, és a szegénységet megnyomoritottuk „volna; és a fényes portának hire lett volna abból. Beh „sok veszedelem következett volna! Hogy lehet az, hogy „ti ilyen hatalmas két császár között tüzet akartok gyujtani! „Hanem válasszatok magatok közt, a kit szerettek, város- „tok javára, ki az hatalmas császárnak igazán szolgáljon. „Ezek után Isten veletek. Datum in Várad.“

Isten egyébiránt mint Bartha Bóldizsár feljegyezte*) e méltatlan cselekvényt sokáig büntetlen nem hagyá, mert nyólczad napra, azon Szinán basát az élők száma közül kiűzé.

Kevés idővel ezután a főbiróságra Biczó István választatván, legottan megrakodék a város Kemény János fejedelem feles mezei beszállásoló hadaival. Az idő már télre hajolván, az itteni szabad szállásra és kész gazdálkodásra mindennap mindenfelől holmi nyúzó, fosztó gyilkos pajkos, ki csak egy kardot, vagy egy puskát szerezhetett is, jöttön jött annyira, hogy a városban — hanemha kétszeresen — le sem telepedhetének. Meg is élték sok szegény házigazdának minden télre készitett eledelecskéjét elannyira, hogy a szegény gazdák cselédestől a semmivel is kényszerittetének elmenni, s házukat a katonának hagyni. Hogy ezek mennyi prédálást, dulást, Isten s ember elleni utálatosságot cselekedtenek, azt leirni se nem lehet, se nem illik.— Többek között nehány scholabeli deákot is ártatlan létökre vérontó kezeikkel megöltek. Ily ügyefogyott állapotában a város meg is keresé ajándékokkal Kemény János fejedelmet; de ez a helyett, hogy csak egy részben is enyhitné a városra sulyosodott igát; az itt szállásoló zászlóaljakat

*) Barta Bóldizsár krónikája 108-dik lap.

48 számra felszaporitá, miglen végre sok reménykedés után, vagy mert kénytelen is volt vele, innen a szállásoló hadinép odább vonult, és attól 4000 forint fizetés mellett a város népe szerencsésen megszabadula.

Ugyan ez idő közben, Piri pasa (a török császár iródeákja) ki, a Várad megvétele által elfoglaltnak tekintett vármegyéket, községeket és minden helybeliek neveit, és a lakosok számát is irásba akarta venni; nehány izbeli sürgönyével Debreczent is kényszeritgeté, hogy hatalmas császár parancsához képest a város minden lakosa, neve és házszáma szerint, összeiratnék.

Nem ok nélkül támadott e miatt a város népe között nagy busúlás, mert az előre látók e parancs teljesitéséből eredhető komolyabb következéseket im e pontokban vélték összesithetni: 1-ször. Ha az összeirás megtörténendik, és az ide ótalom okáért ideiglenesen beszorult szegénységgel megszaporodott egész város az összeirásba mind fel fog vétetni; ezen esetben a török által kivetendő adó nagy leszen; és az ekkint felnevekedett adó, a beszorult szegénységnek szokott lakóhelyre oszlása után is, rajta fog az itteni lakosságon maradni. 2-szor. Ha pedig (a város netaláni teljárása alkalmával) a török nem találandja az összes lakosságot lajstromban felvéve; a be nem jegyzetteket ez esetben ugyan ő, vagy rabságra hajtandja, vagy pedig ujabb és külön adófizetés alá vetendi, és igy a város kiváltságát, mely a lakosok szabados kimenetelében és bejövetelében állott, megröviditendi. Ez ügyben sok különböző vélekedés hallatván, végezetre abban állapodék meg a tanács, hogy csak egyéb terhektől könnyebbittessék a város; legczélszerübb leend, egy bizonyos összeget megajánlani.

Megizeni azért követei által a tanács, a török császár iródeákjának, hogy „a város nem most hódolt volna „először; s ennélfogva arra, hogy az összeirás megtör„ténjék, nem ajánlkozhatik. A minő törvényben hagyta „volna a várost meghódolásakor szultán Szulejman; vala„mint eddig is abban volt; ugy ezután is abban kivánna a

„város maradni.“ Erre a Piri pasa ilyeténkép válaszolt: „A ti régi hódolástok elmult. Váradot a császár fegyverrel „vevén be, titeket is ugyan akkor ujonnan hóditott meg; „következéskép, minden Váradhoz tartozó tartománytól „ujabb hódolást kiván.“ A követeknek nem volt mit tenniök; és noha mások is helyeselték a tanács idevonatkozó nézetét; azt azonban erő hijányában kivinni nem lehetett. Össze kellett tehát minden házigazdának — utcza rendi és házszám szerint — irattatnia, ugyhogy vagy a város birája a mellette levőkkel hiteltette meg kit kit, vagy pedig törökök jelenének meg a felszámlálásra, csak hogy fogyatkozás nélkül történjék az összeirás. Találának azért összeszámolva paplakokat, malmos házakat, város csapszék házakat is beleértve, összesen tizennyólczszáz és nehány házszámot.

Az ekkint elkészült lajstromot az 1662-dik évre elválasztott biró Dobozy István Váradra, harminczad magával Piri pasához elvivén, miután a Husszain pasától tavaly esztendőről a városra kivetett 1200 tallért, ugyanannak megvitte s a parancsolt 30 szekeret is előállittatta volna; Váradról a mellette levőkkel — a Piri pasa unszolására — ennek kiséretében le kellett a város birájának mennie Tömösvárig, vivén magával a lajstromot is. Ez előmutatott lajstromból észlelhető házak számát a Piri pasa — a városnak mások által előtte ecsetelt nagy hiréhez képest — sokáig el nem hitte, s ugyan ő a házak és gazdák száma valódiságában, jó fizetésért, csak is akkor nyugvék meg, midőn a birák, szabadakaratára hagyák neki, hogy akár őket e dologra nézve eskettesse meg, akár a házakat ő maga olvastassa fel. Igy is azonban felszámitotta Debreczen részéről először is azon fizetéseket, melyeket Budára teljesitének vala, ugymint a pasának 700 tallért, három lovat, egy kocsit, a mellé ponyvát, pokróczot, nyűgöt, hámot, féket, nehány végposztót, mézet, vajat, szappant és minden aprólékot, mit csak oda fizetniök kellett volt. Valamint összeszámitotta azt is, mit a város a budai pasa tihájának, udvari népének, s tolmácsának s egyebeknek

adott volt. Összeszámitván továbbá az egri pasának, szólnoki bégnek addig adni kellett ajándékokat s fizetéseket, valamint az Erdélyhez való adózásokat is; mind ezek fejében a várostól egy összegben évenkint 20,000 tallért kivánt. Igérték a Temesváron jelen volt török főemberek, hogy minden máshonnan való szolgálattól felóldozzák a várost, csak annak — miben most besommáltak — fizetésére lenne gondjuk az előljáróknak. Igérték azt is, hogy ezen kivül senkinek, sem pasának, sem bégeknek, sem akárkinek másnak egy fillért sem kellene fizetniök, sem a Váradhoz való heti szeresek adásán kivül sehova szolgálatot nem kellene teljesitniök a debreczenieknek.

A szegény előljárók mind a megbizhatóbb törökökkeli beszélgetés után, mind az ügynek maguk közötti szorgalmatos meghányása, vetése után, azon célból, hogy a város jövendő hasznára és könnyebbségére valót eszközölhessenek; nagy kénytelenségből engednek a törökök kivánságának. És igérnek nyólczezer tallért, de semmi uton módon tizezer tallérnál lejjebb a követelést nem szállithatták, azt is csak oly feltét alatt, hogy Szólnoknál a Tiszán levő hidat, egyik parttól a másikig folytonosan Debreczen város javitgattassa és tartsa jó karban; a hidnak csak is egész elbomlása esetében fogván a törökök azt, az ország népével csináltatni.

Ekkint Dobozy István főbiró, Szűcs Márton város gazdája, és következő tanácsbeliek u. m. Erdődi János, Csóka Péter, Szappanos Dávid, Szeles István, Herpály György, Varga Mihály, Sugó Péter, Pataki Pál, Villás Pál, Tar István, Bőjti Benedek, Sági György, Lakatos Péter, Kolozsvári Mihály, Jóna István, Rigó Lőrincz közremüködésök mellett a Debreczen város részéről való uj hódolás Temesváron végére ment. — Ezen előljárók Ali pasának császár neve alatt adott levelét kinyerték (levén Alinak teljes hatalma, mint a ki a császár pecsétét a nyakában hordozta vala), és ugyan azon birák békével jövének haza, a hol is ugy találták, hogy 17 heti távollétök alatt Husz-

szain a váradi pasa, sok-féle kigondolt fortélyával rótta, kárositotta a várost egynehány izromban.

Ez időközben történt volt az, hogy Husszain pasa a várad-olaszi nevű külvárost nagy tapaszos palánkkal, a várnak a Körös vizénél levő bástyájától kezdve egészen az alsó Körösig bekerittetni rendelvén; e művet mind anyagban, mind munkában Debreczen városnak kellett teljesitnie. Mely keritésnek minden egyik szál palánkfáját, az igavonó marhák szűk-volta, és a takarmány elfogyatkozása miatt egy-egy forintért szállitották Váradra; ottan pedig egész esztendő folyásában 200 s néha több debreczeni ember is, feles számu szekerekkel szakadatlanul volt munkában foglalatos.

Ugyancsak ez idő folyásában adta elő magát következő eset. A magyar királyságból a felföldi vitézek, mintegy kilencz százan, Hosszú-Pályi nevű falunál, egy erdő sarkalaton állomást vevén, onnan a bihari marhák elkapdosására kirándulva, ez által a váradi törököket a közelebb jelzett leshelyre csalogatták, hol is ütközetre kerülvén a dolog, noha emberül viselték is magukat a magyarok, elvégre még is a törököké lett a diadal.

Alig hogy e dolog Husszain pasának értésére esett; ő azonnal a környékbeli birák között a debreczeni birót is hivatja. A tömösvári hosszas ut miatt épen gyengélkedő biró nem mehetvén el; Biczó István jelent meg nyólczad magával a pasa előtt. Kiket is álnok lélekkel a pasa megtámadván, azzal vádolja őket, hogy „ama magyar vitézeket „a város lappangtatta, vagy legalább a pályi erdőnéli lé„töket jól tudta, s előre még sem jelentette be; azon ka„tonák a városról élődtek, a város hire nélkül annyi nép „oda nem gyülekezhetett volna, azoknak jövésük ha szin„tén a városra be nem látszott volna is, a felől a mezei „pásztoroknak lett volna tudomásuk, mert azok sem az „égen, sem a föld alatt, hanem a föld szinén, s a város „határán mentek keresztül stb.“

Mit sem használt a szabadkozás; a neki dühödött pasa veszett mérgében öt tanácsbelit u. m. Biczó Istvánt, Péter

Gáspárt, Kabai Istvánt, Varga Mihályt, Nagy Györgyöt kegyetlen vereséggel megroncsoltatta, s ily nyomorúságokban őket tömlöczre hányatta, honnan ötöd napi fogság és sanyaruság után, nem másként, mint 1700 tallér fizetése mellett szabadulhatának ki.

A Husszáin pasa zsarolását Stambulban bepanaszló Pataki Albert és Jóna István tanácsbeliek, ugyan onnan 1662-dik év január 24-kén visszatérve, jelenték a városnak, mikép őket a császár meghallgatván, oly tartalmu levelet adott, mely szerint sem a váradi pasának Debreczen ajándékkal nem köteles, sem az ispáhik a városból a jobbágyokat ki nem vihetik. A Váradon előmutatott levelet azonba a pasa addig fel sem bontotta, valameddig őt elébb ajándékkal meg nem kerülték, akkor is a császár felolvasott levelének tartalmával mit sem gondolva, csak azt mondotta: „Az lehetetlen, hogy a váradi pasának semmit ne fizessen a város.“ Ily kevés sikere lett a sok költségnek és fáradságnak!*) Ennélfogva zsarlásait folytatandó,

Ugyanazon Husszain pasa, a váradi törökökkel egy keddi hetivásár napján jó hajnalban reá ütvén Debreczen városra, minden kaput török őrökkel állatott el; maga pedig seregével kint helyezkedvén el, a birót egész tanácsával, ezenkivül minden esküttembert, utcza-kapitányokat s tizedeseket maga elé rendeltette, és a vásárra a hódolatlan helyekről bejött egyéneket kiadatni parancsolta. A szegény előljárók hijába szabadkoztak, hogy ők egyet sem tudnának olyat a városban lenni. A pasa azt kivánta először, hogy esküdjenek meg maguk a kint levők, majd azt is követelte, hogy esküdjenek meg bentmaradott teleségeik s gyermekeik is. Habár mindenre készeknek ajánlák is magukat a birák; de a pasa melletti főbb törökök azt mondogaták a város népének: „Ha mindnyájan megesküdnétek is; mig a pasának kedvét nem töltitek: annak haragját magatokról el nem háritandjátok.“

Ugyan ez alkalommal Husszain pasa nehány borbély

*) Városi jegyzőkönyv 1662-dik évről.

mestereknek köteleket hányatván nyakukba, őket felaggatással ijesztgette. Fel is vonatta némelyiket kötélnél fogva a sorompó fájára annyira, hogy csak nem elhaltanak, okul a pasa azt adván, hogy ezen borbélyok, a közelebb jelzett cseté-paté alkalmával sebbe esett magyar katonákat ápolták és gyógyitották volna.

Sem a szegény borbélyokat, sem a városba iminnen amonnan hódolatlan helyekről bejött keresztyénséget máskülönben nem — hanem csak nagy somma fizetés által — szabadithatták meg az előljárók. E kényszerüségből teljesitett ajándékozáson felül még, ugyanazon Husszain pasának erőszakos kártétele 6395 tallérra rugott.

Ugyan ez idő tájban*) Barta Bóldizsár szerint e szegény nép azoktól is, kiktől e város inkább ótalmat reménylhetett volna, igen sok méltatlanságokkal és sanyargatásokkal illetteték, melyeknek leirását Barta Bóldizsár szándékosan hallgatta el, nehogy igaz mondásaért fejét beszakassza, azzal indokolván hallgatagságát: Est qui quaerat et judicet. (Van ki nyomozást tegyen és el is itéljen.)

HETEDIK FEJEZET.

I. Apaffy Mihály fejedelemségre jutásától, Debreczennek királyi városi rangra lett emeltetéséig (1693.)

I.

Miként fentebb érintve volt, Apaffy Mihály a hatalmas török pasának Alinak akaratához képest választatván el Erdély fejedelmévé; ugyan ő a kis-selyki országgyülésen be is igtattatott volt, mely alkalommal természetesen az előbb választott Kemény János a fejedelemségből letétetett. Sokkal határozottabb jellemű férfiu volt azonban Kemény, mintsem hogy magát ilyesmi által vállalatától elrettentetni engedte volna. Ennélfogva alig hogy ő Ali pasának Erdélyből eltávozását megértette; ugyan ő a körü-

*) Barta Bóldizsár krónikája 127. lap.

lötte levő tanácsosinak ellenkező javaslatára mit sem figyelve, elhatározta magában, hogy a fejedelemség megtarthatását — mi már neki két izben nem sikerült volt — harmadizben is megkisérelje. Készülődései közben Apaffy Mihály és az erdélyi rendek irásilag felkérték őt, ne ingerelné a fényes portát, s ne okozná Erdély végelpusztulását. Ugyan azok, bizonyosokká tevék egyszersmind Keményt a felől, hogy nemcsak az ő Erdélyben levő birtokai háboritlanul övéi fognak maradni, hanem azon esetben, ha ő a török udvart maga iránt kiengesztelendi, az erdélyi rendek az ő fejedelemségét is ujolag elismerendik. Mindezeket azonban Kemény János jó formán meg sem hallgatva, 1662-dik év elején, január 13-kán tizezer ember élén behatolván Erdélybe, ahoz készült, hogy Apaffy Mihályt Segesvárott bezárja és ostromolja; a minthogy előcsapatai után, derék hadával Segesvár közelébe meg is érkezett. A megszorult Apaffy — kinek helyzetét azon körülmény, hogy a védelmére hagyott oláhhoni katonaság is oda hagyta volt — még sulyosbbá tette; Tömösvárra Ali pasához futtatott, attól minél gyorsabbi segitséget kérvényezvén. Az Ali parancsából Kucsuk Mehemet pasa Jenőből Apaffy ótalmára kirendeltetvén; ezen merész, és gyermekségétől fogva zsákmányolás- és ragadozáshoz szokott török ember, nem többet mint kétezer főből álló válogatott lovasságot vevén maga mellé, azonnal elindult, és az utjokból visszatéritett oláhhoniakkal Meggyesre megérkezett. Kemény Jánosnak azon kellett volna igyekeznie, hogy Kucsuk pasa Segesvárra be ne juthasson, hanem utból fáradott hadaival azonnal visszanyomassék. Ez azonban nemcsak nem történt; sőt ellenkezőleg, mig Kemény János a teendők iránti haditanács tartásával tölté az időt; e közben ágyudörgés és örömkiáltások hirdeték január 22-kén estve felé Segesvárból, hogy Kucsuk csapatjai a várba bejutván, magukat — Kemény hadedzett tábora szeme láttára — Apaffy csapataival szerencsésen összekötötték. A semmit nem késő Kucsuk, a Nagy-Szőlősnél táborozó Kemény Jánost, minden tétova nélkül megtámadni kiván-

ván; másnap január 23-kán 1662. déltájban gyorsmenetben megrohanta az e hadicsinra nem is váró, s igy egészen készületlen Kemény János hadait; melyeknek egy része zsákmányolásban szerte barangolt, jelen való része pedig épen főzéshez látott. A támadó sereg közelgését észrevevő Kemény, hadinépét mint hevenyében lehetett, hadi rendbe állitotta; maga, a magyar csapatokkal a harczirend közepén, a német és horvát hadak pedig a jobb és bal szárnyán fogván helyet. A török csapatok — a kiadott parancs szerint — nyilsebességgel egyenest Kemény Jánosra s a körülötte levő magyarokra rontván; azok a nem várt rohamra zavarodottan hátat forditottak, minek láttára a német és horvát csapatok is futásnak eredtek. Kemény János is egyedül menekülésben keresve szabadulást, midőn rosszul nyergelt lováról nyargalás közben lefordult volna; a nagy zürzavarban összetapodtatott. Kucsuk diadala Nagy Szőllősnél teljes volt, 18 győzelmi zászlóval s 448 kopjára tűzött fejjel tért vissza Segesvárra.*)

Kemény Jánost pedig, ki fejedelemségét Barcsay hiveinek lesujtatásával, s magának Barcsay Ákosnak is átlövetésével kivánta szilárditani, utólérte a végzet büntető hatalma. Gyászos kimulása után, még hóltteste sem volt feltalálható. Valószinüleg ő is, a Nagy-Szőllős falu végén rakásra hányt hullák felett emelkedő sirdombok valamelyikében találta fel viszontagságos életpályája után csendes nyugodalmát; nem messze azon országuttól, mely mellett a lezajlott csata emlékét maig is szerény oszlop jelzi a kegyeletes maradék előtt.

Kemény János elestével, a vetélytárstól megszabadult Apaffy fejedelem, hozzáláthatott kisországa kormányzatának rendbehozásához. Apaffy sem lángész, sem kitünő hadvezér, annál kevésbé volt állambölcs. — De mint igaz magyar, és hazáját vallását forróan szerető férfiu, nem vala minden tehetség nélkül. E mellett szivjóságával elleneit is lefegyverezni képes levén, sokat tett arra nézve,

*) Kőváry L. Erdély történelme, ötödik kötet 122-dik lap.

hogy három év óta mostan török s tatár, majd a német által dult és kipusztitott, a lugosi káránsebesi és jenői várakkal együtt a bánsági vidéktől, a váradi vár elvesztése óta pedig a partiumbeli megyéktől is megfosztatott kis országában, hol az emberek pártoskodása, a pénzügyek ziláltsága, és a beavatkozni kivánt két szomszéd hatalom egymásrai féltékenysége miatt, az államélet szét mállásnak indult volt, lassanként a rend és nyugalom megszilárduljon. Országlását azzal kezdette meg, hogy a legyőzött Kemény János pártján levőket notáztatta, minek eredménye az lőn, hogy a pártosok meghunyászkodva, ön maguk jártak kegyelem után. S a szelid lelkü fejedelem nem is késve a kegyelmezéssel, rövid időn megérte az örömet, hogy az előbbi pártosokat legragaszkodóbb hivei közé számithatá. Ez által ismét azt nyerte, hogy I. Leopold belátva Erdélynek Apaffy kormánypálczája alá hajlását, már az 1663-dik évben, a német őrségnek az erdélyi várakból visszahúzását, és egész Erdélynek Apaffy fenhatósága alá bocsátását megigérte. E dolog Apaffynak annál kedvesebb lehetett, mert a bécsi udvarral ellenségeskedő porta azt irá volt Apaffynak, hogy ha neki nem sikerülne a várakat visszavenni, majd visszaveszi ő, s törökökkel fogja azokat megrakni.

E közben a fényes porta, mely sehogy sem felejtheté, hogy a német császár s magyar király hadai Kemény Jánost segitendők, Erdélybe hatoltak volt be; 200,000 embernyi táborral 1663-ik évben Magyarország ellen indula. És valamint a két oláhországi vajdának s tatár Khánnak azt parancsolta meg, hogy azok Erdélyen keresztül huzódva a török táborhoz csatlakozzanak; ugyszinte nemcsak az eddig bent időző Kucsuk, de Apaffy is rendeletet kaptak, hogy ők is támogassák segédcsapataikkal a tábor zömét. E hadjárat azon időre esett, a midőn az 1662-ik évi magyarországgyűlésen a katholicus rendek által megszavazott felkelés, azon oknál fogva is vált lehetlenné, mert azon országgyülésről — mely a mind inkább szorongatott protestánsok vallás sérelmeinek orvoslásáról tudni sem

akart — az elkeseredésök folytán szétoszlott protestánsok, a felülés határidejére 1663-dik évjunius 27-dik napjára meg nem jelenének. Ennélfogva daczára annak, hogy nádor Wesselényi Ferencz az országban — az egyetemes felkelés sikeresitése végett véres kardot hurczoltatott — a kivánt eredmény be nem következett. Igy történhetett aztán, hogy a mintegy 100,000 rabigába füzött embert magával hurczoló török, majd nem csata nélkül nyomult felfelé Magyarországon a Duna mentében.

Az erdélyi seregekkel Magyarországba beérkezett Apaffy, kit a török nagyvezér Magyarhon fejedelmének akart volt tenni; a török táborban nagy pompával fogadtatva, kiáltványával Magyarországot a hadjárat czéljáról értesité. S noha erre a nádor ellenkiáltvánnyal, I. Leopold császár pedig külföldi segély igérettel feleltek is; azért a csaták és várfoglalások folyton folytak. Érsekujvár a török által bevétetvén, miután abba török őrség helyeztetett volna el; Apaffy téli szállásra táborát Erdélybe visszaindità. Utjában ugy Székelyhid várát a német őrségtől megszabaditá, mint Kolozsvár, Kővár, Szamosujvár és Bethlen várak is később az erdélyi fejedelemséghez visszakapcsoltattak.

A következő 1664-dik évben, a Magyarországnak ujra néki indult török táborhoz csatlakozandó Apaffy, annál hajlandóbb indulattal tevé készületeit erdélyből kiindulására, mennyivel is nehezebben esett neki, hogy a magyar királyi kormány a vallásukban háborgatott magyarhoni protestánsok sérelmeit eddigelő nem orvosolta. S már Lónánál járt táborával a fejedelem, a midőn hirét vette, a Szentgothárdnál Montecuculi által a törökön 1664-dik év augusztus 1-jén nyert diadalnak, s az erre 10 nap mulva bekövetkezett vasvári békének. Ennek pontjai szerint a német és török császárok között 20 évi fegyverszünet köttetett, oly föltét alatt, hogy a törökök elhagyják Erdélyt, fejedelem választás esetére a szabad választás biztositttatik, Szathmár Szabólcsmegye és a hajduság a magyar királysághoz visszacsatoltatnak, Székelyhid várának tőből szét-

hányatása, Rákóczy Ferencznek és Kemény Simonnak a Kemény János fiának Erdély fejedelemségéből kizáratása elrendeltetik, végre Várad és Érsekujvár török kézben hagyatnak. Értesülvén e dolog felől Apaffy fejedelem, hadainak szétbocsátása után, radnóthi kastélyába haza távozott.

II.

Mi már közelebbről Debreczen város ez időbeni állapotát illeti :

Az 1661-dik év november 2-káról irva találjuk a városi jegyzőkönyvben, hogy a székelyhidi német kapitány Dippendál János, Kósa Gergely debreczeni polgárnak erdélyfelől hat sót hozó szekerét, Székelyhidra behajtatta, 319 kő sóját lehányatta, a városra reá rótt adónak kimaradásáért. Ugyan azon német kapitány fenyegette a város főbiráját, hogyha ez az élést is bőven ki nem szolgáltatja; ő ezer muskétást küld, és a város biráját ló között bevitetvén, felakasztatja.

Debreczen városban az 1663-dik évre, főbiróul a városáért már sok nyomoruságot szenvedett Biczó István választatott volt el. — De ő alig hogy a váradi pasa parancsolatjából a szokásban levő ajándékokat és 1200 tallért oda beszolgáltatva, még azután néhány hónapot töltött volna el dicséretes szorgalommal tisztében; már azon év márczius 28-kán e városért minden zugolódás nélkül kiszenvedett sok viszontagságot, csendes bóldog kimulással végezte be, levén sokaknak sirása, s minden jóknak kegyes elmélkedése közbeni tisztességes eltakarittatása márczius 29-kén.

Az elhunyt helyére a főbiróságra eddigi második biró Erdődi János választatott. Ennek hivataloskodása idején, eljutván a városba hire a portai fővezér Magyarországra jövetelének, annak elébe köszöntés és engedelmeskedő főhajtás jeléül Szekszárdig négy tanácsbeli, ugymint Isó Péter, Pataki Albert, Csatári Bálint és Jóna István küldetének, vivén ezek magukkal megerősittetés végett, az Ali

pasa által adományozott hódoltsági levelet. A megerősités megtörténvén, s kedvező választ nyerve a követek; békével hazatértenek.

Ugyanazon évi aratás derekán, Kénán a váradi pasa megizenvén a városnak, hogy feles tatárok már Erdélyben volnának, és hogy azok erre felé igyekezvén, kevés napok alatt meg is érkeznének; irásbeli utasitást ad a felől, hogy falukról a szegénység betakarodjék Debreczenbe és Szentjobbra. Ugyan az, mintegy a város akaratja ellen csauzokat is küldött a város ótalmára. Egyelőre ugyan sokaknak nem tetszék a városon e dolog, annyival is inkább, mert sehonnan másfelől a tatárok jövetelének hire nem hallatszott volna. S már már a csauzoknak visszaküldetése is határozatba ment; midőn egyrészről az hallszik, hogy Diószeg körül tatárok mutatkoznak, másfelől pedig Mike-Pércs felől egy Aga zászlóstól bejön a városra nehány törökkel, kik elől még elég jókor, az őrjáratban kintlevő lakosok, a város körül legelő marhákat behajtogaták. Érkeznek ezek után a tatárság előhadai, melyek kevés kárral, a városon kivül a Tóczóhoz szállásoltatának. Két nap mulva a török nagyvezér azon embere is, ki a tatárság elébe küldetett volt, ide megérkezik. Majd hire jön annak is, hogy a tatár tábor zöme már Vámos-Pércshez megérkezett. Mert többen azon magyarok közül, kik látás után szerettek hinni, agyba-főbe verve, s vérben fagyban hagyva szaladozának be a városba, nagyon is észlelhető jelekkel tanusitván valódiságát a tatárok jövetelének. Ezen hirre, de mert a Vámos-Pércs felől emelkedő füstöt is beláthaták az itten levő tatárok, azonnal mind felkerekedének, és mint a sürű sáskák a többiekkel együtt, ugy jöttek e város alá vasárnap kora reggel augusztus 12-kén. E tatárok a kozákokkal, és két oláhországiakkal hozzávetőleg százezernél többen lehetének.

A város felé közelgő tatárok elé, a város birája maga mellé vevén Szeles István, Kabai István és Szűcs Márton tanácsbelieket, a török csauzok kiséretében kiindul, és a Cserén innen a homok hegyek között a szultánnal (a tatár

chám fiával) szembe leszen, honnan a chám parancsához képest táborhely kimutatására, két tanácsbeli elküldeték. A hadak egy jó részben a város szántóföldjein, a tarlókon, búza-kereszt, és boglyák között szállásoltatának el, miután a nagyszámu népnek megtelepedésére, másutt elegendő hely nem találtatott volna.

A város birója, Szeles István tanácsbelivel együtt, a tatár táborból be sem bocsáttatott a városba; hanem egy kertbe vitetvén, ottan azzal rémittetett, hogy ha szinte a chám fia feldulatná is e várost, ez azért sem török császár haragjától, sem senkitől mástól nem félhetne. Tehát a chám neve alatt a várostól 20,000 tallér követelteték. — Miután pedig e követelés teljesitésének lehetlenségét a város megfogyatkozott állapotának felemlegetésével mentegette volna a főbiró; a ravasz ellenség azt válaszolá: „Hogy ha maga a város nem adhat; ám maradjon békével, csak az ide futott vidékieket adja ki.“ — „Lehetlen — viszonválaszolá a biró — hogy mi kiűzzük közűlünk azokat, kik hatalmas török császárnak oly főhajtó jobbágyai volnának mint mi, és kik a váradi pasa Kénán levelére jöttek a városba be.“

Elvégre is a csauzok sok erőködése után a biró a városba bebocsáttatott; és itten a dolog mibenléte felől értesült előljárók azonnal pénzszerzéshez fogtak. És a kinél csak mi kevés pénzt is lenni gondoltak, azt kitől szép szóval, kitől pedig — ha vonogatódzott — fogházban való sanyargatással, hit letétel mellett is elvették.

E közben a városban néhány tatárral bent időző két Murza (tatár főember) szinlelvén, mintha őket a városban valaki megsértette volna, éjnek idején embereikkel egyetemben fegyvert fogva, a piacz közepére gyülekeznek. S ottan nagy esküvés közben mondogatják, hogy ők a táborra menten kimenvén, viradtakor a városnak forditott egész haderővel feldulatják e helyet, a népet pedig elraboltatják. Már ezt a török csauzok sem vevén tréfára, a Murzáknak kezeiket, lábaikat, ruháikat csókolgatják, maga a város birája is közöttük forogván, csak nagy nehezen

tudta hatszáz tallér fizetése által a két Murzát lecsendeteni.

Másnap a város birája, a chám fiának posztóval boritott kocsit, három lóval szerszámostól, három vég longis posztót, három aranyos fegyvert, és háromezer tallért küldött ajándékban vagy is inkább váltságban. Azt pedig leirni épen nem lehetett, hogy a tábori sokaságnak, a város alatt harmad nap alatti léte közben, mennyi kenyér, vágó marha, s minden ételbeli gazdálkodás volt kiszolgáltatandó. És noha az ellenség (mert minden kapunál Murzák őrködtenek) nem rontott is a városra, sem hatalmaskodást nem követett is el, (okot arra a város nem adván, hanem adománnyal és szép szóval engesztelvén — a menynyire lehetett — a ragadmányban telhetlen fajt); ámde a városon kivül a mi csak található volt (az embereken kivül, kiket mezitelen bocsátott el) mind marhát, mind élelemre valót elrabolt azon ragadozó nép, a tarlóján talált mezei vetést is elcséplette, s úti szükségeire felrakta. Harmadnapon délután Szólnok felé indulandó levén a tatárság, kalauzokat kiván, silyenekül Debreczeni Lakatos Péter egy szolgával Domokos Andrással oda rendeltetett, kik is visszajövet, önmaguk keservesen panaszlák, hogy mennyi sanyaruságot és vereséget szenvedtek legyen a pogány ellenségtől.

A moldvai és havasalföldi vajdák elé is köszöntés és tisztességtétel okáért, a város birája kimenvén, oda is ajándékokat adott, melyeket a vajdák nagy becsülettel vevén, a szőlős kertek ótalmára őröket is rendelének.

E sok rendbeli ellenségtől, ha töméntelen anyagi károsodásával is, de minden emberbeli veszély nélkül megszabadulva a város; a váradi pasa által küldött csauzokat sok pénzbeli fizetéssel, s egyéb ajándékokkal hazabocsátotta; önnön magát a pasát is sok adománnyal kelletvén ellátni, mint a ki egyedül magának, és elküldött csauzainak szorgalmatos vigyázásának tulajdonitá a város megmaradását.

Noha ekkint a városnak minden mezőbeli élése, pén-

zével együtt oda leve is; a Székelyhidi várbeli hadak parancsnoka Dippendal János mind ennek daczára a szokott 1800 forint adót, 1500 zsák liszttel együtt nagy pontossággal követelni meg nem szűnék, és a város embereit, a követelésnek a lehetetlenség miatti nem teljesitéseért, tömlöczbe is hányatta. S ez eljárását mind addig folytatá, miglen ő ellene, a parancsnoksága alatti németek feltámadva, ő magát minden javaiból megfosztva, a várból kiküldötték, a várat pedig erdélyi fejedelem Apaffy Mihálynak általadták.

Ez idő folyásában Váradnak a Körös partján tullevő másik belső keritését is Kénán pasa ugyancsak Debreczennel csináltatja vala. Mely ennyi sok szolgálatok és károk közben is, sem a török, sem a német adója, nem könnyebbedett, hanem mindenik részre egyiránt kellett adózni.

III.

Érsekujvárnak török kézbe kerültével, a nagy vezér rendeletéből a váradi pasa, e vidékről is bizonyos mennyiségü árpát és búzát akarván a nevezett vár szükségleteinek fedezésére szállittatni; azonnal szétküldözé parancsát a környékbe, hogy mindenik helység a reá kivetett illetőséget, (melynek ha megadták is árát, de azt önmagok szabták meg a törökök) Debreczenbe szállitaná. Késvén a vidékiek a gabnanemüeknek összeszerzésében, annál inkább pedig elinditásában; Kénán pasa Váradról, a már Erdélyből kijött Kucsuk pasával együtt, feles török hadak kiséretében Debreczenre jőnek 1663-dik év november 7-kén, s mind addig — mig csak az élés szemeik láttára szekerekre rakatván, Szólnok felé el nem indittatott — magukat itten tartatták. A szekeresek oly kikötéssel, hogy csak Budáig fognak menni — 18 forint fizetést kaptak a töröktől; azonban kényszerités alatt Érsekujvárig kellett menniök. Ezen helyre megérkezvén, midőn ők fáradt igavonó marháikat Érsekujvár körül a mezőben legeltetnék; ime komáromi várbeli magyar királysági vitézek éj-

szakának idején rájok ütvén; azok 353 darab ökrüket elhajták, melyek mind oda veszvén, sokan a szekeres emberek közül csak ostorral kezeikben kényszerültek hazajönni. Eszökbe vevén e szerencsétleneknek város szolgálatja mellett éhelhalásra jutott állapotját az előljárók; azok iránt könyörületre inditották a várost, s az odaveszett ökrök árát utczánkint, tized számra kivetették, s a mennyire lehetett a szegény kárvallottakat kármentesitették. Azon szegény megkeseredett özvegyeket pedig, kiknek jámbor férjeik, a város szolgálata mellett, e zavargós időben éltöket letették, a velök egy kenyéren levő fiaikkal együtt, adó, utczaszer stb. fizetése terhétől fölmentették.*)

Habár azon tatár, kozák és oláh nemzetbeliek, kik e városon keresztül vonulva huzódának is annak idején a Duna felé felső Magyarországba; visszatértökben nem erre mentenek is hazájukba; ő miattok való félelemből azonban ujolag csauzok kéretvén Váradról a városba, azok közül némely rakonczátlanok, itten a hódolatlan emberek rejtődzéséért ijesztgeték a város népét, a felesen olyanokul találtakat pedig rablották, s megkötözték, jószagaikat el is szedték. Mind ezekről értesülvén a váradi pasa Kénán, azon oknál fogva, mert ő nem rabolni, hanem város ótalmára küldötte volna a csauzokat; az általuk rabbá letteket megszabaditotta, azoknak elvett javaikat is visszaadatni parancsolta.

Az 1664-dik évre most már hetedizben főbiróságra választatott Dobozy István, mindjárt az év elején Kucsuk pasa által hivattatván, midőn ezen most már váradi pasa, a szokásba jött 1200 tallérnyi ajándékot járulékaival követelné; a város birája, az Ali által megerősitett okmányra támaszkodva, melynélfogva t. i. 10,000 talléron kivül senkinek semmivel nem tartoznék a város, teljességgel mit sem akart tudni az adózásról. Mind a mellett is azonban nem másként, hanem csak ezer tallér fizetéssel szabadulhatott meg a város birája a pasa kezeiből; egyszersmind a

*) Városi jegyzőkkönyv 1664. január 26.

tavalyról hátralékban maradott gabnaneműeket is el kellett Érsekujvárra szállittatni. Ugyan azon Kucsuk pasa, február 4-kén a Debreczenből és környékből összeparancsolt szekereken élést szállittatván a Tisza felé, oly czélból, hogy az egri törökökkel, a felföldre rontson; e vállalatában — a magyarság nagy örömére — a havas eső és fergeteg miatt, tökéletesen kudarczot vallva ő, szégyen szemre jött vissza február 8-kán, és az nap itt mulatván, másnap haza takarodott.

E közben az erdélyi fejedelem kezére jutott Székelyhid várába Boldvai Márton küldetvén főkapitányul; ez a maga elé rendelt városi előljáróktól, mind azon eddig Erdélyhez fizetni szokott adózásokat követelte, melyeket már előbb Várad bevétele alkalmával Ali pasa Erdélytől elfoglalva a Váradra fizetni kellő összeg közé számlált, és voltaképen meg is vett volt. Ez utóbbi ténykörülménynek előadása mit sem használt, de nem használt ez erdélyi fejedelem székéhez való folyamodás sem, mert a szivtelen várparancsnok a város küldötteit fogságra vettetvén, a fizetéstőli vonakodás esetére mind őket, mind a várost siralmas jövővel fenyegette meg. A szegény város, még csak az igazságtalanul követelt adó egy részének elengedését sem nyerhette ki. Meg kellett tehát az egész összeget igérni. De minthogy fogyatkozott állapot miatti tehetlenségében a város az összeget azonnal le nem teheté; négy tanácsbelinek zálogban Székelyhidon kellett maradnia, valameddig a város mind az egész összeget a kapu szám utáni adóval ki nem tatarozhatta. Egyébként nem volt képes letisztázni tartozását, nem levén már e szegénységre jutott városnak sem barátja, sem hitele.

A szentgyörgy napi szokott adóval a város birája bemenvén Váradra; a helyett, hogy a 4000 tallér a kincstárba — mint szokás volt — tétetett volna le; azt Kucsuk pasa magához vevén és felolvastatván, ön maga számára tette el. — Egyszersmind ugyan ő 46 táborhoz szükségelt szekeret is követelvén, s nyervén a várostól; minden ha-

daival megindult a nagyvezér parancsából Érsekujvár felé, utját hadaival Debreczenen keresztül vevén.

Ez idő folyásában kiesvén Székelyhid a német kézből, a pár évig Székelyhidon német részre teljesitett adózást a német őrsereggel megrakott szathmári vár parancsnoka Kobb oda követelte. Ennélfogva ugyan ő ráizenvén Debreczenre, hogyha ez, oda is kedvet nem tenne; nagy kárával is fogna engedelmeskedni: már csaknem végpusztulásra jutott állapotjában is, hűséggel teljesité oda is kötelességét e város. És Isó Péter s Nádudvari Benedek követei által 1500 köböl búzában alkudott meg a nevezett tábornokkal. A búzának természetben leendő szállitásában azonban nem levén módja a városnak; minden köböl búzáért egy-egy arany = 1500 arany igértetett. Mely összeg megfizetése, — e város szorult állapota miatt, — a kivánt határidőben nem történhetvén meg; a küldött tanácsbeliek mind addig letartóztatva lettek, valameddig azon összeg egy részét Debreczen helyett Szathmár város, a többi részét pedig saját maga ereje feletti megszoritásával is le nem tisztázhatta Debreczen.

Azon idő alatt, mig Kucsuk váradi pasa, a nagyvezér meghagyásához képest, távol az érsekujvári hadjáraton volna; a magyar királyságbeli némettel vegyes magyar csapatok, titkosan Várad alá mentek, előbb, — hogy hirmondó sehonnan Váradra be ne mehetne — az útakat elállván. Jó hajnalban azért megrohanták Váradot május 27-kén, és Olaszi és Péntekhely nevű utczákban több házat felgyujtogatva, sok ragadozmánnyal másnap Debreczen alá jöttek. S itt megtelepedvén, a közvitézek nagy része Kálló felé húzódott el, a főbb tisztek pedig a városra bevonulának. E nagy veszedelmen megijedt előljárók hasonló esetből nagyon is jól emlékezve a török ravaszságra; azonnal hirnök által értesitik, a megtörténtekről, a már visszafelé utjában Szólnoknál megtalált Kucsuk basát. Ez noha egyelőre, békével hazabocsátá is a hirnököt; alig azonban, hogy Váradra megérkezvén, a tűz miatti pusztulást saját szemeivel látta volna; tüstint a város birájához

levelet intéz, azt tartalmazót, hogy az se napot, se órát ne várna, hanem menten menvén, adjon számot, miért hogy ő Várad romlását megengedte ?

A tanács az iránt, ha valljon főbiráját útra bocsássa-e vagy nem? vala nagy elme fárasztásban. Mert jól eszében forgatta, hogy már csekélyebb eset miatt két birája (Ignát András és Vigkedvű Mihály) szenvedett volt erőszakos halált, s ime most lelkiismeretlenül, hogy lehetne a harmadikat is — ártatlan létére — szándékosan kitenni a veszedelemre? Ha pedig visszatartatnék a főbiró, ez esetben mind ő, mind az egész város tétetnék bűnössé. Elvégre is közértelemmel abban lett a megállapodás, hogy még is jobb leszen, ha a város birája utra bocsáttatik. Választatnak tehát a tanácsi rendből 20-an, kiknek tekintélye s könyörgésére a biró életének kegyelem nyeretnék; egyuttal a Váradon levő török főbb tisztek is megkerestettek, a közbenjárás iránt.

A város birája megjelentvén nyughatatlan belső tusakodását a predikátoroknak, noha ezek közül többen az elmenetelt tanácsolták is; voltak azonban, kik a nyilvánságos veszedelemre szándékolt elindulást egyátaljában nem javasolták. Utóljára is a város bírója, minden magán érdeken felülemelkedve, s magát minden veszélytőli rettegésen tultéve, még azon éjjel házát testamentom szerint elrendelte. És noha másnap jóreggel a főbiró jelen nem létében, gyűlés tartatott is, a hol a prédikátorok és scholamesterek közös tanácskozása mellett ezen ügy ujabban megvitattatott, hogy igy ha e dolognak szomoru kimenetele lenne, a főbiró családa és maradéka a megtörténendő szerencsétlenséget csendesebben szenvedhetné; miután azonban már a főbiró Istenre bizta volna dolgait, felizent a tanácsba, másod biró Balyk András által, miszerint ő miatta, s dolgának bizonytalan kimenetele miatt senki is ne ütközzék meg. Mert valamit Isten ő reá mérendő lenne; kész leend elszenvedni, hanem kiki csak a közmegmaradásra, és egyetemes jóra viselne gondot stb.

Közértelemmel megnyugodva azért mindnyájan ezen

ügyben; a tanács a város biráját a mellé rendeltekkel buzgó könyörgések, az illető családok és minden jók nem kevés siránkozása mellett, Isten kezébe ajánlván, julius 6-án utra bocsátotta Várad felé. Ide megérkezvén a küldöttség; noha sok fenyegetését hallá is a dühös pasának; ezuttal azonban — mint Dániel az oroszlánok vermében — az életveszélytől megmenekedve, az összes küldöttség ötöd napra békében vissza haza juthatott.

Ujabban ismét u. m. szeptember 18-kán Kucsuk pasa a nagyvezér által Érsekujvárhoz rendeltetvén, ugyanoda a város részéről két tanácsbeli küldeték el, kik a mult Szentgyörgy napkor Kucsuk által letartóztatott 4000 tallérnak illető helyére, az adópénztárbai visszaadatását sürgetnék. De a Kucsuk imide amoda való halogatása miatt, ebből sem lett semmi. E közben a szólnoki hidnak, melyen a török tábor fel s alá járogatott fentartására is, mindenféle épületi fát a város volt kénytelen szerezni, feles ácsokat, kovácsokat, heti szereseket adni, a hid csinálásra felügyelő csauzokat számos lovaikkal tartani, a fő csauzokat sok ajándékkal ellátni. S e sanyaru állapot a vasvári fegyvernyugvás megkötéséig folytonosan tartott.

Mig ezek igy történtek; a városi jegyzőkönyv 1665. évről vezetett darabjában, következőket találjuk följegyezve: „Az 1665-dik év január 19-én levél érkezik az erdélyi fejedelemtől, a székelyhidi várnak — a vasvári békekötés erejénél fogva — széthányatása iránt. E végett, a fejedelem, maga meghatalmazottjául, az erdélyi hadak élén Bánffy Zsigmondot küldötte ki. Es az előcsapatokkal bejön Debreczenbe Stépán Ferencz mintegy ötszáz lóval, s parancsol 500 szekeret, 1000 gyalogot, ezenfelül heti szereseket is adatni a nevezett czélra. — Mind ezek Tikos Ambruzs felügyelete mellett ki is rendeltettek. Tartott pedig a székelyhidi vár lerontása január 31-dik napjától kezdve, egész február 21-dik napjáig, a midőn aztán Kozma Ferencz atyánkfia hirűl hozta, hogy Székelyhid vára, csak névben él már, mivelhogy földig le van rombolva, és szét van hányatva.“

A török részről, e közben kiválólag a váradi pasáknak vált Debreczen város irányábani éktelen zsarlása rendszeressé. — Bővséges bizonyságot szolgáltattak errenézve Husszain és Kucsuk pasák. Semmivel nem volt különb ezeknél Hamza pasa is, kinek kegyetlenkedéseit, az 1668. évi városi évkönyv szerint, nem szenvedhetvén Isten, őt a dunamelléki néhány gyalog talpas által sebbe ejtvén, kitörlötte e világból, s életét elfogyatta. Ennek utódjai Ali és Jussuf pasákban is csak hasonló példányai mutatkoztak a török zsarnokságnak. Midőn ugyan is Alinak, mint uj pasának, a bevett szokás szerint köszöntésére a debreczeni előljárók Váradra bementek volna; őket az álnok pasa, azon ürügy alatt, hogy ő a megöletett Hamza pasa halálán bánkódik, két egész hétig nem bocsátotta maga elé; akkor is, valamint későbbi egyéb alkalomkor is csak sok ajándékozgatás után nyerhettek kihallgatást a küldöttek. Még nagyobb szörnyeteg volt Jussuf pasa. Nem türhetvén tovább Jussuf erőszakoskodásait a városi előljárók; 1669-dik évi szeptember 23-kán Barta Bóldizsár, Pataki Albert és Jóna István követeiket panasztétel végett a fényes portára útnak inditották, oly czélból, hogy ők az Ali Szerdártól nyert hódoltsági okmány ellenére rajtok elkövetett zsarlásokért elégtételt követeljenek. A sokrendbeli bántódásaikat elsoroló követek, hitelre nem találva, egy — az ügyet szorosan megvizsgálandó — Kapudzsi pasával tértek viszsza. Ez, divánt tartatva Váradon, 1670-dik év elején, a kadi által, a panaszos debreczeni előljárók ügyét tárgyalás alá vétette, mely alkalommal szükségelt tanuk által a panasz kellően be lett igazolva. — Jussuf pasa, ügyének roszra fordultát eszébe vevén, kérelemre vette a dolgot, és minden zsarlást kéz alatt megtéritni ajánlkozott. Azonban a debreczeni előljárók, habár a kapudzsi pasa eljárása 1160 tallérba, fegyver-, ló-, posztó-adásba s egyéb költségekbe került is, ügyöket törvény utjáról el nem téritették. Ennek folytán az 1670-dik év tavaszán, a kapudzsi pasa kiséretében Thessalónikába elutazott városi

követek a Kajmakámtól magán kihallgatást kérve; az előtt, ismételt panaszukkal nyertesek lettek. Jussuf pasa hivatalától megfosztatva, harmadfél ezer tallérnak, két ló- és négy ruhára való posztó-árának megtérítésében marasztaltatott el; s ekként az eb szájából, az általa elragadott martalék kivétetvén, a városnak visszaadatott. Igy tehát az 1670-dik évkönyv tanusitása szerint, ez úttal megtekintette Isten az előljárók fáradozását, miért is dicsőség adassék szent nevének.

A mi már Debreczen város küldötteinek a fényes portára járdalását illeti; ez — magában is érthetőleg — nem történhetett különben, hanem csak török nyelvbeli alkalmas tolmácsoknak kéznél tartása által. Ilyen tolmács volt egyebek között az 1682-dik évi városi évkönyv tanusitása szerint, Magyari Ferencz nevü, kiről emlékezetben hagyatott, hogy miután ő, 18 éven át tolmácsi hivatalának hűséges folytatása közben, a városi küldötteket tizennégy izben Stambulba és egyéb török városokba, két izben Bécsbe, nyólcz izben Budára, öt izben Egerbe, huszonkét izben pedig Váradra kalauzolta volna; a koronkint Debreczenbe portyázni járó törökök közül, egy pribék által, midőn annak a város házánál boradás sürgetésére azt válaszolta volna, hogy török nem szokott bort inni; puskával karján ugy sebesittetett meg, hogy e miatt Magyari Ferencz elhalálozott. A város, e hű szolgáját köz költségen temettetvén el; váltig kérte Váradon a vétkes török ellen az igazságot. De mert magyar tanúk, a diván által nem fogadtattak el; egy török tanúnak pedig bizonysága elégségesnek nem találtatott: sokáig függőben maradott az ügy. Miglen végre, csakugyan több török tanúk is találtatván; azoknak vallomása folytán, ha nagyon vontatva is, de még is azon fenyegetődzésére a debreczeni előljáróknak, hogy ők, különben panaszukkal Stambulig meg sem állanak; a diván megtartatott. — A Kadi a bünügyet tárgyalás alá vétette, és az elkövetett büntettnek szerzőjére a vád reá bizonyodván; a vétkes török sinórral megfojtatott, és a pasa istállójában mind addig ott tartatott, va-

lameddig a panaszló debreczeniek, az igazság adásról saját szemeikkel meg nem győződtenek.

IV.

Ha a szegény debreczeniek az ozmánok által rajtok elkövetett égre kiáltó zsarlások és iszonyatos kegyetlenkedések miatt, nem utálták volna is meg méltó joggal a török uralmat: az ő tapintatos előljáróik előtt azonban nem lehetett többé titok az, hogy minél erősebben dühöng a régi erejét vesztett fényes porta; annál inkább végéhez közelg annak magyarországoni minden urasága. Világosan állott lelki szemeik előtt az, hogy a német császárnak és magyar királynak seregei e vidékeken bármi óvatosan foglalgatják is a tért (Szathmárt, Tokajt, Kállót, Ecsedet, Ónodot, mindjárt 1660-dik évben II. Rákóczy György halála után, annak özvegye Báthory Zsófia, I. Leopold császárnak átengedvén): ámde azon időtől kezdve, midőn azok Kemény Jánost pártolólag léptek föl; annál több szivósságot tanusitnak ők, és annál több eredményt mutathatnak fel arra nézve, hogy uralmukat Debreczen vidékén is megszilárditsák. Az események jeleit nagy okosan észlelő városi előljárók átlátták azt, hogy nincsen ugyan még itten az idő, a midőn ők, a velök boszujokat minden lépten éreztető töröknek az engedelmességet, s azzal együtt az adózás kötelességét felmondják: ugy intézték azonban dolgaikat, hogy a midőn ozman részre kénytelen s kelletlen adóztak is; sőt a török által védett Apaffy iránt is mutaták jó szolgálatukat; de keresve keresték a kedvező alkalmat, hogy I. Leopold császár és király kegyelmére is méltóknak tartathassanak. Ez okból történhetett az, hogy a városi előljárók ugy oszták ki egymás között a szerepet, hogy midőn egyik részök a török udvarhoz és Erdélybe alkalmaztattak — a szükséghez képest — képviselőkül; ugyan akkor nem mulasztották el magok közül kiszemelni az ügyesebb egyéneket a magyar király pártfogásának is kérésére. Ezért látjuk, hogy mihelyest ők Isó Péter és Nád-

udvari Benedek tanácsnokaik által az egri káptalannál 1662-dik évben átiratták[1]) (transumáltatták) Rudolf császárnak a Viczmándi Ötvös Lőrincz debreczeni polgár kértére kiadományozott okmányát (lásd I. kötet 226. lap), és azon kegylevelet is, melyben I. Mátyás király II. Ulászló király és Miksa főherczegtől eredett kiváltságok megerősitetnek (lásd I. kötet 224. lap); már is ugyan ők Isó Pétert, Kozma Ferenczet, Nádudvari Benedeket utnak inditják Bécsbe, a holott is az ő esedezésökre I. Leopold császár és király 1662-dik év április 15-dikén a közelebb jelzett transumptumot megerősiti[2]), s ugyan ezen császár és király, ugyanazon kelet alatti másik okmányában a debreczeni iparosok részére II. Mátyás s illetőleg Rudolf királyok alatt kiadmányozott szabadalmokat is (lásd I. kötet 248. lap) jóváhagyja.[3]) Ugy nem különben a közelebb fent megnevezett városi küldöttek esedezésére, ugyan csak I. Leopold császár és király, az 1663-dik év április 5-kén kiadott parancsában, a Kassán székelő szepesi kamara utján, a Rudolf és II. Mátyás által engedélyezett szabadalmokat megerősitvén, nyilvánitja, hogy a debreczeni iparosok az ezüstnemüeknek, aranyos ruháknak, bőrkészitményeknek, saruknak, csizmáknak, vasnemüeknek stb. az országban árulás végetti széthordozása közben vámot sehol ne fizessenek.[4]) Azt pedig ugyancsak I. Leopold császár és király parancsolja meg erősen a vidéki várkapitányoknak[5]), hogy ezek keményen megbüntessék és fékentartsák az olyféle embereket, minemüek Kocsonyás Bóldizsár és Monoki István, kik a kállói várőrségnél és Abauj vármegyében levén elhelyezve, inkább rablóknak mint katonáknak nevezhetők, kik t. i. szemtelen vakmerőségüktől indittatva, Isten és emberi félelemtől nem tartva, megvetve a hazai és jó szomszédsági törvényeket, mellőzve a közjót,

[1]) Városi magánlevéltár, nagyobb r. okmánygyüjtemény 121. sz.
[2]) Városi magánlevéltár, nagyobb r. okmánygyüjtemény 122. sz.
[3]) Városi magánlevéltár, nagyobb r. okmánygyüjtemény 123. sz.
[4]) Városi magánlevéltár, nagyobb r. okmánygyüjtemény 124. sz.
[5]) Városi magánlevéltár, nagyobb r. okmánygyüjtemény 125|a sz.

magán szeszélyöktől elragadtatva, Debreczen vidékén szerte szét kóborolnak, és a panaszolkodó debreczeniek békés lakhelyére rohanva, azoknak feles számu jószágaikat erőszakkal elhajtják, s ekként azokat tetemesen megkárositják, s egyéb más kikeresett álnokságukkal is a békés debreczenieket lakhelyeiken zaklatják, zsarolják s önkényüleg őket háborgatják elannyira, hogy azok sem bátorságban nem élhetnének, sem földjeiket nyugton nem mivelhetnék, sem űzleteiket biztonsággal nem folytathatnák.

Arra nézve pedig, hogy mennyire uralkodói gondja közé számlálta I. Leopold császár és magyar király azt, miszerint Debreczen városnak, mely még akkoriban félig török hódoltság, félig erdélyi fejedelem adózója volt, maga irányábani hajlandóságát előre biztositsa; mi sem lehetne világosabb bizonyság, mint ugyancsak a fent érintett uralkodónak Bécs-Ujhelyben 1668-dik év márczius 28-kán keltezett, és a szepesi kamaránál 1668-dik év október 5-kén beigtatott ótalom-levele.*) Azt tartalmazza ez okmány, hogy miután Debreczen város fentnevezett küldöttei panaszosan terjesztették volna elő azt, miszerint a közelebb fentérintett egyének, négy vagy öt év lefolyása közben, körül-belől hat ezer darab marhájukat a debreczenieknek erőszakosan vették el, és azokat el is hajtották; idejárulván az, hogy ugyanazon debreczeniek némely tisztviselők, névszerint szathmári várkapitány gr. Csáky István által, valamint Borsod vármegyében lakó szendrei kapitány figedi Nagy András és Szabólcsmegyében lakó Kende Márton által, mind személyökben, mind javaikban bár kinek is kértére letartóztatnának és büntettetnének; Barkóczy Ferencz által pedig és ennek mind saját, mind pedig kibérelt oly emberei által, kik csak zsákmány és ragadmány után leskelődnek, birtokjogaikban is, közelebbről pedig Macs és Hegyes nevű régtől fogva jogosan és békésen birt pusztáik birtoklásában jogtalanul és igaztalanul háborgattatnának, tanyáiknak és legelő-földjeiknek használatától

*) Városi magánlevéltár, nagyobb r. okmánygyüjtemény 125/b sz.

eltartóztattatnának szerfeletti károsodásokkal, sérelmére a legfelsőbb helyen is megerősitett kiváltságoknak, következzéskép a királyi tekintélynek is kisebbségére és a közcsend és bátorság nagy felzavarásával: mind ezeknél fogva az ily féktelenségek elkövetői a legszigorubb büntetésekkel megfenyegettetvén, minden ily vakmerő cselekmények további gyakorlásától a legkomolyabban eltiltatnak stb.

Mig ezek szerint, egyfelől a magyar királyság részéről nyert szabadalom s illetőleg ótalom-levelek által kivánták az előljárók Debreczen város akkori jelenjét és jövőjét biztositni; nem mulasztották ugyanazon időben ők el Apaffy Mihály fejedelemtől is a körülmények és szükség parancsolta szabadalom-leveleket kieszközölni. — Példa erre Apaffy Mihály fejedelemnek 1668-ik évi augusztus 17-én Radnóton kelt kiváltság levele*) melyszerint a nevezett fejedelem mind hű tanácsosainak közbenjárására, mind pedig saját jóakaratától indittatva, atyai hajlandósága közben tekintette és méltányolta hű szolgálatait debreczeni biró Balyk Andrásnak, továbbá Szabó Dániel, Hodosi János esküdt biráknák, és Fényes István hites jegyzőnek, kik ugy önmaguk, mint a debreczeni egész tanács és városi nagy közönség nevében is azt terjesztették elő: „Miszerint a vidéki kereskedők portékáikat szekereken szállittatni, és hetivásárok alkalmával eladó marháikat a városban adni és venni, szóval mindenféle kereskedést űzni szokván, a városi polgároknak mind tóvizeiket, melyeket ezek a folyók hijányában csak nagy munka erővel, töltések között tartanak fel, szabadoson használják, mind az ő városbeli utczáikon, nagy emberi szorgalommal készitett utakat koptatják, a nélkül, hogy ebből ő reájuk sok verejtékök után is legkisebb kárpótlás térülne meg: tudva levén pedig mindenki előtt, hogy az ozman nemzet parancsából a nevezett város mennyi költséget volna viselni kénytelen, de tudva levén az is, hogy Debreczennek csaknem minden lakói, mind az Erdélyhez, mind pedig más birodalomhoz tartozó városokban, azoknak kiknél üzletöket folytatják,

*) Városi magánlevéltár, nagyobb r. okmánygyüjtemény 126. sz.

bizonyos fizetést teljesitnek; tehát, hogy annyi sanyaruságok között a fejedelemnek is bőkezűségénél fogva a debreczeniek valami enyhülést nyerhessenek, azt engedélyezi nekik a fejedelem, hogy azok minden űzérektől s kereskedőktől, ezek bárminéműek legyenek is, bárminémű portékáiktól, Debreczen városba jövendőktől vásári vám gyanánt három pénz vámot vehessenek; az eladásra behajtott barmok árulói és vevői is ugyancsak három pénzt kötelezteссenek fizetni, azt is engedélyezvén a fejedelem, hogy az ekkint befolyó vámjövedelmet a városi közönség saját belátásához képest, a közhaszonra fordithassa." — Mind ezekből azt lehetett volna következtetni, hogy Debreczen városra nézve, talán már megeléglette a szenvedéseket a sors, és békésebb napok fognak elkövetkezni. Pedig másként volt irva a végzet könyvében.

Tudva van a történelemből, hogy a meddig Erdélyben Bethlen Gábor és I. Rákóczy György uralkodtanak; addig a magyar királysági kormány a magyarországiak polgári és vallási szabadságát, már csak Bethlen és Rákóczy iránti figyelemből is — mert azoknak erélyes beavatkozását bővséges alkalma volt tapasztalhatnia — meglehetős kiméletben részesitette. A mióta azonban II. Rákóczy György Erdélynek minden politicai sulyát tönkre silányitotta; azon időtől kezdve a magyar kormánynak Erdélyfelől mi tartaléka sem levén; Magyarországon az alkotmányos élet felmaradására mellőzhetlenül szükséges alkatrészek, a polgári és vallási szabadság, mind inkább figyelmen kivül hagyattak. A magyar főurak p. o. a protestansból catholicussá lett Nádasdi Ferencz és I. Rákóczy Ferencz, amaz tul a Dunán, emez Sáros-Patak vidékén, nagyon is érezhetőleg tudaták, hogy Magyarországon alkotmányos szabadság helyett, az erősebbnek és hatalmasabbnak ereje szabja meg az eljárási irányt. — Hogy az innen keletkezett nyomás az eddig békében élt magyarhoniak között békétlenséget, s a békétlenség a nyomástól bármi uton való megszabadulást idézett elő, könnyü elgondolni. A nép alsóbb rétegeiben mutatkozó elégületlenség azonban, talán még

soká, vagy épen sohasem fogott volna fellobogni, ha az elégületlenek zugolódását Magyarhon akkori főurai — s mi különös, azok is, kik a lelkiismeret szabadságnak épen nem voltak barátai — saját érdekökben kizsákmányolni nem késedelmeskednek. Ezen főurak, a törökkel a magyarországiak befolyása nélkül 1664-dik évi augusztus 10-kén megkötött, és a magyar ügyekre nézve általuk hátrányosnak tartott vasvári fegyvernyugvás miatt valának elégületlenek. — Bár jártak is török segély után, azt nem nyertek. Apaffy egyelőre láttatott őket pártolni, de később visszavonult tőlök. Ők azonban haladtak megkezdett utjokon. Szerencsétlenségökre az időközben kimult horvátbán Zrinyi Miklós és nádor Wesselényi Ferencz elhalálozása után nem voltak többé mérséklők a hevesb vérüek között. És nagyravágyás is levén rugója feltámadási törekvésöknek; oly irányt vőn az összeszövetkezés Nádasdy Ferencz, Zrinyi Péter, Rákóczy Ferencz, Frangepán Ferencz, és gr. Tattenbach Erasm között, miszerint a magyar korona alóli elpártolás, és az apróbb fejedelemségekre tervben felosztott Magyarhonnak török véduralom alá vetése is tűzetett ki czélul. Tudva van, miszerint az összeesküvés felfedeztetett, s a pártütők közül a főbbek idegen férfiakból alkotott vértörvényszék itéleténél fogva fővétellel lakoltak; azok pedig, kik a pártoskodás részeseinek gondoltattak, a Pozsonban alakult delegált itélőszék által, nehányan fővételre, a többség pedig s ezek közt sok ártatlan protestáns predikátorok, jószáguk elkobzására, száműzésre, s gálya rabságra lőnek kárhoztatva.

Az összeesküvés főbbjei közül egyedül az édes anyjához Báthory Zsófiához munkácsi várba vonuló I. Rákóczy Ferencz nyert, — a jezsuiták közbenjárására — nehány vár és sok százezer forint árán kegyelmet. — Hivei u. m. bocskói Bocskai István, Wesselényi Pál, Petróczi István a Tököly István veje, továbbá Gyulafi László, Forgács Miklós, Vay Mihály, Kende Gábor, Kubinyi László, Csernel Pál stb. Erdélybe bujdostak ki. A zendülés egyik vélt részese késmárki gróf Tököly István, árvai várában bekerit-

tetve, ostrom ideje alatt meghalt, s 15 éves fia Tököly Imre, a likavai várból álruhában, Lengyelországon át szintén Erdélybe — anyjáról rátóthi Gyulafi Máriáról való birtokaiba — menekült. Most bekövetkezett Magyarhonban a lefejezettek és menekültek javainak elkobzása. Lehangoltság és elkeseredés sötét képei tüntek fel országszerte. Magyarhon kormányzójává a német vitézirend nagymestere Ampringen János neveztetvén ki; az alkotmányos igazgatás az országban felfüggesztetett. A polgári és vallásos szabadság megszorittatott. Azon feltevésből, mintha a protestánsok lettek volna az elfojtott lázadásnak okozói, holott pedig annak főtényezői mind r. catholicus főurak voltanak; ők különösebben szemeltettek ki nyomatás tárgyaiul. Templomaik elvétettek, az eperjesi evang. tanoda épűlete elfoglaltatván, jézsuitáknak adatott át. Hasonló sors érte a sárospataki ref. főiskolát is 1671-ik év október havában. Már elébb is kezdé ugyan I. Rákóczy Ferencz a pataki collégium régi szabadságait röviditgetni, de ipának Zrinyi Péternek intésére ebbeli eljárását egy időre beszüntette volt. Most azonban ő is édes anyjával, Báthory Zsófiával egyetértőleg mint Sáros-Patak urai, az egész tanuló ifjuságot a professorokkal együtt a pataki collégium épületéből kihajtották, annak minden birtokait, jövedelmeit, szőlőit, szántóföldeit stb. a Perényiektől s a kegyes Lorántffy Zsuzsánna fejedelem asszonytól nyert alapitványait erőszakkal elvették. A tanuló sereg minden ótalom és segélytől megfosztva, ide s tova fel s alá kényszerült járni az országban. Ily siralmas állapotban a bujdosó collegium tanárai u. m. Pósaházy János (a Pázmán Péter kalauza ellen irt Igazság istápjának tudós szerzője) és Buzinkay Mihály (több jeles iskolai kézikönyvek irója) a télnek egy részét számos diákokkal az őket szivesen befogadó Debreczenben tőltötték, a pataki nyomdának is egy részét, melyet t. i. a veszélyből kiragadni lehetett, nehány könyvvel együtt ugyan oda szállitották.

Emlékezik ez eseményről a városi évkönyv is 1671. évi október 16-dikáról ilyeténképen: Rákóczy Györgyné

fiával Rákóczy Ferenczczel együtt, a sárospataki schólából a deákságot exturbálta, a schólát németek kezébe bocsátotta, a predikátorokat, mestereket kiűzte, és minden paróchiális proventust occupált; kiért Isten büntesse! soha el ne kerüljék!!

Debreczenből 1672-dik év tavasz kezdetén Erdélybe vándoroltak a bujdosó múzsa-fiak, a hol is őket I. Apaffy Mihály fejedelem kegyesen fogadván, számukra Gyulafehérváron, ott a hol elébb az akkor már Enyedre áthelyezett Bethlen-collegium szállásolt volt, rendelt lakást. Mellesleg megemlitve, ezen vándor diákság némely része 1687. évben és igy 10 évvel később visszatért Patakra. onnan azonban ugyancsak 1687-dik évben ismét elűzetett, s egy része ujolag Erdélybe bujdosott, más része pedig először Vilmányban, azután Gönczön majd Kassán húzódott meg, s ott folytatta iskolai életét, miglen végre 1704-dik évben Patakra visszatérhetett. Mely ezen viszályos nehéz időkben idősb Csécsi János tanár volt a diákságnak s pataki collégiumnak 1708 körül hű őre s kegyes dajkája. Az Erdélyben maradott pataki fehérvári collégium pedig virágzásnak indulván 1716-dik évben Gyulafehérvárról kimozdittatva; Marosvásárhelyen találta fel állandó telepét.

V.

Magyarország nyomasztó helyzetét, a bent maradottak néma fájdalommal tűrvén, a jajszót és n e t o v á b b felkiáltást, csak is az Erdélybe kibujdosottak, s az őket ottan vendég szeretettel látó magyarok tolmácsolák. A kibujdosottak gyámolittatva az erdélyi fejedelemtől, de ugyan ők titokban a váradi pasa által is támogattatva, — ezenkivül számitva a Lengyel és Erdélyország felől eső magyarhoni azon megyékre is, hol a zúgolódás már támadásban készült kitörni, apróbb csapatokban Magyarországra beütöttek. Első fellépésök 1672-ik év augusztus 28-ról van keltezve. Ekkor t. i. Petróczi István, Kende Gábor, Szuhay Mátyás és Szepessy Pál 800 lovassal Nagy-Létán megje-

lenvén, ottan Huszein Aga mintegy 500 váradi törökkel csatlakozván hozzájok, Vámos-Pércsre a hajduk földjére törtek be, és ugy az ottani, mint egyéb helyeken lakó hajdukat is fölkelésre nógatták.*) A hajduk különben is telve levén panaszszal, csoportosan gyűltek a felkelők zászlói alá; minek folytán rövid idő alatt, mintegy 15 ezer fegyveressel kezdették meg az elégületlenek a háborút. — A Tisza vidéke csak hamar birtokukba jutott, sőt már szerte bocsátott csapataikkal Abauj, Sáros, Szepes és Liptó megyékbe is behatoltak. Mert a Kassán székelő Kobb Fridrik nevü német tábornok borzasztó kegyetlenkedései miatt elkeseredett lakosok tömegesen csatlakoztak a felkelőkhöz, kik ez időtől kezdve kuruczoknak neveztettek, ellentétben a császárpárti magyarokkal, kik labancz nevet kaptak. Az ellenségeskedés megkezdődvén, a kuruczok, a hol csak előnybe voltak, azokon tölték először is boszujokat, kik közelebbi időkben, a protestánsok nyomásáról és erőszakos téritéséről lettek hirhedettekké. De a német tábornokok, különösen Kobb sem maradott adósuk, kinek is eljárását minden lépten nyomon a kuruczuk nyársba huzatása, karóba vonatása, és kerékbe töretése torzitá. — Egy ideig azonban nem sok szerencsével harczoltak a kuruczok ellen a német tábornokok; miglen végre sikerült Barkóczy István kállai várparancsnoknak reá birnia mindenféle igéretek által a hajdukat, hogy azok a kuruczok ügyének pártolásával felhagyva, azoknak táborát hagyják oda, s térjenek vissza a császár hűségére. Igy megbénittatván a felkelők ereje; ők mindenütt vereséget szenvedtek, s szétszórtan részint Erdélybe, részint a nagyváradi törökök földjére húzódtak. Szintoly kevéssé kedvezett a szerencse a Wesselényi Pál, Forgács Miklós, Gyulaffy László s többek által vezényelt és szeptember 16-kán Teleky Mihály parancsnoksága alatt, a szathmári vár ellen kiinditott kurucz csapatoknak is. Mert azok a véletlenül kirohanó német várőrség által megtámadtatva, nagy rész-

*) Városi jegyzőkönyv 1672-dik évről.

ben levágattak, s oda veszett a szép hajduság, és a Debreczenből s Patakról oda gyüjtött szép fegyveres deák ifjuság is*), magok a vezérek pedig csak nagy nehezen menekülhettek el. Ekként a kurucz fölkelés ezuttal elfojtatott.

Még nagyobb erővel ujiták meg azonban támadásukat a franczia király által is neki biztatott felkelők az 1675-ik évben. Müködésök szinterévé ezuttal is, a már elébb megkisérlett vidékeket választották. Ez időben már Kobb visszahivattatván; Spankau nevü német tábornok volt a császári hadaknak felső magyarországi vezére. A kuruczoknak ez alkalommal inkább kedvezett a szerencse; noha nem kevés hátrányt szenvedtek a miatt, hogy vezéreik egymással egyenetlenkedtek.

Spankau 1675-dik évben meghalván, helyébe tábornokul gróf Strassoldó Károly neveztetett ki. Ennek az volt utasitása, hogy szelidség és kegyelem-igéretek által igyekezzék a kuruczokat megnyerni. De ő ugy hitte, hogy mielőtt szelidebb eszközökhöz nyulna; czélszerü leend egy érzékeny csapást mérni a kuruczokra. Ily czélból a török hódoltsághoz tartozott, és semmi erődítéssel nem övezett Debreczent 1676-dik év február havában megrohanta, azon ürügy alatt, hogy a kuruczok oda hordják nyert zsákmányaikat, s ott ütik fel téli tanyájukat, s ha a császáriaktól üldözőbe vétetnek, oda menekülnek.**) A véletlenül meglepett városban, azonban Strassoldo nem csak az ott talált kuruczokat fogta el; hanem a városbeliek javait is felprédáltatván, temérdek zsákmánnyal távozék. — Noha mint Cserey***) irásba tevé semmi más vétkök nem volt, a debreczenieknek, minthogy ők mezővárosban lakván, nem ótalmazhatták magukat különben, hanemha mindenik ellenséges félnek kedvét keresték. Strassoldo a Debreczenben elfogott Kiss Ferencz és Péter, Török János és Pápay János hadnagyok által igyekezett békére birni a kuruczokat. Másrészről pedig a felvidéki lakosságot inté a kurucz

*) Cserey históriája.
**) Horváth Mihály Magyarország történelme IV. köt. 105, lap.
***) Cserey históriája 5-dik lap.

ügy pártolásának eltávoztatásától. Mind siker nélkül. Mert az elkeseredés nagy mérvet öltvén; sem egyik sem másik rész a felhivásnak nem engedelmeskedett. A szegény debreczeniek pedig, a Strassoldo által rajtuk elkövetett dulásért máskint nem vehetvén elégtételt; elkeseredésök közepette 1677-dik évi városi jegyzőkönyvbe ennyit legalább beigtattak: „Strassoldo generál 1677-dik évi pünkösd 1-ső „napján Szentgyörgyhöz szállva, innen fényes nappal az „újfalusi sánczok ostromlására indult. Két nap alatt sem„mire nem bóldogulhatván, onnan nagy szégyennel meg„tért; és magát Szentgyörgynél sem biztathatván, Zele„mérhez szállott, holott Isten confundálja!"

Hogy egyébiránt a magyarhoni elégületlenek felkelésének a szerencse kedvezni látszott; ez még azon időben nem annyira a fényes porta (mint a mely a 20 évi fegyverszünet le nem telése miatt kötve volt) segélyének, hanem a franczia udvar hagyományos politikája szerint, emelkedését az ausztriai fejedelmi ház gyengitésével eszközölni kivánó XIV. Lajos király gyámolitásának tulajdonitható. A menekültek ügyét mind pénzzel és élelem szerekkel, mind derék sereggel támogató Apaffy, kétségkivül Erdély határainak tágitása czéljából is, Erdélyből önmaga is kiindult 1679-dik év julius havában; irásilag is hirdetve a világnak, hogy ő az elnyomott Magyarországért tegyvertfogó Bocskay, Bethlen és Rákóczy nyomdokit kivánja követni, és mint magyar, az üldözött bujdosóknak hazájukba visszahelyezése, és a nemzet szabadsága helyreállitásáért nyult fegyverhez. Apaffynak ez uttali hadivállalata azonban semmi eredményre nem vezetett. Mert az 1679-dik február 4-kén a franczia király és I. Leopold császár között megköttetett nymvégeni békeszerződés folytán, tanácsosabbnak látta ő a hadjárat beszüntetésével haza távozni.

Nem lehet feladatunk ezen a magyarhoni békétlenek által változó szerencsével folytatott hadviselés egyes részleteit elsorolni. Abból csak annyit adandunk elő, mennyi felvett tárgyunkra vonatkozik. Ehezképest azt kell megemlitnünk, hogy ezen ugynevezett kurucz háborura két egyé-

niség, noha az egyik inkább csak közvetve, de a másik igen is közvetlenül voltak nagy befolyással. Egyike azoknak Teleky Mihály, másika pedig gróf Tököly Imre valának. Teleky Mihály nemcsak azért, mert Apaffy fejedelem nejének Bornemisza Annának anyai ágon vérszerinti rokona volt, hanem nagy eszénél fogva is a most nevezett fejedelemnek, magyarországi születésű létére, csakhamar minden tehető tanácsosává, és számos birtokok urává emelkedett fel. Alig van egyéniség, ki ő nálánál, a történészek előtt nagyobb rejtély maradott volna. Annyi igaz, hogy ő a nem egészen önállásu Apaffy Mihály fejedelemnek akaratával teljesen rendelkezett, és sok, igen sok történt — fájdalom! — Erdélyben az ő eszközlésére olyan (p. o. Bánfy Dénes lefejeztetése, Béldy Pál száműzetése stb,) minek történnie nem lett volna szabad. Az azonban nyilván beigazolva van, hogy ő az örvény és zátony közé jutott erdélyi fejedelemség töredékeny hajóját, a vésztől a lehetőségig megmenteni törekedett, s mit a körülményekhez képest legczélszerübbnek hitt, azt sikeresitni nem is késett. Hibául róvatik fel neki, hogy czéljai kivitelében az eszközökre nézve épen nem volt válogatós. De melyik államférfiu kerülheti ki e vádat? Hibául róvatik neki fel az önmaga és családja érdekeinek tulságos legyezése is. Másrészről azonban a tudományok pártolása, és saját reformált vallásában rendületlen állhatatossága dicsérettel emlegettetik.

A másik egyéniség gróf Tököly Imre. Ez a természettől deli külsővel, nagy észtehetséggel, szivós kitartással, különös élénkség- és heves véralkattal megajándékozott ifiu, noha — menekülése után — elesett is magyarhoni terjedelmes javaitól; azonban anyjáról rámaradott, és Rhédey Ferencz által végrendeletileg neki hagyományozott erdélyi szép jószágoknak levén birtokában; elég anyagi erővel birt a támadás gerjesztésére. Annyival inkább, mert franczia pénz, lengyel és erdélyországi segédcsapatok is állottak rendelkezésére. A franczia udvar óhajtása szerint a fővezérség a 21 éves gr. Tököly Imrének adatván; mind-

addig szép remények között látszott a kurucz hadjárat ügye haladni: valameddig Teleky Mihálynak ahoz lehetett kilátása, hogy Tököly Imrét, ki Teleky Anna nevü menyecske leányával, özvegy Apaffy Miklósnéval állott mátkaságban, valóságos vejéül is fogja tekinthetni. De a mint azt értette meg Teleky, hogy Tököly Imre, az 1676-dik évben elhalt I. Rákóczy Ferencz ritka szépségü és szellemdus özvegyének Zrinyi Ilonának keze és szive megnyerhetése után jár; azon idő óta nemcsak az eddigi szép egyetértésnek leve vége, hanem a kurucz hadjáratnak Erdély felőli segélyezése is vontatva kullogott. Még lanyhábban lett Erdély részéről jóakaratilag pártolva a felkelők ügye azon időtől kezdve, a mióta Apaffy fejedelem, és tanácsosa Teleky, a körülményeknek behatóbb átgondolása után jól eszökbe vették, hogy azon remény, miszerint Apaffy még Magyarország királyává, Teleky pedig ország nádorává is lehet, csakis az ábrándok körébe tartozik. — Mindez azonban ellent nem állván; Tököly Imre erélyesen látott hozzá vállalatához. E szerencsétlen hazában kiütött támadás folytán a magyarok és németek közötti gyülölet oly fokra hágott, hogy a kerékkel törés, karóba húzatás, akasztás mindkét részről csaknem mindennapivá válék. S habár I. Leopold császár és király fegyverszünetett kötött; s hogy az ország inségének végét szakassza, magyar tanácsosainak javaslata folytán, Ampringen kormányzói hivatalának beszüntetésével, és a gályákra kárhoztatott evangelicus prédikátoroknak, a protestáns európai udvarok közbenjárása folytán lett szabadságolásával a felfüggesztett alkotmány helyreállitását, az ürességben levő nádori méltóság betöltését, a behozott ismeretlen adók beszüntetését, a protestáns templomok visszaadatását kilátásba helyezte is; de Tököly Imre részint bizalmatlanságból, részint pedig azon okból is, hogy a szép Zrinyi Ilona keze megnyerhetését az ifiu özvegynek anyósa és a kormány ellenállása miatt egyelőre keresztül nem vihette; ujra megnyitá az ellenségeskedést. És csapataival — melyeknek egy nagy részét a magyar alföldön, többek között Debreczenben

szokta volt téli szállásra elhelyezni — felső Magyarországot, s ottan a bányavárosokat is meghóditotta, s mint egy hatalmasság „Vallásért és szabadságért“ felirattal pénzt kezdett veretni.

Mig ezek Magyarországon igy történtenek; e közben, Debreczen város, egyebek között ezt is irta be évkönyvébe 1679-dik év augusztus 1-ső napjáról: „városunknak egy „erős oszlopát, hazájának édes atyját, istenes életű, ritka „példáju tiszteletes nemzetes Dobozy István uramat, a ta„nácsi rend között 44, a főbiróságban 11 esztendőknek „dicséretes viselése után, ekklézsiánknak, és respubli„cánknak nagy szomoruságára, a bölcs itéletű Isten tőlünk „elvette, életének 74-dik évében, augusztus 1-ső napján, „kinek tisztességes eltakarittatása, szertartása minden „rendbeliek nagy zokogásával és sürű könyhullatásával „kezdetett augusztus 2-kán délutáni egy órakor. Nyugod„janak az áldott hamvak békével!“

VI.

Azon idő folyásában, midőn a gróf Tököly Imre által meginditott kurucz világ Magyarországon beállott; Debreczen városnak igen sajátos helyzete volt. A váradi pasa, daczára az Ali féle átalom-levélnek, szüntelen sarczolta azt; az erdélyi fejedelemség a szokott évenkénti adót tőle bekivánta. Ezen felül a kállói várbeli, és Böszörményben elhelyezett labanczok (a hajduság mint fent érintve volt, a vasvári békekötés erejénél fogva, a magyar királyságnak visszaadatván) nem szüntek meg folytonos megrohanásaik által nyugtalanitni a védtelen városi népet. Vegyük hozzá ezekhez azt is, hogy a kuruczok egy része, téli szállásra itten szokott megtelepedni, s féktelen viselete által kiállhatlan terhére vált e sokat zaklatott népnek. Az 1678-dik évi deczember 4-dik napjáról az van bejegyezve a városi jegyzőkönyvbe: „A bujdosó magyarság s franczia és lengyel tábor városunkba beszállván, rajtunk quártélyoztak 33 napig, kik miatt mennyi inségbe, szorongatásba es-

tünk, Isten tudja megszámlálni.“ És ha e sarczoltatások miatt az előljárók az itten olykor megfordult Tököly előtt panaszt tettek; nemcsak, hogy a sérelmet orvosolatlan hagyta ő, de mi több, a szerfelett izgatott és heves véralkatu kurucz-vezér a birákat lehurogatta, vagy olygarchicus gőgjénél fogva őket épen maga elé nem is bocsátotta. Nem csoda azért, ha a debreczeni előljárók — kiknek a mult években Strassoldó által rajtok a kurucz szállásolás miatt elkövetett bántalomnak nagyon is szájokban volt ize — teljességgel nem viseltettek vonzalommal Tökölyhez. Annyival is inkább, mert nem volt előttük titok, hogy a 20 évre köttetett, de még le nem járt fegyverszünetnél fogva a török — legalább nyiltan — a kuruczok ügyét nem pártolván; a közelben levő váradi pasa haragjától a nevezett ügy iránti lanyhaságukért épen nem tarthattak. Ezért történhetett az, hogy midőn 1680-dik év január 6-kán gróf Tököly Imre lovas és gyalog csapataival a város alá jövén, be akart volna a városba szállásolni; az eddigi sokszoros terheltetést megunt városi nép, hivatkozással a török császár ótalom-levelére, melynél fogva Debreczen a kuruczok beszállásolása terhe alól határozottan ki volt vétetve, tömegesen kelt fel a kuruczok ellen. És miután azokat sem szép szóval, sem kéréssel, sem maga jóakaratja ajánlásával a beszállásolni akarástól le nem beszélhette volna, fegyverfogással ótalmazta magát meg azoknak bejövetelétől. A városbeliek erős elhatározottságát látva a kurucz csapatok; a nagy hideg és jeges havas eső elől Szoboszlóra és Szovátra huzódtak e város alól.*) Az e miatt bősz haragra gerjedett Tököly, a váradi pasánál panaszt tevén; miután az onnan Debreczenbe küldött csauzok kiséretében Szoboszlóra az ügy kiegyenlitése végett Bartha Bóldizsár, Szijgyártó Miklós és Ormós István debreczeni követek kiküldettek volna; azokat Tököly magánál fogságban letartóztatta; és csak is nagy összeg váltság pénzért bocsátotta szabadon. Majd midőn ő, Ujfalu

*) Városi évkönyv 1681. évről.

felé tett kirándulásából megtérve, azt tapasztalta volna, hogy a debreczeniek ugyan minden táborra való élelemszert megajánlanának, de a csapatok beszállásolását s elfogadását állhatatosan megtagadnák; nem sok idő multán Szalonta vidékén időzése közben azon német választá az elégtételnek, hogy ugyan azon évi október 16-kán a csatári hegyiszőllejébe szüretre eltávozó Balyik András birót fegyveres lovasok kiséretében vitetvén maga elé; annak Mező-Sason a mult téli megtagadott szállásolást vereséggel fizeté meg. Az e miatt felháborodott debreczeni polgárság, mely ily hallatlan elbánást főbirája irányában, keresztyén részről épen nem is álmodhatott, nem hagyta abban a dolgot; de sőt ünnepélyes küldöttség által kérvényezte Apaffy fejedelemnél e szerfeletti sérelmének orvoslását. A nem eléggé erélyes fejedelem azonba egyenes elégtételt önmaga, kiszolgáltatni képes nem levén; magát Tökölynél vetette közben. Ki ha szinte heveskedését megbánva, későbben törekedett is imigy amugy szelidebb bánása által a debreczenieket kibékiteni, de az eredmény utóljára is az lett, hogy a Tököly kuruczai iránt, a város népe, szivélyes indulattal soha nem viseltetett.

E közben nemcsak a Böszörményben és kállai várban elhelyezett labanczok csapkodtak be Debreczenbe, s a város kapuinak lakatjait levervén, kényök, kedvök szerint zsákmányoltak azon ürügy alatt, hogy ők a nevezett városban, lappangó kuruczokat fedeztek fel; hanem Strassoldo Károly és Caprara Aeneás német hadvezérek is — kiktől a panaszolkodó debreczeniek a böszörményi és kállai labanczok által szenvedett sérelmeik orvoslása tekintetéből rendszerint vékony választ nyertenek — koronként száma nélküli tábori élést követeltek és erőszakoltak ki a sokfélekép zaklatott Debreczentől. Mindez azonban még nem volt elég. A váradi pasa, kinek az évenkénti 10,000 tallér hódoltsági adó két izben, ugymint György és Demeter napokon szolgáltattatott volt be, s kinek ezen kivül minden uj évben a köszöntésére menni köteles uj biró, külön pénzbeli ajándékokkal is volt kedveskedni köteles; talált

módot ujabb meg ujabb zsarlásra. Ő t. i. most azon álnok feltevésből, hogyha a debreczeniek a német hadakkal nem rokonszenveznének; a szomszéd Böszörményben szállásoló labanczokat könnyen megzabolázhatnák: majd azon óknál fogva, hogy a német tábor részére élést vivő debreczeniek neki a tábor állásáról hirt nem adtak; mindig ujabb meg ujabb váltságot követelt, az általa erősen fenyegetett várostól.

Az 1681-dik évi májusban folytonosan tartó aszály és szárazság közben, Debreczen városban rettenetes zivatarnak zugása közben, reggeli órákban, épen akkor, midőn az isteni szolgálat véghez ment volna, Vargautczában néhai Gellért János puszta házánál, sebesen gerjedő tűz támadván, a szél mentében telkapott lángok és szikrázó tüzes üszkök, Varga, Várad, Bóldogfalva, Liba és Miklósutczákat elboritották. Mely rettenetes tűzi romlás tolytán sok derék és erős épületek földig leégtek, az el nem oltható — mert hozzá nem férhető — lángok a város árkain is átcsapva, a külső Ispotály is földig elpusztittatott. A házaikból hamarosan kikapkodott javacskái is a szerencsétleneknek megemésztettek; sőt többen, kik vagyonuk megmentésében szorgalmatosok voltak, oda égtenek. Emlékezik e romlásról Cserey is, irásban hagyva, hogy e tűzvész Debreczen városban körülbelől 1900 épületet hamvasztott el.

„El nem felejthető romlás, pusztulás és éhen halás környékezett meg bennünket," irja a városi évkönyv. — „Legyen mindazáltal Isten neve áldott, és teljesedjék szent akaratja!"

Pedig e nagy szerencsétlenség annál érezhetőbbé vált e városra nézve, mert a váradi pasa, a romladozó félben levő váradi vár kijavitása czéljából, a tűz gyúladás története előtt kevéssel parancsolván Debreczenre, hogy ez, négyszáz szekeret, 50 ácsot, 50 kovácsot, 14 kőmüvest és 1000 heti szerest adjon a várhoz; most a midőn a városi küldöttek jelesül Csatári Bálint, Jóna István és Balla János a város megégése okánál fogva, a kirótt teher alóli tágitásért

esedeztek volna; a magát megkeményitő pasa, ily választ adott: Ha az egész város mind elégett volna is; a vár épitésének még sem szabad elmaradnia.*)

Mig ezek a magyar alföldön igy történtek, I. Leopold magyar király ápril 28-kán Sopronba országgyülést hirdettetett. Ez esemény Debreczen városra nézve annyiban birt fontossággal, mert az országgyülést személyesen megnyitó királyi felséghez, az erdélyi fejedelem Apaffy Mihály ajánló levelével ellátott város részéről, sokszoros bántódásainak felterjesztése végett, Varga György és Szűcs György tanácsbeliek küldetének fel. A benyujtott esedezvény, a király által megvizsgálás végett a nádorul elválasztott Eszterházy Pálnak adatott át. Ez országgyűlésen egyebek között a protestáns elitélt papoktól előbbi időkben kierőszakolt azon reversálisok, melyeknél fogva ők vagy önkéntes számkivetésre, vagy predikátori pályájok elhagyására kötelezték volt magukat, erőnélkülieknek nyilvánittattak. Minthogy azonban sem a menekültek sem a protestánsok ügye kivánt megoldást nem nyert; kedvező alkalom nyilt Tökölyre nézve, az általa ideiglenesen beszüntetett ellenségeskedések megkezdésére. Annyival is inkább, mert a békét török részről feltartani kivánó Küprüli Achmet nagy vezér elhaltával, ennek utóda a harczvágyó Kara Mustafa nagy vezértől Tököly nemcsak segédcsapatokat nyert, hanem a fényes portától Apaffyhoz is parancs menesztetett, hogy ő is, az I. Leopold császár és magyar király ellen közös erővel meginditott hadjárathoz csatlakozzék.

A fényes portánál e harczvágyat minden tőle telhető erővel élesztő Tökölynek (mellékesen legyen érintve) még inkább látszott a szerencse kedvezni az által, hogy neki 1682. év junius 15-kén Zrinyi Ilonát, magyarhon akkori legszebb asszonyát óltárhoz vezetnie sikerült.

Az oláh és moldvai segélycsapatokkal ellátott Apaffy fejedelem Teleky által is buzdittatva, miután előbb 1681.

*) Városi évkönyv 1681. évről.

év junius 13-kán Gyulafehérváron tartott országgyűlésen (hol Debreczen részéről Báthory János és Erdődy Ferencz képviselők voltak jelen) országának belügyeit elintézte; s öt éves fiát II. Apaffy Mihályt nagy hirtelen fejedelmi utódává választatá: 10,000 erdélyi, moldvai és oláh fegyveressel Erdélyből kiindult, és szeptember 7-kén egész táborával Debreczen alá a Kondoroshoz érkezett. Hova is a város küldötteinek tisztelgése mellett kenyér, bor, abrak s egyéb tábori szükségletek kiszolgáltatása parancsoltatott. Az Apaffyt e hadjáratban is követő Teleky, hihető azon okból, mert az ő szerfeletti nagy befolyásáról nem eléggé értesült debreczeniek, neki különösebben nem keresték volt kedvét; folytonosan elégületlenségét és haragját mutatá a város iránt. Apaffy fejedelem nehány napi Debreczen alatti időzése közben szeptember 10-kén az erdélyi urakkal — Telekyt kivéve — kint levő táborából bejött látogatóul a városba. S itten ebédjét elköltvén, a templomot kivül belől megnézte, a scholában pedig Szilágyi Márton professor előadását végig hallgatván, miután az iskolai összes osztályokat, azok között az ujabb időbeli iskolai épitkezést is megtekintette volna; minden látottak iránt nagy megelégedését nyilvánitva, s az általa megkedvelt Szilágyi Mártonnak 50 aranyat ajándékozva, a táborba ujra kiméne.

Szeptember 11-kén a város részéről mindenféle élést, tábori szekereket, s hid alkotáshoz alkalmatos üres hordókat stb. parancsolva a fejedelem; Szoboszló felé eltávozott. Onnan utját Böszörménynek vevén, az ottan fészkelő labanczoktól azon helyet megtisztittatá. Ez alkalommal midőn az Apaffy fejedelem alatt levő magyar és török hadak Böszörményből a sok élelmi szereket a kint levő táborba hordanák; Böszörmény város hirtelen meggyuladott. Ki gyujtotta meg? nem tudatik. A táborban levő magyarság és törökség vétetett a gyujtás gyanuja alá. De nem valószinütlen, hogy magok a böszörményiek gerjeszték a tüzet, megakarván gátolni a városban levő vermeknek a táborban levők általi felbontását. Elébb a templom, mely-

nek keritésébe a fehérnép, a helybeliek ingóságaival betakarittatott, épen maradott; később azonba lángot kapva, az is egészen megégett. Történt mindez 1681. szeptember 14-kén.*) Ugyancsak szeptember havában Apaffy a kállai várat vivatta, s a labanczoktól be is vette, hova ismét Debreczennek feles élelemszerrel és tábori szükségletekkel kellett gazdálkodnia; mely alkalommal is Telekynek kedvét a küldöttek sehogy meg nem nyerhették. Ő a debreczeni követeket rosz emberezte, szakáluk elmetszésével s ágyuhoz kötöztetéssel fenyegette; sőt szeptember 30-kán Baranyi Mihály és Ladányi János előljárókat elébb áristomba tétette, majd azon szin alatt, mintha a debreczeniek az ő lovaitól még az abrakot is sajnálnák, a nevezetteket ágyuhoz köttetve, igy megbecstelenité.

Apaffynak azonban ez évi hadjárata eredmény nélküli volt, azon oknál fogva, mert a török által Apaffynál inkább kegyelt Tökölyvel, mind maga Apaffy, mind Teleky meghasonlásba jöttek. Ekként az egyet nem értés miatt az erdélyi hadaktól külön vált Tököly, saját maga kezére működött. Apaffy mellől a török segédcsapatok is hazamentek. Igy a nélkül, hogy a hadi szerencsét tovább kisérelte volna Apaffy fejedelem, Szathmáron keresztül Erdélybe visszatért.

Alig távoztak el Apaffy hadai Debreczen s Kálló tájáról; már is 1681-dik év november 2-kán a német tábornak a Tiszához való érkezése hallatszott. A város romlása és pusztulásáért aggódó előljárók, éjfelén a felhivott predikátorok és schola mesterek közremüködésével sok ideig töprenkedtek: fegyverhez nyuljon-e? elfusson-e? vagy a közelgő ellenség elé követeket küldjön-e a város? Egyező akarattal elvégre is az határoztatott: „Eleitől fogva, a mi „őseink nem fegyverrel ótalmazták e helyet; ha most mi „elfutunk; Debreczen nem lesz. Azért most is vagy élet „vagy halál! de embereinket a közelgő hadaknak elébök „kelletik küldeni.“ Tehát Kondorosi János és Fazekas Pé-

*) Városi évkönyv 1681. évről.

ter — ha nem kevés félelemmel is — utnak indulának a német táborhoz, vivén magokkal 2000 tábori kenyeret, a főbb tisztek részére 36 öreg fehér kenyeret, sajtot, czitromot, szőnyegeket, aranyos paplant és két aranyos fegyvert. Megérkezve e közben a kállai várat visszavevő német táborra a követek, ottan ők ugyan elfogadtatának; azonban más uton már, ugyan azon német tábortól futár érkezett Debreczenbe nagy fenyegetődzéssel, hogyha megmaradását akarja a város, 60,000 kenyeret, 500 köböl lisztet, s ugyanannyi mennyiségű árpát, minden szükséges élelmi szerekkel együtt, valameddig e vidéken fog a tábor maradni, havonkint szolgáltasson ki. A városi tanács, ily minden emberi segitségtől megfosztatott állapotában éjféltájban a predikátorokat, schola mestereket is, de az utczákból is tekintélyes közpolgárokat felhivatván; a biró a városnak ily nyomoruságos voltát előterjeszti: „lássa — ugymond — maga a nép, mit cselekszik? az apróság és fehércselédek eliktatásával csak maga álljon-e helyt a férfinép? avagy minden rend együtt maradjon-e?“ Sok tusakodás után abban lőn megállapodás, hogy „valamit Isten „e nép felől elvégzett, az minden hozzátartozóival egy „helyben maradjon, és a hatalmas hadak engesztelésére, „minden ereje szerint való eszközt felhasználjon. Senki te„hát házanépét, javait, vagy titkon vagy akármi szin alatt „el ne iktassa, ellenkező esetben a tetten kapottak szeke„rei elvagdaltatnak, javaikban zsákmány vettetik.“

A veszteg maradás ekként elhatároztatván; a szomszédban levő hadaknak minden tehetsége szerinti élelmezési munkájához látott a város népe; sok rimánkodásra a követelések összege is a főbb tisztek által valamivel lejjebb szállittatván.

Történészi előadásunk során, nem lennénk legjobb akarat mellett sem képesek, azon mindenfelé való adózást, melynek elszámlálhatlan sokasága, a városi évkönyvekben le van irva, itten elsorolni. Csak annyit érintünk, hogy az évek folyásában, német hadak és erdélyi tábor élelmezése, török pasák telhetetlenkedése, és a kuruczok folyto-

nosan váltakozó követelése, egyre aggasztá és busitá Debreczen kimerült népét.

Hogy azonban a városnak ez idő szerinti alkalmazkodása, nem egészen nyerhette meg Tököly tetszését; kitetszik ez annak 1682-dik évi julius 23-káról keltezve,*) a debreczeni akkori előljárókhoz intézett ime szavaiból: „Adjon Isten minden jót! Micsoda okokból viseltetnek? „vagy talán ujabban is ellenök való haragunkat bosszuál„lásra felakarják ingerelni? hogy annyi ideig az oda min„denfelől recurrálható intervenientiákról minket nem tu„dósitottak. Holott ha ez előtt megkivántuk azt, hogy con„tinuo emberök legyen nálunk, ki által mind az innen arra „felé expediálandó, mind az onnan hozzánk tartozó dol„gok és hirek annál jobb móddal alkalmaztathassanak: — „inkább in hoc rerum statu felbomolván már a függés, ke„mény animadversiók alatt megkivánjuk azt, hogy min„denekről bennünket tudósitsanak, emberöket folytonosan „itt tartsák táborunkon. Egyébiránt ha vakmerőségnek ad„ván magukat, tovább is elmulasztják azokat, másoknak „példájára is olyan esik rajtok, a mit senki rólok el nem „veszen. Hitessék is el azt magokkal, hogy mind most, „mind ennek utána efféle szófogadatlanságot meg is bün„tethetünk; a minthogy abban bizonyosak legyenek, ma„gunkat velök meg is becsültetjük. Lám tudják Lőcsére**) „emberöket járatni, kit is az erdőn lappangva hadaink a „levelekkel intercipiáltak, s itt táborunkon vagyon, me„lyért számot is kivánunk vennünk, hogy oda elküldhet„nek, mi hozzánk pedig nem. Izentünk némely dolgokról „nemzetes vitézlő Komáromi István uramnak, alkalmaz„tassák azért ő hozzája irott izenetünkhöz magukat, ha „mind ennekutána, mind pedig most érette meg nem akar„nak busulni. Isten mindnyájukkal. Datum ex castris ad „Cassoviam positis die 23. julii 1682. Az fegyverben levő

*) Városi évkönyv 1682. évről.

**) Gróf Strassoldó Károly német tábornok hadai, akkoriban a gróf Tököly kuruczai elől Lőcsére huzódtak vissza, lásd Horváth Mihály Magyarország történelme IV. darab 139-dik lap.

„magyarság fő generálisa Thököly Imre. U. I. A mél-„tóságos erdélyi fejedelemnek szóló közlést pedig mindjárt „küldjék postán, ha meg nem akarnak busúlni. Czim: „Debreczeni biráknak és polgároknak adassék.“

A debreczeniek Tököly irányábani meghidegűlésének öregbitésére nem keveset tehetett azon körülmény is, hogy e kurucz vezérnek Apaffy fejedelem (ezen a debreczeni nép által kedvelt jó kedélyü ur) iránti viszonyai is, mindig feszültebbek levének. A fényes porta előtt mennél kegyeltebbnek érzé magát az ez által Magyarország fejedelmeül tartatott Tököly; annál kevesebbet gondolt ő, az Apaffy fejedelem barátságával. — Ily méltatlanság érzete, mind inkább lanyhábbá tevé Apaffyt is a kuruczok ügye pártolásában. Ezért történhetett az, hogy noha Apaffyt Erdélyből kijövőt 1682-ik év augusztus 15-kén derék táborral Debreczen alatt a Kondorosnál találjuk is (a mely alkalommal augusztus 16-kán Teleky Mihály, Haller Gábor, Rhédey Ferencz, Barcsay Miklós s több tanácsurak kiséretében a nagy templomban Köleséri Sámuel predikálásán Apaffy megjelent volt), és noha ő innen tovább indult is, elébb Kállónak ujolag megvétele, majd a füleki várnak is ostromlása végett; de miután Tököly a fényes porta által a budai pasa közbejöttével, Magyarország fejedelméül czimeztetett, és mint ilyen, athnaméval is elláttatott; már ugyan azon év október 5-kén haza menő utjában ismét Debreczen alatt ujra a Kondorosnál látjuk Apaffyt. Mellesleg legyen érintve, ez alkalommal ismételve lett Apaffy főgenerálisának Telekynek a debreczenieken méltatlankodása. Ez t. i. azon okból, hogy valamely magán követelését a debreczeniek törvényes ellátás nélkül kielégitni nem akarták, azzal kötött a debreczeniekbe, hogy azoknak a táborra — bár különben bővséggel — kiszolgáltatott élelmezésökkel ő folytonosan elégületlennek mutatkozván; a küldötteket mocskos szókkal becstelenitette, sőt egy izben a tábort lóháton kisérő debreczeni küldötteket lovaikról leszállitván, s vállukra mangalétát adatván, magának

Apaffy fejedelemnek is nagy botránkozására, az ágyukat gyalogjába kisérni parancsolta.

E közben a váradi pasáknak folytonosan szálka levén szemeikben, hogy a debreczenieket a szomszéd böszörményi várdából az ottani hajduk akaratja ellenére elhelyezett labanczok unas untalan megrohanják és zsarolják; több izben erős parancs érkezett azoktól, az itteni előljárókhoz, hogy ezek a városi néppel tömegesen megtámadva a böszörményi labanczokat; azoknak várdáját földig rontanák le. A városi előljárók azonban mindenkor azt válaszolva, hogy ők a várdát nem épitették, következésképen annak lerontására sem érezhetik magokat jogositottaknak; készebbek valának annyiszor a mennyiszer a váradi pasák iránti engedetlenségöket erős sarczczal, és kényszerült ajándékokkal megfizetni.*)

VII.

El levén — mint fentebb is volt érintve — a fényes portánál határozva, az I. Leopold császár és király elleni nagyszerű hadjárat; közeledett 1683-dik év tavaszán Magyarország felé Kara Mustafa nagyvezér alatt az ozmánok roppant tábora. A hadsereget maga IV. Mohamed török császár is Magyarhon széléig elkisérte. Az e felől értesült Debreczen város előljárói, főbiró Komáromi István, Bartha Bóldizsár, Csatári Bálint, Csontos István s Bernát János küldötteiket azon év május elején elinditák a fényes vezér és császár köszöntésére 6 szekeren, rendelvén ajándékul két szépen elkészitett kocsit, azokba illő három-három lóval fékestől, hámostól, azonkivül igen szép öreg fehér kenyereket, fegyvert, posztót s egyéb kézbeli adományokat is. Elmenetelök alkalmával a városon kivül Felvinczi Sándor prédikátor és Szilágyi Márton professor szónoklatai mellett tanácsbeli- és közrendűek buzgó könyörgések után szép áldással bocsáttattak el a követek utjokra. A külde-

*) Városi évkönyv 1682. évről.

tésökben eljárt képviselők junius 2-kán visszaérkezve, jelentették, hogy mihelyest ők a Nándorfehérvár alatt táborozó török hadakhoz közeledve, Pancsovához érkeztenek; az általuk értesült nagyvezér, érettök küldvén, őket a Dunán nagy tisztességgel átszállittatta. És ők május 8-dikán személyesen tanui lehettek azon szertartásnak, melylyel a török császár, a próféta zászlaját kezébe átadván a nagyvezérnek, azt ezáltal, Magyarországra küldött hadseregei felett teljhatalmuvá kinevezte, mely pompánál — mint a követek álliták — fényesebbet még csak gondolni sem lehetett volna. Majd május 9-kén hatalmas török császártól kihallgatást nyervén; az elkészitett ajándékokkal, ugymint egy boritott három lovu kocsival, egy aranyos karddal, egy vég zöld londissal, egy ruhára való öt sing ángliai posztóval, 12 szép fehér kenyerekkel, hatalmas császár sátora előtt megállottak. És miután elébb a Dobra vidéki követek a maguk ajándékával a császárnál tisztelegtek volna; mindjárt azok után Komáromi István város birája mentéjét letevén és császári köntösbe felöltöztettetvén, a portai tolmácscsal császár elé bocsáttatott, ki is a személyére szóló ajándékokat elfogadván, őket elbocsátá. Másnap, ugymint május 10-kén a fényes vezér, hasonló ajándékokkal a küldötteket mindnyájokat elfogadván; az ajándék elvétele után Debreczen várost hűséges gondviseléséről biztositotta, s e mellett a város biráját császári szép kaftánnyal is megajándékozta. Majd a Száván átkőltözött nagyvezérnek utánmenvén a városi küldöttek; tőle a váradi pasák által a városon elkövetett sok zsarlások és méltatlankodások orvoslását kérvényezték; melynek irányában a nagyvezér sok szép biztatást adván, egyuttal 1000 kila árpának, és ugyan annyi kila lisztnek a város általi kiszolgáltatását megrendelte.

Mig a nagyvezér a tábor zömével ekként haladott Bécs felé; a közben a török hadakkal közreműködendő Murád Giráj nevü tatár Chám és ennek vezére, Erdély felől 1683. év junius 9-kén reggeli 8 óra tájban érkezének Debreczen alá a Kondoros mellé. És ugyanottan maga a Chám, vezé-

révél együtt, seregének egy részével megtelepedett; a tábor más része pedig a Szepes körüli búzák mellett és kertek között a földet mindenütt ellepte. A városi előljárók török és tatár csauzokkal ellátva, illő ajándékokkal kiindulnak a táborra. Elsőben is a vezér sátorát keresvén fel; megállanak a sátor előtt. És a vezérnek szánt ajándékokat ugymint egy aranyos kardot, egy ruhára való veres ángliai posztót, egy vég zőld közlendert, egy mázsa turót, 12 szép fehér kenyeret, nagy sajtokat, egy öreg kanta mézet kézen tartva, várják mig a sátorba bement csauz a bejuthatási engedelmet meghozná. A csauz a vezér előtt magát meghajtván, térden állva jelenté be a vezérnek a városi követek szándékát. A bejuthatási engedély megnyerése után, a vezér elé bebocsátott városi követek közül Jóna István a vezért nagy tisztességgel köszöntvén, hogy Isten őt tegye szerencséssé és sokáig éltesse; e kivánatra a vezér fejét meghajtotta. Majd ekként folytatá beszédét a városi szónok: „Miólta e szegény város hatalmas győzhetlen Szulejman császárnak fejet hajtott és meghódolt; azon időtől fogva sok hatalmas vezérek Chámok e szegény várost ótalmazták, hogy a hatalmas győzhetlen császárnak városa helyéből ki ne mozduljon, és el ne pusztuljon. Mostan is a város, a maga biráját és tanácsbelieket azon kérelemmel küldötte ki a hatalmas vezérhez és Chámhoz, hogy az eddigi vezérek s Chámok dicséretes példája szerint, a hatalmas vezér azt ótalmazná meg, s ne engedné a tábor által elpusztittatni, hogy megmaradván, győzhetlen császár adóját fizethesse, és annak szolgálatát teljesithesse a város.“ — Mindezeket meghallgatván a vezér, a követeket maga elől elbocsátotta, de a csauzt benttartván, ezáltal kis idő multával kiizente, hogy a búzavetések és kertek ótalmazására csauzokat rendel, csakhogy azok mellé adjon az előljáróság embereket, kik a helyeket, hova a csauzok menjenek, megmutassák. A csauzok a kirendelt helyeken megjelenvén; azok a már pusztitni kezdő tatárok rablási szándékának azonnal végét szakasztották.

A vezér a neki szánt ajándékoknak saját emberei ál-

tali elszedetése után, elvezeté a város küldötteit a Chám sátorához. Itt maga előre bemenvén, addig mig kihallgatást nyerhetnének, a Chám számára készitett ajándékokat rendezgették a követek. És pedig maga Jóna István, s utána mindjárt Balla János karjaikon egy vég zőld közlendert, ezenfelül egy ruhára való királyszin ángliai posztót, ismét egy aranyos kardot, két öreg mézes kalácsot, Szentes István karján a Chám két fia számára ruhának való királyszin ángliai posztót, fölül rajta három öreg mézes kalácsot tartának. Szathmári István és Nyéki István pedig 12 öreg fehér kenyeret, négy sajtot, vajat, mézet, épen ugy mint a vezérnek kéznél tartának; ezenfelül kocsiba való két lovat. Ezen ajándékokkal a követek a csauz kalauzolása mellett a Chámhoz bejutván, miután a csauz a Chám köntöse szélét megcsókolva, térdre esett; a követek is térdökre ereszkedének. A Chámot szinte mint a vezért köszöntve s attól ugyan azt kérve a követek: a Chám fejét — mint a vezér tőn — meghajtva, a beszédet csendesen végig hallgatta. Az ajándékok elszedetése után pedig maga elől elbocsátá a követeket, kik a köszöntés végeztével, a tábor szükségére magukkal kihozott 2000 kenyeret, 30 vágó marhát, 100 juhot és egyéb tábori szükséghez valókat átszolgáltatván; sem a Chám, sem a vezér az ajándékok és tábori adományok kevés voltáról mit sem szóltanak, de sőt azokkali megelégedésöket kijelentve, kalauzokat kértenek, kiknek utmutatása mellett Szoboszló felé utra mehetnének. A minthogy másnap el is utazának.

Az I. Leopold császár s magyar király ellen közös erővel meginditott hadjáratra Apaffynak is mennie kelletvén; ő 1683-dik év julius havában erdélyi csapatait kiinditotta. És már augusztus 14-kén Győr alatt, 19-kén pedig a Lajta melletti Brucknál taborozott. S innen a Bécs ostromát munkába vevő Kara Mustafa nagyvezérhez rándult el, ki is őt ünnepélyesen fogadva, azonnal visszaküldötte Győr alá, azt adván utasitásul, hogy mig Bécs alatt a nagyvezér dolgát végzi, ő az alatt Győrnél átalmazza a dunai hidat, Tököly pedig egy pasával Posont ostromolná. Melles-

leg legyen emlitve, ez idő folyásában történt az, hogy 1683-dik évi julius 20-dik napján, az Erdélyből — ez alkalommal Debreczennek útban nem ejtésével — Berettyó-Ujfalun keresztül Győrfelé vonúló Apaffy fejedelem parancsára, Debreczen város küldöttei u. m. Báthory János, Erdődy Pál, Báthory Mihály, Lénárt Gáspár, Csanálosi István vivének a táborhoz szekereket, vonó-lovakat, tábori szekér elé való ökröket, 4300 tábori kenyeret. Ezen kivül magának a fejedelemnek részére külön, négy zsák lisztet, egy átalag meggyes- és egy átalag fehér-bort, petrezselymet, veres és foghagymát, ugorkát, tárkont, borsót, meggyet, baraczkot, retket, dinnyét, tormát nagy bőséggel; továbbá egy zsák kását, negyven zsák árpát, tyukot, lúdat. Hasonlóképen Teleky főtábornok részére, ugy nem különben Székely László, Serédy Benedek, Ollay Miklós, Inczédy Pál és György, Madarász Mátyás, Rácz István, Balku Pál kapitányok számára, kinek kinek illő adománynyal szolgáltanak; azon felül is a többi főrendűek közül, a kinek csak illett és jutott, a küldeményből kedveskedtenek. Visszaérkezvén Debreczenbe, a városi követek hirül hozák, hogy a fejedelem és a főrendűek a nekik szánt küldeményeket jó néven vették. Teleky főtábornok is jó akaratát jelenté; azonban ő az általa e város körében létező Szegedy Sámuel-féle házhoz formált igényéről lemondását csak is 150 aranynak e város által teljesitendő lefizetése feltéte alatt igérte meg.

I. Leopold császárt s magyar királyt azonban — mint a történelemből tudva van — nem lepte meg készületlenül a nagyvezér által ellene intézett támadás. De sőt ő Velenczével és Lengyelországgal szövetséget kötve, a német fejedelmektől is igéretet nyerve, hogy azok, ha Bécs fenyegettetik, seregeket fognak küldeni; miután saját birodalmában is hadinépet gyüjtött volna: Károly lotharingi herczeget seregeinek fővezérévé, Bécs város hadparancsnokává pedig Stahremberg Rüdigert nevezvén, minden lehetőt megtett a veszély elhárítására.

A tisztelt olvasó előtt ismeretesek a Kara Mustafa ál-

tal bezárolt Bécs két hónapi ostromának minden mozzanatai, valamint azon ténykörülmény is, hogy a császári szövetséges társ, a hős lengyel király Szobieszky János, miként termett Bécs alatt, s a császári, a bajor és szászországi hadakkal egyesülten miként rohanta meg és verte tönkre szeptember 12-kén a nagyvezér táborát, s a nagy vezér csúfos hátrálásával miként lőn Bécs felszabaditva. A nagyvezér vállalatának sikerétől magának arany várakat épitő Tököly álmai meghiusultak; s az üldözőbe vett török táborral, már szeptember 14-kén Győrnél járt nagyvezér, azt — hogy ott magát nagyjából rendbeszedheté — csak is az erdélyi tábor ott létének köszönheté. Noha az ellent nem állván, a nyomba követő Szobieszky által Párkánynál a török sereg ismét erősen megpaskoltatott. Az Eszterházy nádor és Lubomirszky lengyel-magyar hadaival szemben Tököly is csatát vesztett. — Apaffy október 13-kán Lippán keresztül Erdélybe szerencsésen haza érkezett. Ezen visszautazás közben október 19-kén a Szólnokhoz megérkezett Apaffy parancsára a város részéről Szaniszló János és Szilágyi János 30 szekér élést vivének a táborra. Teleky főtábornok azonban e küldeménynyel elégületlen levén, ugyan ő a mező-túri állomásról küldött levelében erősen roszallotta, hogy Debreczen város a táborra 16,000 kenyér helyett, csak négy ezeret küldött volna. Egyszersmind keményen fenyegetődzött, hogyha a tábornak az aradi hidhoz eljutása idejére, a követelt 16,000 kenyér és egyéb tábori élés ki nem szolgáltatik Debreczenből; a zálogban visszatartott követek, vasra fognak veretni, s egyéb baj is fog a várossal történni.

Tököly e közben, ki ez előtte váratlan esemény után sem akarva lemondani magyarországi fejedelemsége igényeiről, s magát ilyenül kivánta volna a követei által Bécsben megkezdett alkudozás közben is elismertetni; azt nyerte, hogy a Bécs alól hazatérő Szobieszky visszautjában, az ő felső magyarországi várait ostrom alá vette.

Azon kudarcz, melyet a török Bécs ostrománál vallott,

épen nem üttethetett Kara Mustafa nagyvezérnek Belgrádon történt megsinóroztatásával helyre. De sőt ez időtől kezdve, mind azon gőzkör, mely eddig az ozmán haderő győzhetlensége hitét környezte, buborékként oszlott szét. A Bécs mellett szenvedett vereségnél nem volt véghatára a török hadak szerencsétlenségének. Ugyan azok Oláhországban és Ukrániában, a lengyelek és kozákok által is erősen megverettek. A német császár s magyar király, Lengyelországgal és Velenczével, a pápa közbenjárására, a török ellen folytatandó hadjáratra vonatkozó véd és dacz szövetségre lépett; sőt maga XIV. Lajos franczia király is — a portának eddigi szövetségese — I. Leopolddal fegyverszünetet kötött. Tisztán lehetett már előre látni, hogy az erkölcsi erőt teljesen elvesztett török hadak, az I. Leopold neki bátorodott seregeivel többé nem mérkőzhetnek.

Az eddig Tököly pártját képező magyarországi elégületlenek legnagyobb része annyival készebben hódolt meg, s tette le a hűség esküjét I. Leopold királynak; mennyivel is inkább a császári hadak magyarhoni fővezére Károly lotharingiai herczeg 1684-dik év január 4-kén az általános amnestiát (multak feledését) helyezte kilátásba.

Megjött a kedvező alkalom I. Leopold császár s magyar királyra nézve, hogy ő a törökök magyarországoni uralmának megsemmisitése mellett egyuttal Erdélyt s a részeket is — mi eddig oly sok küzdelmek mellett sem sikerült — a magyar korona alá visszahóditsa.

Mind ezek Apaffy előtt, még inkább pedig az ő meszszelátó és mindenttehető tanácsosa Teleky előtt épen nem voltak titok; valamint azt sem lehetett látatlanná tennie, hogy Erdélyben az ausztriai ház hadiszerencséjének emelkedésével oly mértékben erősbödött az Ausztriához vonzódás, a mily mértékben a török irányábani rokonszenv kezdett ernyedezni.

Teleky Mihály Apaffy fejedelem beleegyezéséből még Győr alatti időzése közben nem késett I. Leopold első tanácsosával gróf Kinskyvel azon esetre. ha a török hadak Bécs alatt vereséget szenvednének, Erdély részére I. Leo-

pold jóindulatát biztositani. Ez időtől kezdve pedig Erdélyben ugyan ő, a török pártnak gyengitését, az osztrák pártnak pedig erősbitését mindenkép elősegitvén, várta a kedvező alkalmat, hogy ide vonatkozó czéljában sikerrel haladhasson elő. Az alkalom megjött, mert a fényes porta Apaffyt kérte fel részére a bécsi udvarnál béke keresésre. Apaffynak Bécsbe felment követei, a török részére szorgalmazott békére tagadó választ nyertek ugyan; de a mi — titokban — főczélja volt fölmenetelöknek, hogy t. i. a követek Erdélynek I. Leopold császár hatalma alá áttérési hajlandóságát jelentsék ki, ők e tekintetben a legszivesb fogadtatásban részesültek.

Az országul ekként történteket Debreczen város akkori okos és körültekintő előljáróinak nem lehetett nem észlelniök, s azokból magoknak teendőikre nézve irányadó tájékozást nem szerezniök. De ő reájok, s illetőleg az egész város népére annyira reájuk nehezedett a török vas igája, hogy jóformán ők moczczanni sem voltak képesek. A vesztöket érző ozmán pasák, durvábbnál durvább modorban fejtették ki a város irányábani hatalmaskodásukat. Igy például ez idő tájban a szólnoki bég, a debreczeni előljárókat, a szólnoki hid jó karban tartására azon hozzáadással utasitá, hogyha netalán a hidoni átmenet közben, a hidnak gyengesége miatt, csak egyetlen töröknek is baja leendene, ezért a debreczeni biró fejének negyvened vagy ötvened magával kellene elhullnia.*) Semmivel nem volt enyhébb tartalmu az egri pasa levele. Ez ugyan is daczára annak, hogy Debreczen, a mióta Várad, a török által bevétetett, egyenesen és kizárólag a váradi pasa parancsnoksága alá volt helyezve; az 1684-ik év február 24-kén következő hangzásu levelét intézte Debreczenhez: „Mi az hatalmas és győzhetlen császárnak vég Eger várának Tisza és Duna között való helyeinek és hadainak gondviselője, Ura és parancsolója, tekintetes és nagyságos vitézlő Amhát Pasa! Ti Debreczen Városi Birák és Polgárok! fejetek

*) Városi évkönyv 1683. évről.

s éltetek vesztése alatt parancsoljuk, se órát se napot ne várjatok, mihelyest e parancsoló uri czimeres levelünket látjátok, legottan mindjárt sietséggel hova hamarabb hét vagy nyolcz esküttt emberekkel jöjjetek be hozzánk; mivel hatalmas és győzhetlen tündöklő és virágzó fényességgel ragyogó császárunk számatlan hadai gyűlvén, azokra nézve ő hatalmas kapudzsi pasája érkezett hozzánk kegyelmes parancsolatjával, melyben erősen meghagyja, hogy gyűlendő hadainak, az ő hatalma alá fejett hajtott, és szárnya alá ragaszkodva hódoló jobbágyaitól porta- árpa, és liszt szereztessék, hasonlókép tőletek is, és oda vitessék a hova kivántatik. Hatod napra itt legyetek, és végezzetek a kapudzsi pasával. Ezt el ne hallgassátok és siketségre ne vegyétek, mert nyársban száradtok meg. E dolgot pedig ötszáz tallér alatt parancsoljuk. Szemeteket jól felnyissátok, hogy meg ne bánjátok. Ezen czimeres levelünket ismét bevárjuk. Iratott vég Eger várában február 24-kén 1684.“*)

A vett parancshoz képest el is menének a város részéről Egerbe, márczius havában Gyárfás István, Szakmári János, több tanácsbeliekkel, kik erős tömlöczre hányatván, mind addig ott tartatának, valameddig négy ezer kila liszt s annak elvitelére száz szekér Érsekujvárra, négyszáz szekér pedig Eger vára épitésére Debreczenből ki nem rendeltetett.

A töröknek egyébiránt — ezen habár a szegény keresztyén magyar nép zsarlására épitett — erőfeszitése nagyon is indokolt vala. Mert az általa Bécsben kérvényezett béke megtagadtatván, a német császári seregek a török hadak ellen az 1684-dik év folytán is győzelemben voltak. Egyfelől Tökölyt a bányavárosok között Schulcz tábornok sujtotta keményen; másfelől pedig Károly, lotharingi herczeg junius 18-kán Visegrádot, julius 22-kén Pestet bevevén; ezáltal a török uralomnak magyarhonbani főtámpontja alá, Buda alá nyomulhatott, s azt ha ez uttal be nem vette is, de kemény próbára állitotta.

*) Városi évkönyv 1684. évről.

VIII.

Azon sokféle szorongattatások között, melyeknek ez időben Debreczen város a török pasák éktelen zsarlásai, Tököly csapatainak követelései, s Erdély részére való adózások miatt folytonosan kitétetve volt, nem utósó helyen állott azon nyomoruság is, hogy nemcsak a szomszédos Kállóban és Tokajban levő magyar királysági hadak részére kellett a parancsolt élést kiszolgáltatni, hanem az ecsedi és szathmári várak magyar és német parancsnokai is, oly követelésekkel állottak elő, melyeket az egymás ellenében hadilábon álló többféle ellenség czéltáblájául helyezett ezen városnak teljesitnie egyátaljában lehetetlen volt. — Az előljáróknál tehát azon eszme fogamzott meg, hogy ők a magyar királyság részéről a felsőbb körökben keressenek sokszoros nyomatásuk közben enyhűlést. De sajátos helyzetökben nem volt könnyü feladat ez eljárásnak nyitjára találniok. Szerencséjökre a közbejött esemény kisegité őket habozásukból. Történt t. i. hogy a mult 1683. év október 12-kén, midőn Apaffy fejedelem táborával Győr alól, Kara Mustafa után oly hirtelenséggel szedte fel sátorfáját, hogy a táborába élést hozó debreczeni követeket u. m. Csatári Bálintot, Pósalaki Jánost, Király Mihályt, Ormós Mihályt, Német Mihályt és Kis Mátyást a nagy sietség közben Győrben felejtette; e követeket a magyar királysági hadak által bevett Győr parancsnokává kinevezett gróf Eszterházy János minden bántódás nélkül haza bocsátotta. A nemeslelkű Eszterházy Jánosnak az emberséges bánásmódja arra bátoritá fel az előljárókat, hogy ők 1684-dik év február 18-kán Pósalaki István és Borbély András követeiket Győrbe küldvén, a szathmári és ecsedi várparancsnokok ellen ótalomlevél kieszközlésére, annak közbenjárását kérjék ki. És Eszterházy János nem csak maga ajánlkozott a debreczeniek melletti szószólásra, hanem testvérét nádor gróf Eszterházy Pált is megnyerte, a szorongatott debreczeniek ügyének. Meg levén tehát már egyengetve az út; biztató reményekkel indultak a városi

követek, ugymint a városi főbiró Komáromi István, másod biró Fényes István, Pósalaki István, Bátori István, Feketé István, Károly lotharingiai herczeghez, ki akkoriban a magyarországi hadak legfőbb parancsnoka levén, épen a török uralta Buda várat löveté.

Elébb az ostromló sereghez tartozó csapatoknál szolgálatban levő s akkoriban Vácznál időző Eszterházy Jánost és ennek testvérét a nádort találván meg a városi követek, s azoknak mindegyikőjöknek külön külön egy paripával, 12 öreg fehérkenyérrel, két hordó fehér, s ugyanannyi mennyiségü veres borral, két tábla szapannal s két erdélyi sajttal kedveskedvén; e magyar főurak közbenjárására a városi küldöttek, mind magához főhadvezér Károly lotharingiai herczeghez, ki akkor a Szentgellért csucson levő várdát a töröktől megtisztitva, a nevezett hegy oldalán sátorozott, mind pedig a nagy befolyásu Stahrenberg tábornokhoz is bejuthattak, mind két helyen a fentebb érintettekhez hasonló ajándékokkal kedveskedvén. — Ugy egyik mint másik által nyájasan fogadtatva a követek, s Károly lotharingi herczeg által az ausztriai ház iránti hűségre is nyomatékosan intetvén, a kedélyes Stahrenberg rendeletéből pedig ennek főgondviselője (praefectus) által meg is vendégeltetvén: nemcsak a várnak segitségére Mustafa nagyvezér alatt odaérkezett, de visszavert töröktől elzsákmányolt nyereségből kaptak egy sátort ajándékban, hanem a szathmári és ecsedi várparancsnokságok tulságos követelései ellen ótalomlevelet, a debreczeni kereskedők részére pedig szabad kereskedési jogot is nyertenek. Az ezeket emlékezetbe hagyó 1684-ik évi városi emlékkönyv kiemelvén, hogy a hazajött követek nem győzték elszámlálni, a jó Isten által megsegitett keresztyénség mennyi sok szép zászlók, tevék és egyéb tábori készleteknek jutott birtokába; ezzel rekeszté be óhajtását: „Adja Isten többször is, máskor is, hogy hasonló szerencsével mehessen jöhessen városunk küldöttsége, a keresztyén respublica javára és bóldogságára. Ámen.“

Mi pedig történészi hivatásunkat véljük teljesitni, ha

azt állitjuk, hogy az Eszterházy János emberséges bánásmódja, s Stahrenberg kedélyes jósága, valamint a lotharingi herczeg Károly, és nádor Eszterházy Pál nyájas leereszkedése igen hathatós tényezők voltak arra nézve, hogy Debreczen város népénél a szivek és indulatok megnyeressenek az I. Leopold császár érdekében.

A mint ekként egyrészről a városnak sok terheltetésétőli könnyebbülését a német-magyar hadak főparancsnokságánál keresték a debreczeni előljárók; ugy más részről a fényes portánál sem szüntek ők meg e tekintetben megtenni a szükséges lépéseket. Ugyanis még az 1684. évi szeptember 9-kén útnak indittatának Bonyhády István, Nyéki István és Dobozy István követek a fényes portára, kik is utasitásuk szellemében, a sok tábori élésnek a városon erőszakkal is megvételét, száma nélküli szekeres marháknak odaveszését, a váradi várnak épitésére és a szólnoki hidnak ujitására forditott sok munkaerőt, a sok pénzbeli összegnek a szomszédos pasák általi kierőszakolását, a fényes portával szövetséges Tökölyféle csapatoknak Debreczenbe téli szállásra erőszakos bevonulását, a fényes portánál bepanaszolván; ennyi sok sérelmeikért orvoslást követelének. Ugy látszik azonban, hogy épen semmi kedvező választ nem nyertek a kérvényezők; a mennyiben azon módszert, melyet az egri pasa a fényes portánál tett ezen kérvényezés után kivánt volna venni foganatba, inkább büntetés, mint sérelem-orvoslás gyanánt lehetett nézni. Az egri pasa t. i. — felsőbb utasitásból-e, vagy maga oktából? nincs kideritve, — 1685-dik év február havában Debreczenbe küldi tihóját azon határozott utasitással, hogy az, a városi előljáróságot értesitvén a felől, miszerint rövid nap alatt mind Egerből, Váradról és Temesvárról való hadak, mind pedig Tököly fejedelem csapatai Debreczent a németektőli mególtalmazás czéljából megszállani fognák; ugy az összes tábor, mint közelebbről az egri pasa részére is szállás kimutatásra hivná fel a városi előljárókat.

E szándék veszélyteljes hordereje nem lehetett a vá-

rosi előljárók előtt titok. — Ők tehát nem késtek azonnal Balla Jánost a váradi pasához utnak inditani, utasitván ezt, hogy ő, a debreczeniek nevében következőkép reménykedjék: „Soha minket debreczenieket fegyverrel nem ótal„maztak, hanem minden időben mi magunk mentünk bár„mely ellenünk fenekedő tábor elébe, s tőlünk telhető „kedveskedés mellett ugy rimánkodtunk megmaradásun„kért. Ha a szándékolt sok hadak mostan reánk jőnek, a „városnak most is éhelhaláshoz közelálló nagy része azon „csapatokat nem élelmezheti. De ha arra képes volna is a „város; az itt szállásolandó hadak hire az ellenséget reánk „fogná hozni, ekkor meg az itt időző hadak csak itt hagy„nának bennünket a veszedelemben. Azért kértünk mi a „fényes portától fermánokat s ótalomleveleket, hogy mi „reánk sem magyar, sem egyéb hadak ne szállanának. És „ha a váradi pasa, bennünket a most czélba vett megszál„lásolás ellen nem védene meg; azon esetben győzhetlen „császár idevonatkozó parancsát ujból kellene kiadatnunk.“ A váradi pasa erre divánt tartatva, a Kadi által az előmutatott császári parancsot párban kiiratta, azt a város küldötteinek kezébe oly utasitás mellett adta, hogy azok a császári parancs ezen mását az egri pasának adnák meg, a váradi pasa külön álló ily tartalmu levelével: „Debre„czenben az egri pasának semmi járója nincsen, az ellen„ség is távol vagyon. Ez az egy város maradt meg épen a „magyar sikságon, azt is elakarják-e már rontani. Ha az „egri pasának n ncs otthon mit ennie, menjen Váradra; „ott kap enni, de Debreczennek békét hagyjon.“

E levelet a követek a már Egerből Debreczen felé kiinduló egri pasának Nádudvar és Szoboszló közötti utjában kézbesiték, szóval is elmondván, hogy hatalmas császár parancsa ellenére sereget ne hozna a pasa Debreczenre. Ki is midőn annak tartalmát Szoboszlóra szállva megértette; dúlt fúlt mérgében, szidta a követeket, fenyegetődzvén, hogy a budai, egri, szólnoki, váradi és tömösvári szandzsákbelieket csak azért is nyakára fogja hozni Debreczennek: „Megfelesedtetek — ugymond — nagyon is el-

biztátok magatokat, elnyakasodtatok; én most visszamegyek ugyan, de ezen hamisságtokért megfogtok szenvedni, önmagatoknak tulajdonitsátok mint jártok.“ Ezzel Debreczen felé vett utját Szovátnak irányozván; nagy dúlva morogva seregestől eltávozott, még csak a neki szánt kézbeli ajándékokat sem fogadván el.

IX.

Óhajtandó volna, hogy már valahára vídámabb tárgyakkal is p. o. Debreczen város lakosai népesedésének szembetünő növekedésével, vagyonbeli gyarapodásával és jólétbeni előhaladásával, szóval olynemű dolgokkal is kedveskedhetném tisztelt olvasóimnak, melyek feladatomat is könyitnék, az olvasónak is több élvezetet nyújtanának. — Azonban fájdalom! továbbra is csak nyomoruságok észlelése fárasztja a lelket; ujabb meg ujabb csapások hosszu sora gerjeszt szánakozást a résztvevő keblekben, s facsar könnyeket az érzékeny olvasó szemeiből. Valljon mit véthetett oly nagyot e szegény város? s mi czélja lehetett a végére mehetlen főbölcseségnek annyi viszontagságot bocsátni e szerencsétlen vidékre? De mivelhogy az ilyes panasz mi eredményre sem vezet; ime közelebb térek már feladatomhoz.

Az egri pasának fortélyossága meghiusulván, méltán azt lehetett várni, hogy Debreczen város egy időre minden nagyobb bajtól szerencsésen megszabadult. Pedig másként volt megirva a végzet könyvében. Mert még ugyan ezen 1685-dik év végén következtek be ezen városra nézve azon iszonyatos események, melyeknek kebellázitó következményei sokáig enyészhetlen nyomokat hagytak ezen eddig is sokat szenvedett nép emlékezetében. De a dolog megérthetésére nézve kissé feljebb kelletik a megtörténtek vezérszálait keresnünk.

Volt ez idő tájban I. Leopold császár szolgálatában levő főemberek között egy végzetszerü egyéniség, neve gróf Caraffa Antal, születésére nézve nápolyi olasz. Diplo-

maticai ügyességét már elébb azzal tanusitá, hogy az addig Tököly ügyét pártoló Szobieszky János lengyel királyt Waldstein gróf és Zierowsky császári küldöttek közremüködésével I. Leopold császár szolgálatának megnyeré. Érintve volt fentebb, mit köszönhetett Szobieszkynek a török által megtámadott Bécs, s azzal az egész császári udvar is. Caraffa Antal, a hasonnevü cardinál és szentszéki követ s rokona közbenjárása folytán, még 1665-dik évben nyert volt kamarási tisztséget Leopold császár udvarában. Utóbb katonai pályára lépett, de azon 1685-dik év végéig az ezredesi rangnál magasabbra emelkedni nem volt képes. Innen kezdve ugy hozták az idők magokkal, hogy reája a legnagyobb katonai méltóságok halmoztattak, sőt később ő lett kiszemelve arra is, hogy Erdély véglegesen az ausztriai ház uralma alá hódittassék. Megnyilván Caraffa előtt a cselekvés pályája; ő a természettől kegyetlennek és fanaticusnak született egyén, leginkább emelkedési vágya- és kincsszomjától indittatva, oly borzasztó szerepre vállalkozott, mely nevét századokon keresztül tevé iszonyat tárgyává a magyarok előtt.*) Nem lehet most feladatunk az ő általa 1687-dik évben felállitott eperjesi vértörvényszék borzasztó müködését rajzolni, melynek folytán az ő általa puszta gyanura bevádolt és igaztalanul elitélt egyesekre nézve a legkikeresettebb halál neme is jótéteménynek mondathatott azon hajmeresztő kinokhoz mérve, melyek által a szerencsétlenek számára lassu enyészet volt elő készitve. Mi mostan csak az általa 1685-dik és 1686. év folyásában mübevett, ugynevezett debreczeni executioról szólandunk, mely egy maga is kellő világosságban állitja elő, ezen minden emberiséget levetkezett tábornok szertelenségét.

Mi előtt azonban ez eseményt részleteznők, előbb egy körülményt kelletik előbocsátanunk. Az 1685-dik év folyásában már Érsekujvár, Esztergom és Eszék is meghódolt a császári hadaknak. És valamint a törökök lépésről

*) Horváth Mihály Magyarok története IV. köt. 184. lap.

lépésre veszték a császáriak ellenében a csatákat; ugy Tököly, s illetőleg a magyar elégületlenek sem voltak e részben szerencsésebbek. Szeptember 23-kán Eperjes — ezen annyira fontos állomás — is kiesett a békétlenek kezéből, s minden oda mutatott, hogy Tököly szerencséjének csillaga leáldozóban van Magyarországon. A szorongatott fényes porta, Ibrahim Szerdár utján békeajánlatot tevén; Károly lotharingiai herczeg, Tököly kézbeadását tűzte a béke zálogául. A még mindig nem csüggedett Tököly semmi roszat nem gyanitva; a váradi pasához indult segédcsapatok szorgalmazása végett. Ez szinleg barátságosan fogadta a kurucz vezért, s minden jót igérve, ebédjére is megmarasztá. A hosszasabban tartó ebédnek végét Tököly — kinek a tétlenség miatt égett lábai alatt a föld — várni nem akarván; utjára készült indulni; midőn a pasa őt e szavakkal, hogy „hátra volna még a fekete leves“ marasztotta. T. i. a fekete kávénak felszolgáltatása idejét tűzte ki a pasa Tökölynek elfogatására, melyet neki a Belgrádon időző Ibrahim Szerdár tett volt kötelességévé. A minthogy a fekete kávé előhozatalakor a pasa jeladására a foglárok által Tököly vasba veretvén; ökör szekeren küldetett ő Belgrádba, Ibrahim Szerdárhoz. Ezen szerencsétlen elhirtelenkedés nem tétethetett jóvá az által, hogy Szulejmán nagyvezér — ki mind erről mit sem tudni láttatott — a Zrinyi Ilona panaszából értesülve, Ibrahimot megsinóroztatta, Tökölyt pedig szabadon bocsátva; neki szabadságára hagyta, hogy a váradi pasát megfojtassa. Mert Tököly e nem is álmodott megaláztatása, oly zavarba hozta a békétleneket, hogy azok október 25-kén legfőbb állomásukat Kassát is a császáriaknak átbocsátották, magok pedig csoportosan tértek vissza I. Leopold császár és magyar király hűségére. Szűcs János és Deák Ferencz kapitányok Tököly mezei hadainak egyrészével, kállói várparancsnok Barkóczy Ferencz közbejöttével kértek és nyertek kegyelmet, azontul a császári zászlók alatt harczolandók. Petneházy Dávid a gyalogok ezredese, Caprara tábornok előtt tette le a hűségi esküt. Ugyancsak Caprara előtt hódolt

meg a királynak a vén Petróczy István is, ki aztán Kassa őrségét és polgárait is rábirta a hódolásra. Az egy Munkács várán kivül — hova Tököly Imre hős neje, Zrinyi Ilona zárkózott be — minden erőség meghódolt, s az elégületlenek serege 3000-re olvadott le. Az aradi, szarvasi és szólnoki erődítvények is török kézből, császári hadak birtokába kerültek.

E körülményt előbocsátva áttérhetünk közelebbről Caraffának Debreczen elleni működésére. Az által, hogy a törökök mindinkább veszték Magyarországon a tért; az elégületlenek pedig tömegesen meghódoltak: még erélyesebben láttatott hozzá a német császári kormány egyrészről a töröknek az országbóli kiszoritása, másrészről pedig az elégületlenség utómaradványának is elenyésztése nagy munkájához. Működési tért nyert Caraffa is, vezénylete alá rendeltetvén neki a Szathmár körül telelő 4000 főre menő német- és Petneházy vezetése alatti 3000-nyi magyarcsapat, azon utasitással, hogy a török hatalom alatt levő Szentjobb várat szállja meg. Az általa 1686-dik év február 9-kén megszállott Szentjobb várabeli török őrség harmad nap alatt a várat feladva, Nagyváradra kisértetett. Caraffa magyar őrséget vetvén a nevezett várba; időközben megszaporitott német csapataival Debreczen alá szállott, czélul tűzve ki, hogy ezen város lakosait, kik — ő szerinte — a reájok kivetett élelmi szállitást Tököly feltünte óta a német császári hadak részére teljesitni elmulasztották, megbüntesse. Sem hozzá nem adunk, sem el nem veszünk belőle, mit Pósalaky János Debreczen városnak előbb jegyzője, majd tanácsnoka, a nyomtatásban is annak idejében megjelent „Debreczen város nyomorúságos állapotja“ czimű művében idevonatkozólag emlékezetbe hagyott, mely mű az 1697-dik évben országosan egybegyűlt rendek elé is herczeg Eszterházy Pál nádor közbejöttével beterjesztve lett.

„Az 1685-dik és 1686-dik esztendő — igy irja Pósalaky — mind általunk mind maradékaink által keservesen emlitendők. Miután azt a nagy sommáju adót (ugymint

csak a téli szállásolásra, négyszáz nyolczvan ezer német forintot tevőt) mely mi reánk a mi tehetségünk felett tétetett vala, meg nem fizethettük volna; gróf Caraffa Antal az emlitett adó beszedésének erőszakos kényszerités általi véghezvitelére néhány ezreddel és hadi készületekkel Szentjobb várának megvételére irányzottakkal bejövén városunkba; az ágyukat és őröket a kapukon és utczákon kirendelvén, az egész tanácsot és kisebb esküttéket (communitas) a tanácsházba bezáratni és őriztetni rendelte. — Annak utánna pedig a város közlaistromát, melyek az adózásokért készittettek volt kezéhez vevén; az előkelő és nagyobb értékű lakosokat az erre rendeltetett haditisztek által (senki a városi előljárók közül arra nem levén megbizva) kiszemeltette és kiválogattatta, s azokra elsőben külön külön nagy összegeket, ugymint három, négy, öt vagy hatezer forintot tetszése szerint jegyeztetni parancsolt. Az erről szóló Bolétákat kezeikhez vevén, az arra rendelt erőszakos beszedők; a lakosokat idejök és nemök megválasztása nélkül erőszakos fizetésre kényszeritették, nem fizetés esetében kegyetlen vérengező és hallatlan gyötrelmek nemeivel mint a férfiakat, ugy az asszonyokat is kinozták. Minthogy pedig a kivánt összeg ez uton is ki nem telt volna; a nevezett tábornok más módot gondolt. A katonaságot kivezetvén, kivűl a város mellé rendelte. Maga a kapun belől megállapodván egy házban; a tanácsot és communitást magához menni parancsolta. Minden utczára (tizenkét utcza számláltatik: u. m. Szentanna, Varga, Várad, Miklós, Piacz, Német, Uj, Hatvan, Mester, Péterfia, Csapó, Czegléd) nyólczezer német forintott vetett ki. Ez összegnek beszedésére utczánkint mindegyikre egy század katonát rendelt. A katonák zászlókkal, trombiták harsogtatása és dobok zörgése mellett bejövén a városba; a nekik kimutatott utczákat elfoglalták, és a tanácsnokokat és hites közönséget, kiket lovaik mellett, magokkal gyalog vezettek a városba be, elébb egy házba fogságba tétetvén; a többi lakosokat minden házból — a hol pedig sem férfiak sem gazdák nem találtattak — az asszonyokat vagy

pedig a szolgálókat is, egy házhoz, mint valamely mészárszékre rendelt juhokat, szobába behajtatta. Kik pedig abba be nem fértek, azokat az udvarra zárták be, s őket tatár módjára megkötöztetvén, kemény verésekkel és különféle kigondolt nyomorgatással kinzották, annyira, hogy az említett két rendbeli erőszakos beszedés idején csak a szenvedőknek jajgatása és kiáltozása, az utczákon pedig azok nyomorúságát siratóknak szava — magoknak a sarczoltatóknak is sajnálkozására — hallatszott. De az utczákon sem járhatott senki ugy, hogy kivül találtatván, a többiek közé sarczoltatásra be ne ragadtatnék. E kinzások és sarczoltatások miatt, férfiak és asszonyok — nehányan a sarczoltatók kezeik alatt — 14-en haltak meg, sokan pedig hátralevő minden életökben a dolgozásra alkalmatlanokká tétettek."

„Minthogy pedig mind ezek után is az összeg sem készpénzzel, sem pedig arany és ezüst portékák által ki nem telhetett; más egyéb mód is használtatott. T. i. gabona, árpa, borok, posztók, barmok és más effélék elvétettek és vitettek. S ekképen a szegény lakosok keservesen kipusztulván, minden pénzt, aranyat, ezüstöt, bort, marhát, gabonát, s más élés-eszközeit — melyek nemcsak magukéi valának, hanem vidékiekét is, kik azokat bátorság reményében nagy bőséggel lerakták volt — kiadni kényszerittettek."

„A sarczoltatók pedig mindezen általok ekként kicsikart javakból, csak annyit vittenek a summa pótlására, a mennyit akartak; nagyobb és jobb részét maguknak megtartván, könnyen lehet innen következtetni, hogy mennyi vétetett fel és adatott egybe az említett összegbe, és hogy sokkal több ment prédába. S eképen ha az erőszakosan kicsikart javak értéke, az itten időző ezredek élelmezése árával összeadatik; a fent említett összeg kétszeregére azaz kilenczszáz hatvan ezer forintra is kiterjeszkedik az!"

„A következő téli szállásolásra, miután a fenemlitett irtóztató sarcz által kimerittetett a város; vettetett Debreczenre ismét 6000 rforint és hat lovas s két gyalog regement tartása. Ezeknek és cselédjeiknek, lovaiknak számára,

kivált annyi főtisztek részére elegendő tűzifát szolgáltatni, mely nehéz dolog lett legyen? kiki megitélheti, melyet mindazáltal mások segitsége nélkül kelletett a városnak pótolnia.“

„Kényszerittetett ezen felül a város népe a reá rótt ezen nagy összeget maga között egyénenkint kivetni. A lakosok közül sokakra 20, 30, 40, 50 és több részlet is jutott természetben kiszolgáltatandó, még pedig az élésneműek oly nagy drágasága idején, hogy egy kassai köböl árpát 6, gabonát 9 forinton, szénát pedig Kállóból, s egyéb más helyekről 6, 8 és 10 mérföldről is fontonkint kellett beszerezni, és a mennyi máskor 2, vagy legfeljebb 3 forinton vétethetett meg, az most 24 forinton vásároltatván, szekereken volt messziről a városba behozandó. Midőn pedig a téli szállásolás vége felé szénát teljességgel kapni nem lehetett; régi megszáradt füvet, vagy a mint közönségesen hivatik, avart kellett a mezőkön keresni s kaszáltatni, s azt háton behordva, a katonaság lovainak kiszolgáltatni.“

„Ezen 18,000 forint értéket könnyen felülhaladó termesztménybeli beadáson kivül pénzül szinte 18,000 forintot kellett havonkint a katonaság részére kiszolgáltatni. Mely összeg készpénzben elő nem teremtethetvén, minden lakos pinczéje feljáratott, és a mi borok a pinczékben találtattak (tekintet nélkül arra, valljon helybelieké vagy vidékieké legyen-e a bor) elpecsételtettek; annak utánna pedig más helyekre, és nagyobbára a város korcsmáira hordatva, azok ottan eladattak, ugy mindazáltal, hogy a csapszékekhez rendelt hadi tisztek mindenkor jelen levén, ők szedték be a befizetett pénzt, s ekép mind a kihordott, mind a kikorcsmárolt borok ára, a katonaság részére fordittatott.“

„Nem kevéssé emelte e nyomorúságot az is, hogy a lakosok közül sokan, a reájok rótt terhet nem birván viselni; téli és felette igen hideg időben minden házieszközeiket s javaikat elhagyva, nőjeik s gyermekeik kezeit fogván, kénszerültek szökéssel magokról gondot viselni, és

idegen helyeken menedéket keresni. Ezeknek aztán hon hagyott javaik mind felprédáltattak, házaik lerontattak s tüzelőre hordattak. Az elmenekültek terhei pedig a honmaradottakra nehezülvén, ekképen az elmenekültek szökése által csak is az itthon levők nyomorittattak meg. És noha a szökdösések megtudása után, a honmaradott gazdákat, mint meg annyi rabokat őrzötték is a katonák; azért mindazáltal semmikép nem akadályozhatták ők azt meg, hogy alattomban a szökdösések ne folytattassanak. Ez ily sok nyomorúsággal eltölt telelés közben hét havon keresztül teljesitett pénzbeli és terménybeli adózások, a felsőbb évi 960,000 forinttal összeadatván; az összes terheltetése a lakosoknak tizennyólczszáz ezer forint sommát mutatott ki. Hogyha pedig az ezredek táplálására kiszolgáltatott mindennemü élelmi szerek, munkákban véghezvitt szolgálatok, menekült lakosok javainak felprédálása, épületek lerombolása, lopások, vereségek, sebesitések és ölések, ez időközben támadott tűzgyuladások által vallott károsodások is beszámittatnak; mind ezen veszteség két millió forintra könnyen reá becsülhető volt."

Hogy szemmel láthatólag is mily nagy volt Debreczen városának ez időszerinti romlása; arra nézve egy az 1698. évben Rau Jakab szepesi kamarai kiküldött biztos által a városnak Caraffa látogatása ideje előtti állapotáról felvett összeirás is tanuskodik. Ez összeirás szerint volt 1686-dik évi időkben Debreczenben 935 polgár ház, 460 zsellérház, jóravaló házépület 64, középszerű 604, romlásnak indult földalatti gunyhó 336, egészen elpusztult 361. A Caraffa ideje előtt pedig jókarban levő épület összesen 2247 volt.*

X.

A közelebb jelzett romlásból eredett keserűségét Debreczen város polgárainak csak is amaz országos öröm eny-

*) Városi évkönyv 1698. évről.

hitheté, melyet a magyarhaza minden lakóira 1686-dik év szeptember 2-ka árasztott. Ekkor szabadult fel t. i. Magyarhonnak 145 év óta szolgajárom alatt nyögött fővárosa, s ezzel együtt a hon egy jó része is az ozmán iga alól. Hiába feszité meg minden erejét a fényes kapu, hogy magyarországoni hatalmának kulcsát és legerősb védfalát megtarthatná. A gondviselés megeléglette a hosszas megaláztatást. Leopold császárnak hős lothringi herczeg Károly vezérlete alatt álló seregei, a mivelt nyugoti Európa minden részéből vállalkozó önkéntesekkel és szomszéd fejedelmek segédcsapataival gyarapitva, harmadfél havi véres küzdelem után, erőt vőnek a Buda várban fészkelő ozmánokon. És miután a megvivott vár falaira behatoltak között első Petneházy Dávid — egy évvel elébb még kurucz vezér — hajduinak élén oroszlán bátorsággal küzdve ment követésre méltó példával vitéz bajtársai előtt; Buda várának birtoka kicsikartatott a védők kezéből, s a fentragyogó nap, mely oly húzamos ideig volt kénytelen a város tornyain meredező félhóldat szégyenkedve szemlélni, azon időtől kezdve, a török jelvény elpusztitásával ősi jogaiba visszahelyzett kereszt csillámaiban tükröződött.

Budavárának szerencsésen lett bevétele után, még ugyanazon évben Szeged is megtisztittaték a török őrségtől. Az e szerencsés esemény folytán hálás érzelmektől áthatott magyarországi rendek az uralkodó háznak — az eddigi választás alá eső királyság helyett — a magyar korona birtokában fiágoni örökösödését annál nagyobb lelkesedés közben igtatták törvénybe, mennyivel nagyobb örömmel láthaták, hogy a császári lobogókhoz csatolt hadiszerencse folytán, több jelentékeny erődítvények között az 1687-dik év folyásában a török igája alól Eger vára is szerencsésen megszabadult.

E közben az eddigi állapotoknak Erdélyországban is uj rende volt készülőben. Már az 1687-dik év vége felé Bécsből Erdélybe küldött Dunod Antidius jézusrendi atya, később pedig Erdélybe hadakkal beküldött Scherfenberg és Veteráni tábornokok megkisérlették volt kieszközölni

azt, hogy Erdélyországnak mint Magyarhon kiegészitő részének Leopold császár mint magyar királytóli függése a rendek által jogilag is elismertessék. — Majd az Erdélyre nézve kedvező tartalmu ugynevezett bécsi tractatus*) is megkészült, melynél fogva Erdély a török uralomról végkép lemondva, magát a magyar korona ótalmába helyezendő lenne. Az erdélyi rendek azonban még e kedvező pontok elfogadására sem voltak egészen hajlandók azért, mert mindig féltek ők, az e miatt rajtok bosszút állható török hatalomtól. A mióta azonban az ozmán erő végmeggyengitésének már annyi látható jelei mutatkoztak, hogy Erdélynek okszerűleg nem lehetett nagyobb bajoktól tartania; sokkal könnyebbé vált az Erdélyt 1687-dik évben hadaival megszálló Károly lothringi herczegnek az 1687. év október 27-dikén létrejött balásfalvi egyezmény alapján, melyben Apaffy fejedelemkedése és belügyek kormányzatának érintetlen hagyásával a német hadaknak erdélybeni szállásolása állandónak nyilvánittatik, Erdélynek az I. Leopold császár uralma alá meghódolása alapjait előkészitenie. Majd az 1688-dik évben Erdélybe küldött Caraffa kivánatához képest, mind három (magyar, székely és szász) nemzet pecsétе alatt május 9-kén készült okmányban, hűség esküje mellett, ünnepélyesen kinyilatkoztatják a rendek, hogy a török szövetséggel felmondva, Erdély a magyar királyhoz visszamegyen, s a hon minden váraiba német őrség bocsáttatik; a török ellen szükség esetén Erdély a harczban részt veend; s mindezekért cserében a rendek polgári és vallási szabadságuk megmaradását kivánják, a lothringiai herczeggel Balásfalván kötött egyezményt pedig érvényben hagyni óhajtják. A hűség esküjének letétele után a közelebb jelzett főbb pontozatokat részletező diploma terve is a rendek által 1688-dik

*) E bécsi tractatus 3-dik pontja igy hangzik: A fejedelemnek és a karoknak a mi joguk volt, fentmarad továbbra is Erdély és a kapcsolt magyarországi részek felett. Kijelenti a császári felség, hogy ottan a fejedelem joga ellen városokat, harminczadokat, erősségeket nem állittat. Debreczen szintén ide értetvén. Lásd Kőváry L. Erdély történelme ötödik kötet 172-dik lap.

junius 1-jén feltétetvén; az megerősités végett az e közben Erdélyből Lippa felé kiindult Caraffa után küldetett. E tervezetben Apaffy fejedelemségének folytatását s ennek fia halála esetére fejedelem választást, a váraknak a béke helyreálltával a megszálló katonáktóli kiürítését, s az adónak 50,000 tallérbani megállapitását kérvényezték a rendek. Azonba junius 17-ről diploma helyett leiratot kaptak, melyben a vallásszabadság megőrizése, a katonák féktelenségének megszoritása mellett, a többiekre leendő határozat a hadjárat befejezésére lőn elhalasztva.

Az ebből eredett bizonytalanság miatt aggódó erdélyieket julius 5-ről Szeged melletti táborából igyekezett ugyan Caraffa megnyugtatni; de a csüggedés mindenfelé mutatkozott a kis országban. A fejedelmi házat pedig a bánat — mert oka volt kétségeskednie jövője felől — teljesen lesujtotta. Apaffyné, Bornemisza Anna — férjének mig élt őrangyala — nem tudva kibékülni sorsával, a búbánat miatt betegségbe esett, s augusztus 8-kán ebesfalvi kastélyában meghalt. A nőjével minden örömét vesztett fejedelem, a reá mért végcsapás elhordozására elégtelen levén, a rajta mind inkább elhatalmozó búskomolyság által teljesen elgyengittetve, 1690-dik év tavaszán mind inkább látszott sirja széléhez közeledni. S ha bár ez időközben a császári seregek felett némi előnyt vivott töröknek Magyar és Erdélyország felé készülődésének hirére, minden erejét összeszedve, ápril 4-kén országgyűlést hirdettetett is Fogarasra, s maga is oda elméne; azonban augusztus 10-én oly rosszul érezte magát, hogy 13-kán templomba menetelét s ottani isteni tiszteletet nagy nehezen végezhetvén; már ápril 15-kén a ravatalon feküdött fejedelem halálának hire országszerte hangzott a különben is bánatos alattvalók füleiben.

Ha I. Apaffy Mihály fejedelem nem volt is sem azon hatalom sem azon állambölcsességnek — mely Bocskay Istvánt, Bethlen Gábort és I. Rákóczy Györgyöt környezé — birtokában; de a körülmények is — melyek közé az ő uralkodása esék — nem hagyhatók figyelmen kivül. —

Apaffy fejedelemmé választatása — mint láttuk — török befolyás mellett történt. Ő nem tartozott Erdély legvagyonosb s legfőbb urai közé, s magán vagyoni állásáról átsugárzó tekintélyt nem kölcsönözhetett, fejedelmi méltóságának. A természettől sem nyervén szilárd és rendűletlen jellemet tulajdonúl; tanácsosainak, közelebbről Teleky Mihálynak befolyásolása mutatkozott kormányzata minden ágaiban. — Ha azonban az ő 28 évre terjedő fejedelemkedési pályáján elfogulatlanul végig tekintve, látandjuk, mennyire szivén feküdött neki Erdély alkotmányos élete, s mint pártolá s gyámolitá ő a Magyarhonból kibujdosott szerencsétlen prot. predikátorokat*) és iskola tanitókat, mint adományoza a prot. iskolák, közelebbről a debreczeni főiskola részére is jelentékeny javadalmakat; ha olvassuk, hogy ő maga istenes és kegyes életű levén, országlásának terhes gondjai között is, mint vigyázott serényen és hiven Istennek házaira, s azokban a tiszta erkölcsnek igaz vallásosságnak elébb vitelére miként viselt és viseltetett szorgalmatos gondot; ha olvassuk, hogy miként nyerte meg jóságos kedélyével minden hozzája közelitők sziv indulatát, s miként volt ment családjának minden ároni gazdagitásától, s miként nem a földiekben, hanem inkább az igaz vallásosságban és tudományok ápolásában találta fő örömét s gyönyörüségét: akkor — még azon kis gyarlóságától is, hogy néha poharazni szeretett — eltérve, meg kell Apaffynak dicséretére adnunk, hogy ő békésebb időkben, egyike lehetett volna a legtöbb áldást terjesztő fejedelmeknek; midőn oly zavaros időkben is, annyi jót tett az emberiséggel, hogy neve méltán maradott és maradand fel a hálás utódoknak kegyeletes emlékezetében.

XI.

Mielőtt felvett tárgyunkat tovább folytatnók; egy ide vonatkozó fontos eseményt kelletik megérintenünk. Volt

*) Városi közlevéltár. Jegyzőkönyv 1675. év január 24-ről.

fentebb szó Zrinyi Ilona, Tököly hitvesének Munkács várába lett bezárolásáról. S ime az 1687-ik évi azon országgyűlésnek, melyen az ausztriai ház Magyarország királyságában fiágoni örökösödési joga törvénynyé emeltetett volt, bevégződése után nehány napra, nemcsak Eger várának a török hatalom alóli felszabadulása, hanem az is közhirré lőn, hogy 1688-dik év január 14-kén Munkács vára is Caraffának feladta magát. A hősies lelkű nő már két év óta tartá magát, a császári seregek által körülzárolt sziklafészekben, el levén határozva férjének adott szava szerint, mind addig védelmezni magát, mig csak a szerencse jobbra fordultával, az által fölmentethetnék. A várkapitány Radics Endre azonban és Absolon Dániel Tökölynek egykori tanitója, utóbb meghitt tanácsosa s cancellára, a török hatalom megtöretésével, urok szerencséjét is reménytelenül leáldozva szemlélvén; nem osztozának urnőjök kitartásában. Sőt arról gondolkoztak, hogy előbb mint vagy éhség vagy fegyvererő által a vár megadására kényszerittetnének; ők maguk alkudhassanak ki feltételeket urnőjök, magok és az őrség számára.

Még inkább megerősödtek a nevezett egyének e szándékukban, miután tudomást nyertek Tököly ez időtájban nőjéhez intézett azon levelének tartalmáról*), mely szerint maga Tököly is már a törökben minden bizodalmát elvesztvén, arra szólitá fel nejét, Zrinyi Ilonát, küldené ez egyik udvari papját a pápához, s adatná ennek elébe, hogyha ez, Leopold császártól az ő részére kedvező feltételeket nyerne ki; ez esetben nem csak ő maga leend kathólicussá, hanem egész munkásságát is felajánlja Magyarországban a lutheránusok megtéritésére. E két férfiu, mindkettő ágostai hitvallásu, mélyen megbotránkozván a lutheránus Tökölynek ily hitbeli elvtelenségén; ugy saját vallásuk, mint személyes érdekök által is indittatva, a várnak Caraffa kezébe átadását elhatározván; értesiték Caraffát, hogy ők — ha az ő feltételeiket a tábornok elfogadandja — reá-

*) Horváth Mihály Magyarország történelme. Pest 1862. negyedik köt. 200—201-dik lap.

birandják urnőjöket a vár feladására. Caraffa kapva kapott az alkalmon, s mindent megigért. Tehát egyrészről a fentemlitett két egyén oda munkálására, hogy a várbeli eleség minél hamarább fogyatékára jusson, másrészről pedig Caraffának Zrinyi Ilonához beküldött — s a helyzet szigorúságát élénken jelző — levelére, meghajolt a hősnő a vasszükség előtt. S miután meggyőződött, hogy ő a vár átadását férje részére nyerendő előny föltételhez hasztalan kivánja kötni; a vár kapuit január 14-kén, főbb pontjaiban következő feltételek alatt nyitotta meg: „A várban levők mindnyájan amnestiát nyernek. A fejedelemné árváival együtt Bécsbe beljebbeztetik; az árváknak (a korona részére visszatartott munkácsi és szentmiklósi uradalmokon kivül) minden ingó és ingatlan javaik visszaadatnak. A fejedelemné is visszanyeri ingatlan javait és hitbérét; de a fejedelmi jelvényeket, melyeket Tököly a portától kapott, ennek nála levő ingóságaival együtt kiadja. Az árvák (Rákóczy Julia és Ferencz, atyjok I. Rákóczy Ferencz végrendeletéhez képest) a császár és az által e végett megbizandó egyén gyámsága alatt maradnak.“ Ennek folytán Zrinyi Ilona gyermekeivel Bécsbe kisértetve, az orsolya-apáczák kolostorába záratott; a gyermekek gyámságát Kolonics Leopold bibornok vállalta magára, ki aztán a javak igazgatását Klobusitzky Ferenczre bizván, ez által ő a protestánsok vallási gyakorlatát Rákóczy minden birtokain azonnal letiltotta, templomaikat elvétette, lelkészeiket elűzette.*)

E közben a hadi szerencse, mely eddig I. Leopold császár fegyvereit oly nagy mértékben kegyelte, hogy már nem csak maga Belgrád, hanem egész Szerbia, Bosznia, Bulgária is meghódolva lettek, azon időtől kezdve elfordulni látszott, mióta Küprüli Mustafa lett 1690-dik évben nagy vezérré. Volt pedig e török főur, fia a hajdani nagyvezér Küprüli Mehemetnek, s ifjabb testvér öcsese az 1682-dik évben szinte nagyvezér fővel elhunyt Küprüli Achmetnek. Ez, a mellett, hogy visszanyomva Szerbiából

*) Horváth Mihály Magyarország történelme. Pest 1862. negyedik kötet 201-dik lap.

s Boszniából I. Leopold hadait, Magyarországot az alduna felől fenyegeté; alig hogy idősb Apaffy Mihály fejedelem április 15-én történt halála hirét megértette: azonnal kiadta Tökölynek az athnamét, mely által az, Erdély fejedelmévé neveztetett. Egyszersmind utasitásul adta a tatár Chánnak, hogy az, egy erős hadosztályt küldjön Tökölyhez; az oláh vajdához pedig parancsot menesztett, hogy ez, Erdély uj fejedelmét minden erejével támogassa.

Tököly előtt nem volt titok Erdélyország a miatti nagy izgatottsága, hogy a bécsi udvar a 15 éves Apaffy Mihályt, atyja örökségében megerősitni késlekedvén; a tartomány igazgatását egy kormánytanácsra bizta, melynek élén a hatalmas, de sokaktól gyülőlt Teleky Mihály állott. Elhatározta azért magában, hogy Erdélybe betör. Az erdélyi német hadak parancsnoka akkoriban Heissler Dónát tábornagy volt, kinek utasitása vala a hegyszorosok megrakása által Tököly betörését megakadályozni. — Ennek folytán Heister Siegebert tábornok német csapataival és Gyulafy László egy erdélyi dandárral a vaskapu szoros megótalmazására küldettek. Maga Heissler három német ezreddel s a Teleky által vezérlett 4—5 ezer főből álló erdélyi hadakkal a bozzai és törcsvári szorost állotta el. Tököly a törcsvári erődöt és szorost hajduival — a régi kuruczok maradványaival — megrakván; maga a török Szerdár kiséretében 10,000 emberrel, egészen kietlen helyeken s eddig járatlan meredek bérczeken, gyalogságát s lovasságát augusztus 21-kén Zernyest mellett a völgybe leszállitva, seregét nyomban harczra rendezte. Heissler s Teleky csapatait véletlenül meglepve, azokat ellenállási szándékuk közben, egy rövid, de véres ütközet után tönkre verte, s a hadak nagyobb részét lekaszaboltatta. Maga Heissler több főtisztekkel együtt fogságba jutott; a menekülést futásban kereső Teleky pedig az utána robogó ellenség által öletett le.

Tököly azonban — habár Szeben melletti Keresztyén szigeten magát Erdély fejedelmének elválasztatá is — állandóul nem maradhatott ben Erdélyben. Mert az ellene

benyomuló császári erőnek ellen nem állhatván, két havi bentléte, s egy havi fejedelemkedése után, Heissler tábornagyot — mint hadifoglyot — magával vivén, örökre elhagyá Erdélyt, minden későbbi beütései meghiusulván. — De az ő szerencse kisérleteinek Erdélyre nézve meglett az a közvetett kedvező eredménye, hogy az I. Leopold császár hűségében, a Tököly beütése alkalmával is híven megmarádott kormánytanács kérvényezésére, a bécsi udvarnál, Erdély ügyeinek kedvezőbbeni rendezése tekintetéből, több hajlandóság mutatkozott. A kérelem azon pontjára ugyan, hogy az ifiu Apaffy, a fejedelemségben megerősittessék, szeptember 4-kén azon válasz adatott, hogy e háborgós időben nem volna czélszerü, kiskoru egyént — kinek még magának is igazgatóra van szüksége — alkalmazni a kormányzat élére. A közügyek tehát ideiglen tovább is a rendek által választott kormánytanács kezeiben maradtak. De a vallási s nemzeti jogok és szabadságok biztositása tekintetéből, — főleg Bethlen Miklós fáradozásai folytán — kiadatott 1691-dik év deczember 4-dikén az ugynevezett Leopoldféle okmány (diploma Leopoldinum), mely Erdélyt s a részeket, nem mint a birodalomba beosztott tartományt, hanem mint a magyar korona kiegészitő részét tekintve, később is szabályozó alapjául szolgált ama viszonyoknak, melyek Erdély s az uralkodóház közt azontul keletkeztek, és melyek szerint, e tartomány belügyei az 1848-dik évi időkig intéztettek. E 18 pontból álló Leopoldi diploma egyes pontjainak elsorolása nem feladatunkhoz tartozik. De igen is fel kell emlitenünk e diplomának 2-ik pontját, mely szóról szóra igy következik :

„Megerősitjük a hűséges karoknak minden magyar királyok, hasonlókép Erdélynek Magyarországtól különválása óta, fejedelmi adomány leveleit, jószágadásait, kiváltságait, nemesitéseit, az általok adott czimeket, tisztségeket, méltóságokat, dézmákat, végre mindennemű javadalmakat és jószágokat, akár magánosok, akár városok és községek és czé-

hek, akár a bevett vallások közül bármely egyház, paróchia vagy iskola részére adattak, mind Erdélyben, mind Magyarország részeiben, a Székelyföldön, és **Debreczenben**, habár azok egykor valamely egyházhoz, conventhez vagy káptalanhoz tartoztak is. Ugy hogy senki, sem tőlünk, sem más egyházi vagy világi rendű férfiutól megtámadás vagy per által ne háborgattassék, hanem hogy mindenki azt, mit most vall és bir, jövendőben is vallhassa és birhassa, az emlitett királyok és fejedelmek adománylevelei szerint, kivévén ha valamely adományaikat azon fejedelmek saját végzeményeik által eltörlötték volna.“*)

Ezen Leopoldféle diploma volt az utolsó okmány, mely Debreczen város államéletét Erdélyhez csatolá. Az ezentul következő időkben — mint alantabb látni fogjuk — Debreczen, Erdélytől elkülönöztetve, az anyahon kiegészitő részét képezte. — Százhatvanöt évig volt Debreczen város sorsa az erdős kis hazáéhoz fűzve. Sok jó és rosz napok hosszu során, mig csak Erdélyhez tartozott Debreczen; az erdős kis haza, figyelmének és gondoskodásának mindig kiváló tárgyaul tartotta e várost; mint ezt az erdélyi rendek közbenjárása folytán kiadott, Leopoldféle diplomában közelébb fent jelzett gondoskodás is tanusitja. És ha 165 év lefolyásában Debreczen a magyar nemzetiségnek s vele a protestantismusnak is erős háza lehetett; az egyenesen e város Erdélylyeli egybeköttetésének tulajdonitható. Az 1691-ik év után habár Erdélylyeli szorosb viszonyai megszakadtak is Debreczennek; azért Erdélynek e városra nézve feledhetlen érdemei nem csak ez ideig maradtak hálás emlekezet tárgyai; hanem méltó tiszteletben tartandók azok, mig csak a magyar miveltségnek, a polgári és vallási szabadságnak egyetlen tisztelője leend a magyarhaza földén.

*) Kővary L. Erdély történelme, ötödik kötet 222-dik lap.

Végül Tököly Imrére és II. Apaffy Mihályra vonatkozólag meg kell említenünk, hogy:

Tököly Imre 1692-dik évi január 25-diki szerződés alapján Bécsben fogva tartott nejét Zrinyi Ilonát, Heissler tábornagygyal kicserélvén: hadjáratait a török mellett tovább is folytatta, Az 1699-dik évben kötött karloviczi békekötésnél fogva Erdélyről a török lemondván; Tököly a török birodalomba bellebbeztetett; s a fényes porta kegyelméből Kis-Azsiában Nicomédiában mint menekült tartózkodott, miglen nője 1703-ban február 18-kán, maga pedig 1705-ben szeptember 13-kán végezte be sokat hányatott éltének szerencsétlen végét.

II. Apaffy Mihály a választási törvények szerint 20 éves korában lett volna a fejedelemséget átveendő. Ő a bécsi udvar akarata ellenére Bethlen Gergely tábornok leányát Katát nőül vevén, midőn 20-dik évét elérte, a helyett, hogy fejedelemmé lehetett volna; nője honmaradásával Bécsbe vitetett. Az 1699-dik évi karloviczi békekötésnél fogva a fényes kapu Erdélyről lemondván; 1701-ben II. Apaffy is reábiratott a fejedelemségről leköszönésre. — Azontul herczegi czimmel felruháztatva, Erdélybe nem bocsáttatott, s Bécsben 1713-dik év február 1-jén halt el, magával családját, és erdélyi fejedelemségét is sirba temetvén.

XII.

Közelebb térve Debreczen város ez időbeli viszontagságainak rajzolásához; elbeszélésünk fonalát ott kelletik felvenni, hogy az 1686-dik év lefolyása után, a magyar alföldnek már minden erődje, az egy Váradot kivéve meghódolt a német császári hadaknak. De hogy ezen oly nevezetes hely is a töröktől mielőbb megtisztittassék; legfőbb gondjai közé számittatott az I. Leopold császár kormányának. Addig is mig Várad ostromlása munkába vetethetnék, az ott levő törökök fékentartására több éven keresztül 6, 8 sőt nem ritkán 16 lovas ezred telepitteték meg Debreczen-

ben, melyeknek elszállásolása és élelmezése e város teendőihez tartozott. A midőn pedig Károly, lothringi herczeg 1687-dik évben nagy sereggel Debreczenen keresztül Erdélybe vonult volt; 50,000 kenyér, és egyéb élelmi szerek előállitása s odább szállitása tétetett a városi nép kötelességévé.

Az 1688-dik esztendő lefolyása Debreczen városra nézve az által lett siralmas emléküvé,*) hogy ez év nyarán a tenger fövényeként megszaporodott sáskák sokasága a város határán minden füvet, vetést, élőfák leveleit, virágot, gyümölcsöt elpusztitotta, s tűz módjára megemésztette, elannyira, hogy a szegény lakosok, gabonáikat, melyek megérlelésre jutván, már szintén learatandók lettek volna, az azokra szállott sáskáktól elborittatni és megemésztetni szemlélvén; ennek miatta épen ugy, mintha szüleik, rokonaik, gyermekeik vagy más egyéb kedveseik halálát kesergenék, most kiterjesztett s égre emelt, majd fejökre kulcsolt vagy görcsösen összeszoritott kezekkel fel s alá járva, jajgattak és siránkoztak.

E közben a váradi várnak megvivása sem haladott messze időkre. — Mert az 1691-dik év augusztus 13-kán Szalánkeménnél történt véres ütközet multával, mely az időközben elhalt lothringi herczeg Károly halála után, bádeni őrgróf Lajos vezér által a török ellen oly szerencsével folytattatott volt, hogy 12,000 török, s köztük maga a nagyvezér Küprüli Mustafa, továbbá a janesárok agája s velök számos pasa és főbb tisztek hullája fedte a csatatért; október 12-kén megkezdetett a váradi vár ostroma. És pedig annál nagyobb reménynyel, mert egy hónappal elébb Lippát Veteráni tábornok bevevén; a nagyváradi törökök összeköttetése Temesvárral egészen megszakasztatott volt.**) A vár vivásához Debreczen város részéről folytonosan 500 napszámos, elégséges liszt, abrak, több ezer zsák gyapju, hordók, targonczák s egyéb a vár ostromához szükségelt eszközök voltak kiszolgáltatandók. — Már a jól irányzott

*) Pósalaki János Debreczen város nyomorúságos állapotja.
**) Horváth M. Magyarok története 224. lap.

ágyuk segedelmével a külvárosok is el lettek foglalva, magok a várbeliek is — leghevesb védelmök daczára — október 27-kén Gábor ferenczi-szerzetes rendű atyának csak kevéssel elébb általa feltalált ólthatlan ágyugolyóitól annyira zaklattattak, hogy a vár épületei, valamint annak őrségének nagy része is roppant robajjal a várbeliek jajgató kiáltozása közben a levegőbe röpittettek. Az ekként ostromlott várban elhatalmazott szükség mérlegező adatául rótták fel történetiróink, miként egy font fekete kenyér 10 kr., s egy mérő gabona 15 frtban árultatott.*) Október 30-kán ujra lángok boriták a várat, melynek falain két rés, tág bevonulásra tárult fel; minek folytán a császári seregek önkéntes átadásra hivák fel a várbelieket, de ezek nyakasan ellenszegűlvén, a vár a legszigorúbb ostrom alá vétetett.

Azonban az ostrom ez alkalommal a tél bekövetkezésén felül, a közelgő nagyszámu ellenség jövetelének hirére is félbeszakasztatott. Alig hogy az ostromló seregek eltávoztával, magokat a váradi törökök szabadon érezték; azonnal Debreczen város főbirája s nehány öregebb esküttt Váradra éjnek idején bevitetének. Mely dolgon valamint a török és tatár hadak érkezésének hirén is, megrettenve a városi nép, s nem ok nélkül vélvén a város közelgő vég veszedelmét; futásnak eredett, és eddigi kedves lakhelyét csaknem egészen üresen hagyta. A Váradra behurczolt előljárókat az ottani pasák, az ő császárjok elleni pártütésről, megtagadott engedelmességről, s néhány évről hátrányban levő adó elmulasztásáról sulyosan vádolták és e miatt szidalmazták. Ezen felül nem csak a tisztek, hanem még a közkatonák is — kiknek zsóldjuk a Debreczenbőli adózásból szokott volt kiszolgáltattatni — az utczákoni átmenet közben a debreczeni előljárókat sok becstelenités és káromlás közben iszonyu dühösséggel megrohanva, botokkal, fustélyokkal és korbácscsal fenyegették, kiabálva, hogy ők a debreczeniek miatt szenvedtek éhséget és szük-

*) Korabinszky I. M. 212. lap.

séget. És ha a jancsárok a szegény előljárókat védelmök alá nem veszik; a felbőszült ozman katonák által bizonyosan szélyelszakgattattak volna.

Ez időben a tatár Chán fia, ki Galga zultánnak hivatott egy Szerdár pasa, és két más pasa kiséretében 80,000 emberrel Várad alá megérkezvén; ennek üdvözletére a váradi pasa javaslatából elindult a debreczeni biró, megkérlelendő, hogy a zultán kimélné meg Debreczent látogatásától. — A kihallgatásra bebocsájtott biró azonba a zultán által csakhamar ily szomorú válaszszal bocsáttatott el: „Nem kell vala magadat oly messziről jövén ide fárasztanod, mivel én akarok ti hozzátok menni.“ S a midőn a főbiró, e város nyomorúságos állapotát rajzolván, a Chán fiát szándéka változtatására kérné; felmutatván magának a Chánnak és török császárnak is ótalom-leveleit, ily választ nyert: „E levél igen „jó, s nektek az, akkor adatott volt, mikor még „hűségesek voltatok; de miután a jóútról eltévelyedtetek, s ellenségeinkhez ragaszkodta„tok; nektek az többé mit sem használ.“ A főbiró további mentségére pedig ily válasz adatott: „Nem le„het, hogy ti hozzátok nemenjek, mert az én „seregem messze helyről és hosszu idő alatt „jövén; a puszta helyeken elfáradott, kell neki „nyugodnia, és magát erejében megujitnia. Én „azért küldettem ezen részekre, hogy a szófo„gadatlanokat megfenyitsem. Mit fogok mind„azáltal ti véletek cselekedni? megfogom lát„ni.“ Az ekkint elbocsátott városi előljárók nagy szomoruan a hozzájok adatott Teftedár (kincstartó) kiséretében hazajövének; adatván melléjök nehány múrza és két zászlóalj tatár lovasság is. azon ürügy alatt, hogy ezek védnék a várost a megrohanó tatárság ellen. Itthon a Teftedár a birót és a tanácsnokok közül nehányat magához hivatván, tudatta velök ura nevében, hogyha a város békében megmaradni, s a hadzömének bejöttét meggátolni akarja; minden halasztás nélkül ajándékul tizezer aranyat adjon Galga

zultánnak. Ellenkező esetben az, minden seregével a városba bejövendvén, egész télen át itt marad, s a lakosokat — javaik felprédálása után — rabságra viendi. A hadaival közelgő Galga zultán elé hijába igyekeztek az esdeklő előljárók éléssel és egyéb illő ajándékkal járulni. — Mert az adományok ugyan elkapdostattak, de ő magok a zultán elé nem is bocsáttatván, a Tihája (udvari kapitány) által a Teftedárhoz visszautasittatának. Az ily nagy szorultságbani segédletért megkeresett váradi pasa is, irásban csak ily feleletet adott: „Hogy megértette a panaszt, a felől irt is ugyan Galga zultánnak, de valamit az, a várossal cselekedni akar, ő nem akadályozhatja, mivelhogy az, zultánnak hivatik, és őt megfeddeni, és megkérdezni, hogy mit miért cselekszik? senki nem merészli.“*)

Ez idő folyásában az elébbi puskás lovasokhoz hasonló négy zászlóalj tatárok jövén be e városba, azokat 12 napig kellett tartani. De tartani kellett a városon kivül letelepedett nagy tábort is, melyből a hadinépek bebecsapván, mit csak a város utczáin elkaphattak, mind azt zsákmányul vivék el.

A 10,000 arany előteremtéséért gyötretett előljárók, a hol mennyi pénzt összekerithettek, a Teftedárhoz hordották. Ez, jóllehet gyakorta felháborodva haragját mutatá is azért, hogy nem aranyul, hanem másféle pénzül, és nem egyszerre, hanem részenkint történik a sarcz adása; látva mind az által az előljárók epekedését és tehetlenségét: habár az egész összeg nem tőlt volna is készpénzben ki, — miután maga részére külön ezer tallért kapott volna — megelégedett azzal, hogy a kivetett sarcznak hátralevő része, posztóval, selyem kelmével stb. egészittessék ki. Mi megtörténvén, 12 nap multával, a tatárság e városból kitakarodott; a nép pedig minden javaiból teljesen ki lett meritve.

Egyik jaj alig mult el; s ime másik következett. Még nem messze távoztak a megrakodott tatárok; már is a váradi törökök, mint a zsákmányra feltátott szájjal váró

*) Pósalaki János: Debreczen város nyomoruságos állapotáról.

oroszlánok, e várost nagy dühösséggel megrohanva, a magokkal elragadozott előljárók veretése és minden kigondolható kinzása által mindaddig gyötörték a tűzhelyéhez időközben visszaszivárgott népet, mig ők az elmult 4 évre hátrányba volt 40,000 tallérnyi adót, pénzül, gabonában és abrakban minden hiány nélkül ki nem csikarták; két tanácsbelit folytonosan Váradon tartván. Kik közül egyik a vár megszállása alatt éhséggel s dologgal elerőtlenittetvén, meghalt; a másik pedig az ott talált keresztyén rabokkal Heissler tábornagy közbejöttével szabadult meg.

XIII.

Tudnillik az 1692-dik év tavaszán a császári seregek által a váradi várnak ujabb ostroma munkába vétetvén; a fogságából csere utján kiszabadult Heissler Dónát 1692. év május havában a várat, melynek őrsége az elenyészett tél lefolyta alatt kétezerre szaporodott volt, nagy erővel vivatni kezdé. A hely, miután árkaiból egy helybeli öreg molnár a vizet a Peczébe származtatta, magát sok időre nem tarthatta fel. Falain több rés lövetvén; junius 5-kén a basa, ezen Erdély birtoka tekintetében annyira fontos várat, feladta. A császár által várparancsnokká nevezett Heissler maga helyetteséül Corbelli grófot 2000 huszárral 200 hajduval s ugyan annyi német őrséggel, a megrongált vár kijavitására pedig Kaiserfeldet elégséges várőrséggel hátrahagyva; maga a még le nem győzött ellenség további üldözésére távozott el. Épen Urnapja volt, a catholicismus legnagyobb ünnepe, melyen a törökök Várad falai alól kiköltözének. Mit is a váradi ájtatos hivek a vár nyugoti kapujának homlokzatára vésett következő chronosticonnal örökitének: Deo VnI trInoqVe gratIae, qVI Ipsa saLVtarI HostIae saCrata DIe ostIa aperVIt VaraDInI. (a teljes szentháromság egy Istennek, ki az Ur szent testének ünnepén Várad kapuit megnyitotta.)*)

*) Palugyay J. Magyarország történeti legujabb leirása, második kötet. Pest 1853. 305. lap.

Váradnak a töröktőli megtisztitása által azonban, a debreczeniek még nem estek tul minden bajon. Nem minden ok nélkül volt vésve köriratul Debreczen város 1600. év előtti czimerébe e szentirati hely (Ézsaiás próféta LIII. rész 7-ik verséből): Mint a bárány megnémul az őt nyirők előtt. Ugyan is, mindig békével és Istenbe helyezett erős bizodalommal hordozta e város a reá érdemetlenül mért keresztviseléseket. Ez idő tájban is megnehezedett a sors igája, e város szerencsétlen népén. Mert az akkori zavargós időkben szerfelett megszaporodott rablók a vidéken szanaszét kóborló kuruczok biztositása által, vérszemet kapva, nem szüntek meg a debreczeni lakosok marháit folytonosan kapdosni; nem szüntek meg a vidékre menő iparosokat s kereskedőket verésig, és nem ritkán gyilkolás közben is kifosztani. Kiknek zaklatása ellen, a szegény debreczeniek más azokhoz hasonló tolvajokat nagy költséggel felfogadni, s azok segitsége által magokat és javaikat megótalmazni kényszerittetének. Ezen rablók által a debreczenieken elkövetett kárositások között legérzékenyebb az 1693-dik évi vala. Ekkor t. i. némely elvetemedett magyar katonák a kuruczokhoz szegődvén, s azokat magokkal hozván, a debreczeni polgároknak legelőn levő lovaikat számszerint 1500-at elhajtottak, s igy őket csaknem minden igavonó jószágaiktól megfosztották.

Ugyan ezen 1693-dik év folyásában még nagyobb inséget okoztak a magyar alföldnek, és igy Debreczennek is a tatárok. A dolog igy történt. A császári hadak magyarországoni eddigi főparancsnoka Lajos bádeni őrgróf, Károly lothringi herczegnek 1690-dik évi február 18-kán történt halálával, a francziák ellen Rajna mellett működő seregekhez rendeltetvén parancsnokul; Magyarországon a fővezérlet Croy herczegre bizatott. Az Erdélyt megszállva tartó császári hadak vezére gróf Veteráni Frigyes volt. — Croy herczeg 40,000-nyi hadával a pétervárади táborban időzött; midőn hirét vette, hogy Mustafa nagyvezér Tököly ösztönzése következtében Erdély ellen akar hadjáratot intézni. Az e szándékról kémei által jó eleve értesült Vete-

ráni, 12,000 emberrel készen várta a törököt az erdélyi hegyszorosoknál. El is indult a nagyvezér Erdély felé, de miután meghallotta, hogy Croy herczeg Nándorfehérvárát fogta ostrom alá; ennek megvédésére erdélyi utjából visszasietett. Croy herczeg azonba Nándorfehérvárnál nem vélvén tanácsosnak bevárni a nagyvezért; hadaival zalánkeméni sánczai közé visszahuzódott. A nagyvezér e közben a még török birtokban levő Tömösvárt és Gyulát, eleséggel ellátni kivánván; tatár hadakat küldött Nagyvárad és Debreczen felé, kiket sem a Jenőt és Világosvárt ostrommal bevevő Heissler, sem az Erdély védelmére szoritkozó Veteráni nem zabolázott meg, noha e csapást hazájáról elforditni óhajtó Tököly, e betörési szándékról Veteránit titkon, jó idején értesitette volt.

A tatárok ezen rettegett, mert már próbált — ellenség elől — a város népe ezuttal tömegesen elfutván; csaknem pusztán maradott Debreczen. Mely alkalommal, aratásnak, illetőleg nyomtatásnak és csépelésnek idején szaladozván szélyel a nép; minden gabonáit a szabad mezőben keresztekben és boglyákban vagy csomókban, egy nagy részben pedig már elnyomtatva a szérükön hagyta, melyek is a ragadozó madarak és káros esőzések által egyrészben elpocsékoltattak, a tolvajok által pedig teljesen felprédálva lettek. Azon kevesek is, kik a város lakosai közül itthon maradtak volt, a prédálás végett szerteszáguldozó ellenségnek, — részint szüretelés, részint pedig utazás közben — rabságába estenek; többeknek pedig házaik s elkészült boraik s egyéb javaik elpusztittattak, megégettettek s elragadoztattak. Átaljában e magyar alföldnek, akkoriban siralmas volt sorsa. A kegyetlen pogányság rablás, prédálás, égetés, vérontásban lelte vad gyönyörűségét. Sok helyt a templomokba beszoritott népre, a fedelek rágyujtatván; tömegesen veszett el az ártatlan magyarság. Férfiak, nők, leányok és apró gyermekek rabszijra fűzetve hurczoltatának el, s mig a német tábor szabadulást eszközölhetett volna, addig a duló ellenség, oda honnan jött, békével vonult vissza gazdag martalékával. A tatárságnak — télre

hajolván az idő — eltakarodása után haza szállingozó lakosok, mivelhogy a szántás, vetés ideje elmult; igen keveset veteményezhettek. A mi kevés vetés történt is; az, a következő tavasznak nagy szárazsága miatt, meg nem nevekedhetett; mikor pedig már szükség nem lett volna reá, az akkor megindult folytonos esőzés által előidézett hasztalan fűvekkel ugy annyira elnyomatott, hogy nagyobb része a vetésnek le sem kaszáltathatott; s ekkint az esztendei mindenféle életnek igen kis mennyiségbeni termése miatt, a drágaság szerfelettivé válék.

Tetézte a városra tódult ez inséget azon gyászos körülmény is, hogy ezen villongós időkben az előljáróktóli függetegségi viszonyok is erősen meglazultak. Ugyan is nehány polgár annyira megbódult elméjében, hogy ők a város értelmesb részének 1693-ik évi mindszenthava 9-ik napján hozott azon végzése ellen, melynélfogva a város lakóinak a közelgő tatárok előli menekülése javasoltatott volt, felzendűltek. És ők fegyvert fogva a városházára támadtak, az utczákat s kapukat elállották, a város birája s tanácsa mellőzésével magok közül uj előljárókat választottak; s ezekhez utasiták a kimenetelre való engedelemért a városból távozni kivánó lakosokat. Hogy mily mérvet öltött ezen magokról elfelejtkezett polgárok féktelenkedése; az ellenök hozatott és mindjárt következő itéletből világlik ki. Tudniillik e gyászos ügyben a zendűlésnek inditói, s a megtörtént kártételek okozóinak kikeresésére nyomozás rendeltetvén; a városi jegyző mellé, főbiró Takács István, továbbá Ajtai András, Komáromy György tanácsnokok, és az esküdtek közül a második biró rendeltetvén; miután a zendűlés főokozóiul Csorvási István, Hajdu Péter, Czakó János, Nagy Lőrincz, Varga Dávid, Szemere János, Majtényi András, több rendbeli tanuk kihallgatása után bebizonyosodtak; ellenök következő itélet hozatott: „Constal a tanuk vallomásából, hogy „vádlottak a tanács ellen pártot ütöttek, másokat is arra „inditottak, tilalmas gyűléseket tartottak, a város-népét a „tanács végzésének elbontására, a biró és tanács ellen való

„támadásra, fegyverfogásra ingerelték, magokat előljárókká „tették, az ellenség elől szaladókra támadván, azoknak el- „menését akadályoztatták, sok keresztyén léleknek a po- „gány kezébe való adatására és megölésére okot adtak. — „Mely nagy gonoszságokért akármely kinos halálra érde- „mesek volnának ugyan; eddigvaló sanyaruságokat és ne- „veletlen gyermekeiket tekintve azonban, nekik ez uttal „gratia adatik, ugy mindazáltal, hogy hóhér kezeibe adat- „ván, fejökre szalmakoszoru tétessék; és az utczákon meg- „hordoztatván, e városból kiverettessenek, és ha itten „többé megtaláltatnának, halál legyen fejökön, ezenkivül „minden jószáguk confiscáltassék.“

XIV.

Debreczen városnak oly sok nem érdemlett szenvedései egyrészről, másrészről pedig azon sok hasznos szolgálatok, melyek e város által a császári hadaknak, ugy Erdély és Várad várának visszanyerése alkalmával, mint minden itteni vagy folytonos szállásolás, vagy szakadatlan átutazás idején is teljesittetének; nem maradhattak I. Leopold császár és magyar király előtt elrejtve. — Ez okból történt az, hogy a most emlitett felség, 1689-dik év október 14-kén Bécsben kelt kegylevelénél fogva*) Bartha Bóldizsár biró, továbbá Pósalaki János, Vecsei Péter és Sárándi Dániel tanácsnokok esedezésére akkoriban szabadalmas királyi mezőváros Debreczen polgárai részére, a vadorok (barbarok) különféle zaklatásai között is az uralkodó ausztriai ház iránti törhetlen hűség tekintetéből, megujitja s jóváhagyja Rudolf császár és magyar királynak 1600 év márczius 17-én Pilsnában kelt azon adománylevelét, melynek elején a város részére engedélyezett czimer is lerajzolva szemléltetvén, ugyan abban István lengyelkirály s erdélyországi fejedelemnek, továbbá Zsigmond, Mátyás, Ulászló, II. Lajos királyok, Hunyady Já-

*) Városi magánlevéltár, nagyobb r. okmánygyüjtemény 127. sz.

nos országkormányzó, és Szapolyai János fejedelem által engedélyezett szabadalmak, jogok, mentességek és kiváltságok megerősitve voltak. És az ekkint nyert kegylevél Pósalaki János, Sárándi Dániel, Diószegi Sámuel tanácsnokok működése folytán az egri káptalan által 1690-dik év január 14-kén hiteles párban is kiadományoztatott. E közelebb jelzett 1689-dik évi kegylevél, azért is emlékezetes, mert ennek kelte után már az 1690-dik év elejétől fogva, a városi jegyzőkönyvben Debreczen regium oppidum, (királyi mező város) az 1691-dik év elején pedig liberum regium oppidum (szabad királyi mező város) névvel czimeztetik.

Az 1691-dik év szeptember 12-ről Bécsben kelt szabadalom levelében*) ugyancsak Leopold császár és király, több az alföldön működött hadvezéreinek ajánlatára, de azon indokból is, mert Debreczen város lakosai az eddigelő dühöngött, de még most is tartó háborus zavargások idején nem csak sulyos közterheket viseltek, hanem időnkint és alkalomszerűleg a császári seregek részére is igen hasznos szolgálatokat teljesitettek; a még 1689-dik évi junius 3-kán kelt legfelsőbb elhatározáshoz képest kegyelmesen engedélyezi, hogy a debreczeni polgárok kereskedést űzve, az örökös tartományokba ki- és onnan behordott portékáiktól tiz évig harminczadot ne fizessenek (kivévén a vágómarhát, bort és sót, melyektől mind az egész, mind a fél harminczad fizetendő). Az országon belől pedig (a sót kivéve) 3 évig adatik nekik harminczad alóli felmentés; a vámfizetés alól pedig ugyanazon polgárok átaljában kivétetnek.

Eljött végre az 1693-dik évi ápril 11-ke, mely napon Debreczen a királyi városok sorába, következő tartalmu diploma által emeltetett.**)

„Mi Leopold Isten kegyelméből választott római császár, német, magyar, cseh stb. országok királya, Ausztria főherczege stb. Adjuk emlékezetül jelen iratunk rendében

*) Városi magánlevéltár, nagyobb r. okmánygyüjtemény 128. sz.
**) Városi magánlevéltár, nagyobb r. okmánygyüjtemény 129. sz.

jelentvén mindazoknak, kiket illet: Hogy mi behatóbban megtekintve, miszerint a királyokra és fejedelmekre menynyi dicsőség háramlik a népek sokaságából; s az országok és tartományok mennyi diszt és erőt nyernek a városok vagyonosságából és terűleti nagyságából; s minő előnyös a fejedelmekre nézve, ha ők a népek megtartására, javadalmakkali ellátására, és a városok bővitésére s ápolására minden szorgalommal törekednek (mint a melyekből tudnillik a királyoknak és országnak is előnye származik) és ezen városokat azoknak engedelmességökhöz képest bőkezűleg igyekeznek érdemlett tiszteségekkel ékesitni, hogy igy ez által mind az uralkodók gondossága dicsértessék, mind az ő országuk állapota bővebb hasznot és előmenetelt nyerjen; ezenfelül méltónak itélvén, hogy örök emlékezetbe hagyják a fejedelmek azokat, miket hű alattvalóiknak bőkezűleg adományoznak, hogy azok e királyi szabadalmak védelmét állandóul élvezhessék: mind ezekből folyólag jóakaratu kedves emlékezetünkben tartván, Biharmegyébe bekebelezett szabadalmas Döbrecsön városunk hű polgárainak és lakóinak azon sokféle hálás szolgálataikat és szolgálati érdemeiket, melyeket azok nem csak szerencsés és békés napokban, de sőt inkább mind a letünt háborus zavargások idején, mind a közelebbi szerencsétlen évek lefolyása alatt is irántunk tanusitottak, midőn t. i. az ozmán hatalom a mi Magyarországunkba behatolván, ennek nagy részét tűzzel vassal kegyetlenül pusztitva elfoglalta, igába hajtotta, következőleg Váradot is ostrommal bevette; majd továbbá a bel egyenetlenség a hon némely lakóinak elméjét megbóditván, a hazának belsejében átkos lázadás támadt volna, a törökök, tatárok s az azokhoz ragaszkodó s e szerencsétlen hazát borzasztóan pusztitó pártütők háborgatásának, zsákmányolásának és mindenféle nyomásának folytonosan kitéve levén. Egyéb kimondhatlan szenvedések, nyomorúságok között, a közelebb lefolyt harmadik esztendőben, a nevezett várost irtózatos dühösséggel megrohanó ellenséges törökök s tatároktól (kik nemcsak százezer forintot könnyen felülhaladó

pénzösszeget, nagyszámu igavonó marhát, takarmányt, eleséget és más egyéb vagyonneműeket irtózatos fenyegetés, ijesztgetés és halállali rettentés közben is kicsikartak, hanem még a butorokat, s minden a lakosok szükségére való dolgokat is házankint felkeresve, a polgárok szekereire és igavonó barmaikra rakván, elragadozták) minden jószágokbani veszteséget oly nagy mértékben szenvedni kényszerültek ők, hogy a szerencsétlen lakosoknak éltökön kivül semmijök meg nem maradott. És még is a számtalan szerencsétlenségek által megrenditett hazának siralmas állapotában, oly sok hadi zavargás, és ezernyi kiszenvedett sanyaruságok között is, a kegyetlen vadorok (barbárok) járma alatt is, az ő törhetlen hűségöket, s hivségbeli álhatatosságukat Magyarországunk szent koronája, és a mi felséges ausztriai házunk, következőleg felséges személyünk irányában is kitüntetve, magukat mind a haza hasznos polgárainak, mind a közjó lelkes előmozditóinak tettlegesen tanusitották, jelesen azon részeken szállásoló katonaságunk részére élelemszerek szolgáltatása által, a pártütők elkergetése, leveleknek és hireknek — a haza különböző részein létező ellenségek között is, a nevezett városnak s lakóinak veszélyeztetésével is eszközlött — bejuttatása által. Nem különben a már több év óta divatozó portió behozatala óta, mind készpénzben, mind a katonaság részére természetben kiszolgáltatott, és milliókra menő összeget tevő adózás által; ugyszinte a mi táborunkra és közelebbi véghelyekre, kivált a három évre terjedő váradi vár körülzárolása idején, ugyan azon erősségnek két izbeli ostromlásakor teljesitett fuvarozások, napszámok, takarmány, élés és bor, szekér, igavonó jószág, és más az ostromláshoz szükségeseknek — emberi fogalmat felülhaladólag lett — kiszolgáltatása által, és a keresztyén név közös ellensége ellen jogosan fogott, és eddig szerencsésen forgatott fegyvereinknek az ő végerőfeszitésökkeli gyámolitása által, minden értéköknek fecsérlése, a házak és lakosok tekintetéből a város nagyobb részének elpusztulásávali elősegitése által, hasonlókép a jelenben is tartó török há-

boru szükségeire, a mi udvari camaránkkal kötött szerződés szerint 20,000 rhénes forintnak letétele által hűségöket nyilvánosan bebizonyitni nem mulasztották el; a minélfogva ők, minket, az ő reájok háramlandó cs. kir. kegyelmünk és bőkezűségünk nyilvánitására inditottak."

„Mely kegyelmünknek és bőkezűségünknek, hogy annál szemmelláthatóbb gyümölcsét tapasztalják, és az ő oly sok érdemeik, s sokféle hű szolgálataik méltóképmegjutalmaztassanak; egyszersmind a sok idő óta szenvedett szerencsétlenségek után (melyek miatt t. i. már oly szánandó állapotra jutottak, hogy ha mi kegyelmünk által nem gyámolittatnának; rövid időn csalhatlanul végromlásra és örökös pusztulásra jutnának) elvesztett, és összeroskadott erejöket visszanyerhessék; s vagyonban és polgárok számában gyarapodhassanak és utójutva virágzóbb állásba visszahelyeztessenek, és igy mind a mi szolgálatunkra, mind az ország számára alkalmasabbakká tétethessenek; ennélfogva mind ezért, mind pedig fentérintett városi polgárok és lakosok, valamint a nevezett Döbröcsön egész közönségének érdekében, az ő polgártársaik, jelesen a mi okos és értelmes Dobozy István, Pósalaky János hites jegyző és Komáromy György hiveinknek Felségünk elé terjesztett alázatos esedezésökre*) kegyelmesen elrendeltük, hogy a mi szabadalmas Debreczen mezővárosunk, mely a nem régen lefolyt időkben Isten segedelméből, ugyanazon mezőváros hozzájárulásával is gyámolitott győzedelmes fegyvereink által a török torkából és járma alól kiragadtatott és régi szabadságába visszahelyezve lett, a mi szabad királyi városunkká emeltessék, és a mi Magyarországunk többi királyi városai (mi királyi tulajdon birtokunk) soraiba bevétessék és beirassék; és nem többé mezővárosnak, hanem a mi szabad királyi Döbreczön városunknak neveztessék és czimeztessék, és hogy ezentul külön királyilevelekkel országgyűlésre meghivattassék. Kegyelmesen

*) Királyi városi rangra lett emeltetéseért, elibertationalis somma czimen 10,000 forintot fizetett Debreczen. Lásd városi magán levéltár, kisebb rendü okmánygyüjtemény 422. szám.

elrendelvén, és világosan elhatározván, hogy 1693-dik évi április 11-kén Bécsben keltezve a mi udvari kamaránk utján a mi magyar királyi Cancelláriánkhoz ismételve intézett határozatunk folytán ezen mi szabad és királyi Debreczen városunk, annak polgárai és lakosaival egyetemben, más királyi városaink közé számittatván, a földesurasági továbbá a majorsági szőllők és kertektől járó kilenczednek, hegyvámnak, s a mi tárnok-mesterünk székéhezi felebbezésnek, ugy nemkülönben pallosjognak, s a polgárok saját pecséte alatt keletkező ügyvédvalló levélnek kiadhatási joga, szabadalma, előjoga, ugyanazon polgárokra s azoknak maradékira ruháztassék és átszármaztassék. Sőt azt is engedélyezzük, hogy a fent emlitett város polgárai mentesek legyenek bárminemű harminczad és vámfizetésétől, az ő régi szokásuk és kiváltságuknál fogva, melyek II. Rudolf római császár, német, magyar, csehországok királya t. i. a mi dicső emlékű elődünk által, nemkülönben nem régiben általunk is megerősittettek volt (melyeket most is, mintha szóról szóra beirva lennének, egészen jóváhagyjuk és megerősitjük); és élvezhessenek minden más jogokat, kivételeket, mentességeket, szabadalmakat, mentességi és szabadalmi előjogokat, törvényeket és szokásokat, melyekkel ezen mi Magyarországunk egyéb szabad királyi városai a bíróságokon kivül és belől mind a törvényszékeken, mind az országgyűléseken, mint minden egyébütt éltek és élnek. Azt is világosan kijelentvén, hogy miután ezen fentjelzett Döbröczön városunk völgyes, lapályos és sáros helyen fekszik, és e miatt magok a polgárok és lakosok belől a városban az utczákon mindenütt, kivül pedig több helyeken töltéseket, hidakat készitni, és igy az utakat legsulyosb költekezéssel és nagy munkával szüntelen javitni és fenttartani kényszerittetnének; s ennélfogva a fentérintett kiadások megtérítéséül, nekik az erdélyi fejedelmek által bizonyos vámszedés joga engedélyeztetett: ezen vámszedési jog élvezetében ugyanazon várost háboritlanul megtartandónak kegyelmesen elhatároztuk, még pedig oly módozattal, hogy egy üres szekértől fél garast, terhes szekértől egy

garast, az eladásra behajtott nagyobb marháktól egy, a kisebb marháktól fél garast, egyéb eladás végett bevitt áruczikkektől pedig, a más királyi városokba fenálló szabály szerinti arányban szedhessenek vámot. Nem különben köz húsvágó székeket, vendéglőket és fogadókat ugy belől, mint kivül a városon, a határterületen állithatnak, és azon vendéglőkből származó minden hasznot a közszükségek felsegélésére fordithatási jog a tanácsnál és városi közönségnél maradjon; és a polgárok akaratja ellenére senkinek bármely czim vagy ürügy alatt hasonló vendéglőket a városon belől vagy kivül felállitni, annyival kevésbé a döbröczöni polgárok és lakosok régi, és mi általunk fentirt módon megerősitett szabadalmok értelme ellenére, bárminemü bormérést akár korcsmákon, akár másutt gyakorolni, vagy a helybeli mészáros czéh-társulat jogsérelmére hús eladás végett vágószékeket tartani szabad ne legyen.“

„Hogy pedig ezen felszabaditásnak és ezen mi városunk és annak polgárai s lakosai irányában engedélyezett császári királyi kegyelmünknek örök bizonysága felmaradjon, az eddig általuk használt városi czimert is nemcsak helybehagytuk és megerősitettük; hanem azt egy egész zöldellő pálmafával is megtóldottuk és megékesitettük, és következőkép ábrázolva adományozzuk és engedélyezzük; t. i. egyenesen fenálló égszinkék paizs, melynek alján három csucsu halom alakjában képződött zöldmezőnek közepéből terebélyes és természeti eleven zöld szinü lombokkal árnyékolt pálmafa magasodik fel, a pálma fa alatt fodoritott fehérgyapjas és feje körül szentek fénysugarával környezett husvéti bárány, három lábával, két nyitva levő és a domb sikterületén elhelyezett két könyvön áll, felemelt s kissé meggörbitett első jobb lábával a bárány egy aranyszinü kereszt rudját tartja, mely rudat lefüggő és szétterjesztett fehérkereszttel himzett veres lobogó ékesiti; a bárány testének egész sulyával a paizs jobb oldala felé fordulva, és arra irányozva lépteit, hátrafordított fejével a zászlót látszik szemlélni. A paizs tetején királyi koronával ékesitett likacsos avagy nyilt sisak felett, egy kiterjesztett

szárnyu, mellyén zőld borostyán koszorút viselő, felemelt fejű, feltátott száju, és jóillatu fákból a magasban fenttündöklő naphevénél szárnyaival tüzet élesztő, s magát a robogó lángoknál perzselő phoenix madár szemlélhető. A sisak felső részéről pedig balfelől veres és fehér, jobbról aranyos és kék rojtok ereszkednek le, és a sisakhoz szorosan hozzáalkalmazkodva, azt diszesen ékesitik. Miként mindezek jelen szabadalomlevelünk homlokzatán a képirónak tanult keze és művészete által saját valódi szineivel világosabban lerajzolva, és a szemlélők tekintete elé élénkebben helyezve láthatók. Továbbá, hogy ugyanazon Döbröczön városi polgárok és lakosok iránti még nagyobb bőkezűségünket ugyan ők tapasztalják s magokat azért mindig hűséges és engedelmes alattvalóink gyanánt mutassák; ugyanazon császári királyi tekintélyünknél fogva kegyelmesen azt is engedélyezzük, hogy ugyan ők, s az ő utódaik s minden maradékaik ugyanazon városnak a fentirt módon jelzett czimerrel kimetszett veresszinű viaszra nyomandó pecsétet minden bármi ügy felől közöttük keletkezendő iratokra alkalmazhassák, és ezen fentjelzett szinű pecsétek, bármi iratokra függesztetvén, avagy nyomatván, azok ép oly érvényesek s hitelesek legyenek, miként érvényesek és hitelesek a többi királyi városaink hasonló szinű pecséttel jelzett iratai. Ugyanazon döbröczöni polgároknak és lakosoknak azon szabadalmot is világosan adományozzuk és engedélyezzük, hogy ugyan ők Döbröczön várost, ha értékök és tehetségök engedendi, alkalmas kőfallal körülkerithessék, bástyákkal és kapukkal erősithessék és ékesithessék."

„Egyébként pedig magokat mindenekben a mi királyi városainkhoz alkalmazni, és a hálátlanság s hűtlenség bélyegétől és szennyétől, mind ezen, mind minden más egyéb kiváltságok és szabadságoknak elvesztése büntetés terhe alatt, magokat távol tartani, és ezen nagy jótéteményt, és ezen ő reájok halmozott nem közönséges kegyelmünket és kedvezésünket, a mi felséges személyünk örököseitől és utódaitól mint Magyarország törvényes királyaitól, hittel,

állhatatossággal és hűséggel folytonosan kiérdemelni igyekezzenek. Tehát bevesszük, besorozzuk, beiratjuk, megerősitjük s helybenhagyjuk a nevezett Döbröczön várost, jelen szabadalom-levelünk erejénél fogva, épségben maradván a Döbröczön városban létező egyházaknak és nemességnek joga. Mely dolognak emlékezetére és örökös megerősitésére a mi titkos pecsétünknek — melylyel mint magyar király élünk — erejével megerősitett Iratunkat a mi fent is nevezett Döbröczön városunk polgárainak és lakosainak, mint ő reájok nézve örökre érvényben maradandókat, kiadtuk és engedélyeztük. Kelt a mi valóban kedvelt hivünk tisztelendő Jacklin Balázs, nyitrai püspök s ugyan azon nevű megye örökös főispánja és Magyarországunk cancellárja kezei által, Bécs városunkban április 11-én 1693-dik évben stb.“

És ezen kegyelmes királyi szabadalom-levél az illető városi küldöttek kérelmére kiadatván, ugy Bécsben a cs. kir. udvari kamaránál 1693-dik év április 25-kén, mint az egri káptalannál 1693-dik év május 21-kén, valamint a Kassán székelő szepesi kamaránál is 1693-dik évi junius 4-kén bemutattatván; mind három helyen leirásba hozatott. És pedig ez utóbbi helyen annyival is inkább, mivel azon időben a magyarhoni dunai megyék és királyi városok a pozsoni kamarának; a tiszai megyék és királyi városok pedig a Kassán székelő szepesi kamarának levén ugy közigazgatási mint gazdászati tekintetben alá helyezve; Debreczen város a szepesi kamarának hatósága alá tartozott volt.

Habár ezen 1693-dik évig terjedő korszakon túlesik is, a következő három okmány kelte; azokról azonban még is mint szorosan idetartozókról, itten kelletik tennünk említést. Első az 1694-dik évről julius 2-kán keltezett királyi leirat,*) melyben a szepesi kamara, Debreczen város polgárainak engedélyezett szabadalmakról átalánosan, közelebbről pedig azoknak vámmentességéről hivatalosan érte-

*) Városi magánlevéltár, nagyobb r. okmánygyüjtemény 131. sz.

sittetik. Nagyobb figyelemre meltó ennél az 1695-dik év deczember 23-kán Bécsben keltezett kegylevél.*) Ebben a debreczeni polgárok azon panaszára, hogy ő rajtok Caraffa által első izben ugyan 480,000, másod izben pedig 420,000 forintnak zsarlása alkalmával, katonai végrehajtás rendeltetvén, s a város polgárain utczánként elkövetett gyötrések közben a sarcz behajtásakor nem csak a helybeli lakosok vagyonai, hanem a nálok letéteményben levő idegen portékák is elzsákmányoltatván; most az idegenek a város népén keresik vagy portékáik visszaadását, vagy az azokérti kárpótlást; azon királyi rendelvény tétetik közhirré, hogy miután azon pénzbeli zsarlások nem a panaszosok közbejöttével, de sőt a városi előljárók akaratja ellenére történtek volna meg; s igy az akkor elkobzott vagyonok visszaadására, s illetőleg megtérítésére a büntelen városi lakosok jogosan nem kényszerittethetnének: ennélfogva az ily követelések érvényteleneknek nyilvánittatnak. E királyi rendelvény 1695-dik év deczember 27-kén országbiró gr. Csáky István által, 1696-dik év január 5-kén pedig Fraknóban nádor herczeg Eszterházy Pál által is láttamoztatott.

És ezen közelebb jelzett királyi levél értelmében adatott ki a debreczeni polgárok részére az 1696-dik év febr. 1-jén kelt védlevél**) melyben őket gróf Heissler Dónát, lovassági vezér, főhadbiztos és felső Magyarország tul a tiszai részén öt ezred vezénylője a bárhonnan keletkezhető követelések és támadások ellen pártfogása felől biztositja.

Debreczen tehát az 1693-dik év óta, ismét szabad királyi városi rangra lett emelve. Szándékosan használtuk az ismét szót. Mert ha már egy izben kétségkivül I. Lajos király korában szabad királyi város nem lett volna Debreczen; ugy mi értelme sem lenne Debreczent a többi királyi városok közé beigtató 1715-dik évi országgyűlés 108. törvényczikkelye ime szavainak: Status et ordines Regni ci-

*) Városi magánlevéltár, nagyobb r. okmánygyüjtemény 132. sz.
**) Városi magánlevéltár, nagyobb r. okmánygyüjtemény 133. sz.

vitatem Debreczen reliquis civitatibus regni Hungariae Partiumque eidem annexarum denuo aggregandam annuunt. (Az ország karai és rendei beleegyeznek, hogy Debreczen város, Magyarország és ahoz kapcsolt részek többi királyi városai közé ismét besoroztassék.) Mikor és miért eshetett ki első izbeli királyi városi rangjából Debreczen? azt mi határozottan megállapitni képesek nem vagyunk. Hihető, hogy azon alkalommal történhetett az, midőn 1411-dik évben Zsigmond által Debreczen Baliczky Andrásnak elzálogitva lett. Mert, hogy a régibb időkben, nemcsak országos törvények foszták meg a városokat — mint p. o. ez eset Visegráddal*) történt volt — királyi városi rangjoktól, hanem magok a királyok is, a királyi városokat, mint regium peculiumot (saját tulajdont) tetszésök szerint magánosoknak ajándékozták; erre több példa találtatik. Igy vesztették el királyi városi kiváltságukat hajdan Visk, Huszt, Hosszúmező, Técső, Sziget. Igy zálogositá el Zsigmond király Lublyót a lengyeleknek. Igy adományozta II. Lajos király, nejének Mária királynénak élelmezésére Körmöcz-, Selmecz-, Baka-, Besztercze-, Beló-, Breznó- és Uj-bánya városokat, Ó-Budát és Husztot, elébb mind királyi városi ranggal biró helyeket. Igy eshetett el Debreczen is első izbeli királyi városi rangjától, melyet 1693-dik évben Leopold császár és király kegyelméből ujolag visszanyerni szerencsés volt.

*) II. Ulászló 1498. III. Decr. 39. t. cz.

MÁSODIK RÉSZ.

Debreczen város belélete a reformátiónak bevételétől (1536) Debreczennek királyi városi rangra lett emeléséig (1693).

ELSŐ FEJEZET.

Debreczen város belélete, polgári, közigazgatási és törvénykezési tekintetben.

I.

Jelen második korszak első részében alkalomszerűleg felemlitettük, hogy részint a belháboruk, részint a török és tatár dulások miatt magokat falvaikon — addigi lakhelyükön — biztonságban nem érző környékbeli lakosok mindenfelől vagy ideiglenesen, vagy állandó lakozás végett seregestől tódultak Debreczenbe. E város tehát, mely maga is temérdeket szenvedett, azon időben menhélye volt a még siralmasb állapotban sanyargó vidékieknek. És dicséretére legyen e város akkori előljáróinak feljegyezve; ők a vendégszeretetet oly becsülettel teljesiték, hogy készebbek valának a legterhesb sarczot — bármi keservesen esett is az — inkább kiteljesitni, mintsem hogy akár török, akár tatár követelésére, a falukról ide bekőltözött lakosokat magok közül kiadják. Azzal azonba, hogy a környékből valaki ide bekőltözött, mind azon jogosultságoknak, — melyek egy polgárnak voltak kizárólagos tulajdonai — nem mindenki juthatott egyszerre birtokába. Azok, kik csak lakosokul fogadtattak be, harminczhárom dénárt fizettek be. Igy olvassuk p. o. 1591-dik évi jegyzőkönyv 270-dik lapján: Tóldi Máté adta be magát Kabáról itten bent lakni jobbágyul. Továbbá ezt olvassuk, 1597-dik évi városi jegyzőkönyv 367-dik lapján: Lugosi Mátyás letévén a szokásos dijat, aláadta magát Debreczen város hatóságának, s ennélfogva a város többi zsellérei száma közé, mint tag, beiratik. — Ugyancsak az 1598-dik évi jegyzőkönyv

457-dik lapján ezt olvassuk: Kovács Mihály magát debreczeni jobbágyul felajánlotta, s ennélfogva a debreczeni többi lakók és lakosok számába tagul beiratik és számittatik. Az 1620-dik évi városi jegyzőkönyv 238-dik lapján irva van, hogy halápi Nagy István, Melith Péter jobbágya, lakás végett bejövén e városba; ezen helynek kiváltságaihoz képest, magát a város tagjai közé beiratta és lett a város lakója (Incola) letevén a szokásos 33 dénárt. — Az 1622-dik évi jegyzőkönyv 423-dik lapján november 3-dik napjáról ez van feljegyezve: Nemes Goda Benedek, elébb Hagymásy György jobbágya, azután pedig Báthor mező város lakosa, II. Mátyás király által megnemesittetvén, városunkba lakni bejött, és mesterutczában házat vevén, magát e város tagjává beiratta, 33 dénárt tevén le. Azon bekőltözötteknek azonba, kik ugy értékök tekintetéből, a nagyobbszerü adózásra és teherviselésre alkalmasoknak, mint erkölcsi viseletökre nézve is minden kifogáson kivülieknek találtattak; a szokásos 33 dénárnak lefizetése, és a város birája előtti hűség fogadása mellett a polgári jogosultság is engedélyeztetett. A városi jegyzőkönyvekben száma nélküli ide vonatkozó példák közül szabad legyen egy pár esetre hivatkoznom. Az 1598-dik évi jegyzőkönyv 467-ik lapján ezt lehet olvasni: Andreas Karlo de Derecske dedidit se in jobbagionatum civitatis Debreczen, ideoque in numerum verorum Incolarum et concivium tamquam membrum solidum solito signo denariorum 33 juxta oppidi antiquam consvetudinem deposito annumeratur et adscribitur (Derecskéről Karló András, magát Debreczen város hatósága alá adta, ennélfogva letevén a város régi szokása szerinti 33 dénárt, ő mint kifogás nélküli tag, a város lakóinak és közpolgárainak számába bevétetik és beiratik). — Az 1624-dik évi városi jegyzőkönyv 525-dik lapján ez van feljegyezve: „Mártha Lukács Hosszú-Pályiból, vitézlő Ödönffy Zsigmond jobbágya, lakás végett bejövén, s ezen város szabadalma erejénél fogva bevétetvén, a közpolgárok száma közé beiratott.“ Az ekként bevett és oklevéllel ellátott polgárnak

jogosultságai következők voltak: Ingatlanoknak a város terűletén tulajdon joggal akadálytalanul szerezhetése; a kebelbeli czéh-társulatok egyikébe vagy másikába tagul — ha arra képesitve voltak — beléphetés; nemcsak a 15 napi időközre nyuló sokadalmok (országos vásárok) tartama alatt, hanem egyébkor is az árúczikkeknek szabadon árulhatása; portékáiknak az ország bármely vidékére, a polgárok részére királyok és fejedelmek által engedélyezett kiváltságok élvezése mellett, szállithatása és elárusithatása stb. Ily jogositványokkal a lakók (incolae) nem birtak. — Ezek, mint jobbágyai a városnak; a határterűleten használati czimen birt földekért, dézmát és censust fizettek a város részére. Igy például az 1586-dik évi városi jegyzőkönyv 7-dik és 8-dik lapjain irva van, hogy a minemü jobbágyai vannak a városnak; azok a szegények hasznára és táplálására fordittassanak, mind földével mind dézmájával. És pedig minden jobbágy tartozik esztendőnkint egy forinttal, egy hóld árpával, két napi takarással, a letakart gabnaneműek beszállitásával, s fahordással; és ezen szolgálat az ispotály hasznát nézi.“

Ugy látszik azonba, hogy a vidékről békés időkben bekőltözni kivánó jobbágyoktól a városi előljáróság mindig előkivánta, azok részére illető földes uraiktól kiadott elbocsátó levelet; ellenkező esetben ha t. i. azok ilyet felmutatni nem voltak képesek, csak fentartás (reservata) mellett fogadta őket be. Legalább ezt lehet következtetni a városi jegyzőkönyv 1624-dik évi 527-dik lapon olvasható imez sorok tartalmából: „Mikó Demeter Szovátról való jobbágy, a város szabadalma erejénél fogva beiratik a város közönsége tagjai közé, oly feltétel alatt azonban, hogy ha őt, illető volt földes ura törvény utján visszakövetelni fogná; azon esetben ő köteleztetik törvényt állani.“

Arra is találunk esetet, mint p. o. az 1549-dik évben szegedi Tóth Mihálylyal és szegedi Kiss Pállal történt, hogy a magokat már más helyeken is kitüntetett egyének, egyszerre nemcsak a városi polgárok, de még a választó hites

közönség tagjai sorába is befogadtatának. Hogy a város lakosai közé bevétetésnek elengedhetlen feltétele volt, minden személyre való tekintet nélkül a köztehervíselés; megtetszik az, az 1573-dik évi márczius 15-ről vezetett városi jegyzőkönyv következő szavaiból: „Knoff András orvos, ezen város tagjául ajánlkozván, itt állandó lakozásra és erejéhez képest a terhek hordozására igérkezik.“

A Zsigmond király által Buda város részére adományozott kiváltságok mintájára, valamint a királyi városokban, ugy Debreczenben is census volt a polgárrá lehetésre nézve felállitva. Polgárrá t. i. csak az lehetett, ki erkölcsi jó magaviseletén kivül, vagy egy városi belteleknek, vagy más városi ingatlan örökségnek volt tulajdonosa; ezenfelül pedig jómagaviseletére, hűségére és a városi közterhek viselhetésére nézve kezességet volt képes előállitani. A polgárok közül választattak aztán, minden év Vizkereszt napján — mint ez a jelen mű első kötetének 151-dik lapján is már emlitve volt — azon 66 választó polgárok, és pedig 33 a felső, 33 ismét az alsó járásból, kik közül ismét előbb ugyan Szentgyörgy napkor, majd később minden év elején a város főbirája és a 12 esküdt birák választás utján kiszemeltetének. A város főbiráján kivül volt még második biró is. — Ezen tisztséggel minden évben az diszittetett fel, ki a főbirónak és 12 esküdt birónak elválasztatása után, vagy egyik, vagy másik járásbeli esküdt polgárok közül tekintélyben, értelmességben, vagyonban és szolgálati években legkitünőbbnek tartatott. Rendeltetése a második birónak az volt, hogy ha a főbiró akár távolrai fontosb küldöttségre menetelben akadályozva lett volna, akár év lefolyásában meghalt volna; annak helyét mindig a második biró tőltötte be. Igy küldeték 1631-dik év április 25-kén (a főbiró Bachió János beteges levén) másodbiró Szabó Ambrúzs Egerbe, 3000 forint taxával, ki aztán több társak kiséretében az egri pasának és egyéb török tiszteknek is, a szokott ajándékokat megvitte.*) Igy láttuk

*) Városi jegyzőkönyv 1631. évről.

p. o. fentebb, hogy Dobozy István főbiró helyett, Ignát András második biró, küldöttség élén ment Jenő alá a török nagyvezérhez. — Igy láttuk továbbá azt is, hogy az 1663-dik év folyásában meghalt Biczó István főbiró helyét Erdődy János második biró, mint rendes főbiró foglalta el.

A választott hites polgárok (senátorok) előállittattak a czéhekben, kereskedelmi és gazdászati téren különösb figyelemre méltó oly egyénekből, kik hibátlan magaviselet mellett alkalmas házzal, fekvő vagyonnal birtak, és szükség esetében magokviseletéről kezességet is voltak képesek biztositni.

A választás igy történt: Előbbi időkben Szentgyörgy napkor, később pedig minden év első napján a főbiró és 12 esküdt birák leköszönvén hivatalukról, ők belevegyűlének a választó polgárok sorába. Ekkor a leköszönt főbiró által a választó polgárok közül kijelölt két szavazat szedő (vocum censores) az összes választó polgárságot, először a választó polgárok 66-ból netalán hiányzó számának kiegészitésére szólitván fel; miután választás utján a választott hites polgárság (senatorok) a bevett polgárok közül ki lett egészitve; megválasztaték először az uj főbiró (a mult évi főbiró ujra soha meg nem választathatott, habár későbbi időben egy-egy évre, többször is el lett választható); azután választatának a 12 esküdt birák. A hites polgárul elválasztatott egyén, 50 forint büntetés terhe alatt köteles volt a bizalomnak megfelelni. (Mellesleg jegyezzük meg, hogy 1661-dik év végén az eddig 66 egyénből álló hites közönség, azon oknál fogva emeltetett 80-ra, mivel a városnak napról napra szaporodván igája, a város szolgálatja körül felesebb kéz, szem, fül és elme hasznosabbnak itéltetett. Hasonlókép ugyanakkor az is végeztetett, hogy ha valaki vakmerőségből vagy akármi tekintetből megvetné a város szolgálatára való hivatalát, nem ötven, hanem hetvenöt forinton változhassék meg.*) Sürgős esetben a hivatalt elvállalni nem akaró, a polgári jogot és köz-

*) Barta Bóldizsár krónikája 114-dik lap.

ségbeliséget is vagy egy, vagy több évre is elvesztette. A városi főbiró képességi minőségeül kivántatott, hogy az elválasztandó, a fentérintett tulajdonokon kivül, benszülött és elválasztatása előtt legalább is hat évet már esküdt birói tisztségben eltöltött legyen. A városi főbirót illette, az időközben megürült esküdt-biró helyét uj kinevezéssel betölteni. Ugy a bel, mint kültanács ekkint kiegészitve levén, a kezelői hivatalnokok, és pedig ezek is csak egy évre választatának el. Ilyenek voltak a pénztárnokok, bóltbérszedők, bor és ser-birák, épitési és kórházi felügyelők, magtárnokok, vásárbirák, városgazdák, erdők és puszták felügyelői. A városi tanácsjegyzők nem esvén választás alá, ők alkuszerinti bérért fogadtattak fel a tanács által, előbbi időkben csak egy, később az ügyek szaporodtával egyszerre kettő is vétetvén fel, s ők a város által nekik kimutatott szállásban laktak, s ha szolgálatuk tetszős volt; idővel a tanácsi rendbe is beválasztatának.

A szervezetet illetőleg, a főbiró (judex primarius) a 12 esküdt biróval együtt képezte a kis tanácsot (sedes minor), a nagy tanácsot (senatus) pedig a főbiró elnöklete alatt összegyült esküdt birák és 66, később 80 senatorok gyülekezete alkotta. E szervezet maradott meg 1694-dik évig. Ez évi jegyzőkönyv elején olvassuk, hogy akkor az esküdt birák nyerték a senatori czimet; az addig senatorokul nevezett hites polgárok gyülekezete pedig electa jurata communitas (választott hites közönség) nevet kapta. Az 1695-dik évi jegyzőkönyv elején pedig már azt olvassuk, hogy az addig szokásos második birói (judex secundarius) hivatal beszüntetésével, a tribunus plebis (népszónok) vagy magister civium (polgár-mester) nevű állomás rendszeresittetett, és pedig oly formán, hogy minden év elején előbb a tribunus plebis és csak azután választatott el a főbiró. — Erről azonban majd alantabb leend szó.

Mi már e második korszakbeli városi tisztviselők évi fizetését illeti; következő sorozat maradt fel ide vonatkozólag az 1698-dik évi jegyzőkönyvben:

A főbiró fizetése volt 40 forint és a birsági és idézési pénznek egyik fele. A második biróé 40 forint. Az esküdt biráké egyenkint 40 forint, ezen telül összesen 12-en osztoztak a birsági és idézési pénznek másik felében. Az első jegyző fizetése évenkint 150 forint; a második jegyzőé 100 forint volt, mindegyik jegyző kapott ezenkivül évenkint 10 köböl búzát, öt öl tűzifát. A kiadmányozási dijakban egyik hasonfelében a jegyző irnokaival, a másik hasonfelében az esküdt birák osztoztak. A pénztárnok 20 forinttal, borbiró 120 forinttal, ser (szalad- és méhser) birák 30 forinttal, épitészeti felügyelő 20 forinttal, városgazdája 40 forinttal, vásárbiró 20 forinttal dijaztatának évenkint. Az 1570-dik évi városi jegyzőkönyv 48-dik lapja szerint a tanácsbeliek részére, hahogy ők a város érdekében küldettek volt; utiköltség fejében, következő átalány volt megállapitva: Erdélyi utra 3 forint, budai utra 3 forint, szólnoki utra 1 forint 50 krajczár, Egri utra 1 forint, Kassára 1 forint 50 krajczár, Tokajba 1 forint, Szikszóra 1 forint, Ecsedre 50 krajczár.

Ha már a régibb időkben annyira átalános községi erényt s innen folyólag a közszolgálatok teljesitésére irányzott szives készséget nem tudnók; szinte lehetlennek találhatnók, hogy oly terjedelmes birtokok megszerzésére képes városnak — minő Debreczen volt — egykori előljárói annyira nevetségig csekély dijért szolgálhattak. De vegyük számitásba, hogy a régibb időkben a fényűzésről és csillogásról mit sem tudó eleink, őltözetben, kőltekezésben, étel- s italban egyszerűséghez levén szokva; abban lelék főbóldogságukat, ha a gyakor izbeli sarczok által oly sokszor igénybe vett közvagyon az ő fáradozásuk folytán minélinkább gyarapodhaték. Ezt tudva, ha egyrészről szünni fog is csudálkozásunk; másrészről ezen cincinnatusi erények hatalmas közremüködése felett sem fogjuk bámulatunkat eltitkolhatni. Egyébiránt ugy volt s ugy lesz minden időben, hogy a hol hazafias erény a közszolgálatnak a rugója; ottan soha sem dijaztatnak tulságosan a hivatalnokok, de sőt a független állásu polgárok, becsületből in-

kább mint anyagi haszonért róvják le a haza — e köz édesanya — iránti tartozásukat.

De közelebbről szólva már Debreczen belügyeiről; e város — a fentlevő jegyzőkönyvek tanusitása szerint — kezdettől fogva élvezte azon háromféle jogot, melyek képezik a helyhatósági önállást. Gyakorlá t. i. a városi előljáróság a város határához tartozó földek, telek és egyéb tulajdonok feletti önkormányzást; más törvényhatóságoktóli független törvénykezést, s végre a bünfenyitő és rendőri igazság szolgáltatást. A városi jegyzőkönyvnek ide vonatkozó tartalma szerint ugyan, mig enyingi Török János élt, ő a fontosb közigazgatási, czéhszabályzási, törvénykezési — kivált nagyobb bünvádi — ügyekbei befolyást feltartotta magának. Az ő halála után azonban, annak, hogy valamely hűbéri fenhatósági viszony vegyült volna a városi ügyek kezelésébe; semmi nyoma nem találtatik. Tehát a közrendészet, czéhszabályok feletti intézkedés, köz és magán tartozások behajtása, királyi kisebb haszonvételek élvezete, kegyuri jog, magszakadásbóli örökösödés, szóval minden ugynevezett földesuri jogok gyakorlata, s általában az ugynevezett helyhatósági vagy statutarius jog is a város határterületén, az előljáróságnak tartozott hatásköréhez. Volt ugyan egy két nemesi udvartelek is a város körében, melyre a városi fenhatóság nem terjedett ki. — Ilyen volt p. o. a Kardos család curiája, melyrenézve II. János király 1563-dik év szeptember 24-kén Gyulafehérváron kelt okmányában*) Kardos Klára özvegy Literáti Mihályné és gyermekei Miklós és Erzsébet kértére intézkedék. Megerősiti t. i. az I. Mátyás király által Budán 1484. évi bőjtelő vasárnap után következő hétfőn, Kardos Imréné és ennek fiai Jósa, Ilyés, Klára és Kata kértökre kiadományozott és I. János király által 1527-dik évi húshagyó kedd után 2-sod napon jóváhagyott azon okmányt, melyszerint Thar Ispán Albert, s ennek Mihály és Imre testvérei s azoknak örökösei a Debreczenben létező Kardos

*) Városi magánlevéltár, nagyobb r. okmánygyüjtemény 65. sz.

házat ujraépithessék, s ugyan ők azon szabadalommal birjanak, hogy a Kardos család a városi bíróság alól mentes levén, egyedül a királynak legyen alatta, s arra semmi városi adó, birság s bármi teher ne vettessék.

Ámde a városi előljáróknak, hogy annál szabadabb működési tért nyerjenek, volt reá gondjuk oda törekedni, miszerint a később ide bekőltözött nemesség, fejedelmi rendeletek folytán, a város minden közterheiben résztvegyen, egyszersmind a tehermentes egy két nemesi udvartelek, igy a Kardosféle curia is — időjártával megvétetvén, városi természetű telekké idomittassék át.

Egésséges levén a községi szervezet e városban; s az előljárók közreható sikeres működéséről, saját tapasztalása után győződhetvén meg minden egyes tag; nem csoda ha oly erős volt e hely iránti vonzó szeretet, hogy nemcsak községileg kelt okmányokban, hanem magán iratokban, sőt szóbeli nyilatkozatokban is, minden egyes polgár, e korszakban, ha e szót Debreczen akarta kimondani, azt, a büszkeség némi jelvényeül városunk kifejezéssel szokta emliteni.

II.

A mi a tanácsirend ügykezelésének részletezését illeti, ez rövideden ide megyen ki. Miután a tanácsi rendnek választása — melyet mindig egy megállapitott alkalomszerű imának és miatyánknak a jegyző általi felolvasása előzött meg — véghezvitetett; ugy a választott biró, mint esküdt birák és kültanácsbeliek következő — a jegyző által felolvasott — hitforma szerint tették le a hivatali esküt: „Az igaz Isten — ki atya, fiu és szentlélek egy bizony Isten — tégedet a te igaz hitedben ugy segéljen, hogy a minemű hivatalra tégedet Isten rendeléséből a becsületes tanács elválasztott, abban a te tehetséged szerint igazán eljársz. A hamisat nem igazitod, az igazat nem hamisitod, a város szabadságának és okleveleinek romlására nem igyekezel, sőt mindenkor innen eltávoztodban is e város szabadságát

teljes tehetséged szerint óltalmazod, és valamit a város romlására értenél, azt a birónak azonnal hirré teszed. Az előtted perlekedőnek a te értelmed szerint igaz törvényt teszesz. Ebben sem kedvet, barátságot, félelmet, sem adományt, atyafiságot nem nézesz, hanem igazán cselekeszel, és a tanácsban forgó titkos dolgokat idejének előtte senkinek ki nem jelented. Isten tégedet ugy segéljen.“

Megalakulván ekkint a városi előljáróság, ha békésebb volt az időjárása; a kistanács (sedes minor) a reánéző ügyeket, ismét a nagy tanács (senatus) a hozzátartozókat tárgyalta. De ha az idők zivatarosok voltak, minden hatalom és hatóságijog a főbiró kezébe központosult, mint ezt a sok eset közül az 1608-dik évi január 10-dik napján hozott következő népvégzés is tanusitja: „Mivel az Ur Isten a hadakat rajtunk hozta, szabadságunkkal ugy mint kellene, nem élhetünk; minthogy mintegy táborban, sőt ugyan abban vagyunk; a mi előadja magát tegyen törvényt felőle biró uram; ismét ha a város népével kell perelni, biró uram tegyen törvényt felőle.“ A város birájának azonban ily dictátori felhatalmaztatása mindig csak is népvégzés által történhetett meg, mely is az összes tanácshoz a város utczáiról behivott előkelő polgárok beleegyezése és jóváhagyása folytán hozathatott meg. A főbirónak különben, minden idő folyásában nagy hatalom volt engedélyezve. Megtetszik ez az 1596-dik évi városi jegyzőkönyv 215-dik lapján olvasható következő határozatokból: „A ki akár tanácsbeliek, akár a közpolgárok közül, bárminemü küldöttségre a városi összes tanács szavazatának többsége által elválasztatván, e megbizatásban eljárni vonakodnék; az ilyen helyett ugyan más egyén fog választatni; a vonakodó azonban, mind addig — mig az ő költségén eljárandó helyettes, megbizatását végzendi, — a város házánál vasban fog a főbiró által letartóztattatni. Továbbá, ki a főbiró által a város házánál tartandó tanácskozásra meghivatván, elmulasztaná megjelenni; az a főbiró által 10 forint birság fizetésében marasztaltatik el. A ki pedig megjelenik ugyan a tanácskozásban, de magát ottan vagy hanyagul viseli,

vagy pedig másnak kisebbitésére avagy becstelenitésére vetemedik; az ilyen a főbiró által 15 napig tartandó elzáratásban marasztaltatik el.“

Egyébiránt békességesebb idők folyásában a kis tanács a polgári, peres és peren kivüli és kisebb fontosságu rendészeti ügyek ellátása gondjával volt foglalatos; mig ellenben a minden hétnek szombatján összegyült nagy tanács teendői közé a nagyobb fontosságu közigazgatási, gazdászati, rendőri és átalában minden bűnügyi esetek megbirálása és azok feletti intézkedés számittatott. A kis tanács által eldöntött ügyek felebbvitel utján (a nagyon világos és tiszta ügyesetek kivételével, melyekben a feljebbezést a kis tanácsnak megtagadnia joga volt) a nagy tanácshoz, innen pedig a fejedelmi curiához terjesztettek, azon jogesetek kivetelével, melyeknek mint világosságban létezőknek feljebbocsátását a nagy tanácsnak megtagadhatnia hatáskörében volt.

Közelebb fent érintők, hogy Török János haláláig 1562-dik évig, a városi előljáróság által elintézett ügyek felülvizsgálása az enyingi Török család, mint földesuri fenhatóság közbejöttével is történt. S erre a városi jegyzőkönyvekben több példát olvashatunk. Igy például 1547-ik évről 55-dik lapon irva vagyon, miszerint Literati Balázs, Berber Ferencz elleni ujitott perében, egyebek között azt is felhozza maga mellett érvül, hogy Berber az alappert annak idejében Török Bálinthoz feljebbezte volt. — Ugyancsak az 1547-dik évi városi jegyzőkönyv 55-ik lapján olvassuk, hogy Tassy Demeter, Szepessy Márton elleni ügyét, feljebbvitel utján az 1547-ik évi nagyhét előtti harmadnapon Török János közbejöttével Báthory András vajda elé terjeszté fel. Az 1547-dik évi városi jegyzőkönyv 53-dik lapján pedig, az van feljegyezve, hogy Gergely nap előtt 4 nappal a kegyelmes Ur (Török János) Ábrahám Jánosnak, ki Márton János által 157 forint követelés erejéig volt beperelve, azt engedélyezte, hogy az György nap után fizesse le tartozását. Továbbá 1548-dik évi jegyzőkönyv 67-dik lapján, Szücs Ferencz biróságában özvegy

Bajcsin Lászlóné mellett Kocsis Kálmán és Bagaméri Kis Kálmán a bűnvádi ügyben bepanaszlott özvegy élete megmaradhatásáért, olyképen vállaltak kezességet, hogy mig a panaszlottnak ügyében a kegyes földes ur (Török János) és tekintetes nagyságos Báthory András (akkoriban I. Ferdinánd királyt képviselő erdélyi vajda) ur, valamiben megállapodásra nem jutnak, addig a panaszlott magának kegyelmet ne munkálhasson ki. Az 1548-dik évi városi jegyzőkönyv 113-dik lapján olvashatólag Bodoni György midőn az ő házát Hartyáni Imre és Tibor Lukács, Tűgyártó Gergelytől 60 forintért kiváltották; arra kötelezte volt magát, hogy ha ő, a következő Szentgyörgy napra ezen összeget, az ő házát kiváltóknak ki nem fizetné, azon esetben sem földesuri, sem királyi kegyelem ne legyen akadályul arranézve, hogy Hartyáni és Tibor, a fizetni nem akaró Tűgyártót minden további perlekedés nélkül a házból kivethessék. Arra is van eset, hogy midőn Török János az elégületlenekhez csatlakozott (lásd I. kötet 184. lap) s Izabella pártját erősitgeté, Báthory András pedig a vajdaságról leköszönt; azon időben Török János mellőzésével az ügyesetek, részint a Debreczenben telelni szokott, részint pedig Erdélyben Szebenben időző Castaldó János vezérhez, mint I. Ferdinánd helytartójához felebbeztettek vala. Igy p. o. 1552-dik évi városi jegyzőkönyv 410-dik lapján olvassuk, miszerint Sárkány Péter panaszló, a kis tanács előtt tiltakozik a miatt, hogy Igyártó Miklós panaszlott az ellene támasztott 102 forintnyi tartozás megfizetését, tekintetes és nagyságos Castaldó Jánosnak Szebenben Husvét előtti harmadik vasárnap (Laetare) után negyednapon keltezett halasztó parancsa által kivánná gátolni. — Arra is hozhatunk fel esetet, hogy a peres ügy Kendi Ferencz mint I. Ferdinánd király erdélyországi vajdája elé terjesztetett volt fel. Igy olvassuk például az 1549-dik évi városi jegyzőkönyv 158-ik lapján e következőket: „Nagyságos Kendy Ferencz birósági határozata folytán, Tót Antal nője, a Mészáros János fiainak örökrészét, mai napon

tizenöt napi határidő eltelte előtt, a főbiró és esküdt birák becslése szerint, készpénzben kifizette."

Arra, hogy Török János, a városi nagy tanács előtt lefolytatott bűnvádi ügyekre nézve megkegyelmezési jogot is gyakorolt, az 1556-dik évi városi jegyzőkönyvből következőket idézzük szóról szóra: „Kegyelmes urunk enyingi Török János hunyadmegyei örökös főispán, Macsi Máté leányának Margitnak, Balog György nejének megkegyelmezett következőkben: „Mi enyingi Török János Hunyadmegyének örökös főispánja, jelen iratunkkal emlékezetül hagyjuk, jelentvén mindenkinek, kiket illet, hogy mi mind némely becsületes és bizonyos hozzánktartozók által Debreczen városunk polgára, értelmes Macsi Máté leányának Margitnak, Balog György hasonlókép Debreczen városi lakos nőjének ügyében hozzánk benyujtott esedezésére, mind pedig a mi kegyelmünk és jó akaratunknál fogva, melylyel a bűnösöknek kegyelmet, az eltántorodottaknak segélyt szoktunk adományozni; ennélfogva ugyanazon Margitnak azért, hogy házasságtörésben és nyilvános gonoszságban találtatott, életének és javainak, jelen levelünk által megkegyelmezünk, ugy mindazáltal, hogyha máskor azon bűnben találtatnék és rajta kapatnék; ugyanazon büntetéssel — melylyel most fenyitendő lett volna — (nem állván ellen a mi jelenbeni kegyelmünk) más ehhez hasonló bűnt elkövetők rettentéséül, törvény által méltán és jogosan is büntettessék. Melyre való nézve nektek a mi Debreczen mezővárosunkban lakó tiszttartónak, biráknak, esküdt polgároknak és más lakosoknak, kik jelenben és jövendő időkben e levelünkről tudomást veendetek, ezeknek rendében erősen meghagyjuk és parancsoljuk, hogy fent érintett Margitot a jelenvaló nyilvánságos gonoszságért és vétekért személyében és javaiban soha és semmikép meg ne merjétek háboritani, bántalmazni, és ne is bátorkodjatok bármi módon a mi engedélyezett kegyelmünkkel ellenkezőleg cselekedni, más különben nem teendvén, a jelenvalókat megolvasván, s az előmutatónak visszaadván. — Kelt Huszt városban, ugyanott helyezett táborunkból az

elválaszthatlan szentháromság innepe előtti szombaton 1556-dik évben."

Hogy a czéhszabályokra nézve is minő hatósága volt legyen Török Jánosnak, errenézve az 1547-dik évi városi jegyzőkönyv 15-dik lapján következőket olvashatjuk. A gyapjuszövők azaz szűrcsapók (lanifex) és szabók közötti ügyben törvény utján a kegyelmes Ur törvényszékén végeztetett, hogy a szabómesterek a városon kivül készült szűrt avagy daróczot (grisuin) szabadon hozhassák be, azokat házaikban tarthassák, megvarrhassák és eladhassák. Ezenkivül a gyapjuszövőkkel abban is egyesség történt, hogy a mely daróczot ők saját magok készitenek, ha azokat inkább magok akarják megvarrni, felhasogatni, s magánoson eladni azt tehessék; ugy azonba, hogy a szabómesterek kárára és jogsérelmére, két oly szolgán kivül, ki szabó mesterséget űz, többet ne tarthassanak. Ezenkivül, ha a gyapjuszövők kivülről hozott daróczot hoznak be varrás vagy eladás végett; oly esetben a szabó mesterek azokat magukhoz válthatják. Ez itéletet a kegyelmes Ur is helyeselte, érvényben hagyta, s nekünk a nagy tanácsnak megparancsolta, hogy azt örök emlékezet okáért jegyzőkönyvbe vegyük." Az 1547-dik évi városi jegyzőkönyv 24-ik lapján Bertalan napja előtti harmad napról (augusztus 22-kén) keltezve ezt olvassuk: „Mai napon biró uram az egész tanácscsal kegyelmes urunk parancsából Szentgyörgyi Kata asszonyt Jakusith Györgynét — kit Jakusith Tamás befogatott volt — kezességre szabadon bocsátotta, ugy azonba, hogyha Jakusith Tamás követelését keresni akarja, és azt beigazolni képes leend, a bíróság elől Jakusithné nem távozik el, hanem előálland.

Enyingi Török János elhalálozása után, a városi előljáróság által elintézett ügyek folyamába földesuri fenhatóság beavatkozásának a városi jegyzőkönyvekben semmi nyoma többé nem találtatik.

III.

Függetlenné levén tehát a városi tanács, az ügyek elintézésére nézve minden földesuri felsőségtől; ugyan az, fejedelmi felügyelet és fontosb esetekben a fejedelmi Curiára feljebbvitel feltétele alatt, önmaga gyakorlá a kebelbeli polgárok mind élete, mind vagyona feletti hatóságot.

A kis tanács teendői közé tartozván a polgári magán ügyek feletti biráskodás; nem kis szerep jutott itten a békebiráskodásnak is. A mit csak lehetett békéltetés és kiegyeztetés utján intézte el a kis tanács, s az egyességi pontokat ugyan az, azonnal jegyzőkönyvbe vezette. A sok közül csak egy példáját hozzuk fel a kiegyeztetésnek. Az 1580-dik évi jegyzőkönyv 659-dik lapján imez olvasható: „Én ki vagyok Békésen lakozó András deákné Zsófia asszony, adom jövendő dolgoknak megemlékezésére e jelenvaló levelemnek általa, hogy engemet a tiszteletes Paltha Lukács az ő feleségével egyetemben jámbor uraim közbevetésének általa, a mi meghólt atyánkfiainak néhai Csiffi Lászlónak és az ő meghólt árváinak marhájokból és jószágokból teljességgel megelégitett, ugyhogy énnékem száz öt forint adatott, mely somma pénzt én ő tőlök nagy neven vettem, és őket mindenekben mentessé hagytam. És ilyen vallást és felelést tettem és teszek igen tisztelt uraim előtt, a debreczeni főbiró Szabó Miklós előtt, és Márton Tamás esküttbiró előtt, Iszap Mihály és Sebestyén deák előtt tanácsbeli személyek előtt, mind én magam, s mind az én uram János deák személyében, hogy a felül megnevezett debreczeni Paltha Lukácsot sem feleségét sem gyermekét maradékait sem mi magunk, sem senki a mi meghólt atyánkfiai marhájáért, jószágáért soha nem keressük, hanem őket teljességgel és mindenkép ment emberekké valljuk és hagyjuk. Mely dolognak erősb bizonyságáért adtam én ő nékiek e tulajdon pecsétem alatt való levelemet. Kelt ez dolog Debreczenben Szent-András nap utáni pénteken 1579-dik esztendőben.“

Ezen kis tanács teendői közé tartozék minden a törvénykezés körébe eső dolgok feletti intézkedés is. Igy olvassuk p. o. 1608-dik évi jegyzőkönyv január 2-ról a kis tanács következő határozatát: Minthogy az ügyvédek az ő védenczeiktől — kik őket felfogadják — fizetés gyanánt többet kivánnak mint illenék; ennélfogva végeztetett: hogy az ügyvédek a jószágkeresés és főbenjáró dologban védenczeiktől öt forintot vegyenek szolgálatjukért; az alábbvaló perektől pedig három vagy két forintot, másfelet és egyet. Mikor pedig megfogadja valamely ember az ügyvédet, ennek adja meg a dijnak felét, a másik felét pedig akkor, midőn a törvény véghezmegyen. Ha pedig a per közben a perlekedők megbékéllenek; a mit a fél fizetett; azt annak tartozzék az ügyvéd visszaadni. Ezt pedig az ügyvédek hivatalok elvesztése terhe alatt megtartsák.“

Az 1627-dik évi városi jegyzőkönyv 17-dik lapján olvasható végzés szerint, ha a birónak vagy az esküdt birák valamelyikének pecsétével perbe idézett meg nem jelent; első izben 25, másod izben 50, harmad izben 75 dénár fizetésére büntettetvén, negyed izben, az ellene támasztott ügy érdemében elmarasztatva, a város birája által fogoly gyanánt lett letartóztatva. Az pedig, ki a per folytán kitűzött határidőre nem jelent meg; első izben 75, másod izben 1 forint 25 dénárban, harmad izben pedig 2 forint 50 dénár lefizetésében lett elmarasztalva. A kis tanács által elintézett minden jelentékenyebb ügyek felülvizsgálása, valamint a közigazgatási, közrendészeti ügyek elintézése és a bünvádi keresetek első folyamodás utjáni megbirálása a nagy tanács elé tartozott, megjegyeztetvén mellékesen itten az, hogy a XVI. és XVII. században még, a tisztiügyészi — mint közvádló — hivatal nem levén Debreczenben ismeretes; minden bűnvádi ügy a vádlott ellen, vagy a városi főbiró, vagy pedig a magistratus felperessége alatt indittatott meg, és folytattatott le.*)

*) A városi jegyzőkönyvben legelőször 1686-dik év márczius 27-dik napjáról van feljegyezve, hogy Albisi Ferencz alkalmaztatott tiszti ügyvédi állomásra.

Hogy az összes tanácsnak minő gondja volt a közrendészeti ügyekre, szolgáljon bizonyságául az 1556-dik évi városi jegyzőkönyv 660-dik lapján olvasható következő nagy tanácsi határozat: „Tetszett a tanácsnak végezni, hogy a ki a város utczáin puskáját kilövi, az a birónak 1 forintot fizessen; a ki az istállóban lámpás nélkül hordoz égő gyertyát, az ugyancsak a biró részére egy forintban marasztassék. Továbbá a ki, háza előtt dézsában vizet nem tart, attól az utczakapitányok egy forintot vehessenek. Kik vigyázatlanságból udvarokon tüzet gerjesztvén, azt maguktól elóltani nem lennének képesek, azokat 10 forint lefizetésén kivül a város birája 15 napig fogságba elzárathassa; ha pedig az ekkint gerjedett tűz, a szomszédoknak is kárt okozott volna; a tüzet gerjesztő fővételi kereset alá is vétethessék. E tárgyra vonatkozólag az 1548-dik évi jegyzőkönyv 81-dik lapján azt olvassuk, hogy „a város főbirája a város nevében Szabó Simonnak minden kezein levő és örökösödés utján reá néző birtokait, ezen felül még életét is lefoglaltatta az ő udvartelkén támadt tűzvész miatt, a város lakóinak okozott több ezer forintra menő károsításokért.“ Az 1665-ik év április 2-kán végeztetett: A dohány szivás félő, hogy kárt, romlást ne hozzon s szerezzen városunkban; ezentulra az, 12 forint büntetés terhe alatt tilalmaztatik.

De mind ennél sokkal figyelemre méltóbb volt a nagy tanácsnak a bűnvádi ügyek feletti biráskodási eljárása. Ott hol az elkövetett bűnök, esetlegességgel határos vétkes gondatlanságból eredtek, enyhébbnek mutatkozott a nagy tanács. Például szolgál erre nézve az 1547-dik évi jegyzőkönyv 4-dik lapján olvasható következő tétel: „Megöletett Erszénygyártó Mihály elmaradott özvegye Kata, saját fiainak és a megöletett férje rokoninak és barátinak nevében, előttünk (a nagy tanács előtt) ily vallomást tett, hogy Szabó Imre — mint az ő férjének gyilkosa — kiegyezett ő vele megölt férjének Erszénygyártó Mihálynak vérdija fejében 50 forintban, melyeket az özvegynő fel is vett, jótállván a fentebbiek terhiért, hogy senki többé az ő aka-

ratjából sem szóval, sem tettel, a vádlotton bosszút állni ne merészeljen."

Ha azonban valami közerkölcstelenségre vetemedés, vagy valami elfajultság volt megtenyitendő; már akkor kérlelhetlen volt a nagy tanács. Igy olvassuk p. o. az 1547. évi jegyzőkönyv 47-dik lapján, mikép a nagy tanács helybenhagyta azon egyezményt, melynélfogva Bursiper Bóldizsár a biró előtt önként belenyugodott, hogyha többé bortól megrészegednék, minden itélet nélkül felakasztathassék. Igy találjuk az 1575-dik évi jegyzőkönyv 583-dik lapján, hogy „Oláh Ambruzs nője Dorottya nevű asszony, ki állitólag varázslással és ördögi boszorkánysággal kereste kenyerét, elfogattatván, törvény elé állittatott, s bevallván élőszóval bűnét, csak oly feltét alatt nyert a nagy tanácstól kegyelmet, hogy köz Isten tisztelet alkalmával ekklézsiát kövessen, fővétellel fenyegettetvén meg, ha ismét azon bűnben léledzenék; egyszersmind Vásári István is mellette kezességet vállalván." Hasonlókép az 1575-dik évi városi jegyzőkönyv 632-dik lapján olvasható, hogy „Benedek máskint Nagy Orsolya, Rózsa András által azzal vádoltatván, hogy azon nőszemély, mint méregkeverő az ő fiát bájital által gonoszságra csábitotta; miután hitelt érdemlő tanuvallomásból kibizonyosodott az, hogy a vádlott személy, méregkeverés által több férfit és nőt csakugyan házasságtörésre reávette; elevenen megégettetni rendeltetett, s azon büntetés rajta végre is hajtatott." S volt reá gond, hogy a vérhatalom ily gyakorlatában a török hódoltság idejében is az előljárók meg ne gátoltassanak. Igy olvassuk Podhraszky József: Eredeti két magyar krónika. Pest 1833. czimű művének 85-dik lapján, hogy 1564-dik évi január 8-kán, az akkori budai pasa következő tartalmu okmányt állitott ki: „Mi Mahmud passa, Isten kegyelméből és győzhetlen hatalmas török császár kedvezéséből Budának és az ország részeinek biboros kormányzója, és ezen részekre nézve fentczimzett ő felségének helytartó tanácsosa stb. Jövének hozzám a debreczeni birák és polgárok, és könyörgének, hogy régi törvényeik

szerint a gonosztevő embereket büntetni nekik szabadságot adnánk és megengednők. Azért mi is e mi levelünkkel szabadságot adunk, hogy az ő városukban, valamennyi gonosztevő és halálra való embert fognának; régi törvények szerint azokat szabadon megbüntessék, hogy ők is az hatalmas és győzhetlen császár szárnyai alatt csendességben élhessenek, és a gonoszság tevő embert ő közülök eltávolithassák, és törvény szerint őket megbüntethessék. Ezen én levelem ellen ok nélkül e levél hordozó debreczenieket senki ne bántsa. Ugy tudjátok meg! Kelt Budán január 8-dikán 1564. Sidauer aga irta a nagyságos pasa parancsából."

Leginkább a rablógyilkosok, tolvajok, gyujtogatók, paráznák, Isten-káromlók voltak azok, kik ellen a legszigorúbb eljárás minden kimélet nélkül foganatosittatott. — Igy p. o. 1609-dik év február 14-kén három hirhedett tolvaj, Kertész János, Vég István, Angyal Mátyás elitéltetvén, ugyan az napon fel is köttettek. Az 1632-dik év julius 3-kán négy hires mezei tolvaj felakasztatván, ugyanazon évi julius 5-kén Aranyos Miklós is három fával koronázva a többi négyhez függesztetett. Julius 19-kén pedig Vajda, máskint Piti György hires tolvaj, istentelen utonálló, embergyilkos, fosztogató s hamisan esküvő, elébb izzó vassal sütögettetvén, a leghosszabb fanyársba huzatott. — Az 1638-dik évi ápril 11-ről ez van irva a városi jegyzőkönyvbe: „Selindi lakos Nyiri István felesége Margit méregkeverő levén, s ez által sokaknak ártalmat okozván, Lengyel János hóhér által kivitetett s megégettetett." — Julius 29-ről ez van irva: „Pintér László tolvaj s orgazda, akasztófára itéltetett. Jaj be savanyu volt szegénynek!" Az 1649-dik év február 7-kén itéltetett: „Bácsmegyeri Jakabné, kicsapongó életű, keritőné, elébb lófarkon körülhurczoltatván, a piaczra vitessék, s a vesztőhelyen feje vágassék le."

Az 1656-dik évi márczius 13-kán Ötvös Anna, Szőke Gyurka és Tóth István ellen itéltetett: „vigye ki Lengyel (hóhér) mind hármat, csapja meg scithiai módon; az asz-

szonyt simán (meztelenül) tövissel.“ Az 1656-dik évi április 15-kén határoztatott: „Mivel Bereczki Márton, Dobos Kata és Apáthi Anna magok megvallották a gyujtogatást, azért mind hárman szekérre kötöztetvén, utczánként szerteszélylyel hordoztassanak meg, tüzes fogókkal szörnyen megfogdostassanak, és annakutána mint égetők tűz által égettessenek, Bereczki Márton pedig nyárson süttessék meg.“ Az 1661-dik évi október 18-kán Szőlős Dávid ellen határoztatott: „Feles tanuk hozzák világosságra, hogy vádlott néhány falusi és helybeli becsületes embereket megtolvajlott, sarczoltatott, több tolvaj társaival a szegény embereket házba berekesztette, sarczolta, vesztegette, marhájokat elhajtotta, kit 60 forintban, kit huszban, kit negyvenötben s többekben is megkárositotta; Székelyhid vár szükségére küldött 30 tallér érő dohánt eltolvajlott, s az útasokat minden javaiktól, a szalárdi birót pedig 60 forintjától fosztotta meg. Nem volna oly neme a halálnak, mire érdemes nem volna. Azért mint utonálló, nyúzó, fosztó ember, szegények sarczoltatója, prédáló tolvaj, tüzes fogóval megfogdostassék, jobb keze elvágatva, feje üttessék el.“

Hogy a vérhatalmat az elitélt szerencsétleneken maga a városi hatoság gyakorolta, megtetszik az 1571-dik évi városi jegyzőkönyv 138-dik lapján olvasható ime szavakból: „A tanács által határoztatott, hogy a halálra itélt és kárhoztatott emberek ruhái ily módon osztassanak el: a felső ruha illeti a város cselédit, az alsó ruha és saruk pedig a hóhérei legyenek.“ A város azon környéke hol a hóhér állandó lakása volt, ujabb időkig megtartotta *hóhérzug* nevezetét.

A nagy tanács gondoskodása kiterjedett a város lakóinak erkölcsi viseletére, és őltözködésére is. Igy olvassuk 1667-dik év május 16-ról a városi jegyzőkönyvben: „A szőllősi vásárra járókról végeztetett: Mivel némelyek mind a férfiak, mind az asszonyok közül felesen Isten törvényét félretevén, az őltözetben bujálkodnak, az idegen (török) nemzet előtt frisen mutogatva magukat; ugyanott Szőllősön két három hétig is ellakoznak és rendkivüli dolgokat

cselekesznek, isznak, dorbézolnak: azért ennekutánna a ki Szőllősre megyen, hozzá illendő ruhába öltözzék, sőt asszony ember oda ne is menjen, becsülete vesztése alatt.“

Az 1672-dik év julius 29-kén a magistratusnak Guthi György és Jó Ágota elhalt Kovács Benedek házastársa elleni bűnvádi ügyében itéltetett: „Tanuk vallomásából s világosan tapasztalható circumstantiákból, ugy vádlottak saját vallomásából is nyilvánvaló, hogy alperesek igen gonosz akarattal, szántszándékkal, felemelt kézzel, édes nyugvó ágyában Kovács Benedeknek életét elfogyatták, torkát megmetszették; ugy gyilkosságuk, mint paráznaságok világosságra jövén; tetszett a törvénynek, hogy mind ketten hóhér kezébe adassanak, elsőben is az elkövetett bűn helyszinére vitetvén, a legénynek Guthi Györgynek jobb keze, melylyel gyilkolt, elvágattassék, akasztófára felszegeztessék, annakutánna feje vétessék, teste kerékbe vettessék. Az asszony pedig, minthogy jámbor urát ótalmazhatta volna s nem cselekedte; sőt a gyilkosságra ő adott okot, amazt ő lappangtatta; négyfelé szakgattassék.“ Különösen kérlelhetlen volt a tiszteletes tanács a város szolgálatában levők között netalán czégéres bűnben találtattak iránt. Igy p. o. 1675-dik évi május 11-dik napjáról a magistratusnak Csőke József elleni bűnügyében itéltetett: „Kitetszik a tanuk vallomásából, hogy vádlott feslett életű, s kerítő volt. Tizházgazda létére tisztátalan személyt fogadott házába; a latrokat oda hivta, azokat kamarájába beiktatta s bezárta, kik ott fertelmeskedtek, sőt maga is azon vétkekben résztvett. Minthogy a város szolgái előtt is megtagadta, hogy nincsen senki a kamarába, holott ott lappangtatta a roszakat; azért lófarkára köttetvén, mint kerítő kivitessék s feje elvágattassék.“ Hasonlóul az 1669. év február 9-kén Vajda Mihály és Kérész János ellen, kik paczi és fancsikai erdőcsőszök voltak, itéltetett: „Világosságra jövén, hogy a panaszlottak hitök és kötelességök ellen cselekedtek, a rájok bizott város erdeinek nem őrzői, hanem prédálói s tékozlói, s magok hasznára forditói voltak: azért minthogy megfizethetlen az általuk okozott kár;

minden jószáguktól megfosztassanak, szalma-koszorúval megkoszorúztassanak, nyakukba kötél vettessék; annakutána keményen megverettessenek, hóhér által a városból kiűzettessenek, soha a város szolgálatába be ne fogadtassanak.“

A fajtalankodás ellenében büntetésül az ekklézsia követése is rendeltetett. Igy olvassuk 1668-dik év november 19-ről a következőket. „Veresmarti Mátyás deák házasságtörést követett, egy belgiumi születésű nővel Sápi Mihály özvegyével, esedezik, hogy miután ő a nőt házastársul elvenni kivánja, büntetlenül maradhasson; végeztetett: Minthogy szabadszemélyek, az asszony pedig idegen nemzet, a tiszteletes tanács elengedi a külső büntetést, vegyék el egymást, s kövessenek ekklézsiát.“ Hasonlókép bünhödtek azok, kik az előljárókat ok nélkül kisebbitették. — Igy p. o. 1672-dik évben Kos Mátyás ellen, tanuk kihallgatása után itéltetett: „Minthogy alperes az előljáróságot kisebbitette, jó hirében nevében megölte; azért a nyelvváltsági büntetésnek itt hely nem adatván; panaszlott hóhér kezébe adatik, ugyan az által kivitessék, nyelvére fogó vettessék, annakutána ekklézsiát kövessen.“

Szigorú büntetés várt a káromkodásra is. Igy p. o. 1633-dik évi szeptember 1-jén a predikátorok jelenlétében Kis János Isten-káromló ellen itéltetett: „Megbizonyitotta biró uram Kis Jánosnak káromló beszédét, szidalmát, azért alperesnek nyelvére a hóhér, fogót vetvén, vállára tarisznya követ tevén, vigye ki, kiáltassa meg vele, hogy jutalma halál volna; azonban a tanács megtekintvén alperes ifiu állapotját; becsületes atyafiainak esedezésére ez uttal meghagyja életét, de alperes a fa lóhoz köttetvén, erősen verettessék meg, a városból vezettessék ki, és ha azután itt akar lakni, kövessen ekklézsiát.“ „Véghez menvén rajta a büntetés, alperes igéri megjobbulását.“

Az 1665-dik év márczius 30-kán Ungvári Mihály Isten-káromló és rabló ellen itéltetett: „Világos tanuvallások által vádlottnak Isten ellen káromkodó szitkai megbizonyittatván; azért mivel Isten dicsőségét megmocskolá, halál

volna a fején; élete mindazáltal most az egyszer megmarad, ugy azonban, hogy hóhér kezeibe adassék, nyakába kövek — mikkel őt agyon kellett volna verni — köttessenek; utczákról utczákra hordoztassék meg, s kiáltsa meg ő, hogy halál volna a fején, azután vezettessék ki a városból, s kötelezze arra magát, hogy ennekutána ha legkisebb gonoszságba léledzenék, fején halál legyen.“

Még csak a szitkozódásra vonatkozó szavak is szigorú elbánás alá estenek. Igy p. o. 1595-dik évi városi jegyzőkönyv 107-dik lapján azt olvassuk. Népes számu nagy tanácsülésben Vizkereszt utáni negyed nappal (január 10-én) végeztetett: „Mindaz a ki amaz utálatos és ocsmány szitkot, bestelélek száján kiereszti, rajta azonnal három forint büntetéspénz megvétessék, ezenkivül a piacz közepén levő kézi kalodába (nyakvas) vettessék.“ 1595-dik évi január 10-én végeztetett, „ki ellenfele által a biró pecséte hozzáküldése mellett perbe idéztetvén, ügyének megbirálására meg nem jelenne, az ily makacsot a város birája 15 napra a város börtönébe elzárathatja.“

A bűnügyekbeni vádlás azonban nem mindig a város birája s illetőleg előljáróság felperessége alatt történt. Kivált emberölés esetében, az elhaltnak rokonai is lehettek felperesek. Igy p. o. 1671-dik év február 12-ről Szentmiklósi János felperesnek, Dósa István és Szabó György, mint alperes gyilkosok ellen a tiszteletes tanács által itéltetett: „A törvény az, hogy alperesek maguk mentségére semmit nem bizonyithattak, a megöletett személyek köntösük pedig rajtuk találtatott. Azért felperes hatod magával álljon elő, s esküdjék külön-külön alperesek fejére, hogy az ő attyukfiait alperesek ölték meg; s azok marháit is alperesek hajtották el. Annakutána alperesek tüzes vasfogókkal fogdostassanak meg s kinoztassanak, s büntársaikkal vonattassanak karókba.“

Az adó és sarcz kivetése is az összes tanács teendői közzé tartozott. Érdekesen van idevonatkozólag Barta Bóldizsár által*) leirva a Szejdi járáskor kicsikart sarcznak a

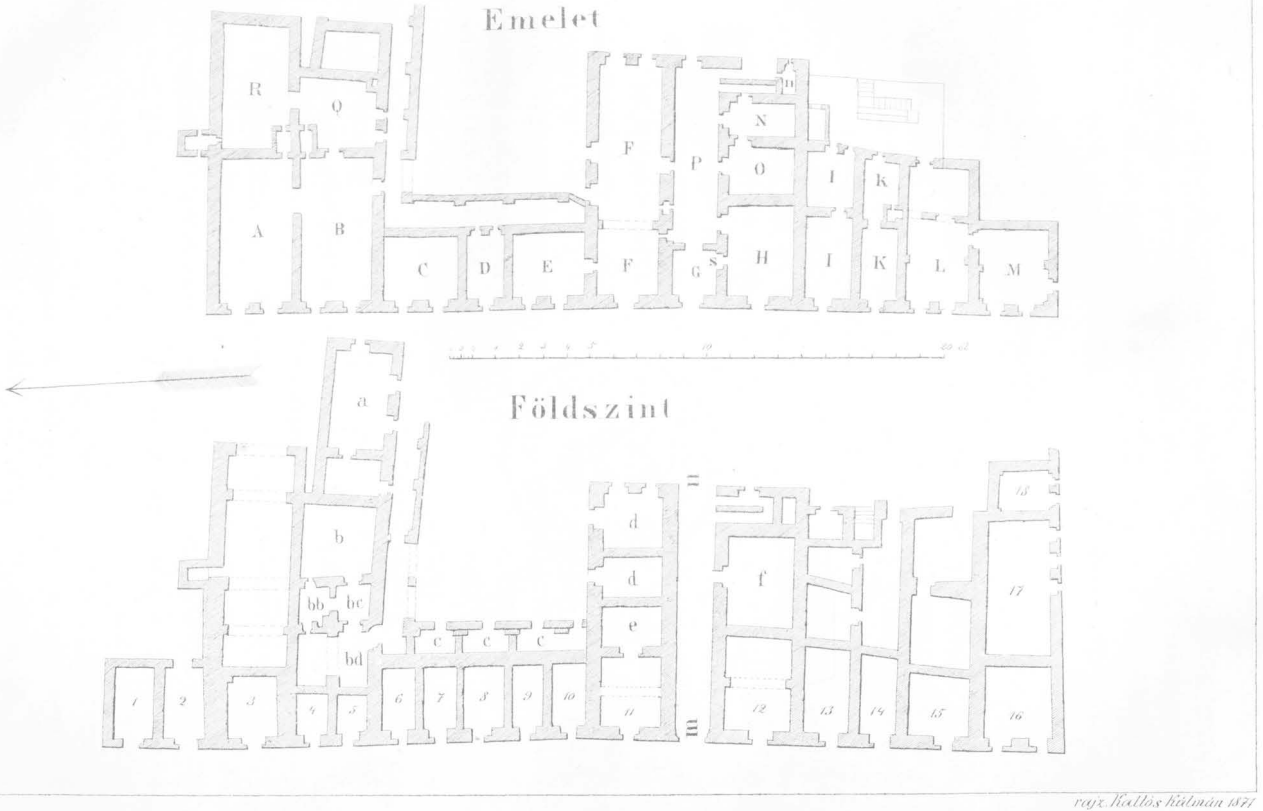
*) Krónika 89. 90. lap.

városi közönség között kinek-kinek értéke utáni kivetése. Mert mig némely ember értéke ingatlanságban levén, készpénzt fel nem mutathatott; egy másik pedig a veszélyes hir hallattára minden jószágát pénzzé tevén, azt hite után előadta: a tanács fontos feladatává válék a sarcznak egyénenkénti kiegyenlitése. Hogy a pótadó szokott adója után vettessék kire kire; ez helyesnek azért nem látszék, mert már egy némelyiknek értéke, hite után beadott jószágából nagyobb világosságra jött, mint az előtt gondoltatott. Hogy kinek-kinek minden ingatlan jószága felszámoltassék, ez sem találtatott czélhoz vezetőnek, részint mert ez sok időbe telvén, azoknak, kiknek pénzén a város megváltatott volt, nehéz lenne a sok idő mulást várniok. De meg többen, kiknek vidéki birtokuk s hegyi szőllőjük volt, azt foghatták volna ellenvetni, hogy ezen ő külső birtokuk nem váltatott meg azon sommán. Ide járult az is, hogy a város jobb része mesteremberekből állván, a mesterséget fel sem lehetett volna becsülni, különben is a hiteltetés nem mindenkinél lett volna czélhoz vezető. Tehát abban történt a megállapodás, hogy az utczakapitánságot és tizedességet viselt egyének a melléjök kirendelt tanácsbeliekkel, kik az utczánkénti lakosok értékét legjobban ismerik; osszák és egyengessék ki a sarcz kivetését. Igy aztán nem csak minden gazda, kézműves legény, szolga és szolgáló is jövedelmök mennyisége szerint ki két, ki egy forint fizetéssel adózott, hanem a vidékről beszorultaknak is — kikért sarczolta volt meg Debreczent a pasa — javainak negyed része a sarczba foglaltatott; kik pedig a reájok esett sarczot meg nem fizethették, az ilyenek háza s pénzt érő vagyona foglaltaték le a sarcz kiegyenlitésében.

IV.

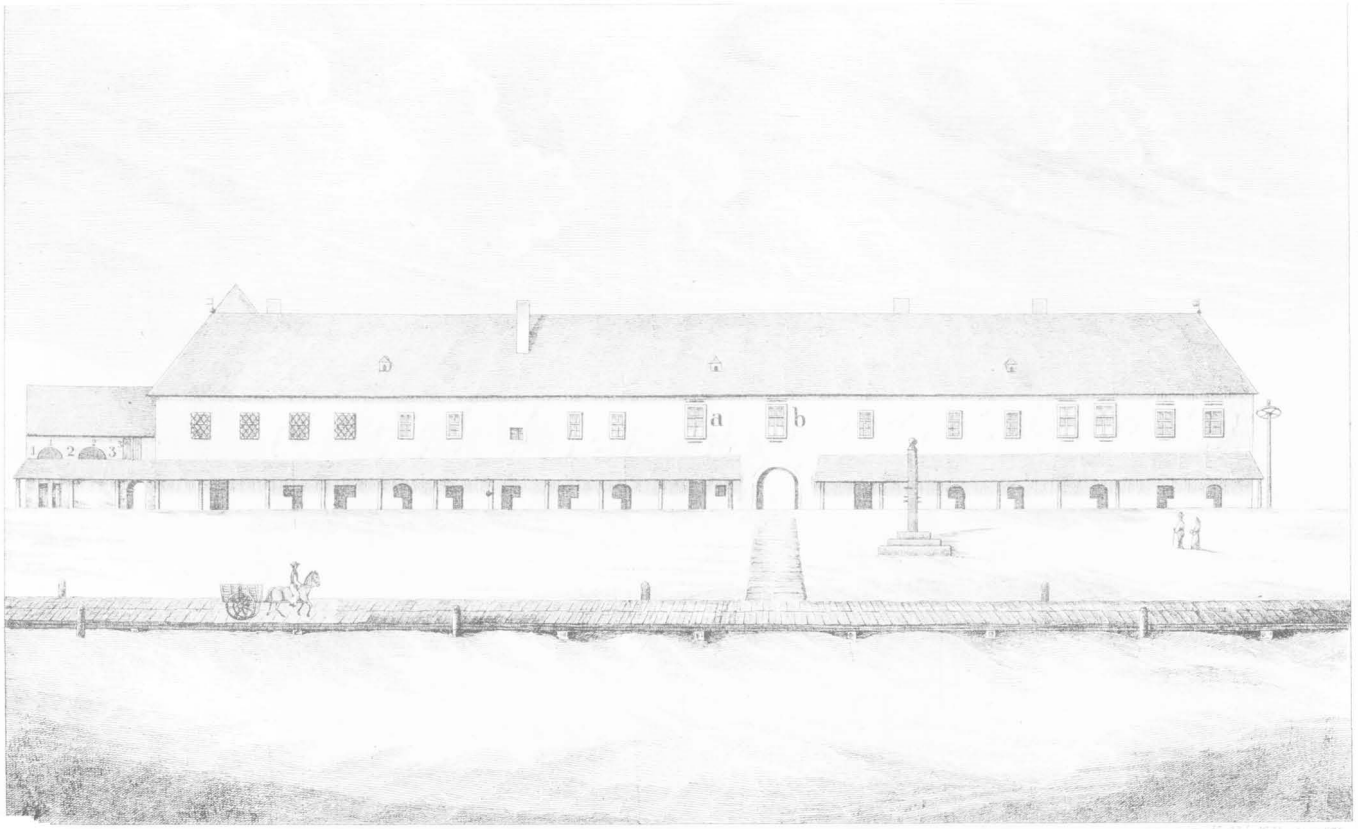
Helyén látjuk itten, hogy azon épületet, mely e korszakban ugy kűlellenség ellenében a város sorsa és megmaradhatása felőli tanácskozásoknak, mint a város polgárainak köz és magán ügyei iránti intézkedéseknek is szin-

A 330 Lap után kötendő

rajz. Rodiás Kálmán 1871

A Debreczeni régi Városháza épületének Alaprajza melynek helyére épittetett az Uj Városháza 1842 ben.

A Debreczeni régi Városháza épülete az 1839/40ki lebontás előtt

A 530 lap után kötendő

tere volt, olvasóinkkal megösmertessük. Ime mellékelve veszi tehát a tisztelt olvasó, a város ódon közházának ugy alaprajzát, mint épitési alakját.*)

A városház épülete előtt, a piacz közepén elterülve szemlélhető a nagy híd. Tudniillik az esős időben söppedékessé vált piaczon a szekérreli közlekedést azon faemelvény könnyité, mely a nagy templomtól a Fehérló czimű vendéglőig vonult végig. Ezen nagy hidnak a nagy templomtól a Csapóutcza nyilásáig karfái voltak, és csak is ezen szembetűnőleg lapályosabb helyen látszottak ki a lábfák is 1, 1½, 2 lábnyira, ahoz képest, a mint a piacz, Csapóutcza felé valamivel emelkedik. — És e térig a híd nyári időben, igen egyszerű kapuval, — milyenek mai időben a vámházi sorompók — elvolt zárva. Csapóutcza szeglete irányától a Fehérlóig, a piacz talajával csak nem egy vizmértékű hídnak, karja nem volt, (néhol itt ott nehány keresetlen czölöp — fabakter — tünedezvén fel) s a fahíd felszinét (burkolat) két sor vastag hídlás deszka képezte. A hídnak szélessége alig volt több 3—3½ ölnél.

A városháza előtt szemlélhető a kézi kaloda vagy pelengér (nyakvas) hova a bűnösök czégérül kiköttettek.

A városháza déli szögleténél volt a nagy vámkerék, azt jelező, hogy a vámfizetésre vonatkozó czédula váltás végett az illetők, a városház épületének czeglédutczai oldalán földszint eső czédulaházat felkeresni kötelesek.

A város ódon közháza épületének földszinén a piaczra voltak 1—18 számu bóltok, ezek előtt létezett (a városházához bevezető főbejárásnál megszakadva) mintegy 8—9 láb szélességű keresztül járás; a másfél vagy két öl távolságra ellátott s nem igen vastag tölgyfa egyszerű négyszögű oszlopokon nyugvó zsindely eresz-ernyővel. A bóltok ezen félereszes ernyő által beárnyékolva valának.

Magának a városház épülete belrészeinek felosztását illetőleg az **m. n.** alatt volt a kapu alatti főbejárás, **a** alatt régi házipénztár, **b, bb, bd** alatt tömlöcz, **bc** alatt pitvar,

*) Az eredeti ábra a város közlevéltárában őriztetik.

ccc alatt dutyi, **dd** alatt hadipénztár, **e** alatt irószoba, **f** alatt előbb jégverem, azután fatartó.

Az emeleten **A** alatt régi nagy tanácsház, **B** alatt városgazdák szobája. (Ezen a városgazdai hivatal szobából nyiló, és a rajz szerint szeglet szobában, — nagy tanácsházban — gyülekeztek fel délutánonkint az utczakapitányok és tizedesek, kik görcsével letorditott vékony pálczáikkal mentek fel az ugynevezett parolára (napi parancs meghallására) mely felől őket a város birája értesitette) **R** alatt nagy konyha, **Q** alatt pitvar, **C** alatt régi magán levéltár, **D** alatt kiskonyha, **E** alatt betűszedő szoba, **P** alatt előszoba, **H** alatt raktár, **O** alatt kamara, **N** alatt konyha, **n** alatt szükséghely, **I** alatt tiszti ügyvédi szoba, **i** alatt előszoba, **K** alatt fűtőszoba, **k** alatt konyha, **L** alatt régi procuratoria, **M** alatt régi kis tanácsház.

Az **s** ajtó felett földszint ezen felirat volt:

„1582. Deus superbis resistit, humilibus dat gratiam“ (Az Isten a kevélyeknek ellenáll, az alázatosoknak megkegyelmez.)

Az emeleten **a** ablak felső párkányzatán e szavak voltak olvashatók:

Vive diu, sed vive Deo, nam vivere mundo,
Mortis opus, vera est vivere vita Deo.

(Élj soká, de élj Istennek, mert a világnak élni halál műve, csak az Isten szerinti élet, az igazi.)

A **b** ablak felső párkányzatán e sorok voltak olvashatók:

Nihil veritate firmius, nihil mendácio vanius.
Ts Verbum Domini manet in aeternum 1582. Amen.

(Az igazságnál semmi tartósabb, a hazudságnál semmi hijábavalóbb nincsen. Isten igéje megmarad örökké 1582. Ámen.)

Az 1, 2, 3, számmal jegyzett három ablak az alacsonyabb épületben, a paplanos sziné volt, mely közvetlenül a városház mellett levén, az 1-ső szám alatt szabad átjárással vezetett fel a paplanos szinbe. Ezen átjárás szolgált a mostani Rózsa térre is (egészen más kinézésű közre)

melyből letakarodó iszap, épen a szabad bejárás alatt levő árkon vezetett le.

A városháza előtt a főbejárástól északra eső, és a nagy hídig közvetlenül terjedő helyeken árultak keddi napokon, mindjárt a főbejárástól északfelé a fűsüsök, azután szűrszabók, posztó szabók, majd szijgyártók, azután zsibárusok stb.

Az ódon városház homlokzatán kivül a főbejárás felibe volt illesztve azon veres márványlapra vésett bárány (régi czimere e városnak) mely a mostani városháznak főbejárása felett belől szemlélhető.

Mi már ezen ódon közház épületnek eredetét illeti; ennek keletkezése idejére vonatkozó köz-hitelességű adatok kezeinkbe nem akadtak. Részint szájhagyomány, részint szájhagyomány után irásba tett régi magán jegyzetekből azt olvassuk, hogy ezen ódon közház legelőször 1560-dik évben kezdett épittetni. — Hogy hajdanában a városházi telek, a rajta létezett régibb épületekkel Debreczen város földesurainak curiája lehetett, az, megközeliti a valószinűséget. Azonban ezen a — feltevés szerint — 1560-dik év körüli időkben létrejött városházi ó épületeknek legalább is három korszakban végrehajtott épitési modora, beosztása, minden izlés, rendszer és szabatosság nélküli felállitása, a kissebb, nagyobb ostromba ki s beszögellések, szűk és meredek lépcsők, épen nem bizonyitják azt, hogy ezen szó alatti ódon épület a Török nagy uri birtokos családnak disz kastélya lett vagy lehetett volna. Ha netalán volt is, mind össze is condescensionalis hely lehetett; de rendes lakó kastély soha nem volt. — Ha már valamely maig is a régi korból fenálló épületre ráfogható volna az, hogy az hajdan nagyuri lak volt, azt inkább a Piaczutczának keleti során máig is fenálló 2146. szám alatti házról lehetne állitni, mint a melynek máig is fenálló része világos bizonyságot teszen arról, hogy annak hajdani birtokosa, igazi nagy ur (dynasta) volt. És mellékesen érintve, valóban, meg is érdemelné, hogy egy ahoz értő, s régészeti ösmerettel biró férfi azon épület körül kurkászódnék. Igen ér-

dekes régiségek lennének ottan felfedezhetők, kiváltha az első alapkő hollétét kifürkészni lehetne.

Visszatérve a város ódon közháza épületéhez, azt hogy azon helyen létezett volna az urasági kastély, annyival kevésbé lehet állitni, mennyivel is inkább, többeknek szájhagyományon alapuló vélekedése oda irányul, hogy azon belkastélyon kivül melyről már jelen mű első kötete 135-dik lapján említés volt téve, egy nagyobb kastély Csapóutczai kapun kivül napkeletre mintegy 500 ölnyi távolságban, az ott állott homok dombok legmagasbikán létezhetett, s mely néhai Rakóvszky Dániel főbirósága idejében fürkésztetni meg is kiséreltetett volt, 5—6 lábnyi mélységű ásatás után találtattak is ott számos kő- és tégla darabok, falmaradványok. Azonban régészeti szenvedély hiányából az ásatás akkor abban maradott, megérvén azzal az illetők, hogy ottan csakugyan létezett valaha kő és téglából való nagy épület. Valljon nem ezen helyen kivánta volna-e Szulejmán a Török János által meghiusitott várdát felállitani? (lásd I. kötet 170. lap.)

Mellesleg legyen emlitve kastély név alatt, kettőről, ugymint régiről és ujról van említés a városi jegyzőkönyvekben. Hogy azonban mely helyen feküdhetett a régi, mely helyen ismét az ujj, azt kifürkészni nem voltam képes.

A régi kastély név előfordul az 1566-dik évi városi jegyzőkönyvben, ilyeténképen: „Quasimodo (husvét utáni) vasárnap után harmad nappal, főbiró urnak és több közpolgároknak szemléje után, kik azon háznak helyszinén, — hol Kovács Miklós a régi kastély kapuja előtt Borbély János háza mellett kezdett volt épitkezni — jelenvoltak, az végeztetett, hogy“ stb.

Az uj kastélyról pedig 1619-dik évi városi jegyzőkönyv 416-dik lapján van emlékezet. Az van t. i. előadva, hogy „néhai Török János és Ferencz urak néhai levéltárnokának Szabó Mátyásnak özvegye azt terjeszti a városi tanács elé, hogy mivel 1561-dik és 1562-dik esztendőkben, a nevezett néhai urak adtak és conferáltak volt folyamo-

dónő férjének egy sütő házat, két mellette levő házzal, és az uj kastélyban való szép házzal, s egyetemben azon földekkel, melyek azokhoz voltak csatolva; kéri, hogy ő ezen javakat tulságos adó terheltetés nélkül haláláig birhassa, holta után azon birtokok a városra levén maradandók. Ebbe a tanács beleegyezik, és a — bár nem elég erős jogon birt — javakról szóló leveleket, a város záros ládájába, a többi levelekhez eltétetni rendeli."

Alkalomszerűleg itt adunk helyet, a város e korszakbeli főbirái azon névsorának is, melyet a városi jegyzőkönyvekből kiderithettünk következőkben :

1546 Szűcs György. 1547 János Deák Mátyás, jegyző Pongrácz Fülöp. 1548 Szűcs Ferencz. 1549 János Deák Mátyás. 1550 Bakóczy István. 1551. János Deák Mátyás. 1552 Ferenczi Péter. 1553 Kalmár István, jegyző Literáti Márton. 1554 Literáti Gergely. 1555 Tassi István. 1556 Kalmár István. 1564 Literáti Balázs. 1565 Literáti Gergely. 1566 Szabó Dávid. 1567 Duskás Ferencz. 1568 Szabó Dávid. 1570 Duskás Ferencz, jegyző Torkos János. 1571 Gombos Bálint. 1572 Duskás Ferencz. 1573 Nagy Balázs. 1574 Szabó Dávid. 1575 Szabó Miklós. 1578 Szabó Dávid. 1580 Szabó Miklós. 1586 Csorba László, jegyző Literáti János. 1587 Nagy Gál István. 1588 Mészáros Benedek. 1589 Tóthfalusy István. 1590 Mészáros Benedek. 1591 Túri György. 1592 Tóthfalusy István. 1593 Mészáros Benedek. 1594 Duskás István, jegyző Debreczeni János. 1595 Kolcs Mihály. 1596 Duskás István. 1597 Nagy Gál István, jegyző Tibai András. 1598 Duskás István. 1599 Nagy Gál István. 1606 Mészáros György. 1607 Tóth Mihály. 1608 Mészáros Benedek. 1609 Tolnai Literáti Imre. 1610 Mészáros Benedek. 1618 Tolnai Literáti Imre, jegyző Csorba János. 1619 Mike Pál. 1620 Szűcs György. 1621 Mike Pál. 1622 Szűcs György. 1623 Mike Pál. 1624 Szűcs György. 1625 Tolnai Literáti Imre. 1626 Mike Pál, jegyző Makai Máté. 1627 Juhos Ferencz. 1628 Bachió János. 1629 Mike Pál. 1630 Juhos Ferencz. 1631 Bachió János. 1632 Mike Pál. 1633 Juhos Ferencz. 1634 Mike

Pál. 1635 Juhos Ferencz. 1636 Fekete István. 1637 Juhos Ferencz. 1638 Fekete István, jegyző Túri Boros László. 1639 Juhos Ferencz. 1640 Fekete István. 1641. Bornemisza János. 1642 Fekete István. 1643 Bornemisza János, jegyző Varsányi Dániel. 1644 Szegedi Gáspár. 1645 Gáspár György. 1646 Kerekes Mihály. 1647 Gáspár György. 1648 Kerekes Mihály. 1649 Gáspár György. 1650 Kerekes Mihály és Dobozy István. 1651 Gáspár György. 1652 Dobozy István. 1653 Biczó István. 1654 Dobozy István. 1655 Vigkedvű Mihály. 1656 Dobozy István. 1657 Vigkedvű Mihály. 1658 Dobozy István, jegyző Diószegi Ferencz. 1659 Vigkedvű Mihály. 1660 Dobozy István. 1661 Vigkedvű Mihály és Biczó István. 1662 Dobozy István. 1663 Biczó István és Erdődy János, jegyző kállói Fényes István. 1664 Dobozy István. 1665 Erdődi János. 1666 Balyik András. 1667 Erdődi János. 1668 Balyik András. 1669 Dobozy István. 1670 Balyik András. 1671 Dobozy István. 1672 Balyik András. 1673 Dobozy István. 1674 Balyik András. 1675 Dobozy István. 1676 Balyik András. 1677 Munkácsi István. 1678 Balyik András. 1679 Munkácsi István. 1680 Balyik András. 1681 Pataki Pál. 1682 Balyik András. 1683 Komáromi István. 1684 Balyik András. 1685 Komáromi István. 1686 Bartha Bóldizsár. 1687 Balyik András. 1688 Komáromi István. 1689 Bartha Bóldizsár. 1690 Baranyi Mihály. 1691 Komáromi István. 1692 Baranyi Mihály. 1693 Takács István.

MÁSODIK FEJEZET.

Debreczen város egyházi, vallási és erkölcsi állapotáról.

I.

A XVI-dik század elején nyugoti Európa nagyobb részét átható azon eszme-áramlat, mely a róm. catholica egyháztóli elszakadást előidézte, a magyarhaza egyéb vidékei között Debreczenben is érvényesité magát. És pedig érvényesité az magát oly mértékben, hogy ezen alföldi

népes város, a reformatio tanait elfogadván, oly szivós ragaszkodást tanusitott azokhoz, miszerint az ujitott egyháznak kebelébeni meghonositása után nem csak minden igyekezettel törekedett, hanem sikerült is Debreczennek, a második korszak folyásában minden egyéb egyház létezhetését köréből távol tartania. Hogy azonban a reformátionak Debreczenbe behozatala egyedül és kizárólag Török Bálint érdeme lett volna, teljességgel nem állithatjuk. — Még kevésbé vagyunk hajlandók hinni, hogy az 1536-dik évben Török Bálint által ide hozatott Bálint nevű papnak elegendő lett volna Szent András templomában két predikátiót, egyiket az urvacsorájáról, másikat az utósó itéletről elmondania, s már is az által a debreczeni reformatió nagy műve bevégeztetett dolog lett volna. Ha ilyesmit képesek lennénk elhinni; ez esetben azt is meg kellene engednünk, hogy a vallás dolga hasonlitna valami vásári czikkhez, melyet amugy könnyedén odábbadni, becsempészni s megszerezni lehet; s a reformátión csak ugy könnyedén mint valami tisztujitáson*) keresztül lehetett volna esni. Ellenkezőleg ha valamely tárgyra, ugy bizonnyal a vallásügyre illik nagyon is édes Idvezitőnk e mondata: „Nem ugy jő el Isten országa, hogy azt ember eszébe vehetné.“ Valóban ha csak egy megszokott kedves ruhadarabtól sem válunk meg, egy más ismeretlen darab kedvéért örömest és könnyedén; mennyivel inkább nagyobb odaadással ragaszkodunk a hitbeli dolgokhoz, melyeket anyai tejjel szivtunk be, s melyeket őseinkről reánk maradott szent hagyománykint kegyelettel őrizünk keblünk szentélyében.

Azon feltevés tehát, mintha Debreczen városnak XVI. század közepe táján élt közönsége kizárólag Török Bálint hatalomszavára, s Bálint papnak két predikátiójára hagyta volna el eddigi róm. cath. vallását, minden alap nélkül szükölködik. Ha volt ide vonatkozólag Török Bálintnak érdeme; az abban határozódhatott, hogy ő, a meginditott

*) Révész Imre. Figyelmező 1870. év VIII—IX. füzet 395. lap.

reformatiói mozgalmakat kivülről fenyegető vésztől a népet megvédelmezte. Ha tett Bálint pap (kiről ily minőségben Gönczy György 1586-dik évben, s utána Geleji Katona István 1635-dik évben*) emlékeznek) Debreczenben a reformátiónak szolgálatot, ez körülbelől abból állhatott, hogy az ő szónoklatainak tüze is segitette gerjedezni a keblekben rejtődző szikrát.

Ön magából e város népéből buzogván tehát fel a megujitott hit tanaihozi hajlandóság forrása; szerfelett érdekes lenne, kétségtelen adatok után tudni azt, hogy minő lehetett e népnek akkori időbeni vallásos állapota, s minő hitfogalmaknak hódolhatott akkor ezen vidék? közelebbről minő vallásos intézmények alatt állhatott akkoron e város közönsége? Mert ha ezt minden kétségen felüli világosságba hozhatnók; csak is akkor lenne teljesen érthetővé, hogyan és miért emelkedett ki e város népe pár évtized alatt ősei hitéből? s mi okon mutathatott fel e hely oly tüneményt? minőhöz hasonlót p. o. a szinte magyar népességü nagy Szeged város akkori lakóinál hiába keresünk? hol az Abádi Benedek által megkezdett reformátió, semmi tartós eredményt nem mutathatott fel.**)

Nem levén azonban idevonatkozólag semmi hiteles adat rendelkezésünkre; e részben csak is hozzávetés és az akkori viszonyok mérlegelese szolgálhat némi tájékozóul. Volt már jelen mű első kötetében emlitve; miszerint Debreczen város az első korszakban, nem csak utjában esett a délkeletről északnyugotfelé, és megforditva — irányzott európai kereskedésnek; hanem ez sok tekintetben annak középpontjául is nézethetett. Hogy e város polgárai közül, többen látogatának külföldi iskolákat, s lakosai pedig átalánosan kereskedői és kapadozó szelleműek voltak; ez is volt már fentebb érintve. A hitujitási különféle kisérletek — mik szinte voltak már vázolva — nemcsak ismerete-

*) Gönczy György a Félegyházi Tamás által kiadott uj testamentom előbeszédében és Geleji Katona István Praeconiuma előszavában.

**) Budai Ézsajás: Magyarország históriája második darab Debreczen 1814. 131. lap.

sek lehettek e város polgárai előtt; de az ily értelmüek közül, kétség kivül, többen is megfordulhattak itten. A különböző nemzetbeli, és különböző gondolkozásu és hitnézetü egyénekkel gyakortai érülközés hatalmas tényező lehetett, a megujitott vallástudománynak Debreczenben meghonosulására nézve. Hogy a független közérzület mily erős volt az első korszakban Debreczenben, és hogy Debreczen város közönsége ugy polgárzati mint egyházi ügyeinek kormányzatában minő önállást tanusitott; az is volt érintve. Az önkényre hajlandó Laszky Jeromosnak még az akkoriban itt létező szabadelvü barátok férfias ellenállásától is volt tartania oka.

Tudva van az egyháztörténelemből, mikép a r. cath. egyház kebelében már jóval a XVI. század előtt, többek által élénken volt sürgetve, hogy a néptől a biblia ne vonattassék el, az ige folytonosan a nép nyelvén prédikáltassék, az urvacsorája mindkét szin alatt kiszolgáltassék, a papi nőtlenség szüntettessék meg, az egyháziak a világi ügyekbe ne avatkozzanak, a papuralomnak határ szabassék, s a képek tisztelete közben a nép közé becsúszott babonás visszaélések enyésztessenek el. S habár ez irányban kifejtett ujitási nézeteikért, Vicleffnek, Bresciai Arnoldnak, Savonaroláhnak, Hussnak és Hieronymusnak vértanuságot kellett is szenvedniök; azonban a gondolkozni képes nép egy részének keblében sokkal maradandóbb leve az elhintett eszmékhezi ragaszkodás, mintsem hogy adott időben egy Luther, Zwingli és Cálvin által ujra hirdetett igék millióknak szivébe ne találtak volna be-útat. Máskülönben nem lenne megérthető, miért tódult egyebek között Magyarhon ifjuságának is legnagyobb része a vittembergi, s majd később a genevai iskolákba?

Nem lehet tagadni, hogy Magyarhonban és igy Debreczenben is a reformátió meggyökerezésének ideje a mohácsi vész körüli idővel, ezenfelül az egyházi főrendüek hiányában, nemcsak az egyházi fegyelem meglazulásával, hanem az egyházi javaknak világi főurak által történt elfoglalásával is összeesik. Azonban nekünk ugy látszik, hogy

egyrészről az egyházi fegyelem meglazulása az akkori időkben felülről észlelt példáknak is volt természetes következménye; másrészről pedig a nép előtt, — mely megütközve szemlélé, hogy az egyházi javadalmak némely egyháznagyok által köz-jótékonysági rendeltetésüktől elvonatva, magán czélokra fordittattak — egészen közönbössé válék, maradnak-e, nem-e azon javak továbbra is eddigi kezelőiknél? A reformátiónak magyarországon s illetőleg Debreczenben terjedésének a mohácsi vész körüli idővel együvé esése is okszerűleg kimagyarázhatónak tűnik fel. Visszavonás és pártokra szakadáson kivül, az átalánossá vált nemzeti sülyedés okozá, hogy a maroknyi erővel sikra szállott magyarnak vesznie kelle Mohácsnál. Ugy az egyháziak, mint világiak közül azok, kik azon időben komolyabban szerettek gondolkozni, mélyen hordozva szivökön a haza sorsát, fájlalva szemlélték a társadalmi rendnek felfordulását, az országos zavart, az erkölcsök megromlását, az élet s vagyon-biztonságnak a haza nagyobb részében szünetelését, a ledérségnek, léha fényűzésnek, szivcsábitó s lelketölő kicsapongásoknak hova tovább terjedését. S ennyi megöröködött bajok orvoslását, a haza főemberei közül többen, azon ujitott vallástudománytól várták és reménylették, melynek czélja volt visszaadni az emberiségnek azon méltóságot, melyet attól a középkori sötét századok tudatlansága, és a lelkiismeret elszolgaisodása játszott volt el. S a keblében oly sok erkölcsi erőt, szabadelvű értelmiséget tápláló, akkori Debreczen maradhatott volna e ridegen? oly tanok előtt, melyeknek főelve volt: az ismeretek szerzése, a szellemi és erkölcsi önállóságra törekvés, s a szónak komoly értelmében vett benső mivelődés és haladás az értelmi felvilágosodásban s a jó cselekedetek öntudatos gyakorlásában.

Azonba nagy tévedés lenne azt vélni, hogy a reformátiónak Debreczenben elterjedése pár évnek lett volna műve; valamint azt is tévedés lenne hinni, hogy a reformált egyház a maga egész szervezetével egyszerre állott volna elő. Az ujitott tannak a város értelmisége által elfo-

gadott hirdetői, valószinűleg elsőben a képeket tüntették el a templom falairól; majd a misézés megszüntetése után az oltárokat távolitották el; azután a középkori ünnepek megűlésétől szoktatták el a népet, majd a hierarchiai hatalomnak vetettek végett, s a nép előtt a bibliát mind élőszóval magyarázták, mind pedig azt ennek szorgalmas olvasására hathatósan serkentették stb. Hogy mind ez nem egy év alatt, hanem csak lassankint történhetett, azt igen természetesnek fogjuk találni, ha nem volna is irva az, hogy a r. cath. egyház akkori időben Debreczenben nem elébb, mint 1552-dik évben szünt meg létezni. S igy tünedeztek aztán lassankint el a r. catholicismusnak maradványai Debreczenből. Igy történt például, hogy a városi jegyzőkönyv 1554-dik évi február 13-ról szóló feljegyzése szerint Kalmár István az előtti évi biró, Telegdi Szabó János közbejöttével, Literáti Márton jegyző jelenlétében, Bakóczy Istvánnak kezeihez adta a Szent Miklós kápolnájának azon pénzeit, melyeket neki az ő birósága alatt Tatár István és Domokos Ambruzs városgazdák szolgáltattak volt kezeibe, t. i. 20 forintot és 10 dénárt, ezenfelül több rendbeli részint réz, részint ezüst kelyhelyeket, tányérokat, kereszteket, mint szintén az oltári szolgálathoz tartozott több rendbeli papruhákat, veres casulát, cámzsát, stólával és vállvetővel, ismét egy régi fekete casulát, ezen felül egy atlaszt, két csekély értékű cámzsával és egy kéztörlővel.

Azon időpont, melyben a magyar alföldi és igy a debreczeni reformált gyülekezet is, mint hitközség, a r. catholica egyháztól (még akkor, részben Luther, részben pedig Zwinglius értelmében) elkülönitett társaságot kezdett volt alakitni, csak is 1545-dik évi szeptember 20-dik napján Erdődön — Szathmár vármegyében — özvegy Drágffy Gáspárné, Báthory Anna pártfogása alatt megtartatott papigyűlés (zsinat) korától kezdve számittathatik.*)

A hitujitás munkája e szerint lassankint bevégeztet-

*) Buday Ézsajás Magyarország históriája, második darab. Debreczen. 1814. 112. lap.

vén; e közben a városi előljáróság az egyházhatósági jogok gyakorlatába, közelebbről pedig a helybeli egyházhoz tartozott javadalmok feletti rendelkezés jogaiba is — az enyingi Török földesuri család belenyugvásával — behelyezkedett. Bizonyitja ezt az 1549-dik évi városi jegyzőkönyv 137-dik lapján álló jegyzet is, a hol irva van, hogy a kegyelmes Ur engedelmével, a plebániához tartozott majorsági kertből egy részt, a nyugoti kapu felől, a városi tanács, özvegy Csintalan Ambruzsnénak 4 forintért adta el, s ezen pénzt a nevezett asszony megfizetvén, a föld neki birtokába át is adatott.

Azon lelkipásztorok, kiknek közreműködése folytán a reformátió Debreczenben elterjedett, e korszakban következők voltak.*)

Bálint pap 1536. Dévai Biró Mátyás 1543.**) Kálmáncsehi Sánta Márton (jelen volt 1552-dik évben a beregszászi zsinaton. Debreczenből elbocsáttatván Szegedy Lajossal 1555 körül Erdélyben működött a reformátió ügyében; volt munkácsi pap is, később Beregszászon lett prédikátor, hol egy szerzetes által keresztül lövetvén, meghalt 1571-dik évben.) Szegedi Lajos † 1557. Radán Balázs 1552-dik évben a beregszászi zsinaton jelenlevén, ugyanott Isten igéjét hirdette, és vértanuságot szenvedett. Huszár Gál — Gál pap — (elébb Debreczenben, majd 1557 körül Óváron, végre utóljára 1577. évben Pápán lett pap, ugyanott superintendenssé levén, ő elnöklete alatt tartatott meg a herczegszőllősi zsinat Baranyában 1576-dik évben, melynek 48 czikkelyei 1577-ben nyomattak ki Pápán.) Szegedi Gergely. Sztáray Mihály elébb laskói, majd tolnai, végre 1553-ban debreczeni predikátor, és 1557-ben különböző énekek szerzője. Somogyi Máté 1555. Mélius Péter pap, esperes és superintendens 1558. † 1572 decz. 16-kán. Gönczi Fábricius György 1565-ben hozatott papnak,

*) Veszprémi I. Biographia medicorum Centuria tertia Tomus IV. Viennae 1777. 362. lap.

**) Tóth Ferencz tul a tiszai ref. püspök élete. Győrben 1812. 55. lap.

egyházmegyei esperes lett 1571-ben, superintendenssé választatott 1577-dik év február 6-kán, a váradi egyházkerületi gyűlésen. A 27. articulusban foglalt cánon gyüjteményt ugyanazon évben Vittenbergben negyedrétben kiadta. Ugyan ő adta ki legelőször 1592-dik évben az énekek gyűjteményét, keresztyén énekek czime alatt — Szikszai Hellopaeus Bálint Egerben 7 évig levén, onnan 1572-ben Debreczenbe hivatott, 1575-ben ifju korában meghalt. Bánffi Hunyadi Mogioró Benedek, elébb szilágy-csehii, majd tasnádi, végre debreczeni predikátor és 1595-ik évben julius 6-án püspök.*) Félegyházi Tamás 1582-ben a debreczeni egyházmegye esperese, 13 évi prédikátorsága után meghalt 1586-dik év január 16-kán pestisben. Szegedi Dániel 1591-dik év körül egyházmegyei esperes is. Hodászi Lukács 1604. évben hozatott ide papnak, elébb Ecseden Báthory Istvánnak volt udvari káplánja, 1596-ban egyházmegyei esperes, 1604-ben Csengerben superintendensnek elválasztatott, 1613dik év május 15-kén a szószékben predikálva, gutaütésben meghalt. Szilvás-Ujfalvi Imre 1596-ban debreczeni tanár, majd lelkész. Ez szedte össze legelőször 1598-dik évben a halotti énekeket, s 1598-ban kinyomatta. Azután váradi lelkész és esperes lett. Hodászi Lukács-csali versengése miatt tömlöczre vettetvén 1615-ben Bethlen Gábor idejében száműzetésben halt el. Szaraszi Ferencz a heidelbergi kátét magyarnyelvre forditva, kiadta 1604-ik évben. Sárközi János 1611-ik évben. Budai János 1615, egyházmegyei esperes. Margitai Péter, kállói lelkészsége után 1616-dik évben debreczeni lelkész. 1619-dik évben május 19-kén huszti, azután szathmári pap, és 1629 február 18-kán superintendens. Varsányi Dániel 1619 május 29-kén esperes is. Putnoki János elébb szathmári iskola igazgató, majd 1623-ban debreczeni pap, még ugyanazon évben esperes; innen 1628 auguszt. 13-kán Nánásra ment lelkésznek. Thornai P. Ferencz,

*) Tóth Ferencz: tul a tiszai ref. püspökök élete. Győrben 1812. 75. l.

Putnoki helyére Husztról hivatván, 1628-dik év szeptemb. 10-kén tartotta első beszédét. Ő készitette a régi templom falára alkalmazott azon verseket, melyek igy kezdődnek: Hoc insigne tuum stb. Szegedi János 1626, férkezhetlensége miatt 1630-ban elmenettetett. Keresszegi István, Szegedi helyett Zilajról hozatott ide 1630 julius 9-kén, superintendens lett 1629 november 25-kén † 1642. Kismarjai Veszelin Pál 1629 Thornai P. Ferencz helyett hozatott ide. Tolnai Péter 1630 május 7-dikén Szalacsról hivatott 3-dik lelkipásztornak, ki káplán névvel czimeztetett, jelen volt a szertartáson, mikor a nagy harang Erdélyből hozatott 1637. Váczi Péter 1639. Szikszai Benedek, Tornai Gáspár 1642. debreczeni egyházmegyei esperes. Tarcsai Dániel, mások szerint János. Henczei Dániel 1645, jelen volt a szathmár-németii zsinaton 1646-ban. Szoboszlai Miklós elébb a debreczeni iskolában tanitott. Tornai P. István 1646-dik évben jelen volt a szathmár-németii zsinaton, 1657-dik évben superintendenssé választatott, 1661-ben Tarczalra költözött. Debreczeni János 1661-dik évben.*) Nógrádi Mátyás 1651 debreczeni, majd nagy-bajomi lelkész, esperes és 1661-ben püspök. Csipkés Komáromi György Utrechtben hittudor, 1655-ben hazajövén elébb az iskolában tanitott, majd lelkész lett, s a bibliát leforditotta 1685. Báthory Mihály 1654. Rhédey Ferencz erdélyi fejedelem udvari papja, majd szentjóbi, huszti s végre 1659-en debreczeni lelkész. Vetési Sándor 1661 évben predikált a szinben. Krizbai György. Szántai Mihály. N. Szőnyi István tornai pap 1671-ben, onnan a roszakaróktól kiűzetvén debreczeni, azután zilahi, kolozsvári, gynlafehérvári, végre szathmári lelkész és esperes. Irt „Mártyrok krónikája“ czimű munkát. Keresztúri Bálint hittudor. Köleséri Sámuel elébb váradi tanár, a hol 1657-ben jegyzeteket irt az akkor nyomatás alatt levő bibliához, azután szendrői, majd tokaji pap, 1674-ben

*) Bod Péter: magyar Athenás 1766. 62. lap.

debreczeni lelkész és esperes. Kabai Gellért Kassán volt elébb tanár és pap, 1674-ben Debreczenbe jött, s itt 1681-ben szárazbetegségben meghalt. Felvinczi Sándor 1666 körül Kassáról Debreczenbe hivatott, 1684-ben esperes lett. Szenczi Pál 1684-ben esperes. Csuzi Cseh Jakab a nápolyi gályákra lett hurczoltatása előtt és után losonczi pap, 1684-ben debreczeni, azután pápai pap, s ugyanott superintendens. Lente János 1685-dik évben. Veresegyházi Tamás Báselben hittudor 1675, elébb bihari, majd szoboszlói, végre debreczeni lelkész, 1686-ben superintendensnek el lett választva. Rápóti Mihály 1691-dik évben.

Debreczen város összes népe bevévén az ujitott hit-tudományt, az elsőbb időkben arról, hogy a városi hatóságtól különböző, valamely ugynevezett hitközségi tanács vagy elkülönözött egyházi előljáróság alakittassék, szó sem volt. Az egyházi ügyek, minden vonatkozásokban, a városi nagy tanács által, a városházánál tárgyaltattak, s a hozott végzések a városi jegyzőkönyvekbe vezettetének be. Ugy a pap-választás, mint az évenként előforduló pap-marasztás is, a városi tanács teendői közé tartozott. A mi a pédikátorok számát illeti, a reformátió kezdetén ugy látszik, hogy egyszerre két-két predikátort tartott a város. Az 1630-dik év május 7-ről vezetett városi jegyzőkönyvben olvashatjuk, hogy Tolnai Péter Szalacsról 3-dik predikátornak hivatott. Az 1674-dik év május 28-ról pedig azt olvassuk, hogy Kabai Gellért a napirenden levő akkori üldöztetés miatt, Kassáról kiszorult lelkész, ide negyedik predikátornak hivatott. Különben már az 1671-dik évi városi jegyzőkönyvben öt prédikátorról u. m. Komáromi György, Krizbai György, Köleséri Sámuel, Keresztúri Bálint s Kabai Gellértről tétetik említés. Hihető, hogy a két utóbbi mint akkor a vidéki üldözött egyházakból kimaradt egyén, ajánlá fel itten rendén kivüli szolgálatát.

Az 1661 és 1662-dik évi városi jegyzőkönyveken kezdve (későbbiekben is emlittetik) előfordul Vetési Sándor neve is, mint a ki a szinben teljesité az egyházi szol-

gálatokat. Ezen szin név alatti helyiség, nagyvalószinűséggel a mostani kistemplom épület helyén állhatott. T. i. beláttatván az, hogy a debreczeni népes és vallásos ref. gyülekezetnek, melyet a vidékről beszorult szegénység is megnevelt, a nagytemplom nem elégséges; már a XVII. század elején rendeltethetett Istentisztelet végett az a hely, mely a városi jegyzőkönyvekben szin név alatt fordul elő: levén Vetési Sándornak az 1662-dik év május 15-kén kelt jegyzőkönyv szerint a szinben való szolgálatjáért fizetése 200 forint és 20 szekér fa. Az 1663-dik év április 16-ról pedig ez van feljegyezve: „A predikátoroknak hirt kell adni, hogy Vetési Sándort a keresztelésnek, temetésnek, esketésnek melléje bocsássák, mert szinte ugy háromszor predikál, mint akármelyik. A szinbe pedig renddel járjanak.“

Ezen szin nevezet alatt előforduló helyiség csakugyan már 1672-dik és 1675-dik évekről, vezetett városi jegyzőkönyvekben kistemplom névvel iratik. Az van t. i. 1672-dik évi márczius 17-kéről bejegyezve: „A városi tanács a mindennapi könyörgést felállitatni akarván, a communiót is óhajtaná a kistemplomban véghezvitetni.“ Az 1675-dik évi jegyzőkönyv elején pedig, midőn az évenkint változni szokott városi hivatalnokok elsoroltatnak; egyebek között az is olvasható: „Tikos Ambrúzs és Takács István, gondnokok a kistemplomnál.“ Ugyan ezen kis templomnak nevezett szin az 1675-dik évi városi jegyzőkönyv elején ugy emlittetik, mint új templom, levén akkor ez új templom felügyelői: Veres András, Tatár György és Bátori János. — Hogy ezen szin név alatti épület nagyobbszerű lehetett, kitetszik 1671-dik évi január 1-ső napjáról vezetett városi jegyzőkönyvből, a holott is ez olvasható: „Csatári Bálint uram a szin épitésének egyrészét magára vállalta, Istenben való buzgóságából, mire Isten segéljen bennünket!“ Tehát ezen szin néven előforduló imaház, mely minden valószinűséggel a mostani ref. kis templom helyén létezett, mindenesetre szilárd anyagból rakott épület lehetett. A mely időtől kezdve ezen elébb szin néven czimzett épület

kis templom és uj templom néven kezdett hivatni; azon idő óta a régibb templom öreg templom nevét nyerte. Igy olvassuk p. o. 1682-dik év február 7-dik napjáról a városi jegyzőkönyvben, hogy „a kolozsvári kántor hivattatott meg szolgálatra az öreg templomba.“

Az 1672-dik évi április 30-dik napjáról vezetett városi jegyzőkönyvbe ez van beirva: „a filegóriában is vigyázót állitsanak“ stb. Ezen filegória minden valószinűséggel, azon zömök alkotványu épület lehetett, mely idővel a mostani ref. kis templom tornyává nőtte volt magát ki, a mint erről majd alább leend említés.

Helyén látjuk e korszakban az ispotályi templomra vonatkozólag itt szólani. Azon szivet megható, lelket megragadó keresztyén kötelességet, t. i. a nyavalyák sulyos terhei alatt nyomorgó szegénység iránti tettleges részvétet, a városi közönség kétségkivül már ezen időkben is gyakorolta. Már a XVI. században kétrendbeli, ugymint városon belőli, s városon kivüli kórházról van a városi jegyzőkönyvekben említés. Az e helyeken ápolt szerencsétlenek feltartása tekintetéből 1586-dik január 2-kán nagytanácsi végzés által, a malombeli hasznok és bitang marhák, az ispotály-mesterek kezelésére adatván, azok a szegények táplálására fordittattak; nemkülönben a magszakadott és végrendelet nélküli vagyonok fele része is, valamint a város jobbágyai által használt földektől járó dézmák is ugyanazon czélra adattak. Az 1590-dik évről vezetett városi jegyzőkönyvben fel van jegyezve, hogy a serből a mi jövedelem van, az a kórházban sinlő szegények számára adassék. A bel-kóroda feltartására szánt eddigi malom-jövedelem az 1627-dik év junius 9-kén kelt nagytanács határozata által a leégett öreg templom felépitésére fordittatott volt. A belvárosi kóroda, e korszak végén, czeglédutczában volt elhelyezve. Megtetszik ez a városi jegyzőkönyv 1685-dik évi augusztus 25-ről olvasható következő jegyzetből: „Pósalaki János czeglédutczában napkeleti soron, éjszakról ispotályközi, napkeletről az ispotályház szomszédságában lévő házát eladta Szijgyártó

Zsigmondnak 215 forintért.“ A kül-kóroda, melynek 1570-dik évben már (lásd I. kötet 198. lap) imaháza is épült vala, a város gondoskodásának folytonosan kiváló tárgya volt. Rudolf császár és király 1600-dik év október 14-kén Pilsnában kelt okmányában elrendelte volt, hogy a magszakadás és végrendelet nélkül elhalt mindkét nemű polgárok bárminemű javai a nyavalygó szegények telsegélésére és ne máshova fordittassanak. S e rendelet 1689 és 1693-dik évben Leopold császár és király által is megerősittetett.

Az ispotályi templombeli predikátorok nevei csak is 1720-dik évtől fogva levén évkönyvileg feljegyezve, azokról a 3-dik korszakban lészen szó.

II.

Már volt közelebb fentérintve, de maga a protestans egyházak keletkezésének és fejlődésének története is elegendőleg igazolja azon állitást, hogy mint Magyarhonban egyébütt, ugy Debreczenben is, a Luther értelme szerint hirdettetett először a megujitott vallástudomány. S ha bár 1543-dik évben Dévai Biró Mátyás, s vele egy időben Huszár Gál, Luther ellenében Zwinglius tanaihoz hajlottak is; azonban a Petrovics Péter által pártfogolt Kálmáncsei Sánta Mártonról van feljegyezve, hogy szószékből ő hirdette Debreczenben először Zwingliusnak az urvacsorája felőli értelmét. Ugy látszik azonban, hogy Kálmáncsehinek Debreczenből eltávozása után ismét Luther tudománya jött fölénybe,*) annyival is inkább, mert az, mint szervezett egyház már országos elismerésben is részesült, mig a Zwinglius követői az ugynevezett sacramentariusok még csak türelemre sem méltatának. A Zwinglius s illetőleg Calvinus értelme szerinti ujitott vallástudománynak, nemcsak Debreczenben, hanem a Tisza két mentén, sőt Erdélyben is meghonositása, legnagyobb részt, Mélius

*) Budai Ézsajás: Magyarország históriája, második darab. Debreczen 1814. 153. és 155. lapok.

Péter érdeme. Ő róla azért tűzetesebben kelletik szóllanunk.

Vannak időszakok, midőn a nagy sokaság egyetlen egyénnel azonositja magát, s midőn egész tömegek habár sok ajakkal szólnak is, de egyetlen fővel gondolkoznak. Olykor történik ez meg, a midőn valamely kitünő, de higgadt eszü, a mellett páratlan buzgóságu s tudományos készültségű férfiu megfigyelve az idők jeleit, élére áll a koreszméinek, s azoknak hirdetése mellett, közjóra irányzott magasztos czélt tűzve önzetlen működésének nemes feladatául, kitartó szivóssággal, szilárdan halad pályáján, sem jobbra, sem balra nem tántorodván attól el. Az ily jellemet a mint megbámulja egyfelől a nép; másfelől ösztönszerűleg érzi magát annak feltétlen követésére vonatottnak. Ez volt Mélius Péterrel az eset. Neki sem születésében s családi egybeköttetésében, sem anyagi körülményeiben nem volt semmi érdekes; de a nép hitéérti rendkivüli lelkesedése, páratlan szorgalma, szilárd elhatározottsága kivivták részére kortársainak feltétlen tiszteletét. A Mélius Péter életfolyama behatólag tanit meg bennünket arra, mikép nem kelletik bármi csekélynek látszó egyént is kicsinleni, annál kevésbé megvetni. Mert a végére mehetlen isteni főbölcsesség nem ritkán szegény sorsu, de szép elmetehetségű ifjuban szokta magát, s az emberiség közjavára irányzott munkáját megdicsőiteni.

Mélius*) másképen Horhi Juhász Péter ifjabb éveiben enyingi Török János által Somogy megyéből Horhi nevű helyről hozatva Debreczenbe, az itteni iskolában nyerte kiképeztetését.**) Innen Wittembergába ment 1556-dik évben, és két évi ottani időzése után 1558-ik évben Debreczenbe vissza jött, a hol a város által predikátornak meghivatván, volt egyszersmind eleinte az itteni iskolában is tanitó.***) Noha Mélius, mint Skaritza Máté által Szegedi Kis István életrajza előszavában feljegyezve van, hivata-

*) A Mélius név annyit tesz Juhász, ettől a hellen szótól: μῆλον=juh.
**) Veszprémi Biographia medicorum T. 1. p. 105.
***) Tóth Ferencz tul a tiszai ref püspökök élete 42. lap.

loskodása elején, az urvacsorájára nézve, Luther legtúlzóbb követőjének Brentznek vallotta is értelmét, és Szegedivel — mint Cálvin követőjével — ugy versekben, mint folyó beszédben ellenkezett is; elvégre azonban Szegedinek adott igazat, és azontul az általa felismert helv. hitv. szerinti tudománynak lett legerősb hirdetője. Már 24 éves korában esperesül, 28 éves korában pedig a két tiszai rész ref. püspökévé elválasztatván; bámulandó erélye, szakadatlan munkássága folytán egy mind össze is 38 évre nyult rövid életpálya végén megérte azon valódi lelkiörömet, hogy a helv. hitv. szerinti egyház, ugy a Tisza mind két felén levő Magyarhazában, mint Erdélyországban is*) nem csak belsőkép egy szerves egésszé alakulva megszilárdulhatott, hanem mint bevett vallás országosan is elismértetett. Az ő műve volt az 1562-dik évben világot látott közönséges vallástétel (confessio catholica.) Ő t. i. mint az egri és egervölgyi református nemességnek s fegyveres népnek is lelki felügyelője, az egervölgyi vallástételt — a Veráncz Antal r. cath. püspök által háborgatott ottani reformátusok számára megirván; miután ezek annak megtartására magukat esküvel is kötelezték volna; e miatt mint pártütők Veráncz Antal egri püspök által, I. Ferdinánd királynak feljelentettek. Mélius a bevádolt egervölgyiek érdekében elkészitett vallástételt felterjesztve; abban kimutatta és Ferdinánd királyt meg is győzte arról, hogy a bepanaszlott egervölgyiek nem a felség ellen, hanem a hit és üdv tárgyában, az általok igaznak tartott vallásért szövetkeztek. Minek folytán Veráncz más hivatalra áttétetvén; az egervölgyi vitézek, a hit dolgában ref. Magócsi Gáspár uj kapitányok alatt, magukat szabadabban érezhették. Mélius buzgalmának tulajdonitható nagy részben

*) Minthogy e korszakban Debreczen is Erdélyhez tartozott volt; egy ideig nem vala Erdélyben külön ref. püspök, hanem a Debreczenben lakó ref. püspök hormányozta az erdélyi ref. egyházakat is. A miatt azonban, hogy Debreczen távol esett Erdélytől; a felmerült ügyesetek eligazitása nem ritkán szenvedett késedelmet. Ezért választatott II. János király idejében Madár (Alesius) Dénes erdélyi első ref. püspökül. Lásd bővebben Kocsi Csergő Bálint: kőszíklán épült ház ostroma. Lipcse 1866. 155. lap.

az 1562-ik évi tarczali zsinaton a Cálvin kátéjának s Béza vallástételének elfogadtatása, s az urvacsorában az addig használt ostya helyett kenyérnek behozatala; valamint 1563-dik évben a tordai zsinaton az erdélyi ref. egyháznak is megszilárdulhatása. És a mit legkülönösben kelletik említni, Mélius érdeme volt az 1567-dik évi február 24, 25, 26-dik napjain megtartatott debreczeni zsinat, melyen a Mélius elnöklete alatt 17 esperssségek ünnepélyesen nyilvánitották, hogy ők a helv. hitvallás kapcsa által mint magyarországi hitrokonok, a több európai református keresztyénekhez kivánnak számittatni. Az egyház igazgatásra vonatkozó czikkeknek (articuli majores) zsinatoni megalkotása által a ref. egyház szabályos társadalmi szerkezetet öltött, mely zsinat végzései Debreczenben 1567-ik évben, valamint 1570-dik évben a csengeri zsinaton megalkotott csengeri vallástétel is ugyancsak Mélius által adattak ki. Tetőzte Mélius a helv. hitvallás védelmében érdemeit az egységhivők, különösebben Dávid Ferencz ellen több rendbeli, jelesül a fehérvári 1566, debreczeni 1567, és váradi 1569-dik évi zsinatokon tanusitott vitatkozásai által. A holott is nagy buzgósággal vallván és tanitván, mi ként Jézus Krisztus Istennek egyszülött és örök fia, ki az atya lényegéből minden időknek előtte született, és mint örökké imádandó Isten fia égből szállva alá, lett megváltónkká; az e vidék akkori hatalmas főembereire Török Ferenczre, Báthory Miklósra, Mágócsi Gáspárra, Német Ferenczre hivatkozva, mindent elkövetett, nehogy a jó részben isteni nyilatkozaton is nyugvó helv. hitvallás-tételen alapuló keresztyén hittudomány, a kijelentés biztos révpartjából a csalatkozható és emberi gyarló okoskodások zátonyára taszittassék. Harczolt tehát oly ügy mellett, mely mig nyomor, fájdalom, szenvedés, bóldogtalanság és halál lesznek;*) mindig kedves lesz az emberiségnek, menynyei hit levén azon édes menedék, hol az okoskodás töm-

*) Balogh Ferencz: Székfoglaló beszéd, Mélius Péter hatásáról. Debreczen 1866. 42. lap.

kelegében eligazodni nem képes lélek, édes megnyugvást találhat.

A Dávid Ferencz pártján állók egyrészről, más részről pedig az erdélyi evangelicus lelkészek által — a debreczeni ref. gyülekezet irányában — tévelygő véleményre vezetett külföld, jelesül a helvétziai és hollandiai tudósok előtt, Mélius tüntette kellő világosságban fel a debreczeni ref. ekklézsiát, a minek aztán meg is lett azon kedvező eredménye, hogy azon időtől kezdve, a debreczeni ref. gyülekezet, folytonosan kiváló figyelem tárgyává válék, a külföldi református tudósoknak.

Heves vitája volt ezenkivül Méliusnak, a hirneves sbardelláti Dudith Endrével is, ki pécsi püspöki hivatalát s ezzel együtt a r. catholica vallást elhagyva, azontul magának a különböző hitrendszerekből, leginkább a Socinuséból összeválogatott vallást alkotva, magánzó életet élt Boroszlóban.

Mélius azonban nemcsak nagyban volt a helv. hitvallásu keresztyén tudománnyal ellenkezők irányában kérlelhetlen. — Az ő türelmetlensége résszerűleg is kiterjedett debreczeni hallgatói irányában. Feljegyezve maradott az 1571-dik évi városi jegyzőkönyvben, hogy a debreczeni tanács előtt Mélius, Patkó Mihály nevű hallgatóját, ennek Blandrata és Dávid Ferencz tanaihozi szitáséért, sőt lelkésztársát Somogyi Mátét is tévelygő értelméért bevádolta. S az eredmény a lett, hogy a lelkésztárs magát kellőleg igazolta; Patko irányában pedig csak több becsületes emberek közbenjárására, annak engedelem kérése, és azon nyilvánitása után csendesült meg a panaszló, hogy panaszlott az eretnekségbeni részesüléstől magát távol fogja tartani.

Mélius nagy hit-buzgóságával, több nyelvekbeni jártasságot is párositott. Nemzeti nyelvén kivül értette a latin, hellen, héber, arabs, török és német nyelveket, e mellett azon időkhöz képest a bölcsészeti, történészeti, hittani és természettani tudományokban is nagy jártasságot tanusitott. A nemzeti irodalmat több rendbeli jeles művekkel gazdagitá. Dolgozott lelkésztársai könnyebbitésére

válogatott predikátiókat, s egyház szertartásos könyvet, ágendát, irt katechismust, készitett énekeket, leforditotta magyarra az uj testamentomi szent könyveket, s legelső irt magyarnyelven herbáriumot, azaz a füveknek erejéről és hasznáról tanitó könyvet.

Ennyi sok oldalu s közjóra törekvő munkásságáért; nem csoda ha őt, mint a megujitott hittudomány éltető szellemét, tisztelte az egyházi rend, kedvellették a világi főemberek, levelezésökre méltatták a külföldi tudósok, saját hallgatói pedig oly kegyeletesen szerették, hogy az általa készitett alkalmi könyörgés — mint valami ereklye — a „Miatyánk" kiséretében, tovább egy századnyi időközön, az évenkint megtartatni szokott városi tisztujitás alkalmával, előzőleg mindenkor ájtatosan olvastatott fel.

Ezen nagy tudományu, munkás, rendszerető, tekintélyt tartani tudó, kormányra termett, ékes szólású, bátor beszédű s a reformált egyházak és iskolák iránt szintugy, mint átaljában a keresztyén vallás iránt is magának halhatlan érdemeket szerzett férfiu 1572-dik év deczember 16-kán szünt meg élni, levén a debreczeni egyházban 14 évig predikátor, s e közben 10 évig superintendens.

Az 1572-dik évi városi jegyzőkönyvben 328-ik lapon Mélius emléke következőkben van megörökitve:

„Tiszteletre méltó nagy tudományu Mélius Péter ur, a debreczeni egyháznak lelkipásztora, a magyarorszagi alsó részeken levő egyházak igen éber püspöke, deczember hó 16-kát megelőző éjjel 11 órakor, lelkét az Ur kezeibe ajánlva, életét bevégezte. Ki is következő nap délesti 2 órakor sokaknak könyhullatása mellett, nagy sokaság kiséretében a várostól keletre fekvő temetőkertben a nagyobbik domb tetején tétetett sirba, s fölibe igen nagy kő gördittetett."

Mélius korától kezdve, nemcsak hitágazati, szertartási és egyházi igazgatási tekintetben honosult meg a Cálvin értelme Debreczenben; hanem még a külsőségekben is hatott a franczia reformátusoktól eltanult példa. Hogy csak egyet emlitsek, az éberség madár-jelvénye, a kakas is azon idő-

től kezdve lett a magyar reformált egyházak tornyain alkalmazva. És valóban a minő hatással volt nagyobb mérvben Cálvin a genevai nagy tanácsra; hasonló befolyást gyakorlott kisebb adagban Mélius a debreczeni előljáróságra. Nem birunk ugyan hiteles adatokkal állitásunk begyőzésére; de nem vélünk tévedni, ha azt hisszük, hogy még ama latin feliratok is, — melyek az épen Mélius korában felépült ódon városház épületére lettek illesztve — egyenesen a Mélius tollából kerültek ki. Nagy valószinűséggel az ő szellemétől áthatott ihlettségnek tulajdonitható azon latin-szövegű ima is, mely a városi tanács minden nagyobb fontosságu tárgyalásainak elébe volt jegyezve, mely is magyar forditásban következően hangzik: „Dicséret dicsőség tisztesség és hálaadás legyen a mi urunk Jézus Krisztus öröktől fogva való atyjának, az ő vele szinte örök és ugyanazon lényű fiával és a szentlélekkel, örökkön örökké Ámen. Ki ez ideig segitségére volt az ő nyomorgatott egyházának, s azt a sátán dühe és annak tagjainak zaklatásai ellenében csodamódon megótalmazta; tegye e jelen évet, s ennek tanácskozásait is üdvössé és szerencséssé szent neve dicsőségére, és nyomorgatott egyházának üdvére“ (városi jegyzőkönyv 1576. évi 622. lap.)

Mélius Péter iránti kegyeletes hálaját, ennek elmaradott családja irányában is, tettekben tanusitá Debreczen város. Bizonyság erre nézve az 1574-dik év január 22-kén hozott tanácsi határozat, mely szóról szóra ekkint hangzik: „Mi Szabó Dávid Debreczen város főbirája s összes tanácsa, adjuk emlékezetül, hogy néhai kegyes emlékű Mélius Péter debreczeni egyházi buzgó lelkipásztor urnak a szent András templomával átellenben Hatvanutcza éjszaki homlokzatán fekvő kőházát, ugyanazon néhai Mélius Péter elmaradott özvegyétől Erzsébet asszonytól a lelkészi hivatal használatára bizonyos meghatározott árban megvásároltuk. Mely háznak vételárához pótlólag, azon házunkat, mely észak felől a debreczeni paplaknak, délfelől pedig Szűcs Mihálynak szomszédságában esik, Mélius Péter ur elmaradott özvegyének, s annak leányainak Annának és Dorottyá-

nak használatába és birtokába átadtuk és átengedtük. — Megemlékezvén pedig fentemlitett Mélius Péter ur hű szolgálatairól és Isten dicsőitésére czélzó buzgalmáról és fáradhatlan munkásságáról, az ő halála után is, az ő maradéki irányában azon hálánkat tanusitjuk, hogy azok — valameddig a nevezett elmaradott özvegynő, más férjhez nem megyen, — mind bármiféle adók és dijaknak, mind a közszolgálatoknak teljesitésétől szabadosoknak és menteseknek tekintessenek. Kelt stb.“

III.

Van egy műszer, hatalmas közege a gondolatok többszörözött alakbani terjesztésének, műszer, melylyel a jóságos gondviselés különös kegyelméből áldotta meg az ujabb világot. Csöndesen működik az, hordereje nem is gyanitható közelben, de a tudatlanság országában távolra terjedő hóditmányának ereje megmérhetlen; levén az — szellemi tekintetben — hasonló az álgyuból kilövellett bombához, melyről alig sejtheti az illető tűzér, mi nagyok ott, hol az leesik, az ez által előidézett hatások. — Nem csoda azért, ha a régibb időkben e műszert a sötétség denevérei, a visszaélés hősei és maradás emberei rettegték. Mert egyaránt félhettek annak rájok nézve szigoru hatalmától. Mig ellenben a haladás után sóvárgó lelkek, valódi áldás gyanánt üdvözlék azt, mert nyertek általa, — minek előállitásán kezdette meg Isten is a teremtés nagy munkáját — világosságot. S ma már minden elfogulatlan tisztában van az iránt, hogyha a sajtó — mert hiszen az forog szóban — ártékony lehetne is némi tekintetben; ámde az, észszerű és szabadelvű sajtó-törvények által szabályoztatva, hasonlit ama regebeli dárdához, melynek ha hegyes vége sebeket okozott, tompa vége behegeszti azokat. És valóban ha biztos tudomást nyertél valamely vidéken a sajtónak létezése, vagy nem létezése, élénksége vagy pangása felől; körülbelől tájékozhatod magadat azon vidék értelmiségének és szellemi müveltségének fokáról is.

Az összes nép érdekét tartván szem előtt a keletkezett reformátió, az általa igaznak vallott tanokat is a nép nyelvén s a nép felfogásához alkalmazottan fejtegeté az. A nép gondolkozásának a reformátió tanai szerinti átidomitására nézve egyik hatalmas közeg gyanánt a sajtó tekintetvén; s egyszersmind ugyanaz a megujitott vallás-tudomány megszilárditására nézve az ellenfelekkel vivott harczban legtermészetesb védfegyver gyanánt is szolgálván: annak előállitása, Debreczen város részéről is elodázhatlan teendőül mutatkozott. Ez okból történt az, hogy a reformátiót terjesztő iratok nyomtatása és szorgalmas terjesztése által jóhirben álló lengyel születésű nyomdász Hofhalter Rafaël (tulajdon néven Szkrotzusky) a Mélius Péter által is serkentett debreczeni tanács hivására már 1561-dik évben betűkkel és sajtóval Debreczenben termett. És ez évi május hóban megkezdvén ő a könyvnyomtatást; lehetővé tette, hogy Méliustól „A Christus közbenjárásáról való praedicatiók“ 1561-dik évben 4-rét mint legelső,*) ugyancsak Méliusnak az egervőlgyi reformátusok védelmére készitett confessio catholica czimű munkája pedig, mint második nyomdai termék 1562-dik évben megjelent, s azon idő után mind Mélius, mind egyéb jeles irodalmi ref. férfiaknak művei a debreczeni sajtó alól kerülve ki, láthattak világot. — Hofhalternek 1564-dik évben Kolozsvárra történt átköltözésével, 1567-dik évben Török Mihály vevén át a sajtót; ő azt 1570-dik évig kezelte, s utána Komlós András (Andreas Lupinus) a csengeri vallástétel és első énekes könyv nyomtatója 1570—1575-dik évig következett. — Ezután a Hofhalter Rafaël fia, Hofhalter Rudolf még nagyobb erélylyel s kitartással működött e téren 1575—1587-dik évig, tevékenysége és egybeköttetései által királyi nyomdász czimet is nyervén. Hofhalter után Lipcsei Pál Péter az első halotti énekek nyomtatója 1592—1604-dik évig működött, ki után Rhéda Péter 1605—1630-dik

*) Tóth Mihály: Magyar protestáns egyházszónoklat történelme. Első kötet. Debreczen 1864. 29-dik lap.

évig,*) ezután pedig Fodorik Menyhért 1630—1664. évig; ismét ezután P. Karancsi György 1664—1675. évig következett. Az 1677—1685-dik évi időközben Rosnyai János állott a debreczeni nyomda élén, kit 1685—1692-dik évi korszakban Töltési István váltott volt fel. Hogy ez időtájban már hellen jellegű betűk is használtattak volt a debreczeni könyvnyomdában; megtetszik abból, hogy nagyváradi ref. tanár, később superintendens Károly Péter: Elementa grammaticae graecae czimű műve Debreczenben 1607-dik évben Rhéda Péter művezető felügyelete közben látott világot.

Ha valamivel fontos szolgálatot tett Debreczen város a magyar nemzeti közmüvelődésnek; ugy azt a könyvnyomdának saját költségén felállitása és fentartása által különösebben eszközölte. Jöttek nehéz idők, midőn a hatalom (sugalmaztatva a rosz akaratuak által, kik nem szivesen nézték a reformátiónak is előnyére váló irodalmi termékeknek, innen tömegesen kikerülését) nem egyszer hozta a városnak nyomdához jogát kérdésbe; azonban hála az igazság és felvilágosodás nemtőjének! ezen elvitázhatlan tulajdon, a város birtokában mind ez ideig megmaradott. S e tulajdonával a város mindenkor az ügy fenségéhez képest sáfárkodott. Soha sem tekintette azt anyagi hasznot hajtó tőke gyanánt; hanem a városi, egyházi és iskolai szolgálat könyitésére czélzó hivatalos nyomtatványokon felül, a mely irodalmi termékek a nyomdából kikerültek; azok által leginkább a szellemi nyereség vétetett figyelembe. Jól tudván a városi közönség, mi felbecsülhetlen értékű kincs a nyomdának birhatása; folytonos éberséggel őrködött e felett. Habár később a város közházánál talált is állandó telepet a nyomda; ugy látszik azonban, hogy előbbi időkben, a maig is Nyomtató utczának nevezett város részben volt az elhelyezve. Ide mutat legalább az 1633-dik évi ápril 13-dik napról vezetett következő szerződés, mely szóról szóra imigy következik: „Fodorik

*) Kulini Nagy Benő: Csokonai Album. Debreczen 1861. 254. lap.

Menyhért typographus depónált a házért, könyvekért, matériákért 737 forintot, kinek is contractusa im itt következik.

1-ször. Hogy ha a becsületes tanács Menyhért deáknak elegendő erejét vagy mesterségét nem találja ez állapotra alkalmasnak lenni; letevén az ő pénzét, annak adhatja a mesterséget, a kinek akarja.

2-szor. Hogyha ő neki leánya vagy fia után nem maradnának oly örökösei, kik e méltóságos tisztnek elégséges képen felelhetnének meg: tehát a becsületes tanács — letevén a pénzt — elvehesse azoktól a mesterséget, és a kinek illendőbbnek akarja, annak adhassa. Ha pedig az örökösök ketten találtatnának lenni; a melyik arra méltóbb, a becsületes tanácsnak szabadválasztása lehessen, s az ki illendőbbnek itéltetik, a másikat elégitse ki belőle.

3-szor. Mind a házat, mind a typographiát ugy épitse Menyhért deák, hogy a tanácsnak is tessék, mert arra a tanácsnak évenkint felügyelete leszen, és hogyha gondviseletlenség miatt szenvedhetlen fogyatkozást avagy pusztulást ismerhetne fel, tehát a város azon okon is tőle elvehesse, s a kárt rajta megvehesse.

4-szer. A város könyveit, kiváltképen a templomba való énekes graduálokat ujonnan a mikor kivántatik, a város protocollumával egyetembe bekötni és helyére állitni tartozzék, az adószedők és borbirák regestrumával egyetemben pénznélkül, papiros adatván neki hozzá.

5-ször. Semminemű ujitást a könyvek kibocsátásában, sem valami hijába való pasquilust, de kiváltképen theologiát a város becsületes prédikátorai és a becsületes tanács hire nélkül ne merészeljen "

És valóban nem egy két nyomára találunk annak, hogy kivált a vallást tárgyazó iratok, kinyomatás előtt előzetes vizsgálat alá vétettek. Igy például a Köleséri Sámuel által irott: Arany alma, és szent irás rámájára vonatott félkeresztyén czimű dolgozatok mindegyike, akkori ref. püspök Nógrádi Mátyás által vétettek előző vizsgálat alá; és az első helyen czimzett mű 1673-dik évi julius 24-kén, a második helyen érintett dol-

gozat pedig 1677-dik év szeptember 23-dik napján, a nevezett püspök által, mint minden kifogás felett állók, nemcsak kinyomatni megengedtettek, hanem a hívek pártoló figyelmébe is ajánltattak, a mint ezt, a czimzett két műnek elején meglehet olvasni.

A városi tanácsnak volt rá gondja, hogy nyomdájában a korigényelte javitás, időnkint eszközöltessék. Több adat található, ide vonatkozólag a városi jegyzőkönyvekben. Igy p. o. 1680-dik év május 6-dik napjáról fel van jegyezve, hogy a betűöntés tanulására felküldendő ifju költségei fedezésére, a predikátorok kérelme folytán, a városi tanács 100 tallért utalványozott. Hasonlóan 1681. év augusztus havában Tőltési István nyomdász, a város költségén utazott ki Belgiumba a betűöntés alaposabb megtanulhatása végett.

Elbeszélésünk folyamába szándékosan szőttük épen ide be a város által felállitott könyvnyomdát, mint melynek közbejöttével állittattak elő azon száma nélküli irodalmi termékek, melyek némelyikéről alkalomszerűleg ezentul megfogunk emlékezni.

IV.

Mi szép, mi magasztos pályakör az egyházi szolgáé átaljában is ugyan, közelebbről pedig a protestáns lelkészé! Ő arra van hivatva, hogy az igének folytonos hirdetése és a sákramentomok kiszolgáltatása közben a gondja alá bizott gyülekezetet, egyháza hitelveihez képest a keresztyén vallás igazságaiban erkölcsileg épitse, tanitás s jó példaadás által hallgatóinak kegyes érzelmeit élessze és gyarapitsa. Lemondva minden kilátásról, melyre netalán őt szellemi tehetsége jogosithatta volna, gyülekezetéhez és tanuló szobája könyveihez köti le magát a lelkész, csak hogy nagy fontosságu feladatához képest embertársainak a lelkiekben segédje, tanácsadója, barátja s kalauza lehessen, s csak hogy nyájas vigasztalásként hangzó szavával türni s reményleni tanitsa a sziveket. S hivatalköre nem

szoritkozik egyedül az egyház falai közé. Ő a nélkül, hogy a polgári társaságban bizonyos fokozaton fényeskednék; annak minden osztályával kapcsolatban áll. Az alsóbb osztályokkal ugyan szerény életmódja s nem ritkán szegény sorsból születésénél fogva is. A felsőbb osztályuakkal pedig müveltsége, tudománya és szent hivatala által súgallott magasztos gondolkozásánál fogva. Oly férfiu ő. kinek joga van szólni mindenkihez, s kinek szava az értelemre és szivre egyiránt hat. Képviselője ő, az általa élőszóval hirdetett vallásnak, mely áldásait a nyomor- teljes földi egész életre kiterjeszti. Azon első percztől fogva, melyben szónoki székbe lépett, azon végsőig, melyben fáradt szeme az utósó álomra behunyt, nincs pillanat, melyet magáénak nevezhetne, melyben tanácsadó s vigasztaló szózatát hallgatóitól — kikért élnie éltének főfeladata — elvonhatná. Ő mondja el a keresztség alkalmával az ujonnan született kisded feje felett az ünnepélyes első áldást. Az ő lelki tanitásai közben növekedik ifjuvá a gyermek; ő adja a szerető párra áldását; ő békiti ki az egyenetlenkedő házasfeleket, s csendesiti le a viharos élet bajai között háborgó lelkeket, vigasztalja a sors csapása miatt csüggedező szivűeket; ő enyhiti kenetteljes beszédével a kedves halottjuk felett siránkozók keservét. Szóval hallgatóinak jó s rosz napjaiban, örömeiben, bánatában, együtt osztozik ő; az levén rendeltetése, hogy ne találtassék a gyülekezetben oly szegény s oly nyomorult, ki elhagyatottságában tőle ne igényelhetne — a hit, remény s szeretet nevében — könynyebbülést. És mind ezen főnséges kötelességeknek teljesitéséért, vajmi szerény az ellátás, s vajmi nem ragyogók a viszonyok, mikben a magyarhoni tiszteletre méltó protestáns lelkész-osztály részesül! Sem egyházi, sem álladalmi elkülönitett magos rang, sem hivatalához köttetett nagy vagyon nem kecsegtetheti őt munka és fáradtság által megnehezitett pályájára. Legfontosb szolgálatokat téve az államnak; attól közvetlenül semmi fizetést, semmi jutalmat nem nyer, de nem is igényel. Családja feltartására s élelmezésére hallgatóinak köréből kirendelt szerény fize-

tésre levén a lelkész utalva; egyszerűség és takarékosság: ez ama két jelszó, melyet háztartásában neki soha szem elől tévesztenie nem szabad. Bizony, bizony, benső hivatás nélkül, alig képzelhető a protestáns lelkészi hivatalnak lelkiismeretes teljesitése. Hátha még oly sok fontos teendőin felül, az irodalom termékenyitésére is kihat fáradhatlan szelleme, és a mi jót, hasznost pályája közben szemlélt és észlelt, azt a jövendő nemzedék számára is örökség gyanánt serénykedik hagyni: már ez esetben, a szó legteljesebb értelmében válik jóltevőjévé a lelkész, az emberiségnek.

Mielőtt azonban ide vonatkozólag egyes férfiak irodalmi munkásságáról szólanánk, három dolgot kelletik általánosságban megjegyeznünk. Első az, hogy a reformátiónak főczélja levén a vallásnak a bibliára s az egyháznak a keresztyénség apostoli korára visszavezetése; ebből kiindulva, a reformátió férfiai Magyarországon is, az általuk hirdetett vallástudomány jövőjét az uj nemzedéknek e tárgyra irányzott felvilágositásától függesztették fel. Zwinglius és Cálvin példájakint az ő tanaiknak hirdetői is, a fősúlyt a nép erkölcsi nevelésére fektették, tettekben kivánván felmutatni hitelveik helyes voltát. Ez az oka, hogy az irodalmi tevékenység a protestáns szerzőknél leginkább a bibliai, hittani és erkölcsi igazságok magyarázatával foglalkozék, sürgettetvén egyuttal az ó classicai nyelveknek gyökeresb tanulmányozása is, mint a melyek által az első keresztyén egyházak hittani forrásai, a magok eredeti egyszerűségében tanulmányozhatók; azon konyha latinság pedig, mely a reformátiót közvetlenül megelőző korszakban elterjedett vala, átalánosan el lett itélve.

Második ide vonatkozólag figyelmet érdemlő körülmény, az iskoláknak ugy bel-, mint külföldön is a reformátió korabeli állapota. — Átalánosan észlelve van azon ténykörülmény, hogy mihelyt bármely hatalom által szolgai szerepre kényszerittetik a gondolkozás; ez esetben az, legfölebb csak fürkészésre és száraz bonczolgatásra alkalmas, de szabad-elvű eszmék tekintetében teremtő erőre

emelkedni nem képes, miként ezt a középkori scholasticismus példájában kézzel foghatólag megtanulhatjuk. Ez volt oka, hogy mihelyt a keletkező reformátió a szabad vizsgálódás elvét tűzte a maga zászlójára jelvényül; az azon időszakbeli r. cath. iskolák nemcsak számra nézve szállottak szembetünőleg alá, hanem benső vagy tudományos értékökre nézve sem voltak azok többé emelkedni képesek. Mert megmaradva ők a régi oktatási elvek, tanitásmód és tudományos rendszer mellett, kiestek a divatból, elhagyattak az idő és közvélemény által, és az emberiség azon részére, mely az ujabb vallásos elveket fogadta el, nem lehettek többé hatással.*) A kor a tudományos képeztetést főkép a szentirat ösmeretében, a vallásnak az újkor kivánatai szerinti felfogásában helyezvén; miután az akkori r. cath. iskolák, az ide irányzott képeztetést meg nem adták; a miatt a tudomány kedvelő magyarhoni ifjak nagyobb része is, a némethoni protestáns iskolákba tódult és pedig először minden különbség nélkül Wittembergbe, majd a helvét hitvallásu reformátusok Helvétiát, jelesül Baselt, Tigurumot (Zürich) Genevát, később az akkori palatinátusi választó kerületben — most bádeni nagy herczegségben — eső Hejdelbergát, ismét idővel a hollandiai és ángliai főiskolákat látogaták.

Végre, harmadik megjegyzésre méltó dolog a következő: A r. catholica egyház a tőle a reformátió kezdete előtt sokkal előbbi időkben külön vált görög-keleti egyházat — melyet mert tőle az, leginkább csak szertartás és egyház igazgatás dolgában különbözött, szakadárnak (schizmaticus) nevezett volt el — sokkal kevésbé vélte veszélyes ellenfelének, mint a milyennek a hitágazatok legtöbb részében is tőle egészen különbözőleg értő — és igy általa eretneknek (haereticus) nevezett protestáns egyházat. Ez az oka, hogy a r. cath. egyházból, a protestáns egyház ellenében, kezdettől fogva folytonosan élénk ostrom intézteték. Az ostromra védelemmel kellett az ellentábor-

*) Imre Sándor: Magyar irodalom és nyelv történet. Debreczen 1865. 85-dik lap.

ból felelni. És habár Chillingworthnak Religion of Protestant czimű művével, ezen a protestantismusnak a r. catholicismus ellenébeni legügyesb és legjobbnak tartott véd-iratával, a debreczeni sajtó alól kikerült irodalmi termékek — belbecs tekintetében — nem mérkőzhettek is: annyit azonban az itteni egyház férfiak becsületére ki kelletik emelnünk, hogy mint egyéb hazai reformátorok, úgy ők is e téren, tehetségök szerint mindent elkövettek.

Ezeket előre bocsátva szólhatunk rövid vázlatban, Mélius után, a debreczeni ref. egyház e korszakbeli több jelesb férfiairól is. Megemlitve az elébbi időkben gyulafehérvári kanonok és iskola igazgató, majd a r. cath. vallás elhagyásával, mind Erdélyben, mind Magyarországon az urvacsorája dolgában a Zwinglius értelmét követő széles tudományu tekintélyes és nagy ékes szólásu Kálmáncsehi Sánta Mártont, s az énekek szerzésében jeleskedő Radán Balázst, megérintve továbbá a nagy emlékű Dévai Biró Mátyást, és a zene s ének-művészetben is jeleskedett Sztárai Mihályt, s e két utóbbit ugy is mint egyházi ének szerzőket; közelebbről Huszár Gált kelletik kiemelnünk, mint ki legelső adta ki a magyar énekes könyvet Debreczenben 1564—1570 közti időkben, és mint a ki, maga is jeles tehetséget tanusitott az énekek szerzésében, mint ezt az általa készitett, maig is becsben álló ily czimű diceséret: Könyörögjünk az Istennek szentlelkének stb. kellően bizonyitja. Ugyan ő irta a keresztyén hitnek és vallásnak, három fő czikkejéről szóló művet; irt Catechismust, irt a sákramentomokról, irt végre a szentháromság tagadók ellen is értekezést. Emlitendő továbbá Szegedi Gergely is, Méliusnak predikátor társa, ki a confessio catholica előljáró beszédét Mélius Péterrel együtt megirta, s az énekes könyvet nehány dicséret szerzésével gyarapitá.

Mélius Péter halála után a vallásügy előharczosa Debreczenben Gönczi Kovács (Fábricius) György leve. Ő a helvétiai, német és olaszországi iskolákban nyólcz évre terjedő tanulása után debreczeni lelkész, majd (a Mélius

Pétert püspökségben felváltott nagy-váradi lelkész Károlyi Péter halála után) superintendenssé is választatott. Szerkesztette a debreczeni zsinaton 1567-dik évben alkottatott 72 (nagyobb) articulusokból a váradi zsinat végzéséhez képest a 27 (kisebb) articulusokat, és azokat, miután azok latin nyelven már elébb Wittembergben is kinyomattak volt, Egyházi fegyelemről czimzett könyvében 1591-dik évben Debreczenben közrebocsátotta. Ugyancsak Gönczi György adta ki rendbe szedve a magyar ref. egyházakban akkoriban használtatni szokott énekeket; s azok 1592-ben láttak napvilágot.

A debreczeni ref. egyháznak hasonló diszére vált Szikszai Hellopaeus Bálint is, ki wittembergi és genevai iskolákbani tanulása után elébb Egerben, majd Debreczenben viselvén a predikátori hivatalt, ugy latin, mint hazai magyar nyelven, korára nézve igen hasznos könyveket adott ki: igy p. o. a keresztyén hit és vallás három fő articulusáról, az igaz Istenről, választásról és Urvacsorájáról Debreczenben 1574. Irt Katechismust, irt a szentháromság tagadók ellen értekezést, irt a sácramentomokról.

Hasonló dicsekedése volt a debreczeni egyháznak, ama 13 év lefolyása alatt igen hasznos munkásságu Félegyházi Tamás. Ennek nevét halhatlanitja azon korhoz képest igen alaposan irt, és több izben kinyomatott hittudományi munka, melynek czime: A keresztyén igaz hitnek részéről való tanitás kérdésekkel és feleletekkel Debreczen 1583. Ehhez kötve van egy Káté, Rövid kérdések és feleletek a keresztyén hitnek ágairól a gyermekek és egyűgyűek tanitásokra 1583. Az uj-szövetségi szent könyveket hasznos és értelmes magyarázatokkal megvilágositotta, s e művet (mivel ő 1586-dik év elején pestisben hala el), az 1586-dik év végén az ő hivataltársa Gönczi György bocsátá világ elé. Debreczen város közönségének ugy Félegyházi Tamásnak 1586-dik évben, mint Gönczi Györgynek 1595-dik évben történt halála feletti nagy szomorú-

sága, meg van örökitve azon évekről vezetett városi jegyzőkönyvekben.

Szilvás Ujfalvi Imre kortársai felett széles tudományával kiemelkedett férfiu, debreczeni lelkészsége idejében bocsátá világ elé a halotti énekeket 1597-ben. — Ugyan ő irt egy latin-magyar szótárt is, mely Kőlcsei Ferencz szerint közre is lett bocsátva. Ennek azonban nyoma jelenleg sehol sem találtatik, és csak kéziratban van ez meg a magyar académia könyvtárában. Nagy divatban levén ez időtájban a csillag jóslat (astrologia); e tudománybani jártasságnak is oly nagy hirében állott Szilvás Ujfalvi Imre, mikép ő Barta Bóldizsár*) szerint 1598-dik évről kelt naptárában, mint akkori debreczeni iskolai tanár, a később hatvan évvel (1657-ik évben) II. Rákóczy György által a lengyel hadjárat miatt e magyar hazára háramlott országos szerencsétlenséget előre megjósolta.

Az, a kit ennekutána tartunk kiemelésre méltónak, nem más, mint: Hodászi Pap Lukács. Ő wittembergi és hejdelbergi egyetemekeni tanulása után 1585-dik évben ecsedi Báthori István udvari papja és ecsedi predikátor, s 1599-dik évben közép-szólnoki egyházmegyei esperes is, már 1604-dik évben a csengeri zsinatban elválasztott püspök, s ugyanazon évben debreczeni predikátor, s Báthori Gábor erdélyi fejedelemnek 1608-ik évi julius 26-án Gyulafehérváron kelt oklevele által**) is, püspöki hivatalában megerősittetett. Vala ezen férfiu, az egyházak igazgatásában kitüntetett bőlcs kormányzásáért, széles tudományáért, okos magaviseletéért a fejedelmi emberek előtt is nagy kedvességben. Prédikátori nagy ékesszólásáért pedig azt érdemlette, hogy nemcsak az előkelő egyházak kaptak rajta, hanem örömmel hallgatták őt a magasb állásu uri rendek is. A mely egyházakban mint szónok fellépett; azok őt soha el nem felejthették. Nevezetesen az ecsedi ref. egyház és ecsedi Báthori udvar őt vitette el Debreczenből,

*) Krónika 24-dik lap.

**) Tóth Ferencz: tul a tiszai ref. püspökök élete czimü könyve. Győr 1812. 80. 81. 82. lap.

hogy ez, az ő régi egyházában, régi kedves jóltevője Báthori István felett 1605-dik évben halotti szónoklatot tartana, mely halotti predikátió még azon évben ki is nyomatott. Az ő püspöksége idejében a Szilvás Ujfalvi által az egyházi felsőség feszegetése alkalmából 1609-dik évben Nagyváradon megtartatott zsinatban ment határozatba, hogy a predikátorok és esperesek, mikor hivataljukba beállittatnak, a superintendens iránti engedelmességre hitletétel mellett köteleztessenek. Hogy egyéb tudománya mellett emelkedett szellemű költő is volt Hodászi Pap Lukács, megtetszik azon latin verseiből, melyeket Derecskei Ambruzs váradi prédikátornak; Szent Pál Rómába irt levele magyarázata elé irt. Alaposan értett az egyházi törvényekhez is, mit nyilvánvalóvá tett: Assertiones de Potestate Eclesiastica XV. Thesibus comprehensa czimű művében, melyet 1610-dik évben Szilvási Ujfalvi ellen irt és kinyomatott. Sokáig keseregték őt halála után is a debreczeniek, készitvén fájdalmuk kifejezésére éneket is, melynek ma is emlékezetben maradott e következő darabja:

Debreczennek utczái!
Sirjatok sorsotokon,
Szemetek ékessége
Nem jár már sorotokon.
Már egy jövevény sem kérdi:
Hogy ha Lukács Pap itthon
És ha egésségben vagyon ?

Ugyancsak az ő elhunyta feletti fájdalom nyilvánitására szereztettek azon halotti versek is, melyek imigy kezdetnek :

Mint sir a fehér hattyu, Meander vize partján stb.

Száraszi Ferencz debreczeni predikátor irodalmi nevét a hejdelbergi káténak magyarra fordítása és Debreczenben 1604-dik évben kinyomatása által tette maradandóvá.

Melotai Nyilas István a debreczeni tanodában

képezvén magát 1596-dik évben nagyobb diákok közé bevétetése után, negyedfél évi szép előmenetellel végzett tanulmányának s seniorságának végződésével a külországi főiskolákban, s ezek közt a hejdelbergi académián is vett oktatást. Onnan visszajövén, elébb debreczeni főiskolai tanár, majd szathmári prédikátor és esperes, 1614-dik évben a károlyi zsinatban püspök, majd 1618-ban Gyulafehérvárra költözvén, Bethlen Gábor udvari papja, ily minőségben az egyházi és iskolai dolgokban a nevezett fejedelem legelső tanácsosa leve. Ő szedte össze a zsinatokban tartott vitatkozásokat ily czim alatt: A mennyei tudomány szerint való Irtovány, Debreczenben 1617-ben. — Irt egyház szertartási könyvet is, ily czim alatt: Agenda azaz Anyaszentegyházbeli szolgálat szerint való cselekedet. Irt a Szentháromság egy bizony örök Istennek, mint valami aczél tűkörben való megmutogatása, Debreczen 1622. czimű könyvet. Irt még ezenkivűl a XX-dik zsoltárra is magyarázatot. Ő volt egyike azon egyházi szónokoknak, kik Bethlen Gábor fejedelem első neje Károlyi Zsuzsánna felett parentaltak. Melotai Nyilas István, ugy is, mint a magyar hazában akkoriban sok háborgatást szenvedett ref. egyház hű és tevékeny őre, emlékezetben hagyta a maga nevét.

V.

Habár ez elnevezés alatt zsinat, a bevett gyakorlat után csak is oly egyházi gyűlések szoktak értetni, melyeken az egyház alaptanait s hitelveit, szertartásait s igazgatás módját tárgyazó és azokat lényegesen érdeklő kérdések döntetnek el: a magyarhoni reformátió kezdetével azonban, a midőn még az egyház-szerkezet mai állapota ki nem fejlődött volt, oly egyházi gyűlések is zsinat néven emlittettek, melyeken a hitelvek, szertartás és egyházigazgatás érintetlen hagyásával csak is rendtartási, közigazgatási s törvénykezési ügyek tárgyaltattak, a milyenek már ma egyházkerületi s illetőleg egyházmegyei

gyűléseknek szoktak mondatni. Ez utóbbi helyen érintett egyházi gyűléseket azonban ha hogy ezekről okmányilag ünnepélyesen nyilatkoztak az egyházi eldődök, mindig semi-generalis s illetőleg partialis zsinatnak czimezték, hogy ekként az általános (generalis) vagy nemzeti (nationalis) zsinattól azokat megkülönböztessék. Meg kellett e tárgyat egyszer mindenkorra érintenünk, hogy a helylyel közzel előforduló ily nevezésekkel tisztában lehessenek olvasóink.

Az ez időtájban megtartatott számtalan semi-generalis zsinatok között említésre méltó az 1623-dik évi junius 18-kán tartatott debreczeni zsinat, melyben az uj naptár (Gregorianum Calendarium) bevétele mondatott ki. Mert noha már az 1595-dik év táján nagy részben elfogadták legyen is az uj naptárt a magyar alföldi reformátusok; levén mind az által többen p. o. a mármarosi esperességben, kik mind az ideig, az ó naptárhoz (Julianum Calendarium) ragaszkodtanak; a közelebb nevezett zsinaton, az egyházakban leendő egyformaság kedvéért ment volt az uj naptár bevétele határozatba.

Ezeket előre bocsátva folytassuk az e korszakbeli ref. egyház azon jelesb férfiairóli — kiket Debreczen is közelebbről nevezhet magáénak — megemlékezést. Ilyen volt: Keresszegi Herman István, ki 1612-dik évben a debreczeni iskolából Hejdelbergbe menvén, négy évi kintléte után elébb zilahi lelkipásztor és krasznamegyei egyházi esperes levén, ily minőségben Bethlen Gábor első neje Károlyi Zsuzsánna felett halotti beszédet tartott, 1629-dik évben püspökké választatván, 1630-dik évben debreczeni lelkésszé leve. E jeles férfiu sok tekintetben tevé emlékét a ref. egyházra nézve maradandóvá. Ő készité p. o. azon formulát, mely a predikátorok felszentelése alkalmával, a koronkénti püspökök által, a kéznek a felavatandók fejére tételekor szokott a tiszántuli egyház-kerületben elmondatni. Világ elé bocsátá több rendbeli predikátióit; a tasnádi zsinaton az 1597-dik évtől 1633-dik évig alkotott egyházi törvényeket, mint tóldalékját a ré-

gibb és kisebb hitczikkeknek, ő szedte össze, és kiadta Debreczenben 1633-dik évben.

Említésre méltó e korból kis-marjai Veszelin Pál lelkipásztor is. Ez jeles szónoki tehetségének bizonyságát oktató és vigasztaló predikátiók 1641-dik czimű könyvével tanusitotta. E munka kijött Fekete István debreczeni városi tanácsnok költségén. Irt még: Kegyes Istenes beszélgetések Debreczen 1663. czimű értekezést is.

Hasonlóan jeles férfiu volt Szoboszlai Miklós, ki Debreczenben végezvén tanulását, a debreczeni egyház költségén németországi és hollandiai iskolákat bejárva, Daventriában Diest Henrik hires tanár kedvéért huzamosb ideig tartózkodott. Onnan visszakerülvén, Debreczenben elébb tanári, majd lelkészi hivatalt viselt; s hollandiai nyelvből Diestnek ily czimű művét: Szent Dávid öt könyvecskéje azaz Igaz vallás öt része, melyekkel minden egyűgyű igaz vallásos ember a világ góliáthjai ellen is megállhat és győzedelmet vesz, leforditva kiadta Debreczen 1648. 12 r. Nyomatott a könyv Vida Miklós debreczeni polgár költségén.

Thornai Pásztor István, elébb debreczeni hittudományi tanár, ily minőségben világ elé bocsátá a Vollébius által készitett theologiát, annak elébe egy levelet és verseket is irva. Majd debreczeni predikátor leendvén, jelen volt a szathmár-németii nemzeti zsinaton 1646-dik évben, hol a Tolnai Daly János által az egyház-igazgatás feszegetése miatt támadott zavarok akkint igazittattak volt el, hogy még akkor a presbyteri egyházi szervezet elfogadására nem levén az idő megérlelődve, inkább csak az addig is divatozó papi egyénekből alakult igazgatási rendszer tartatott meg. — És ide vonatkozólag készültek azon egyházi törvények, melyek a nemzeti zsinat elnökének Katona Gelei Istvánnak nevéről, Katona-Geli-féle canonoknak neveztettek el. Thornai P. István 1652-dik évben esperesi, 1657-ben pedig püspöki hivatallal is ékesittetvén, az akkori háborus időkben e kesergő város né-

pének szóval, tettel, példával bátoritó s vigasztaló lelki előljárója vala, adván a Szejdi-járáskor a sarczhoz maga erszényéből 1000 tallért. Thornai P. István, megörökitette nevét, az 1658-dik évi május havában készitett azon imádsága által is, mely bőjttel egybe-köttetve, a keresztyén egyház köz ellenségei ellen, azon időtájban minden vasárnap elmondatott. Elelket-inditó, és vesékig ható imádság igy kezdődik: „Jehova seregeknek Ura Istene, Izraëlnek édes reménysége, Józsefnek hatalmas vezére, ki ülsz a cherubimokon, és uralkodol a Seraphim angyalokon" stb.

Báthori Mihály, Rhédey Ferencz költségén képeztetve, külországi académiákon, onnan hazajövén, elébb a nevezett főurnak Huszton, majd Szentjóbon udvari papja, később 1659-ben debreczeni predikátor. Hangos trombita czimű könyvében, jeles alkalmi predikátiókat adott világ elé 1664-dik évben. Ő azonkivül, hogy Szejdi-járáskor 200 tallérral adózott a köz nyomatás enyhitésére; későbben is a város részéről közbizalom által felkéretvén, a városi előljárókhoz csatlakozva, különböző követségekben járt el, levén küldetve az erdélyi fejedelemhez és szathmári, székelyhidi várkapitányokhoz is. Egyéb számos küldetései között, nevezetes volt azon megbizatása, melyet ő Debreczen-városi tanácsnokok Kabai István és Szilágyi Mihály küldött-társaival 1-ső Apaffy Mihály fejedelemhez 1664-dik évi junius havában az iránt vállalt el, hogy az erdélyi országgyűlés által, harminczad-adó fejében Debreczenre vetett, és erősen szorgalmazott 4000 forint adó elengedtessék, és székelyhidi várkapitány Bódvai Márton által Debreczen városon elkövetett sarczoltatások szüntessenek meg. A küldöttségbeni eljárás, azonban nem sok kedvezőt eredményezett.*)

Nógrádi Mátyás elébb debreczeni tanár és pap, majd esperes, végre 1661-ben superintendens, ily minőségben 1668-dik évben Apaffy Mihály fejedelem által is megerősittetett. A Szejdi-járáskor Nógrádi is sokat fizetett

*) Városi közlevéltár. Jegyzőkönyv 1664. és 1667-dik évről.

a sarczhoz, majd azon nemes szándéktól lelkesülve, hogy a Sárréten elszéledett egyházakat ismét összegyüjthesse, debreczeni lelkészi állomását elhagyva, nagy-bajomi predikátorrá leve, s ott is halt meg. Emlékezetben maradott Nógrádinak Zoványi János és több paptársaival egyetemben, a váradi török pasa önkényéből rájok szabott rabság büntetés, melyből ők az ártatlanok 1680-ik évi september 6-kán szabadulhattak ki. E nem érdemlett büntetést a pasa önkényéből e szerencsétlenek azért szenvedék, mert egy Kabai Márton nevű ürögdi lelkész a nagyváradi török pasa Cselib nevű tolmácsától nagy summa pénzt kölcsönözvén fel, ez a kölcsön megfizetése helyett, elszökött. — A pasa azért a rabságba hurczolt Nógrádi Mátyáson és fogolytársain vette meg a 370 tallérra felcsigázott összeget, — mit azonban a Margitán 1681-dik év január 12-kén tartatott egyházkerületi gyülésen az esperességek magok között felosztván, Nógrádinak és társainak megtéritették*) Ezen munkás életű férfiu irt ily czimű művet: Lelki próba kő, melyen az ember mind magát, mind vallását megczirkálhatja, sőt házanépének is szent utat mutathat az egyenesen való járásra Debreczen 1651. 12 r. Van ajánlva e mű Kerekes Mihálynak és nőjének Bagoly Katának. Ezenkivül ugyancsak Nógrádi Mátyás leforditotta angolból az LI-dik zsoltár magyarázatát, melyet Idvesség kapujának nevezett. Nyomatott Kolozsvárt 1672-ben. Van ajánlva e tanulságos könyv Apaffy Mihály fejedelemnek és némely uraknak. Ugyan ezen Nógrádi Mátyás, a földesi, sápi, tordai és több azon környékben elpusztult helyiségekből Debreczenbe beszorult reform. lelkészek érdekében magát 1661-dik évben, a debreczeni városi előljáróságnál közbevetvén, tanácsi határozatba ment**) 1-ször, hogy az ide beszorult vidéki predikátorok javacskáikból rész ne kivántassék; 2-szor, ők magok utczaszeri és holmi paraszti munkára ne szorittassanak; 3-szor, a Szejdi-járáskor tőlük

*) Városi közlevéltár 1680-dik évről, és Tóth F. tul a tiszai ref. püspökök élete 138. lap

**) Városi jegyzőkönyv 1661-dik évről.

sarczban beszedett ezüst-marhának reájok nem eső része nekik visszaadassék.

Csuzi Cseh Jakab nápolyi gályákra elitéltetése és elhurczoltatása előtt és után losonczi lelkész, az 1681-dik soproni országgyűlésen a református státusok országgyűlési papja, majd debreczeni lelkipásztor. Irt egy pár könyvet, ugymint: 1. lelki bőlcsességre tanitó iskola, melyben az Istenhez való megtérést, annak rendét, gyakorlásának módját, rövid kérdésekben s feleletekben előadja. Debreczen 1680. 8 r.; és 2. Édom ostroma vagy Abdiás próféta magyarázata rövid predikátiókban foglalva Debreczen 1682. 8. r.

Köleséri Sámuel született Váradon 1634-dik évben, tanult az ottani collegiumban 1654-dik évig, akkor Hollandiába és Angliába ment ki további képeztetés kedvéért. A magyar-hazába visszatérvén, 1657-dik évben a váradi collégiumba tétetett professorrá, ottan a hittudomány mellett a héber és hellen nyelveket oly sikerrel adta elő, mikép hallgatói e nyelveken leveleket is irhattak. Az akkoriban Váradon nyomtatni kezdett magyar bibliához tudós magyarázatokat irt. Váradról a szendrői papságra hivatván, ottan nem sokáig maradhatott; kénytelen levén onnan, mint félelmes helyről a török miatt Tokajba menni. Az üldöztetések elől onnan is 1672-dik évben kiindulni kényszerülvén; Debreczenben keresett és talált menhelyet, a holott is beállittatván papi hivatalába, itten végezte be hasznos életét. Viselt esperességi hivatalt. Az 1681-dik évben meghalt Nógrádi Mátyás püspök után nehány évig a hadi zavargások miatt nem választathatván püspök; kétségen kivül Köleséri fogott volna megtiszteltetni a püspöki hivatallal is, ha 1683-dik évben közbe jött halála őt előbb nem ragadta volna ki az élők sorából, mint a püspöki hivatal betőltethetett volna. Következő művei láttak világot: 1) Idvesség sarka, melyen a hitnek idvességre szükséges részei megfordulnak Patak 1666. 8 r. és Bánkódó lélek nyögése Sáros-Patak 1666. E többféle könyörgéseket tartalmazó könyvben; különösen megható, és ma is

nagy lelki gyönyörrel olvasható, azon imádság, mely a II. Rákóczy György fejedelem által Gyalu és Fenes közötti téren 1660-dik évi május havában szerencsétlenül vivott ütközet után bekövetkezett idők alkalmából Köleséri által készittetett volt. 2) Szent-irás rámájára vonatott fél-keresztyén, vagy igaz vallás szines vallójának próbaköve Debreczen 1677. 8 r. 3) Aranyalma, bizonyos alkalomra készült predikátió Debreczen 1673. 8. r. 4) Keserű-édes Debreczen 1677. 8 r. 5) Józsué szent eltökélése Debreczen 1682. 8 r.

Köleséri Sámuel egyike volt Debreczen város akkori időbeli legnevezetesb egyéneinek, nője boros-jenői Domján Anna, Domján György zarándmegyei hires nemes családbeli lelkész leánya. E házasságból született az erdélyi hires neves protomedicuson Sámuelen kivül — Mihály nevű fiacskája is, ki 10 éves korában a felőle táplált szép reményeket magával sirba temeté. Ezen nagyra született gyermeknek (pueri ad maxima quaeque natissimi) 1679-dik évi november 4-kén történt elhunyta miatti fájdalom Debreczen értelmiségénél támadt versirodalomban találta kifejezését. Három leánya Mária, Sára és Zsuzsánna közül Sára — intemeratarum pulcherrima triga sororum — a három fedhetlen életű leány testvérek legszebbike Komáromi György biharmegyei alispán és debreczeni biró nője leve. Maga Köleséri oly hatalmas szónoka volt korának, hogy róla a felette parentaló Szilágyi Márton nem kételkedett következőket nyilvánitani: Nectareâ dulcedine fantis ab ore svavius eloquium stillabat dogmata Jovae dum daret, et monitis populos animaret ovantes (szónoklata közben ajkáról a mennyei ital édességénél is kedvesebben csepegett az ékes beszéd, midőn a Jehova tudományát adta elő, és midőn intései által, az őt örömest hallgató népeket lelkesitette.)

Kabai Gellért, ifjuságában tanult Debreczenben, innen a hollandi academiákra menvén, ottan nyelveket, bölcsészetet és hittudományt hallgatott. Franeckerában közvitatkozást tartott a hitről. A magyar hazába vissza-

jövén, Kassára lett hivatása; a holott templomban a népet, iskolában az ifjuságot nagy haszonnal oktatta mind addig, mig 1674-dik évben onnan az üldözők által ki nem zaklattatott. Ekkor Debreczenben vonván meg magát; meghivatott debreczeni papnak, s ily minőségben halt meg 1681-ik évben száraz betegségben. Adott világ elé Lelki flastrom és az emberi találmányok korbácslása czimű műveket 1677-dik évben Debreczen 8 r. E gondolkozni szerető egyházi férfiunak sok oly dolgok nem tetszettek, melyek akkoriban az Isten parancsolatán kivül a reformátusoknál szokásban voltak, és némi részét tették az egyházi szertartásoknak. Igy p. o. 1) Hogy Karácson éjszakáján a templomban gyültek össze, mit nappal tenni ésszerűbb volna. 2) Hogy Karácson és Ujév éjszakáján lövőldöznek, miben senkinek semmi haszna. 3) Hogy némelyek pénteken bőjtölnek. 4) Hogy a gyermekek és ifjak innepi alkalommal rithmusokat mondanak, ekhós verseket énekelnek. 5) Hogy Jérémiás siralmait éneklik, még pedig, hogy annál meginditóbb legyen, nagy hehengetéssel: p. o. Jérémiás prófétá h á h á h á n a h a k imádsá h á h á h á g á b a n. 6) Hogy a Krisztus szenvedésének históriáját (passio) éneklik nagy-pénteken; jobb volna (ugy vélekedvén) azt értelmesen elolvasni. 7) Hogy halott felett uton, utfélen, utczán, télben, hóban, szélben énekelnek, tanitást alkalmaznak s több efélék, melyek szerinte nem tartoznak a dolog valóságára.*)

Debreczen városnak e korszakban diszére szolgált egyházi férfiak közül megemlitendő: Csipkés Komáromi György is. E férfiu, előnevét, születés helyétől Komáromtól vevén, Debreczenben nyert hazai képeztetése után, Utrechtben a hires Leusden János oktatása közben, elannyira megtanulta a keleti nyelveket, hogy héber nyelven az académiai nagy teremben szónoklatot is tartott. — Ugyancsak Utrechtben 1653-dik évben szentirás magyarázati tudori rangot és czimet érdemelvén magának; vitat-

*) Bod Péter. Magyar Athenas 1766. 126-dik lap.

kozott ez alkalommal a Krisztus papságáról, továbbá Conciliumokról, Cyprián és a római püspökök közötti vetélkedésről a keresztség iránt. A hazába visszatérve; Debreczenben nehány évig tanár, annakutána hóltig debreczeni pap volt. Mind magyar, mind latin nyelven adott ki több rendbeli könyveket, jelesen: 1) Magyarra forditotta Vollébius theologiáját, mely a keresztyéni isteni tudománynak jeles móddal elkészitett rövid sommája. Trajektomban 1653-dik esztendő 8 r. Vagyon ajánlva a debreczeni tanácsnak. 2) Igaz hit, azaz oly CCXLI predikátiók magyarul, melyekben a keresztyén igaz hitnek és vallásnak minden ágazati ugy befoglaltatnak, hogy mind a tanitók, mind a tanulók — mi legyen hiendő vallásuk és vallandó hitök, elégségesképen megtanulhatják. Szeben 1666. 4 r. E könyv helyesen neveztethetik igaz tudománynyal teljes tárháznak. 3) Van egy vitázó műve is Pápistaság ujsága czim alatt. Kolozsvár 1670. 8 r. — Van ajánlva Bornemisza Anna fejedelem asszonynak. 4) Pestis Pestise, melyben a pestisről való dolgok előadatnak. Nyomatott Debreczenben 1664. 8 r. 5) Halotti Centuria. 6) A magyar nyelvről: Hungaria illustrata 1655. 12 r. 7) A zsidó nyelvről: Schola hebraica. — Trajektum 1654. 8 r. 8) Latin nyelven adott ki értekezéseket a boszorkányokról, kétszer meghóltakról. 9) Analysis Apocalypseos sparsim et summarie exegetica Claudiopoli 1673. 10) Élet unandósága, Temetési tanitás Biczó Anna, Dobozy Istvánné felett 1667. Végre 11) Magyarra forditotta az egész szentirást a zsidó és görög nyelvekből, 1685-dik esztendő táján végezé el. Kinyomatott Leidaban 1719-dik esztendőb. igen szép alakban. — Neveztetik e forditás Komáromi Bibliának.

Emlékezetessé tevé nevét Csipkés Komáromi György az által is, hogy ő, Bársony György nagyváradi czimzetes püspök által a magyarországi protestánsok ellen irányzott könyvre hatalmason megfelelt. Bársony György t. i. 1671. évben, Bécsben ily czim alatt: Veritas toti mundo

declarata etc. (egész világ előtt nyilvánitott igazság) azt vitatta, hogy I. Leopold császár, épen nem köteles, a bécsi és linczi békekötéseknél fogva, a protestánsokat Magyarországon megszenvedni. — E veszélyes irányu könyv minden pontjaira czáfolólag felelt ugyan: Falsitas veritatis toti mundo declaratae etc. (Az egész világhoz intézett igazság hamissága stb.) czimű könyvében sárospataki tanár Pósaházi János is. De erélyesen felelt Bársony Györgynek, Csipkés Komáromi György is: Molimen Sisyphium etc. (sisyphusi erőlködés stb.) czimű könyvében 1672-dik évben, ily ál-név alatt: Georgius Nicolai Thysanodes. (Csipkés György, Miklósnak fia.)*)

VI.

Mai időben nem ritkán lehet hallani azon véleményt, miszerint minden hitfelekezet tagjai, rendesen magukon hordják az általuk követett vallásnak jellegét. Igy például sokan tartják ugy, mintha Cálvin követői egyszerűség, tettetést nem ismerő nyilt őszinteség és szilárd elhatározottság mellett, kisebb, nagyobb mérvben, nem csak azon erkölcsi rigorismust sajátitottak volna el, mely a helvétiai vallástétel, és hejdelbergi káté soraiban és sorai között mutatkozik, hanem ugyancsak jó adagjával birnának azon puritáni fanyarságnak is, mely Cálvin egész élete folyását áthatotta. Ha nem tartható is e nézet egész átalánosságban; annyi bizonyos, hogy Debreczennek XVI. és XVII. századbeli közönsége oly mértékét mutatja fel az erkölcsi szigoruságnak, minőről a mai korbelieknek fogalmuk is alig lehet. Volt alkalmunk fentebb érinteni, miként szabott volt a városi előljáróság bőjtöt minden nagyobb szerencsétlenség idején, mert a nép erősen hitte, hogy a reá Istentől büntetés gyanánt bocsátott csapásoktól csak is vezeklés (poenitentia) által lehet szabadulnia. Azt is volt olvasni alkalmunk, minő büntetéseket szokott volt

*) Budai Ezsajás: Magyarország históriája második Darab. Debreczen 1814, 306—307. lap.

mérni a puritán szinezetü városi tanács, nem csak a nagyobb bünökben léledzőkre, hanem a kissebb vétekre tántorodottakra is. A büntetés nemei között — miként fent is volt érintve — nem utolsó vala az ekklézsia követés. Es az erkölcsi érzet nagy épségére mutat, hogy az akkori nép az ekklézsia követést igen sulyos büntetésnek tartotta.*) Nemcsak a világi gyülekezet közvéleménye elé állittatott ki a bünös becsületérzete, hanem mintegy lelkiismerete állott Isten itélőszéke előtt. A szégyenen kivül a bün érzete volt a büntetés.

Hasonló szigorral gyakoroltatott volt az egyházi fenyiték a predikátorok által is. Igy p. o. az 1661-dik évi november 13-dik napjáról a városi jegyzőkönyvben szóról szóra következő olvasható: Tiszteletes Komáromi György debreczeni főpredikátor ur, Diószegi Kiss István menyecske leányát a templomból excommunicálta (kirekesztette) felállván a cathedrába, addig az isteni-szolgálathoz nem kezdett, valameddig az a személy ki nem ment a templomból, nyilvánvaló paráznaságot vervén fejéhez. A ki mindazáltal divortiálódott (férjétől elválasztatott) és reconciliált is (kibékült az egyházzal) más tractusban.“ A városi tanácsnak gondja volt arra, hogy vasárnaponkint a templomban délelőtt megtartatni szokott Isten-tisztelet, a piaczon vásárra felgyülekezett nép zsibongása miatt meg ne zavartassék. Igy p. o. a városi jegyzőkönyvben 1551-dik évi Péter-Pál innep előtti napon (junius 28-kán) hozott tanácsi végzésnél fogva délelőtti 10 óráig vasárnaponkint sem bóltokban, sem sátrak alatt, sem kapukban nem volt az adásvevés megengedve; ellenkezőleg cselekvőknek jószágát a város birája elkoboztathatta, azt a község hasznára fordithatta. Kiterjedett a városi tanács figyelme a menyegzői és más alkalomkor tartatni szokott lakomákra is. Az 1574-ik évi jegyzőkönyv 504-dik lapján ide vonatkozólag az ment tanácsi határozatba, hogy a nász-vendégségnek éji 10 órán tul nyulnia nem szabad, s az ott jelenvalók magokat ille-

*) Salamon F. Magyarország a török hóditás korában. Pest 1864. 270. l.

mesen, Isten félelmében és kegyességben viseljék, lármától, fajtalan szavaktól, czivakodástól, s az ártalmas dohányzástól magokat megtartóztassák. Ki a nászlakomán, dobzódáson éji 10 órán tul kapatott, avagy éktelen lármát inditott, az ilyen 15 napi fogdába záratván, kiszabott büntetési határideje előtt csak 10 frt letéte alatt szabadulhatott. Ugyanazon tanácsi végzésnél fogva az Isten szent nevét hijába felvevők ellenében is, erős büntetés szabatott.

És habár a városi tanács, mint egyszersmind egyházi előljáróság is az általa koronkint meghivott predikátoroknak, minden év folyásában ujolag szokott volt is hivatalt adni, avvagy érthetőbben szólva, évenkint marasztani szokta is azokat; ne vélje azonban az olvasó, mintha ezen — leginkább csak a hierarchia meggyökerezése ellen irányzott — intézkedés, akár vallás, akár egyház iránti közönyösségre, vagy épen a lelkészek lenézésére fajult volna. Sőt ellenkezőleg, vallásához a legnagyobb buzgósággal ragaszkodó nép, mindenkor mély alázattal járult a szent hajlékba, hol Isten szent színéhez magát közelebb lenni hitte. És szivbeli gerjedezéssel végzett éneklése után, nagy áhitatossággal hallgatá végig predikátora beszédét a gyülekezet, a feléje szószékből hangzott feddéseket töredelmes lélekkel, a vigasztalásokat pedig megéledő kebellel fogadván. Magok a predikátorok is oly nagy becsületben tartattak a Scholae mesterekkel együtt, hogy a város házánál tartatni szokott nagyobb fontosságu tanácskozásra mindenkor meghivattak azok.

Már fentebb is volt érintve, mit most tüzetesebben tárgyalunk, hogy a mint egyszer elfogadta és bevette Debreczen város közönsége a helv. hitvallás szerinti reformátiót, ahhoz a legerősebben ragaszkodván, e korszakban más felekezetnek, mint ilyennek a város körében még csak lakhatási szabadságot sem kivánt engedélyezni. Mily féltékenyen őrködött legyen e korszakban a tiszteletes tanács a reformált vallásnak e város körébeni egyeduralma felett, arról tegyen bizonyságot közelebbről az 1598-ik évi jegyzőkönyv 451-dik lapján olvasható ezen tétel: „Mivelhogy

Thóth János és Katalin, Deák Benedek leánya, innen elmenvén, hitöket megtagadták; és orosz pap által esketettek a házasságra össze; azért végeztük felőlük, hogy innen mint hite-hagyottak elmenjenek, és soha Debreczen városba se lakni, se máskép ne merjenek jőni, mert ha ki itt őket látja, mindjárt bemondván, fejök vétessék."

Még inkább jellemzi a városi akkori előljáróságnak a reformált egyház melletti erős féltékenységét a XVII. század egész folyásában az ugynevezett czinczároknak (graecovalachi) itteni meggyökerezhetésök akadályozhatását czélzó több rendbeli tanácsi határozat. Azon idő folyásában is nagy kereskedelmi hely levén Debreczen; természetes, hogy űzlet kedvéért itten temérdek vidéki ember megfordult. Azon korszakban a kelet felől nyugatra irányzott kereskedés ezen görög kereskedők által kezeltetvén; lehet képzelni, mily igen óhajtották a görögök Debreczenben is állandó telep birhatását. Hogy ez ne történjék, 1618-dik évi városi jegyzőkönyv 28-dik lapján, október 28-dik napról az van bejegyezve: „Az árus görögök, kik ide a városra szoktak járni marhájokkkal hétfőn*) 12 óráig sátorban árulhassanak, de ne boltban, szabad sokadalomban pedig 15 napig lehessenek itten, mig a sokadalom tart, ellen esetben 12 forint büntetés alá esnek." Ugy látszik azonban, hogy ezen czinczárok teljességgel nem hagytak fel érvényt szerezni azon vágyuknak, hogy Debreczenben állandóul megtelepedjenek. Mert már 1649-dik év április 3-kán Gáspár György biróságában az ment tanácsi határozatba, hogy: „Ennekutána senki városunk lakosi közül 50 forint büntetése alatt a görögöknek szállást adni ne merészeljen."

Az 1663-dik évben ezen görögökre vonatkozólag már azt olvassuk a városi jegyzőkönyvben tanácsi határozatul: „hogy ha a 33 pénzt személyöktől s vagyonuktól a görögök megadják, ám lakjanak veszteg; ha azt nem akarják fizetni, mihelyt a szabadság (országos vásár) eltelik, menjenek dolgukra, mint annak előtte." Ugyancsak az 1663.

*) Jegyzés. A heti vásár 1674-dik év május 27-diki tanácsi határozatnál fogva tétetett hétfőről keddre vissza, mint az hajdanában volt.

év május 30-kán Görög Miklós ügyében az lett tanácsi határozat: „hogy annak a helybeli kereskedő rend boszujára nem engedtetik meg a piaczon a Fekete Miklós házában való lakása, hanem keressen magának más szállást, a nevezett szállást pedig a város számára kelletik megrendelni.“ Az 1663-dik év október 22-kén Jenei István a görögök birája, az itten tartózkodó görögök érdekében kérvényezvén, hogy a városi tanács engedje meg béresházat fogadniok a görögöknek, hogy ők adófizetés mellett, bóltokban szabadságon (országos vásáron) kivül is árulhassanak; a tanács által akként lett elutasitólag Jenei szóval értesitve, hogy a czélba vett bóltok a város részére tartatnak meg.

Folyamodtak ezen görögök több izben az erdélyi fejedelmekhez; folyamodtak a fényes portához is, de mindkét helyen a városi tanácsnak ez ügyben lett kihallgatása után, nem nyerték azt meg, hogy szabadság idején (országos vásár) kivül itten árulhassanak; mi által természetesen itteni lakásuk is meddővé s gyümölcsözetlenné lett téve. Majd cselhez folyamodtak, t. i. hogy itten megfészkelhessék magukat, azt kisérlették meg, hogy itteni polgároknak nagy összeg pénzt kölcsönöztek, lekötvén biztositékul maguk részére adósaik lakóházait. Azonban felibök okosodott a városi tanács. Mert 1668-dik évi április 19-kén következő határozat iktattatott be a városi jegyzőkönyvbe: „A városbeli concivis embereknek házuk más részére inscribálása felől határoztatott: Ha ki magát mire kötelezi, azzal szabados. De az, hogy polgári telek, a város szabadalmai ellenére idegennek inscribáltassék, meg nem engedtetik; hanem ha egyéb jószága az adósnak nem találtatik, a házi öröksége városunk törvénye szerint egy esztendő és három napig méltán letartathatik. Idegen személynek s más vallásu embernek semmiképen inscribálni meg nem engedtetik. Ha pedig mi kár következik az elbecsült jószágban, az a letartóztató személyre fog háramolni.“ Egy hasonló szellemű határozat által pedig 1672. évben még világosabban ki lett fejezve, hogy „a város határán levő javadalmak, — a város kiváltságaihoz képest —

vallásunkon levő hazafinak, nem pedig más vallásu idegennek adathatók."

A görögök megfeszitett igyekezetének még is lett annyi sikere, hogy a bekövetkezett harczi zavargások között erélyében megbénitott tanács elnézésével, piaczutczában 1674-ik évben az Ötvös Miklós házát 1050 forintért megvették. Igy aztán megengedtetett nekik, hogy számszerint 10-en, évenkint 1000 forint adózás feltétele alatt szabaden lakhassanak és árulhassanak a városban. Az 1676-dik évben január 11-kén azonban tanácsilag végeztetett, hogy a görögök közül egy meghalván, az 1000 forintból annak számára esett adó inkább defalcaltassék, mint sem helyébe más acceptáltassék.

Az 1690-es években Bécsben keresvén a görögök, mint görög szertartásu egyesültek pártfogást, ottan Kollonics Leopold s több főuraktól gyámolittatva megnyerték, hogy ügyök, egy a Tályán egyéb ügyek megvitatása végett is összegyült országos bizottság által tárgyaltassék, a holott is — mint Pósalaky János emlékirataiban feljegyezte — kevésbé mult, hogy a görögöknek nyert perök ne legyen a város ellen, s egyedül csak Pósalaky erélyes felszólalása folytán maradtak meg ők addigi állapotukban. Az 1693-dik év augusztus 5-kén Bécsben egyrészről a debreczeni görög szertartásu egyesült vallásuak, másrészről Pósalaky János és Komáromi György között kelt egyességet Leopold császár és király is megerősitette.*) Ezen görögökkel több mint félszázadig elnyult vitának azzal szakadt vége, hogy 1696-dik év julius 16-kán Debreczenben a görögök a piaczon napnyugoti soron levő azon házukat, melyet ők Ötvös Miklóstól 1050 forintért vettek volt meg, Debreczen városnak örökre eladták; magok pedig a városról elköltözének.**)

Debreczen város közönségének a görögök ellenében közelebb rajzolt magatartásából eléggé lehet észlelni e népnek saját vallása melletti azon feltünő féltékenységét,

*) Városi magánlevéltár, kisebb r. okmánygyüjtemény 421. sz.
**) Városi magánlevéltár, kisebb r. okmánygyüjtemény 426. sz.

melynek az, e város határterületén a reformált vallás egyeduralma által sem kétkedett kifejezést adni. Mai idők és nézetek szerint, legszelidebb néven véve is, ez eljárás kiállhatlan türelmetlenségnek mondathatnék. Teljességgel nem szorult Debreczen városnak sem mai, sem régibb időben ref. vallásu közönsége igénytelen védelmünkre; de nem is akarunk védői szerepre vállalkozni, midőn nehány szót ide vonatkozólag koczkáztatunk.

Ha visszagondolunk azon véres küzdelmekre, mik között e magyar hazában is a ref. vallás meggyökeredzhetett; ha megemlékezünk azon nyilt, és — a mi még veszélyesebb — nem nyilt támadásokra s ostromokra, miknek a ref. egyház, keletkezése óta, folytonosan kitétetve volt; s ha tudjuk, hogy az ellentábor miként sánczolta körül magát, hogy a szerinte eretnekeknek tartott vallás ragályától tisztán maradhasson; s ha tudjuk, hogy Budának a töröktől lett visszavétele után, Pestnek a magyar haza fővárosának még a XVIII. század elején is, felsőbb helyekről engedélyezett kiváltságai közé volt sorolva, miszerint ott protestans embernek ingatlant szereznie s laknia szabad ne legyen*) akkor, ha teljesen nem is jogosultnak, de minden esetre menthetőnek fogjuk találni, ha Debreczen város közönsége ref. vallása mint legszentebb kincsének féltése tekintetéből, oly biztositó intézkedések tételére érezte a XVI. és XVII. század folyásában magát inditva, melyek a mai felebaráti kölcsönös szeretet szellemétől áthatott korunk gondolkozása szerint helyeselhetőknek nem találtatnak.

---

*) Katona: Historia critica czimü müvének XXXVI. könyv 253-dik lapján olvasni lehet, hogy az 1703-dik évben Pest város régi jogait megerősitő legfelsőbb rendeletben nyilván ki volt kötve, „hogy a ki a róm. kath. vallásnak nem hive, azt a városba polgárul bevenni, vagy ott megtürni semmi ürügy alatt nem szabad.“

HARMADIK FEJEZET.

Debreczen város belélete iskolai és tudományos tekintetben.

I.

Templom a felnőttek iskolája, iskola a növendékek temploma. E mondat igazságától minden időben át volt hatva a keresztyénség.

Az átalános müvelődésre mondhatlan jótékony könyvnyomtatásnak feltalálása után nem sokkal keletkezett reformátió mint egyéb tekintetben átalánosan, ugy az iskolai tanitásban is főirányát az összes emberiség értelmének felvilágositásában helyezé. Ily czél lebegett a reformátorok előtt a nép-iskolák szervezésénél, ily czél lebegett a tudós iskolák felállitásánál is, hogy azokból mint gyúpontból áradhassanak szét a világosság sugarai. Elébb Wittemberg — mely Luthernek és Melanchtonnak ottani fellépte után Németország hirneves iskolája leve, majd Básel, Hejdelberg, Franeckera, Utrecht képezének sok derék tanitókat. A külországi fejedelmek a jól szervezett iskolai intézeteknek nemcsak szükségességét, de hasznát is belátva; tanári állomásokat rendezének, azokra kedvező feltételek mellett jeles egyéneket alkalmaztak, kik aztán az ifjuság képzésében a módszertan tökéletesitése által nagy érdemeket szerzének.

A debreczeni ref. iskola belszervezetének alakját valószinűleg leginkább a wittembergi, báseli és hejdelbergi iskoláktól — melyekben a magyar református ifjak saját kiképzésök tekintetéből nagy számmal fordultak meg — kőlcsönzé. Annyi bizonyos, hogy mind az iskolai törvények, mind azok aláirására vonatkozó szokás (subscriptio), mind a seniori hivatal wittembergi eredetű. A debreczeni iskola szervezetét illetőleg azonban nem keveset kőlcsönözhettek eleink az angolhoni iskolai intézetektől is, melyeket kivált az oxfordit már a XVII. század elején kezdették volt látogatni. Valószinűleg Csipkés Komáromi György tőn legtöbbet a debreczeni tanodának az oxfordi collégium mintája

szerinti átalakitására. Ez állitás már csak azért is tartható; mert az ő itteni tanárkodása ideje körüli esztendőkre esik collégiumi névvel czimezése a debreczeni ref. tanodának, mely az előtt Scholának nevezteték. Hogy e tétel annál inkább bebizonyitottnak tessék, lássuk, a mit Ackerman: Geschichte der Universität Oxford und Cambridge, továbbá: History of the Colleges of Vinchester, Eton, Cambridge, végre Spicker: Reise durch England 1816 czimű műveikben ide vonatkozólag következőleg olvashatunk: „Collegiumoknak (Colleges) Angolhonban oly alapitványi jövedelmekkel ellátott iskolai társaságok neveztetnek, melyeknek tagjaik, tanitóikkal s felvigyázóikkal egyetemben, egy előljáró alatt elkülönözött épületben kolostori módon együtt laknak. — Ez épületek négyszögűek, tangyűjteménnyel s énekkarral is jelesked-nek. — A collégium előljárója = rector (dechant) Az alapitványi javakban némelyek több, mások kevesebb mértékben részesülnek. Vannak olyanok is (servitor) kik a többieknek asztalánál szolgálnak, s ezért élelmet és ingyen tanitást kapnak. E collégiumok szigoru felügyelet alatt állnak, növendékeik mindennap templomba kötelesek járni, s a társházon kivül hálniok nem szabad. Vannak egyébiránt a jótéteményből élő társak mellett, saját költségükön élő tagok is, kik azonban csak nem minden iskolai törvényeknek szinte alá vetvék. Főtantárgy a classica litteratura.“

Ki ezeket figyelemmel elolvasva, egybeveti a debreczeni ref. collégium belszerkezetével; akaratlanul is meggyőződhetik a felől, mikép valószinűleg az angliai collegiumok is szolgálhattak előképül a debreczeni iskola korábbi alakulásánál. Mert az 1663-dik évben felépült négyszögű ódon épület, (melynek 1802-dik évben leégett előrésze helyett a nagy épület, többi részei helyett pedig az 1870-dik évi márcz. havában megkezdett uj épület állittatott); továbbá a felsőbb tudományokat hallgató tanulók nagy-részének bent az iskolai épületben szigoru felügyelet alatt lakása, s azok között tápoltaknak (alumnisták) és szolgálattevőknek létezése, minden esetre többre mutat,

mintcsak e két tanintézet közötti történetes hasonlóságra. Önmagában értetik, hogy a helyi viszonyok többnemű sajátságot is kölcsönöztek e tanintézetnek.

Ezeket előre bocsátva, most már szólhatunk a magyarországi ref. iskolák között legközelebbről a debreczeniről.

Mihelyest az evangéliumi helv. hitv. felekezet Magyarországban létrejött; iskolákat alapitni, fentartani, emelni és jobbitni, kezdettől fogva folytonosan buzgólkodtak annak hivei. Iskolát állitott s tartott fel saját kebelében, legalább elemi népiskolákat, mihelyt s a mennyire csak ereje engedte minden egyes gyülekezet, mindegyike a legkissebbeknek is. És a mint itt vagy amott egy nagyobb iskola, legalább egy kis gymnasium létesült; a közelben fekvő vidéki gyülekezetek, valamint közösben siettek azt használni, ugy közös segélynyujtással is azt ápolni el nem mulasztották. A hazábani minden hitrokonok és minden egyházak közös gyámolitásának tárgyává a felsőbb tanintézetek lőnek. Ugyhogy noha ezeknek mindegyike talált időnként külön külön is saját egyes pártfogókra, jóltevőkre, kik arra kizárólag forditották ápoló gondjukat, s annak kegyes ajánlatok, és végrendeleti hagyományok utján létét és felmaradását biztositni törekedtek; mind a mellett a közös főalap és állandó biztositék mindnyájokra nézve, az összes hitfelekezet részvéte s pártoló buzgalma volt, s maradt mindenkor, s az lenni maig sem szünt meg. Ez volt eleitől fogva, ez jelenleg is azon soha még ki nem apadott kutforrás, melyből főkép áradozott fentartó és éltető nedv a ref. iskolákra, áradozott mindig önkéntes jótéteményekben, részint magoknak az intézeteknek — mint ilyeneknek — közjavára, támogatására, erősbitésére, részint elkülönözötten tanuló növendékeik táplálása és gyámolitása végett nyujtottakban s különböző utakon beadottakban. Ezen közfigyelem, ápoló részvét és pártolásbeli biztonság tudata, hogy minő erkölcsi erőt kölcsönzött eleitől fogva a protestáns iskoláknak? azt csak képzelni, de kibeszélni nem lehet. Csak ekként történhetett az, hogyha szerények s nem

kielégitők voltak is valamely iskolának rendelkezésére állott alapok; kipótolta azt az ügy-szeretet és áldozatkészség a nélkülözést szivesen türő tanárok részéről, kik inkább hivatásuk iránti buzgóságból, mint munkájok után szerzett kenyérből éltek; nekik sem kényelmes jelen, sem nyugalmas jövő nem kinálkozván fáradozásaikért. Feláldozva magukat azon magasztos eszmének, hogy szellemi minden erejökkel az ifju nemzedék értelmét világositsák, szivét nemesitsék, s ekkint az összes társadalomra jótékonyan hassanak, jöttek ők, hogy a tanoda érdekében éljenek, s haszonnal megfutott életpályájok után nyugodtan haljanak meg.

A mi közelebbről a debreczeni ref. iskola multját illeti; különösnek tünhetik fel egyelőre, hogy a ref. iskolának — annyi ezrek szellemi édes anyjának — ugy keletkezése, mint fejlődési története is részletezve, s mind ez ideig kellő világosságba nincsen helyezve. E miatt azonban legkisebb részben sem terhelheti vád a bóldog emlékü eldődöket. Nekik vallásuk érdekében egyház és iskola terén működőknek, kik ösmeretes szegénységök mellett, még létezhetésök miatt is örökös harczban voltak az ellentáborral, kisebb gondjuk is nagyobb lehetett annál, hogy nyugalmas szemlélőkint koruk eseményeit a jövő nemzedék számára megirják. Mert hasonlók valának ők az ó szövetségbeli izraël népéhez, mely babyloni fogságából honaföldére megérkezetten, midőn egyik kezével a templomot épité, kénytelen volt másik kezében kardot tartani, a minden órán előrohanható ellenség eltávoztatására. A mi alantabb következik, szolgáljon az kisérletül a debreczeni ref. iskola multjának ábrázolására.

Ha áll is mai időben azon ténykörülmény, hogy a ref. főiskolák Magyarhonban az összes felekezet közgyámolitásának köszönhetik fenállhatásukat; annyi azonban elvitázhatlan igazság, hogy Debreczenben a ref. főtanodának ugy keletkezése, mint huzamos időkön keresztül fenmaradása, s ugyanannak a nemzeti müvelődés és ref. vallás érdekében a XVI. és XVII. század folyásában kifejtett munkássága is leginkább a debreczeni ref. egyháznak, vagy is —

a mi hajdan egyet tett — Debreczen városnak érdeme. — Ha ez állitás igazsága nem bizonyittathatnék is be az 1796. évi január 17-dik napján megtartatott tiszántuli egyházkerületi közgyűlésnek azon elismerő kifejezése által, melynélfogva t. i. a debreczeni főiskolai tanárok és tanuló-ifjuság részére akkoriban alkotott új törvények 1-ső pontjában világosan és határozottan emlittetik, hogy ezen Collégium, kezdetben, a debreczeni egyház által alapittatott; s eddigelő nagyrészben, annak jótékonysága által tartatik fel is: minden kétségen kivül kiderűlne ez, a Debreczen városi régibb jegyzőkönyvekből. Miután ugyan is valamely intézetet csak azon esetben nevezheti bár ki is sajátjának, ha és a mennyiben azt kizárólagosan ő tartja fel; a városi jegyzőkönyvekben pedig a régibb időkben, a felsőbb tudományok tanitására is kiterjeszkedő debreczeni iskola, mindenkor mi iskolánk, városunk iskolája czimen fordul elő: innen önként következik, hogy a debreczeni tanoda akkoriban csak is a város közereje által tartatott fel. Hogy pedig ezen iskola már a XVI. században vidéki ifjuságnak is volt gyűlhelye; az kiderül egyebek között a városi jegyzőkönyv 1586-dik évi márczius 19-kén kelt czikkelyéből, hol ily kifejezések: Iskolánkban időző s itt tartózkodó tanulók stb. használtatnak.

A debreczeni ref. iskola azonban nem csak átalában a városi közönség, hanem az egyes polgárok kegyeletének is volt kezdettől fogva folytonos tárgya. Igy p. o. 1592-dik év január 2-ről a városi jegyzőkönyvben irva van: „Az ispotályban levő szegényeket eddig kizárólagosan illető jövedelemnek, az iskolában tartózkodó ifjak részére is juttatása felől határoztatott: hogy mindenféle jövedelmeknek, melyek annak előtte az ispotályba voltak rendelve, t. i. malmok hasznai jövedelmei, bujdosó eltévelyedett marhák és magvaszakadott jószágok harmadrésze, épen és igazságosan, az ispotály-mesterek által a scholában levő tanuló deákok hasznára és táplálására rendeltessenek; a két rész pedig az ispotálybeli szegényeknek maradjon.“ A helybeli czéhek

is egyenkint minden évben, meghatározott könyöradományaikkal járultak az iskolában tanuló deákok fentartására. Egy hasonlólag ide vonatkozó jelentékeny példa az 1619. évi városi jegyzőkönyv 207-dik lapján olvasható, hol is irva van, hogy „özvegy Mészáros Benedekné megjelenvén a városi nagy tanács előtt, azt kérvényezi, hogy élte fogytáig ezentúl, ne menjen az ő derék-adója feljebb 20 forintnál, utczaszere is maradjon az eddigi; s ezen esetre igéri ő, hogyha elhozza Isten az ő életének végét; halála után a néhai férjétől 600 forint értéket felülhaladó hagyatéka, a deákok és szegények között osztassék fel. S e kérelem az összes tanács által teljesittetett is, s az ajánlat elfogadtatott.“ És a XVII. század elejéig az iskolai tanulóknak ugy táplálására, mint segélyezésére egyedül a debreczeni előljáróságnak volt gondja; valamint a tanároknak (scholae mesterek) is mind választása, mind fizetése is kizárólagosan a városi tanács teendői közé tartozott.

Azonban, hogy miként és melyik időpontban indult meg a debreczeni ref. tanodának mint ilyennek élete, s azon városi iskola — melyről jelen mű 1-ső kötet 146-ik lapján ugy emlékeztünk, mint a mostani collégium helyén állóról, — mikép alakulhatott át reformált iskolává? ennek tűzetes előadását tárgyazó okmányra nem találtunk. Tehát csak hozzávetőleg következtethetjük, hogy a szerint, a mint a város népe lassankint áttért a reformált vallásra; azon iskola is, melynek tanitóit előbbi időkben is a város helyhezte be és ugyan az fizette is; a nép vallásos érzületéhez idomittaték által. És pedig nemcsak az elemi iskolák rendeztetének be a reformátió szellemében; hanem ezen a felsőbb tudományok előadására alkalmas tanoda is, azon protestáns szinezetet nyerte, mely a külföldi ref. tanintézeteknek volt jellege. Az iskola élén a mester (rector) állott a melléje adatott segédtanitóval (collaborator) kiknek vezetése és közelebbi felügyelete alatt állott a tanuló növendék-sereg, ugy az elemiekben s humániórákban, mint a bölcsészeti-hittani ágakban is. — És pedig mintaképül a wittembergi egyetem foroghatott szem előtt, melynek él-

tető szelleme Melanchton, a tanulmányok bölcsészeti és hittudományi ágában ritka szakavatottságánál fogva lényeges javitásokat vitt volt keresztül. Az ügy természeténél fogva, a debreczeni ref. iskolában, a scholae mester (rector) a tanitásra vonatkozólag, annyira egyetértésben állott volt a helybeli lelkészekkel, hogy legalább Debreczenben, a reformátió kezdete után is jó ideig a lelkészeknél tartották némely mesterek a város által fedezett asztali étkezésöket is. Megtetszik ez az 1624-dik évi márczius 19-kén kelt városi tanácsi határozatból, melyszerint a scholae mesternek a papnál tartott kosztjáért a város által addig fizetett 50 forint, az 1625-dik és 1626-dik években érezhető drágaság miatt 25 forinttal rendeltetett pótoltatni.

II.

Mi közelebbről a reformátió szellemében átalakult debreczeni iskola beléletét illeti; ha elfogadhatónak tarthatnók is azon állitást, hogy a kezdetben működő ref. lelkészek az iskolában egyszersmind tanitók is lettek volna; ezt azonban csak annyiban véljük hitelt érdemlőnek, a mennyiben ők adhatták meg mint az egyházi életnek szellemi vezetői, vallásos irányát az iskolának! De, hogy már kezdetben külön tanitók is működtek a tanodában, megtetszik Sinai Miklósnak kéziratban levő egyháztörténelméből, hol föl van jegyezve, miként Bálint pap mellett Debreczenben, Dézsi András volt a scholae mester. Ha tehát a reformátió első korszakában, Luther példájára, magok a predikátorok is tanitottak az iskolákban, s jelesen Debreczenben; ugy ők kétségen kivül a hittudományt az öregebb deákoknak adták elő. Mert nagyon valószinű azon állitás, hogy a reformált vallást bevevő Debreczen város nagy közönségének iskolájában, már 1550-es években a reformált vallás szelleméhez alkalmazott bölcsészeti-hittani tudományok is tanittatának. Ugyan is, hogy Mélius Péter a debreczeni iskolában nyerte kiképeztetését, onnan következtethető, mert maga Mélius: a szentháromság-

ról irott és 1570-dik évben Debreczenben nyomatott könyvének enyingi Török Ferenczhez intézett ajánló levelében e szavakkal él: „Nagyságod bátyja vőn engem kegyelmesen ótalma alá 1548-dik esztendőben, és mind az óta Isten, engem kegyelmesen itten tartott.“ Mélius 1556. évben Debreczenben végzett tanulmánya után, Wittembergben két évig tartózkodása alatt, az ottani magyar ifjaknak seniora volt*), mely tisztségre ő, ha Debreczenben alaposan végzett bőlcsészeti-hittani ösmeretekkel nem bir vala, szert nem tehetett volna. Az pedig, hogy a Wittenbergből Debreczenbe haza kerülő Mélius, vagy predikátorságával együtt, vagy elébb — mintsem predikátori hivatalba lépett volna, — az iskolában tanitói hivatalt viselt; nemcsak Tóth Ferencz által bizonyittatik**), hanem világos magának Méliusnak is 1558-dik évben nyomtatásban megjelent Katechismusából, melynek tokaji várkapitány Német Ferenczhez irott ajánló levelében Mélius magát igy irja alá: „Somogyi Péter mester Nagyságod szolgája.“

Hogy az 1572-dik évben a debreczeni iskolában igazgató tanár, a magát külországi akadémiákon képzett Túri Mátyás volt, kitetszik az, Paksi Mihály Hejdelbergában tanuló magyar ifjunak tigurumi professor Simler Jánoshoz 1572-dik évben irott ime soraiból: „Leveled (Károlyi Péter váradi tanárhoz intézett) rövid idő multával átadatik (tovább szállitás végett) Túri Mátyásnak Debreczenben, mivel ottan viseli ő az iskolai rectorságot, fáradozásainak dicséretes sikerével“ (lásd Párizpápai: Rudus redivivum, miscellanea Tigurina, és Révész B. Egyházi könyvtár 1-ső évfolyam 3-dik füzet, Debreczen 1858. Könyves Tóth Mihály dolgozata 125—140. lapon). Az 1577-dik évben Laskai János, 1579-dik évben Bólyi Borsos Fábián volt Debreczenben scholae mester. Az 1585-dik évben Gyulay János volt az igazgató tanár. Legalább Bod

*) Veszprémi: Succinta Biographia Medicorum Lipsiae 1774. 105. l.

**) Tóth Ferencz tul a tiszai ref. püspökök élete. Győr 1812. 416. lap.

Péter*) azt állitja, hogy most nevezett egyén, debreczeni tanári minőségben parentalt az 1586-dik évben meghalt Félegyházi Tamás felett. Ugyancsak az 1586-ik évi városi jegyzőkönyv szerint az van Gönczi Györgyről feljegyezve, hogy ő mint debreczeni iskolamester, a maga és az iskolában tartózkodó tanulók nevében megjelenvén a városi tanács előtt, élőszóval nyilvánitotta ottan, mikép neki és a deákoknak Literáti Fodor György 100 forintot hagyományozott. Az 1588-dik évben Csorba Istvánról van, mint iskolai igazgatóról emlékezet. Ezen 1588-ik év egyébiránt azért nevezetes a debreczeni iskolára nézve, mert itt kezdődik legelső jegyzőkönyve az iskolának, levén Csorba István rektorsága alatt beirva első deáknak Noghéri János (neve után jegyeztetvén collaborator = segédtanár). Noghéri után be van irva Csatári Gergely és Komáromi György. E három név fordulvári csak az 1588. évről elő; már 1589-dik évről első helyen Kevi Gáspár emlittetvén, 51 tanulótárs-név iratik ugyanazon évről. Az 1590-dik évről iskola-rektorként Békési György, 1592. évről Debreczeni Taraczk János, 1595-dik évről Veresmarti János, 1596-dik évről Szilvás Ujfalvi Imre, 1598-dik évről Monoszlai András, 1599-dik évről Décsi István, 1601-dik évről Alvinczi Péter, 1603-dik évről Eszéki Mihály, 1604-dik évről Szamosfalvi Péter, 1606-dik evről Sziszeki Péter, 1609-dik évről Debreczeni István vannak mint scholae-mesterek (rector) az iskolai jegyzőkönyvekben, s illetőleg a városi évkönyvekben feljegyezve. A következő időkről az iskolai tanárok nevei évszerint igy következnek:

Melotai Nyilas István 1610, Kárász Teleki Mihály 1612, Kismarjai Veszelin Pál 1612, Szentgyörgyi Bálint 1614, Kóródi Bedő Dániel 1617, Szepsi Mihály 1619, Vári Miklós 1620, Bakai Benedek 1622, Szántai Mihály 1624, Jenei Mihály 1626, Szentpéteri Antal 1628, Kecskeméti Máté 1629-dik évi oktober 19-én állittatott be hi-

*) Magyar Athenas 83 és 93. lap.

vatalába, Györgyényi Boldizsárnak is egy évre hivatal adatott. Tornai Gáspár 1630, Taraczközi Ferencz 1631, Megyeri Pál 1632, Tornai P. István 1633, Megyesi Pál 1634-dik év november 22-kén állittatott be hivatalába, Nádudvari András 1635, Tarczali Péter 1636, Hiripi István 1637. (beállittatott hivatalába 1636. deczember 31-én, az I. Rákóczy Györgytől rendelt s évenként fizetendő dij mellett, V. jegyz.), Vári István 1638. szeptember 10, Kisfalvi Tamás — Széchenyi András 1640. (beállittattak 1639-dik év végén), Balich János 1641. (1641-dik évben hivatott meg), Czeglédi Sebestyén (1641-diki augusztus 21-én állittatott be) és Munkácsi István 1642, Nagy-Ari Benedek igazgatóul felfogadtatott szeptember 9-én 1643., Sápi Mihály külországi akadémiákról visszatérve, november 9-én 1643-ba állittatott be, Henczei Dániel 1644, Szoboszlai Miklós 1645*), Tőlczeki János 1648, Mányoki István és Szokolay János 1649, (Mányoki közt és a deákok között 1850-dik év január 10-én egyenetlenkedés támadván, ez az 1650-dik év április 3-án a fejedelem parancsából a tiszántul- és inneni semi-generális zsinaton váradi alkapitány Ibrányi Mihálynak, mint fejedelem képének, jelenlétében intéztetett el. Vjkönyv), Nógrádi Mátyás 1650, Tejfalvi Csiba Pál, Debreczeni Mihály 1651, Csipkés Komáromi György 1653, Budai István (beállittatott január hó 14-kén), Lippai Sámuel 1659, Mártonfalvi György, Debreczeni János 1660. Az első 1664-dik évben a tanulók kéréséhez képest élethossziglan rektorrá nyilvánittatott; a második pedig 1665-dik évben böszörményi predikátor leve. Debreczeni Szűcs (Pellionis) János 1661, Diószegi Kis István 1667, Lisznyai Pál 1681, Vecsei Görgy 1693.

Az iskolai tanárok rendesen helybeli scholában pálya-

*) Az 1647-dik évi márczius 11-dik napjáról vezetett városi jegyzőkönyvbe (Gáspár György birósága idejéről) ez van vezetve: „Quidam Jesuita r. catholicus in nostram religionem conversus per Dominum Transsilvaniae Principem huc missus, et in Scholam nostram destinatus natione Polonus, bonus latinus (egy r. katholikus jesuita, áttérve a mi vallásunkra, az erdélyi fejedelem ur által ide küldetett, s iskolánkba rendeltetett. Jól tud latinul).

végzett kitünőbb tehetségű ifjak közől a városi előljáróság által szemeltetvén ki, mielőtt tanári hivatalukba ünnepélyesen beállittattak volna; uti és élelmi költséggel ellátatva, bővebb képeztetésök végett elébb külországi akadémiákba küldetének. Igy van p. o. beirva a városi jegyzőkönyvekben, hogy a városi tanács által 1628-dik évi november 20-kán Megyesi Pál akadémiákra indulandó részére 200 arany és 100 birodalmi tallér (arany = 3 forint 25 dénár, tallér = 1 forint 80 dénár); 1629-dik év április 30-kán pedig Tornai István, szinte külországi iskolákba menendő részére 200 birodalmi tallér és 100 forint utalványoztatott volt. A hivatalukba beállitott iskolai tanárok szinte a városi tanács által fizettettek. Ez, valamint az is, hogy ez idő táján a scholae-mesterek fizetése mennyiből állhatott, hozzávetőleg a városi jegyzőkönyv 1669-dik évi szeptember 12-én kelt azon czikkelyéből következtethető, hol t. i. irva van, miként csak magának Mártonfalvi Györgynek jár a fejedelemtől jövő fizetés; ezen felül fizet neki a város 90 magyar forintot, 10 cseber bort, 5 szekér fát, 5 köböl buzát és egy verő disznót. Tehát valószinüleg a várostól Mártonfalvinak járó fizetés lehetett egy-egy tanitónak akkori időbeli rendes fizetése.

Valamint a közelebbiek szerint a tanárok fizetéséről a város gondoskodott, azonszerint terjeszté ugyanaz gondját ki az iskolai tanulókra is. Ide vonatkozólag két tanácsi határozat olvasható a városi jegyzőkönyvekben, egyik 1556. évi 663-dik lapon; a másik pedig 1571-diki 170-dik lapon. Mindkét helyen az tartalmaztatik, hogy a temetkezés alkalmával a holttestnek a sirhoz éneklések és egyéb szokott szertartások melletti kiséreténél az iskola-rektor, ha hivatik, egyéb esetekben pedig csak magok a deákok, az iskolás gyermekekkel együtt köteleztetnek jelen lenni 16 dénár fizetésért, melynek fele a rektoré, másik fele azon deákoké legyen, kiknek semmi segélyök nincsen itten. Hogy e kifejezések alatt a vidékről bejött és nem helyben született tanulók értetnek, az onnan is vélelmezhető, mert 1586. év márczius 19-dikéről oly tanulókról van emlékezet, kik

ezen iskolában tartózkodnak. És pedig, hogy ilyenek feles számmal voltak már ez időben, kitetszik ez az 1576-dik évi ápril 10-kén kelt városi jegyzőkönyvből, hol irva van, mikép a debreczeni tanulók egyeteme (universitás) gyöngyösi Szűcs Jánost ennek neje által a tanulók közhasználatára hagyományozott 25 frt fizetéstől felmenti.

Hogy már az 1567-dik évben a debreczeni scholában levő deákok irányában mind a tanitási rendszer, mind az egyen-ruha-viselet megállapitva lett légyen, abból lehet következtetni, mert az 1603-dik évi február 16-án Dengelegen tartott zsinatban egyebek között az is ujra és erősen megparancsoltatott, hogy a deákok tudományára és ruházatjára nézve a majores articuli nevű (1567-dik évben alkotott) kánonok LXV-dik czikkelye szorosan megtartassék.*) Hogy pedig a debreczeni iskola már a XVI-ik század folyásában messzebb tájakról is szivesen látogatott tanodává nőtte ki magát, mind onnan, hogy a hires tudós Molnár Albert Pozsonmegyei Szencz nevű születés helyéről 1587-dik évben tanulás végett Debreczenbe jött, mind pedig abból is kiviláglik**), hogy Melotai Nyilas Istvánról emlékezetben hagyta Tóth Ferencz***) mikép az, tanult a debreczeni iskolában, s 1596-dik évben vétetett be itt a nagyobb deákok seregébe, s negyedfél esztendeig a tudományokban szép előmenetelt tevén, és a deákság között seniorságot is viselvén, a külországi académiákra ment ki.

És habár — mint fent is volt érintve — a debreczeni iskola jegyzőkönyve csak is 1588-dik évtől kezdve vezettetik; az azonba épen nem oda értelmezendő, mintha azon idő előtt Debreczennek felsőbb tanintézete nem létezett volna. Hanem ugy kell azt venni, hogy az 1564-dik évtől fogva, midőn t. i. a nagy tűzvészkor az összes iskolai épület is teljesen semmivé lett, (lásd I. kötet 195. lap) ez okból, de egyéb már fentérintett háborus körülmények miatt is a debreczeni iskola összes állapota teljesen zavarba jött,

*) Tóth. F. tul a tiszai ref. püspökök élete. Győr 1812. 77. lap.
**) Bod Péter Magyar Athenas. 181. lap.
***) Tóth F. tul a tiszai ref. püspökök élete. 90. lap)

és csak is az 1588-dik évben kezdett a tanügy annyira rendbe jönni, hogy szabályosan vezetendő jegyzőkönyvek (fájdalom nem az addig lefolyt időkről és viszonyokról, hanem csak is) a jövendő események beirására nézve rendeltettek. Mert hogy az 1588-dik évi jegyzőkönyv elején a debreczeni tanoda alkata, mint bevégzett és teljesen szervezett ügy jelenik meg; egy tekintetre kitetszik az, a nevezett jegyzőkönyv elejének figyelmes megolvasásából. T. i. e catalogusban a gymnasiumot végzett és iskolai törvényeknek szabályszerűleg aláirt ifjak névsora ekkint következik: Catalogus studiosorum illustris scholae debrecinae ab anno 1588 subscribentium anno Domini 1588: Rectore Stephano Csorba, Joannes Noghéri Collaborator, Gregorius Csatári contrascriba, Georgius Komáromi. Anno Domini 1589. Gáspár Kevi senior, Joannes Tánczos collaborator, Nicolaus Gönczy contrascriba, Benedictus Károli cantor, etc.

III.

Habár még ez időszakban a scholae mesterek, — mint látszik — nem tölték is egész éltök folyását tanárkodásban, s nehány évi müködés után, tanitói hivatalukat lelkészi állomással cserélték fel: abban azonban semmi kétség nincsen, hogy ők, az általuk kezelt felső tudományokat dicséretes eredménynyel tanitották. Lámpe az általa saját neve alatt kiadott, de Ember Pál által készitett: Historia Ecclesiae reformatae in Hungaria et Transsilvania Ultrajecti 1728 czimű munka 633-dik lapján Laskai Jánosról, mint jeles orientalistáról, Szilvás-Ujfalviról mint derék mathematicusról, kis-marjai Veszelin Pálról pedig mint keleti nyelvek tudós tanáráról emlékezik. Hogy a kevés ideig debreczeni tanárkodása után I. Rákóczy György fejedelem udvarában lelkészi hivatalt viselt Megyesi Pál is mily széles tudományu és nagy hatásu egyházszónok vala; következő részint angol nyelvből forditott, részint eredetileg magyar és latin nyelven fogal-

mazott művei által bizonyitotta be. 1. Szent Atyák öröme Fehérvár 1640. 2. Égő szövétnek 1645. 3. Dialogus politico-ecclesiasticus Bártfa 1650. E mű a presbyteri egyházi kormányzatnak a püspöki igazgatás feletti előnyeiről tárgyal. 4. Kegyesség gyakorlása. 5. Lelki a. b. c. 6. Imádkozásra és Predikátió irástételre készült Táblák. Bártfa 1650. 7. Hármas jaj. Rákóczy Zsigmond, Bethlen István és Rákóczy György fejedelem felett mondott predikátiók. 8. Igaz magyarnép negyedik jajja, mikor a lengyelek 1657-ik évben munkácsnál beütvén, pusztitottak. Patak. 1657. 9. Ötödik jaj és siralom, midőn az erdélyi tábor, urak, nemesek Podóliában tatár fogságba estek. Patak 1658. 10. Magyarok hatodik jajja 1660. 11. Hétnapi együtt beszélgetés. Debreczen 1657. Irt még több hasontartalmu műveket is.

Önkint merülhet fel itt az a kérdés, hogy a debreczeni ref. iskolának collégiumi névvel czimeztetése, mely idő tájra esik? Nem levén e részben hiteles adat rendelkezésünkre, csak hozzávetőleg szólhatunk e tárgyra vonatkozólag. A magyar nemzetiség és ref. vallás megszilárditása körül oly sok érdemű Bethlen Gábor fejedelem, az 1621. évi kolozsvári májusi országgyűlésen, az erdélyi rendek megegyezésével a gyula-fehérvári iskolát academicum collégiummá átalakitva*) miután ugyan ő, azon tanodát oly virágzóvá tette, hogy azzal a jezsuitáknak Pázmány Péter által 1635-dik évben Nagy-szombatban felállitott főiskolája sem állotta a versenyt ki; nagyon természetes volt, hogy az akkoriban Erdélyhez tartozott Debreczenben létező iskola is nemcsak szellemi életének kifejtése tekintetéből igyekezett erejéhez képest — követendő minta gyanánt, tekinteni a gyulafehérvári ref. iskolát; hanem az adott példára, elkezdette a collégium nevezetet használni, annyival is inkább, mert ugy Bethlen Gábor mint I. Rákóczy György fejedelmek által nem kevés

*) P. Szathmári Károly: a gyula-fehérvári nagyenyedi Bethlen főtanoda története. Nagyenyed 1868. 30-dik lap.

segélyezésben volt az részesülni szerencsés. De különben is, az 1618-dik évben kiütött és harmincz évig tartott vallás háboru idején, a béke áldását nélkülöző németországi egyetemek mellőzésével, a külországra indult ref. tanulók a hollandiai és ángliai iskolákat látogatván; nagyon valószinű, hogy az oxfordi egyetemen húzamosb ideig tartózkodó Csipkés Komáromi György, Nógrádi Mátyás, Mártonfalvi György s több jeles férfiak, onnan visszatértökkel az ángol iskolák nemcsak belszervezete, hanem azoknak neve iránti előszeretetet is elhozták magokkal; s a collégium név használatát annál inkább elfogadták, mert, mint fent is volt érintve, collégium név alatt oly házak értendők, melyekben a tanulók szabad szállást és élelmet találnak, és felügyelő alatt csaknem zárdai életet élnek.

Habár azonba eddigelő is látogatott volt a debreczeni ref. iskola, s bár a latin és hellen irodalombani jártasságon kivül, az ugy nevezett öregebb deákok bölcsészeti és hittani tudományokból is nyertek behatóbb oktatást: a debreczeni tanodának kitünőbb gyarapodása még is leginkább az 1660-dik év után következett be. A most érintett évben t. i. a török által ostrommal vétetvén be a váradi vár; ugy a virágzó ref. egyháznak, mint a ref. tanodának is vége leve Váradon. Kállai András várbeli rendes predikátor, Kovásznai Péter és kolozsvári Igaz Kálmán, városi ref. lelkészek — kik a vár feladási okmányoknak, a már fentebb érintett kikötések melletti — elkészitésébe is befolytak volt*), elváltak egymástól. Egyikőjök, ugymint Kovásznai Péter, kevésre olvadott hiveivel helyben maradott; a másik kettő pedig vándor botot vevén kezébe, a ref. hivek nagy részével Erdélybe költözének, vivén magukkal a váradi nyomda betűit, s a még nem egészen kinyomatott váradi biblia példányait is. Az ottani tanuló ifjuságnak a vár védése közben el nem hullott része pedig Mártonfalvi György tanár vezérlete alatt

*) Tóth Ferencz: tul a tiszai ref. püspökök élete. Győr 1812. 130. l.

átjövén Debreczenbe, itten a város lakosai által — noha ezek magok is sok inséggel küzdöttek — a legszivesb fogadtatásban és ellátásban részesültek. És e tanuló ifjuságnak ide átkőltözte népesité meg a debreczeni iskolát elannyira, hogy Tóth Ferencz szavai szerint*), a debreczeni collégium, mely az előtt 60—70 togás deákot számlált volt egyszerre; Váradnak a török általi elfoglalása után három annyi számra is megnövekedését mutathatá fel a togátus tanuló ifjaknak.

Az 1666-dik évben a pápai ref. iskola állása és jövője külső háborgatások miatt megrendittetvén; 1672-dik évben pedig a sárospataki iskola, is hasonló gyászos sorsra jutván; ugy a dunántuli, mint a felsőbb megyei ref. tanulók is a debreczeni tanodában találtak menedéket; levén ezen iskola sivatag-homok puszta közepén álló oáz gyanánt, egy maga, háboritlan épségben levő, s az akkori körülményekhez képest virágzónak nevezhető ref. felső tanintézete a magyar hazának. És ez időtájban a magyarhoni reformált felekezet részéről csak is a debreczeni iskola neveztethetett s c h o l a u n i v e r s a l i s n a k, a többi ref. tanintézetek, még a sárospataki is, a debreczeni ref. tanodának az anyakönyvtárban maig is látható évkönyveiben, e válságos időkben, s c h o l a e p a r t i c u l a r e s névvel fordulnak elő.

A debreczeni ref. iskola szellemi életének ez időszakbani élénkitésére nem kis behatással volt az erkölcsi kényszerűség, és mulhatlan szükségesség érzete. Az illető előljárók előtt t. i. nem lehetvén titok, azon erőfeszités, mely a jézsuiták által kezelt nagy-szombati főiskola felvirágoztatására fordittatott volt, arra kellett a debreczeni iskola kormányzóinak is törekedniök, hogy a szellemi téren versenyzés, hátrányára ne üssön ki a reformált vallásnak. — Ezért történhetett az, hogy a XVII. század vége felé egyszerre több jeles nevü egyének ragyogtak a debreczeni iskola tanszékein. Volt már fentebb szó, Csipkés Komáromi

*) Tóth Ferencz: tul a tiszai ref. püspökök élete. Győr 1812. 132-dik 133-dik lap.

György érdemeiről. Ennek a debreczeni predikátorságba átléptével Szilágyi Tönkő Márton jött a keleti nyelvek és bölcselet tanszékére. E 30 éven át nagy hirű tanárral, és ugy bölcseleti mint lelkészeti téren is jeles irodalmi műveiről ismert tudóssal (ki később superintendens is leve) egy időben hivataloskodtak: Lisznyai Pál egyház- és világ-történelmi tanár, szinte jeles iró; továbbá Mártonfalvi György hit- és mér-tani oktató. — Ez utóbbi az 1664-dik év szeptember 14-kén, az iskolai tanuló ifjuság kéréséhez képest, a fő-mesterségben (rector) állandósittatott.*) Meg is érdemlette Mártonfalvi, a tanuló ifjuságnak ő irányában ily nagy ragaszkodását. Azon tanárok közül való volt ő, kik szivvel, lélekkel, s egész odaadással szolgálták az iskola-ügyet. Ő az erdélyi születésü férfiu, Apaffy Mihály költségén képeztetve a külországi egyetemeken; miután Franecquerában szentirat-magyarázási tudori koszorút nyert; a hazába visszatérve: alig egy évi váradi tanárkodása után, átköltözvén Debreczenbe, az itteni iskolában huszonkét évi tanárkodása közben, nemcsak lelkészettani, bölcseleti s történelmi — maig is haszonnal és élvezettel forgatható — műveiben, hanem az által is megörökité nevét, hogy fáradhatlan buzgalma folytán, az őt kedvelő főbb és tehetősb jóltevőktől anyagi segélyt eszközlött, a tanuló ifjuságnak maga képezhetésére. Az 1681. évi ápril 23-ról ez van a városi jegyzőkönyvbe beirva. „A ritka példáju életével tiszta tudományával hasznosan épitő Mártonfalvi György urat, miután Scholánkban a professorságot 22 évig dicséretesen viselte volna, hosszas sinlődés után a mi ekklézsiánknak és nevezetes scholánknak elfelejthetlen szomoruságára a bölcs itéletü Isten e világból kiszólitotta.“

IV.

A debreczeni ref. iskolának régibb időkbeni azon belélete — mely egy jó részben, a magyar és erdélyhoni

*) Városi közlevéltári jegyzőkönyv 1664. évről.

ref. tanintézeteknek is sajátja vala — annyira különbözik a más felekezetüek tanodai szervezetétől, hogy annak ide igtatott vázlatos előadása teljességgel nem lehet unalmas olvasóink előtt.

Első sajátsága a tanodai beléletnek abban határoztatott, hogy a felsőbb tudományokat hallgató növendékek az iskolai épületben együtt lakván s az egyenkinti szobákban (kamara) elhelyezettek együtt tartván asztalt; ez által nem csak a szegénysorsuakra nézve könnyittetett meg a tanulhatás, hanem a felügyelet is czélszerűbben sikeresittethetett. És ha azt is tudjuk, hogy a tanuló ifjuság erkölcsi viselete feletti őrködéssel, magából az ifjuság kebeléből a pályavégzett ifjak közzül kiszemelt egyének lettek megbizva; az iskolai fegyelmi törvények szellemében ők gyakorlák az iskolai kihágások felett, a rector professor elnöklete alatt a biráskodást; akkor elfogjuk ismerni azt is, hogy ha szinte lehetne is a collégiumi nevelési rendszer ellen — társadalmi finomabb miveltség s világban való jártasság megszerezhetése szempontjából — némi kifogást tenni; ámde ezen együttlakást egy a külvilágtól teljesen elzárt és absolut szellemben vezetett nevelési rendszernek teljességel nem lehet bélyegezni.

Második sajátságos szokása volt a debreczeni reformált tanodának az, hogy felsőbb tudományokat hallgató ifjai közzül azok, kik bentlakáson kivül egyéb jótéteményekben is részesültenek; egyenruhát voltak kötelesek viselni. — Mi czél lebeghetett ez intézkedés létrehozásánál, az illető előljárók szemei előtt? Az-e, hogy ily egyenruhát viselő tanulók iránt, kik már tanodai pályájuk közben is alkalmaztattak egyházi szolgálatra, (lásd jelen II-dik kötet 326-dik lapján) és kik jövendőben legnagyobb részben egyházi és iskolai tanitók gyanánt fogtak működni, már előre kegyelethez szoktattassék a közönség? avagy az e hogy az ily egyenruhás tanuló, már csak egyenruhájánál fogva is, ön magában leendő papot vagy iskolatanitót szemlélvén, minden léhaságtól tartózkodva, illemes és komoly viselethez szokjék; avagy vége-

zetre az e, hogy egyenruha viselet által, a szegényebb sorsu tanuló, a koronkint változó és sok költségbe kerülő ruha divat utánni kapkodástól megóvassék ? E három czél közzül akár egyik, akár másik, akár mind három tűzetett legyen is ki; annyi bizonyos, hogy mind a három czél el lett érve. Hogy a debreczeni ref. tanodában, az egyenruha viselet, melyik időtájnak köszönheti eredetit ? erre kétségtelen adatot nem találtunk. Hogy már 1567-dik évben a debreczeni ref. tanodai deákoknak kellett lenni egyenruhájuknak; ez a már fent érintett nagyobb árticulusok LXV. szakaszából kiviláglik. — Az 1624-dik évben, a midőn Bethlen Gábor fejedelem által a debreczeni tanoda törvényei helyben hagyattak volt, e fejedelem megbizásából a Debreczenben magát honosnak találó (mert neje után a szomszéd Zelemérnek is földes ura) I. Rákóczy György, a felsőbb tudományt hallgató tanodai ifjuság részére következő egyenruhát rendelt: bokáig érő kapcsos sötét szinü dolmány, ezen felül zőld tóga sárga sinóros oly kihányással, hogy midőn a deák összefogta tógáját, azon egy sas forma látszott. A főt nyestes sinkó (magyar hosszu süveg) felül kinyuló zöld foszlánynyal ékesité.

Semmi hivatást nem érzünk magunkban a tanulói egyenruha viselése mellett védőleg felszólalni. Az egyenruhát illetőleg némelyeknél fölmerült azon nézet ellenében azonba, mintha annak viseltetése egy neme lett volna a fonák neveltetésnek (szerintök ott hol a lelket akarjuk mivelni, zsarnoki egyformaságot nem lehetvén használni) azt jegyezzük meg, miként a debreczeni ref. tanuló ifjuság azon része, mely jobbára alamizsna s jóltévők adakozásából táplálkozott, arra, hogy a jótétesek sorába irattassék be, nem kényszerittetett, és igy ha nem jótétes volt, egyenruhához sem vala kötve. A jótétes ifjak pedig szükölködő sorsuk tekintetéből is egyszerü öltözködésre voltak utalva; mi egyenruha viselése által czélszerüen történt. Egyszerü s szokott egyenruhájában, bármely fényes méltóságban s rangban álló jóltevői előtt is bizton jelenhetett meg a tanúló, sőt épen oly ruhájában ismertetett el tanúlónak.

Megóvatott ő egyszersmind a koronként változó divat hajhászásától. Más felől pedig már iskolai pályája közben is többnemü templomi szolgálatokat teljesitvén a tanuló, épen a jótétesek érdekéből történt az, hogy tarka-barka ruhában — a vallásos népnél könnyen támadható botrány kikerűlése végett is — cathedrába nem bocsáttatott.

Harmadik különös sajátsága volt a debreczeni ref. iskolának a tanitva-tanulás. Nem levén t. i. a régibb időkbeli háborus viszonyok miatt rongált városnak, egyszerre számos tanárok tartásában módja; azzal segitettek magukon az illető előljárók, hogy gyakorlatilag vették alkalmazásba ama nevelészeti nagy igazságot; miszerint a tanitás beható eredménye nem a tanárok számától, hanem a tanerők képességétől, s a tanmódszer egybevágó működésétől feltételeztetik. Tehát az ügyesen kiválasztott egy két tanár mellé, minthogy ezek a kitűzött felsőbb tudományokat önmagok betanitani physice nem voltak képesek; évenkint két, vagy a szükséghez képest három segédtanitót (collaborator) alkalmaztak. A gymnasiumi és népiskolai osztályok vezetésére is, a midőn a pályavégzett jelesb tanitványok közzül neveztek évenkint ki köztanitókat; ugyan akkor behozták a magán tanitói rendszert is, melynélfogva t. i. az alsóbb osztályu növendékek, köztanitóktól nyert tanitáson kivül, még más felsőbb osztályu tanulók szellemi segélyében — magán oktatásában — is részesültek. És ez által kettős czél éretett el. Egyrészről a felső tudományt hallgató szegénysorsu ifjak a növendékektől nyert anyagi segélyben részesittettek; másrészről pedig a magán tanitás által, az illető deák ifju mind azon tanokon és pedig a legnagyobb erkölcsi kényszerrel vezettetett át, melyeket ő mint tanuló, annak idejében talán vagy nem elég teljességben fogott fel, vagy kevesebb szorgalommal sajátitott volt el. Magától érthető hogy ha a siker biztosittatni akart; mind az osztályok vezérlésével megbizott köztanitók, mind a magán oktatásra kiszemelt deákok felett, erélyes ellenőrség volt gyakorlandó. De meg is felelt ám az

eredmény, a várakozásnak. Mert a tanárok által gyámolitott és buzditott ifjui-tüz és akaraterő, több előnyt és sikert mutatott fel, mint mennyi az évtizedeken át begyakorlott, de nem ritkán az élet terhei miatt elkedvetlenedett, vagy slendrián nézetei mellett megcsökönösödött állandó tanitótól várható lett volna.

Az alsóbb iskolák növendékei leginkább debreczeni lakosok gyermekeiből kerülvén ki; magán tanitás-dij fejében, az illető magán tanitók részére adandó segély terhéből az oroszlánrész természetesen a debreczeni polgároknak jutott. És valóban bámulni lehet azon áldozatkészséget, melyet e részben is kifejtett a debreczeni polgárság. Mert midőn az, leányiskoláit útczánkint helyezvén el, megkönnyebbité ez által leánygyermekeinek a tanitáshoz juthatását; akkor kész volt figyermekeit a város bármi távoleső részéből, a központban levő iskolába feljáratni, csak hogy ez által is elősegithesse a magyarhaza részére alkalmas ref. lelkipásztorok, iskola tanitók, tudományos s müvelt polgárok képeztethetése nagy fontosságu czélját. S a tanitás-dij vagy pénz fizetésben, vagy főzetésben, vagy kenyér adásban teljesittetett. Kik pénzt fizettek azok *numistáknak*, kiknek szülői hetenkint a magán tanitás-dij fejében egy fazék ételt főztek azok *cibistáknak*, kik hetenkint egy szép fehér czipót küldöttek, azok *panistáknak*, s kik mosást teljesitettek, azok *lotoroknak* neveztettek; a szegénysorsu gyermekek *gratisták* ingyen tanittattak. És a helybeli polgárok ily kegyeletes adakozása után alakulhatott aztán meg az ugynevezett *tápintézet*-convictus. — T. i. minden kamarában étkezési társaságban állott az ott lakó hét oly deák, a kik közül mindegyiknek volt két cibistája s egy panistája; s lehetővé lett igy, hogy délben is egy fazék ételt, estve is ugyan annyit költhettek el az együtt lakók, a naponkint kijáró kenyér mellett. — E convictus neveztetett *kettős quadrának*. Ettől különbözött az *egyes quadra*. T. i. hét oly ifju állott össze convictusba, kik közül mindegyik csak egy cibistával birt. Ezek csak ebédre ettek főtt ételt.

Idő jártával a városi tanács mint iskolai előljáróság főzőházat (coquia) és sütőházat (pistra) is állittatott fel, Kik a könyöradományokból alakult pénzalapból nyertek hetenkint egy fazék ételt; az ily jótékonyságban részesültek alumnistáknak neveztettek. Az 1590-dik évi városi jegyzőkönyv tanusitása szerint korán bejött azon szokás is, hogy a könyöradományok utján begyült gabnanemüekből az iskolai előljáróság süttetett kenyeret; s egy kenyér négy deák részére osztatott ki naponkint. Az oly szegénysorsu ifjak pedig, kiknek sem cibistájok nem volt, sem alumnisták nem voltak, sem saját erejökből magokat élelmezni képesek nem valának, és csak ugy élősködtek, ha hogy a róluk szivesen megemlékező tehetősb városi polgárok asztaláról kaptak naponkint Isten nevében főtt ételt; ezek exspectansoknak neveztettek. Azon nehány szobában lakó deákok társasága pedig, kik kilenczen ugy állottak össze, hogy egy tag minden délre és estvére az összes társaságnak elegendő levest, egy tag ugyan csak minden délben pecsenyét, — s annak maradványát estve vetrecze alakban elkészitendőt, — a többi pedig minden egyik hetenkint délben két fazék ételt, estve pedig egy fazék ételt állitott elő, paedagogium néven czimeztetett. Mindenütt a szolgálattevő szegénysorsu gyermekek ingyen élelmeztettek, Ez vala a bentlakók élelmezési módja.

Azonkivül hogy a magán tanitásért, az illető magán tanulóknak fizettek a szülők; ugyan ők a közpénztárba is adóztak a köztanitó számára. Igy olvassuk például az 1646. évi július 4-ről vezetett városi jegyzőkönyvből, hogy Tornai P. István, Henczei Dániel helybeli lelkészek, esperes Váczi András és Gáspár György tanácsnok közreműködésök folytán az alsó osztályokra következő tandij vettetett ki. Első osztályúak (felső latin iskolába járók) fizettek 1 forintot évenkint. Principisták 70 denárt, Donatisták 50 denárt, Párvisták (elemi alsó iskolabeliek) 25 denárt fizettek.

V.

A tanulhatásnak a szegényebb sorsu ifjak részére ily módoni megkönnyebbitését, a segélyezés természeténél fogva, csak is a debreczeni polgárok eszközölték. Azonban a vidéki hitsorsosok is örömmel járultak segélyökkel a tanulók azon szándéka előmozditásához, hogy azok magukat lelkészi, vagy iskola-tanitói hivatalra készithessék elő.

Egyike volt ezen segélyezési módoknak, az *innepi követségbe kiküldetés* (legatio). T. i. minden sátoros ünnep alkalmával a vidéki azon egyházakba — melyek a deákok ilyetén szolgálatával élni kivántak — az egyházi pályára készülő ifjak (érdemsorozati rend szerint választhatván ők ez vagy amaz egyházba mehetés között), a főiskolai tanárok nyiltlevele mellett kibocsáttattak a lelkészek segédletére, egyház-szónoklati szolgálat teljesitése végett, a miért aztán ők, maguk részére pénzbeli jótétéményt nyertek.

Másik módja volt a segélyezésnek, az őszi iskolai szünetek alkalmával az *iskola részére segélygyüjtés* (supplicatio). T. i. a legérettebb és felsőbb tudományt hallgató tanulók kibocsáttattak a magyar haza különböző tájaira, oly megbizatással, hogy ezek a ref. gyülekezeteket s azokban kivált a tehetősb hitrokonokat megkeresvén, azoktól az őket küldő tanintézet javára kérjenek segélyt, beszállitandót az iskolai közpénztárba.

E mind két rendbeli intézkedés azon közérdekeltségen alapult, melylyel a hitrokonok minden nagyobb tanintézetek között a debreczeni iskola iránt is viseltettek, — közös kincsökül, s gondjuk kedves tárgyául tekintvén azt. Minélfogva nemcsak a környékbeli, de a távol vidéki egyházaknak is jól esett, a debreczeni ref. iskolát ennek kiküldött tanulóiban maguk előtt mintegy képviseltetve látni, s ily módon legalább egy részben azzal közvetlenül érintkezni: jól esett egyszersmind fentarthatni ez által s időnkint megujitni hitfeleikkel a vallásos érdek-fűzte testvéri kapcsolatot. És ezen érzet következtében, erejök mértéke szerint

áldozat-készségöket nem is mulasztották el a vidéki jóltevők tettlegesen bebizonyitni. Ugyhogy a debreczeni ref. tanoda, habár az idők és körülmények minőségéhez képest nem mindig egyenlő mértékben is; de csakugyan anyagi erejének jelentékeny növekedését nyerte évenkint ez uton, s fenmaradása és emelkedése egyik biztositó segédeszközét találta e gyakorlatban.

Nem lehet ugyan tagadni, hogy a szóban forgó kiküldetésnek — mint minden emberi intézkedésnek — van gyenge oldala is. Minélfogva időnkint, kiváltkép pedig a csaknem rég mult időkben saját hitsorsosok köréből is emelkedett szó, ilynemű kiküldetések ellenében; és azoknak megszüntetése iránt, leginkább azon szempontból emelkedett szó, mintha a kéregetési foglalkozás lealázólag hatna a kiküldött ifjak bensejére, lelkök emelkedését gátolná s megkötné. Mind a mellett is azonba, csakugyan tulnyomónak ismertetett s ilyennek nézetik ma is a ref. hitfelekezet sokkal nagyobb — mondhatni kevés kivétellel egyetemes — közönsége által a kérdés alatti gyakorlatnak jótékonysága, nemcsak a kétségbe nem vonható anyagi hasznot nézve, de szellemi érdek tekintetéből is.

Harmadik és igen fontos segélyezési mód, melyet a vidéki egyházak és egyes jóltevők a debreczeni iskolai tanulók irányában tanusitottak: a rectoria és instructoria. T. i. a vidéki tehetősb egyházak, készek voltak fiú iskoláikat illetőleg, lemondani állandósitott tanitó fogadási jogukról, és szivesen belenyugodtak abba, hogy időnkint pár évre, a debreczeni iskola pályavégzett tanulói közül nyerjenek saját iskolájukba tanitókat, hogy aztán ezek a tandijból megtakaritott filléreikön, tanitóságok végződésével külországi egyetemek látogatása által, magukat egyházi pályára képezhessék. És habár az ily — koronkint — a főtanodából vidékre kirendelt tanitók, a kor-szellemehez idomitott, javitott rendszert, élet frisseségök és derült kedélyöknél fogva, ügyesebben honositották is meg, mint azt a kedvehagyott állandó elidősödött tanitótól lehetett volna várni; de a főczél még is mindig az egyházi pályára

menendő ifjak kiképzésére szolgáló segélygyüjhetés volt. Ugyan ide czélzott a vidéki tehetősb hitsorsosok által gyermekeik magán oktatása végett, a főiskolából kikért nevelők kivitele is.

A mi már a külországi egyetemek látogatását illeti, e részben az egyetemre kimehetés anyagi segélyzését tárgyazólag, Debreczen város közönségén kivül, több főrendű hitsorsosok, például Bethlen Gábor, I. Rákóczy György, Rhédey Ferencz, Barcsay Ákos, Apaffy Mihály fejedelmek stb. mentek dicséretes példával elő.

A külországi egyetemek látogathatása, a XVII. század közepe táján a miatt nehezittetvén meg, hogy a magyar alföldön dühöngő háboruk által elpusztitott egyházakkal együtt sok helyen a rectoriák is szüneteltek volt: 1666-dik évben Mártonfalvi György tanár, (akkori superintendens Nógrádi Mátyásnak, továbbá Báthori Mihály és Krizbai György lelkészeknek beleegyezésével) Apaffy Mihály fejedelemhez és a Partiumban lakó főrendűekhez kérelmével járult, az egyetemek látogathatását tárgyazó segélyért. Az eredmény az lett, hogy Apaffy (a debreczeni tanárok fizetésére szánt 3000 kősón felül) a debreczeni deákok részére 2000 kősót rendelt évenkint adatni Dézsről. Rhédey Ferencz a hegyköz szentimrei gabna és bor-tizedet, Zólyomi Miklós Micskéről évenkint 50 forintot; özvegy Kemény Jánosné, Lónyay Anna 50 forintot, vagy a helyett évenkint 100 kősót rendelt szinte Dézsről. A partiumbeli egyházak pedig 400 forintot fizettek.

A debreczeni ref. iskola anya-könyvtárában maig is látható azon alapitványi könyv, melyben Mártonfalvi György tanár, és a főiskolai akkori senior, contrascriba és 12 esküdt deák, nevük aláirásával a főtanoda és Mártonfalvi pecsétével megerősitett alapitvány levélben átok alatt hagyják meg, hogy ez alap, soha egyéb czélra semmi szin alatt ne fordittathassék, mint csak is a külországi egyetemekbe induló tanulók felsegélyezésére. Ez alapból első részesült Kőrösi György 100 forintban, utána Kölgyesi Bálint 400 forintban, Sallai Pál 200 forintban.

VI.

Alapitványról tétetvén említés; helyén van, hogy tűzetesen szóljunk a debreczeni ref. iskolának e korszakbeli alapitványairól.

Azon észlelet, hogy a XVI. század végén, és a XVII. század folyásában sokszoros inséget szenvedő Debreczen város, egy maga elégtelen arra, hogy főiskoláját, ezen a reformált vallás-tudomány veteményes kertjét feltartsa; korán megérlelte a rokonérzelmű keblekben a segélyezés hajlamát. Igy történt, hogy Bocskay István erdélyi fejedelem 1606-dik évi deczember 17-kén kelt végrendeletében a debreczeni harminczadról 200 forintot rendelt a debreczeni deákok részére adatni. Báthory Gábor fejedelem pedig 1609-dik évi szeptember 13-kán a váradi várban kelt okmányában a szepesi mindenféle termények tizedét rendeli a debreczeni deákok javára fordittatni. Ez adományt Bethlen Gábor fejedelem is 1614-dik évi február 16-kán Szebenben kelt iratában megerősitvén, ugyan ő, 1615-dik évi október 5-kén Kolozsváron kelt okmányában meghagyja, hogy a bóldogfalvai jobbágyok a debreczeni alumnusok részére a szepesi dézmát pontosan fizessék. Ugyancsak Bethlen Gábor fejedelem a debreczeni tógás deákok feltartásaul adományozta a tokaji hegyen levő principalis szőlőket, Hétszőlőket és Barátszőlőt, melyek hajdan a Garay családéi voltak, (lásd 1-ső kötet 255, 256-dik lapjait) Rhédey Ferencz bihari főispán s váradi kapitány is 1625-dik évi szeptember 8-kán a váradi várban kelt rendeletében inti a bóldogfalvaiakat, hogy ezek a szepesi dézmát a debreczeni deákok részére pontosan fizessék. Zólyomy Dávid, 1630-dik évben Diószegen kelt alapitványával élte végéig 50 forintot, 50 véka búzát, a diószegi dézmából 20 cseber bort, két hizott disznót rendelt adatni, kikötvén, hogy hozzája innepeken Diószegre prédikálás végett deák küldessék Debreczenből. I. Rákóczy György fejedelem 1635-dik évben ugy intézkedett, hogy a debreczeni iskolában egy tanár

folyvást az erdélyi fejedelmek által fizettessék. Bizonyitja ezt mind Medjesi Pál, 1640-dik évben Szent Atyák öröme czimű műve előszavában, mind a debreczeni egyházmegye 1687-dik évi julius 8-kán kelt iratában. Barcsay Ákos fejedelem 1660-dik év október 26-kán Segesváron kelt iratával azon jó rendtartást, melyszerint az erdélyi fejedelmek a debreczeni iskolában egy mestert külön fizettek, ő maga részéről is kivánja feltartani, s ily czélból 200 forint értékig való sót rendel a dézsi aknákból kiadatni. Lónyay Anna, Kemény János özvegye 1666. évi november 5-kén kelt adomány-levelében, azon indokból, nehogy a pogányságnak igája alá vettetett Debreczenben levő collégium pusztulása valamikép bekövetkezzék; rendeli, hogy az ő jószágából a Debreczenbe vitetett só árából évenkint 50 forint adassék az itteni iskolának. — Ezenfelül pedig hegyköz szentimrei birtokából minden kilenczedet örökösen és visszavonhatlanul a nevezett tanodának adományozza. Ugyanezen kegyes özvegynő 1689. évi október 25-kén Aranyos-Megyesen kelt okmányában, a szilágyságban levő majorsági szántóföldeiből gabnatizedet, szőlőiből bortizedet rendelt a debreczeni iskola javára, és pedig örök időkre adatni. Rhédey Ferencz, (fia a fentirt hasonnevűnek) 1666-dik év november 8-kán Huszton kelt okmányában, megtekintvén a debreczeni hires schólának ügyefogyott gyámoltalan állapotját, és oly helyzetét, mely az idegen nemzetnek sujjos igája alatt majd elviselhetlenül szorongattatni láttatik és tapasztaltatik; ezen okból, hegy-közszentimrei birtokairól mindenféle tizedet örökösen a debreczeni iskolának adományozta. Zólyomi Miklós hunyad és zarándmegyei főispán 1666-ik év november 19-ről kelt okmányában, évenkint 50 magyar forintot rendelt a debreczeni iskola javára micskei birtokából adatni.

De mind ezen eddigi adományokat felülmulja I. Apaffy Mihály fejedelemnek több rendbeli adománya. Első az 1664-dik évi julius 14-kén a gerendi mezőn levő táborából kelt, melynélfogva a debreczeni iskola szükségére

2000 kősónak adását egyszer mindenkorra rendeli. Második az 1667-dik évi január 21-kén Marosvásárhelyen kelt okmány, melyben az elhagyott debreczeni collégium szükségeire évenkint 2000 kősót rendel adatni. Ugyancsak Apaffy Mihály a fentirt napon hegyköz szentimrei egész birtokának mindenféle tizedét a debreczeni collégiumnak adományozza, s e tekintetben az innepélyes beigtatás is eszközöltetett. Az 1675-dik év május 31-kén gyulafehérváron, s 1676-dik év julius 11-kén Radnóthon kelt okmányaiban ugyancsak Apaffy Mihály fejedelem már 5000 kősóról rendelkezik, akkép, hogy azok közól 3000 kősó Mártonfalvi György tanár s illetőleg hivatalutódai fizetésébe tudassék, 2000 kősó pedig a tanulók segélyezésére fordittassék. Az 1675-dik évi május 31-kén Gyulafehérváron kelt okmányában ugyancsak Apaffy Mihály fejedelem a Zólyomiféle micskei reászállott birtokból az évenkénti 50 forint adományt, a debreczeni tanulóknak örök időkön át kiszolgáltatni rendeli: s egyszersmind 1683-dik évi márczius 12-kén Fogarason kelt oklevelében, az eddig általa 5000 kősóban tett alapitványon kivül, még száz forint érő sót rendel kiadatni évenkint.

A debreczeni főtanodának Apaffy Mihály fejedelem által tett oly kitünő javadalmozása, nemcsak Debreczen város összes polgárait buzditá ujabb lelkesedésre. A magasztos példa hatással volt a környékben lakó hitsorsosok kedélyére is. — Igy történt, hogy az 1664-dik évi január 9—10-dik napjain Derecskén tartott egyházmegyei gyűlés, a debreczeni schola részére, kebelében segedelem gyüjtést rendel, s az akkor ezen egyházmegyéhez tartozó Szoboszló, Böszörmény, Ujfalu, Bajom stb. nevezetesb egyházakat külön-külön is megkerestetni rendeli, s hogy a nevezett iskola szükségei évenkint segélyezés végett kihirdettessenek, elhatározta.

Az idő, mely oly sok szép reményeinket dönti halomra, oly sok örőminknek veti végét, s oly sok bóldogságunknak szokta megásni sirját, a debreczeni főtanodát is megfosztotta a fent nevezett fejedelmi adományok élveze-

tétől. De azért, a nemes keblű néhai jóltevők neveivel együtt, azoknak ugy szellemi, mint anyagi téren szerzett érdemeit, a debreczeni főtanodának koronkénti minden növendéke, folytonos tisztelet tárgyaként ápolandja hálás emlékezetében.

VII.

Ha egyetlen társulat sem létezhetik törvények nélkül; ezekre mennyivel nagyobb szüksége van, a természetnél fogva heves véralkatu és szilaj indulatu ifjuságnak, főkép ha annak tagjai együtt lakási viszonyban is vannak egymáshoz. Kell igen is, hogy legyenek fegyelmi rendszabályok, szorgalom élesztésére, erkölcs nemesitésére, illemes viselet, s társadalmi és hazafias szellem meghonositására s jó rend feltartására irányzottak. Az iskolai rendszabály minősége igen sokban feltételeztetik a kortól melyben él, s a körülményektől mik közé az iskola helyezve van. Azonban nagy befolyással van azokra a tanároknak is — mint közelebbi őrállóknak — egyéniségök. A tanitó nyájas figyelmeztetése, gyermeteg- barátságos szive, komolysággal párosult szelidsége, szorgalomban, rend- erkölcsiség- szemérem- és illemben kitüntetett példaadása nem ritkán teszik jól szervezett iskoláknál a szigorubb fenyitő eszközöket nélkülözhetőkké. Fegyelmi szabályok nélkül azonban még sem lehet el egy iskola is.

Nem levén a debreczeni ref. iskola legelső időbeli törvényeiről adatunk; mi mint legrégibb törvényt csak is az 1574-dik évit mutathatjuk fel. Ez évben hozatván meg t. i. Wittembergből az ottani iskolai törvények; ezek mintájára alakultak — a hely és körülményekhez képest — azon itteni rendszabályok, melyeknek 1588-dik évben a nagyobb tanuló ifjak aláirtak. Ezen iskolai rendszabályok a némethoni akkori egyetemi törvények hasonlatosságára szabadosságig szabad-elvűek levén; azok a tanuló ifjuságot, a szó legszorosb értelmében vett testületi jogokkal ruházták fel. Ezen iskolai törvények ugy látszik, az erdelyi fejedelmek által is meglettek erősitve.

Ezen iskolai törvények miatt sok kellemetlenség származott, különösen abból, hogy az ifjusági gyűlés (coetus scholasticus) mind a városi előljárók, mind az iskolai tanárok ellen, önálló hatóságra és határozat hozatalára is hitte magát jogositottnak. Igy p. o az 1627-dik évi nov. 27-dik napról vezetett városi jegyzőkönyv szerint a tanuló ifjuság egyeteme, irásilag és esküvel kötelezték egymást, hogy egyetemileg elfognak távozni az iskolából azon esetre, ha azon egyházi javadalom, mely a czéhek által fizettetve addigelő részökre járt, de tőlök elvonatva a templom épitésére lett forditva, nekik készpénzül meg nem téritteték. A városi tanács ugyan a szathmári egybegyült egyházi atyák közbenjárására telyesité a tanulók kivánatát; de egyszersmind azoknak merész és ildom nélküli fellépése ellen keményen tiltakozva kijelenté, hogy ezentul az ily mozgalom inditóit lázongókul, nem pedig tanulókul tekintendi; s az ilyeneket a jótéttőli megfosztáson kivül példásan is kivánja fenyittetni, s felfog ügyelni, hogy az iskola igazgató és a lelkészek tudtán kivül, a tanács elleni ily összeszövetkezés többé magát elő ne adja. Ennek folytán történhetett az, hogy ide vonatkozólag, a már meglevő iskolai törvényekhez az 1629-dik évi szathmári zsinaton superintendens Keresszegi II. István és az iskolai igazgató által uj czikk toldatott és igtattatott be, az 1631-dik év nov. 8-ki városi jegyzőkönyv szerint. E czikket a deákok elfogadni nem akarván; csak is a superintendens és több egyházi férfiak s iskola rector által segélyül hivatott városi előljárók közbejöttével csendesültek le a tanuló ifjak.

Nem tartott azonban sokáig a nyugalom, sőt az 1648. évben még nagyobb mérvben ütött ki az iskolai zavargás. Bartha Bóldizsár*) ekkint adja elő a dolgot: A scholabeli deákok megfelesedvén, mester Szokolai István ellen pártoskodást kezdének forralni, olyannal tevén azt adóssá, mivel az nem birt, nem is fizethetett. Eszébe vevén azért a scholae mester némely ifjaknak rajta tett gyalázását,

*) Krónikája 14—18. lap.

megpanaszolja a dolgot a tanácsnak mint patronusának. A baj megorvoslására kedvező alkalomról gondolkozván a tanács; egy keddi vásár idején az egyház megyének esperese Váczi András több környékbeli predikátorokkal bent levén; ezeket valamint az itteni tanárokat is tanácsgyűlésre meghivatja, a város akkori birája Kerekes Mihály. A felgyülekezettek mindnyájan egyetértettek abban, hogy a zendűlés részesei közzül azon kettőt, — kik a támadásnak inditói voltak — a coetusból kiszakasztván, tettökért felelőségre vonják. Az összes deákság azonban pártjára állván a zendülőknek, nem csak ki nem adta szép szerivel a támadás inditóit; hanem midőn a tanácsi és prédikátori rendből némelyek a scholába személyesen felmentek, s a város népe közül is többen fegyveresen gyülekezének, hogy ha szép szóval nem lehetne, az engedelmességet erővel is foganatositsák; bezárván a deákság a schola ajtaját, belől fegyveres kézzel állotta el a bejárást, ragaszkodva a schola szabadságához és azt erősitve, hogy ily ügy feletti rendelkezés a predikátori generalis gyűlést illetné. Egyéb ellenvetéseik is voltanak a tanulóknak.

Sok untatás után is, semmit nem vihetvén ki szép szóval a patronusok, neki inditották a fegyveres népet a scholának, s bevágatván annak ajtaját; a deákság köréből többeknek megsebesitése közben, a zendűlőket — a coetus akaratja ellen is — kivitték, s kötözve fogságra hajtották.

E véres összeütközés folytán, a felsőbb tudományt hallgatók közzül mintegy száztizen felkerekedvén, eltávoztak Debreczenből, s a hajdu városokon telepedtek meg. Onnan intéztek egy latin nyelven fogalmazott iratot az erdelyi fejedelemhez, s több tekintélyes egyházi és világi nevezetességekhez, előadván abban, hogy az ő, — mind fejedelmek, mind zsinatok által megerősitett — régibb törvényeik, ujabb időkben több sérelmes czikk pótlása által változtatásokat szenvedtek; és ha bár azoknak kényszerűségből aláirtak is, midőn azonban a szigoru törvények lágyitását, és enyhébb szabályok létesitését szorgalmazták volna; több rendbeli alkudozásoknak is az lett a vége,

hogy ők a városi fegyveres polgárság által megrohantatva, eltávozni kényszerittettek. Kérvényezik a scholába visszamehetésöket, régi törvényeik helyreállitását, előljáróik által emberségesb bánásmódban részesittetésöket.

Az e hallatlan eset felől más uton is értesült fejedelem (II. Rákóczy György) parancsára 1650-dik év április 3-kán Debreczenben megtartatott semi-generális zsinaton Ibrányi Mihály váradi várbeli alkapitány mint fejedelem képe s több fejedelmi küldöttek jelenlétében, superintendens s nagy-bányai lelkész Hodászi S. Miklós és mind a két tiszai kerületbeli esperesek által ezen viszályos ügy, — ne hogy hosszas perlekedés által, a baj még jobban elmérgesedjék, és a feleknek több költség okoztassék — mind két fél belenyugvásával békésen intéztetett el. Azok kik e kellemetlen viszály előidézői gyanánt tartattak u. m. Váczi András esperes, továbbá Nógrádi Mátyás, Tornai István, Debreczeni János lelkészek, és egyik tanár Mányoki István a következő zsinatig hivataljukból felfüggesztettek. A deákok részeről a zendülés főinditói gyanánt letartóztatott Örvendi Mihály senior és Szalacsi András contrascriba fogságukból szabadon bocsáttattak, s az összeütközés alkalmával nagyobb mértékben megsebezett deákokért a város fájdalom-dij fejében jelentékeny összeget fizetett, p. o. Czeglédi Andrásnak füle elvesztéséért 250 frtot, Sályi Péternek fején ejtett sebért 250 frtot. stb. Ez alkalommal egyszersmind, superintendens Hodászi S. Miklós aláirásával kiadott megszoritó iskolai törvények alkottattak, melylyek szerint p. o. nem volt ezentul a tanulóknak szabad semmiféle felsőséget vagy hatalmat tanáraik és igazgatóik ellen gyakorolniok. A deákokból alkotott és eddig sok visszaélésre alkalmat nyujtott ugynevezett iskolai senatus eltöröltetett, s az határoztatott, hogy a tanulóknak ha mi panaszuk lenne tanáraik ellen; ők azt a senior vagy contrascriba által a helybeli lelkészekhez, vagy pedig az espereshez jelentsék be.

Ezen 1650-dik évben alkotott szabályoknak alapján létrejött kölcsönös egyezmények hatása azonban nem tar-

tott sokáig. Ugy látszik, hogy az akkori időkben napiren den volt háborús körülmények annyira felzavarták a társadalmi rendet, és forrongásba hozták életkor és rang különbség nélkül a kedélyeket, hogy alárendeltek a felsőbbeknek, — és megforditva — felsőbbek alárendelteknek jogkörét nem respectálván, öntudatlanul és nem szándékosan is nevelték a zavart s előidézték a különben is szerfeletti rendetlenséget. Igy történhetett az, hogy 1657-dik év január 30-án éjszakának idején a tanuló ifjuság közül némely magukról megfelejtkezők a város őreit megrohanták, kiktől midőn legyőzettek volna; az e felől értesült scholabeli deákság tömegesen kirohant s a városbelieket fegyveresen is kergette, s még a város házánál is kezdett hatalmaskodni. E miatt felindulván a város népe; a deákságot a scholába visszanyomta. E botrányos cselekedetért a támadás inditói törvényes uton a scholából végkép kitiltattak; és hogy ily eset többé elő ne kerüljön,*) Tornai P. István püspök a többi predikátorokkal az iskola rectorával Budai Istvánnal, a város birája, és több városi küldöttekkel az iskolai ifjuság számára szorosb törvényeket készitettek, melyek 1657-dik év junius 5-én vitettek be es olvastattak fel. E törvények is azonban csak esztendeig maradtak érvényben. Mert a deákság nagy része az uj törvényeket is, de azt is okolván, hogy nekik azokat nem a generalis zsinat és fejedelem, hanem Debreczen irta elébök; elhagyta az iskolát. S e dolog csak ugy hozatott helyre, hogy az 1657-dik évi generalis zsinatban Tornai P. István superintendens, Nógrádi Mátyás és Csipkés Komáromi György meghatalmaztattak, miszerint ők a wittembergi egyetemnek 1571-dik évben hozott törvényeiből, és a pataki és debreczeni iskoláknak régi fegyszabályaiból, s az 1650-dik évben Debreczenben tartott zsinatnak végzéseiből, készitnének egy ujabb törvényt. A meghozott törvényczikkek a fejedelemmel közöltetvén; 1658-dik év junius 7-én kihirdettettek, s a deákság azoknak nevét aláirta.

*) Tóth F. tul a tiszai ref. püspökök élete. Győr 1812. 133. lap.

S e törvények maradtak hatályban 1704-dik évig. És azoknak épségben maradása felett oly éber őrködéssel voltak a koronkénti ref. püspökök, hogy midőn 1686-dik évben a debreczeni tanács a deákok bevételébe akart volna beavatkozni; az akkori superintendens és szathmári predikátor Körmendi Péter minden illendőséggel de egész komolysággal tudtul adá a városi tanácsnak,*) hogy az, ezen a tanárokat illető hatáskörbe ne elegyitse magát, ellen esetben a zsinat élni fog a maga jogával.

Nagy tévedés lenne azonban azt gondolni mintha a városi előljáróság, az iskolai rendtartásra nézve minden befolyástól elzárva lett volna. Sőt inkább az iskolai törvények megtartása tekintetéből szigoru ellenőrségét gyakorolt volt az, mint helybeli curatoratus. Ide mutat az 1663. évi september 13-kán meghozott városi tanács-végzés, melyre alkalmat szolgáltatott, az iskolai ifjuság küldöttségének a tanodai igazgatók beleegyezésével a városi tanácshoz intézett azon megkeresése, melyszerint ez, az iskolába régtől fogva becsúszott, és törvény gyanánt szerepelt visszaélések eltöröltetéseért folyamodik. A tanács végzés**) ekként hangzik: „Mivel a scholabeli törvényeknek ereje a tiszteletes tanácstól vagyon; a scholabeli ifjuság között pedig nagy fogyatkozások vannak, mert mikor tisztek változása esnék közöttök, seniorok, contrascribák s egyébféle tisztek változásai vannak és voltak (a régi rosz szokás szerint) nem nézték az istenes életet, a tudósokat érdemeseket alkalmasokat, hanem akármi erkőlcstelen, tudatlan, s egyéb kihágásokban forgó volt is a coetus-legény, mindazáltal perversus létére is csak következett a tisztségben, melyet a deákok a t. tanács beleegyezésével eltöröltetni akarnak. A mi már megtörtént, az megesett, de ezentúl az ily visszaélések s felfordult szokások eltávolittassanak. Mert a régi szokás ha rosz volt; mindig régi fogyatkozás fog maradni.“

*) Tóth Ferencz: tul a tiszai ref. püspökök élete. Győr 1812 144. lap.
**) Városi köz levéltár 1663-dik évi jegyzőkönyv.

VIII.

A debreczeni ref. tanoda körében hatályban levő szabályok vagy általánosak voltak, melyek beőltözöttekre (togati) és be nem őltözöttekre, azaz anyagi jótétben nem részesülőkre (publici) egyaránt kiterjedtek, vagy pedig különösek, melyek t. i. az académiai tudományokat hallgató ifjak közül csak a beőltözötteket kötelezték.

Maga az iskolai fegyelem feletti őrködés átalánosságban ugyan az összes tanárkar által kezelteték, mert hiszen valamint egyéb protestans tanintézetek, ugy a debreczeni iskola is, nem pusztán tanitói, de egyszersmind nevelészeti elvekre is alapitott intézet szerepét kivánta minden időben tanusitani. A tanuló ifjuság erkölcs-birósága azonban közelebbről a tanárok közt körben forgó és évenkint változó rector professor gondja volt. S ennek voltak a senior, contrascriba, (az iskolának szorosb értelemben ugynevezett officialisai) és az ugynevezett esküdt deákok (jurati) alárendeltjei. Ezen esküdtek, mint a többi deákokra felügyelők, az összes tudományokat bevégzett ifjak közül — szabályszerü vizsgálat tétele után — tekintettel erkölcsükre és tudományos képzettségükre, a tanárok által neveztettek ki. Számok 12 volt. Tiszti körükbe tartozott a) felügyelni a főiskolai épületben és kint a városon szállásoló tanulókra, és azokat ha rend- és törvényellenest tapasztaltak, megidézték; b) felügyeltek a tantermekre, s ott és az iskola épületében eshető minden rendetlenségért ők voltak felelősök; c) őrködtek, hogy az ifjuság Isten tiszteleten, tanitási órákon megjelenjen; d) predikálásra kirendeltetvén, azt teljesiték. Mind az esküdteknek, mind az egész tanuló ifjuságnak legközelebbi felsőbb felvigyázói az iskola két tisztviselője a senior és contrascriba voltak. Ezeket a tanárok az esküdtek közül, nem szükségkép a sorozat szerint, hanem érdemre tekintve elébb fél, majd néha egy évi időtartamra nevezték ki, mely alkalomkor mindegyik egy latin nyelven fogalmazott munkát volt felolvasni köteles. Ezek közül a) a

főiskolai rendőr (contrascriba) az esküdtek közt a szolgálatot felosztva, felőlök hetenkint az igazgató tanárnak jelentést tett; továbbá a főiskolai kapu kúlcsaira, bel-csendre, fogdára felügyelt, éjenkint legalább egyszer minden lakszobát megnézett, felügyelt a betegekre, azokat a lakszobából az iskolai kórházba szállittatta, a vétségi ügyekben nyomozást tétetett, s a meghozott itéletek foganatositását eszközölte; b) az iskola-nagy (senior) tiszte volt, a bentlakni akarókat szobákba rendelni, a templom és halotti szolgálatokról gondoskodni, a tanulóktól az iskolai pénztárt illető minden tartozást bevenni, s a pénztárba beadni, s mindezekről ugyszinte minden bevett pénzről pontos számadást készitni.

A törvények végrehajtását illetőleg, hetenkint — a szünet idejét kivéve — az iskolai rendőr meghitta az esküdteket az ügyek összeirására a gyűlés-terembe, a holott az iskolanagy elnöklete alatt mindenik esküdt egész heti észrevételeit előterjeszté, s kik a tanuló ifjak közül oly vétséget követtek el, melyek törvényszék elé idéztetést vontak magok után, mind azokat bejelenté. Az idézettek neveit a senior vitte jegyzőkönyvbe, abban minden ügyet s illetőleg vétséget is nyilván kitevén. Az idézettek névsora határozott helyen s időben felolvastatott.

Hogy a tanulók ügyében méltányosság s törvényesség annál inkább lett legyen biztositva, s elkerültessék minden vád és gyanu; ez okból két különböző iskolai törvényszék volt rendelve. Ezek közül az alsóbbnak csak is a sulyosb büntetést maguk után vonó vétségekről szóló itéletei a felsőbb elé felebbeztettek. Az altörvényszék állott az esküdtekből — kik közül a senior és contrascribával legalább kilenczuek kellett jelen lenni, — hogy a törvényszék teljes számu legyen. Mind azok, kik valamely ügyben egy vagy más módon érdekelve voltak, kimaradni köteleztettek. Elnöke volt az altörvényszéknek az igazgató tanár, de ki itten nem volt biró, hanem csak vezette a törvényszéket. Ő tette fel a kérdést, ő fejtette ki a figyelmet igénylő felmerült körülményeket, szükség esetében rendre igazi-

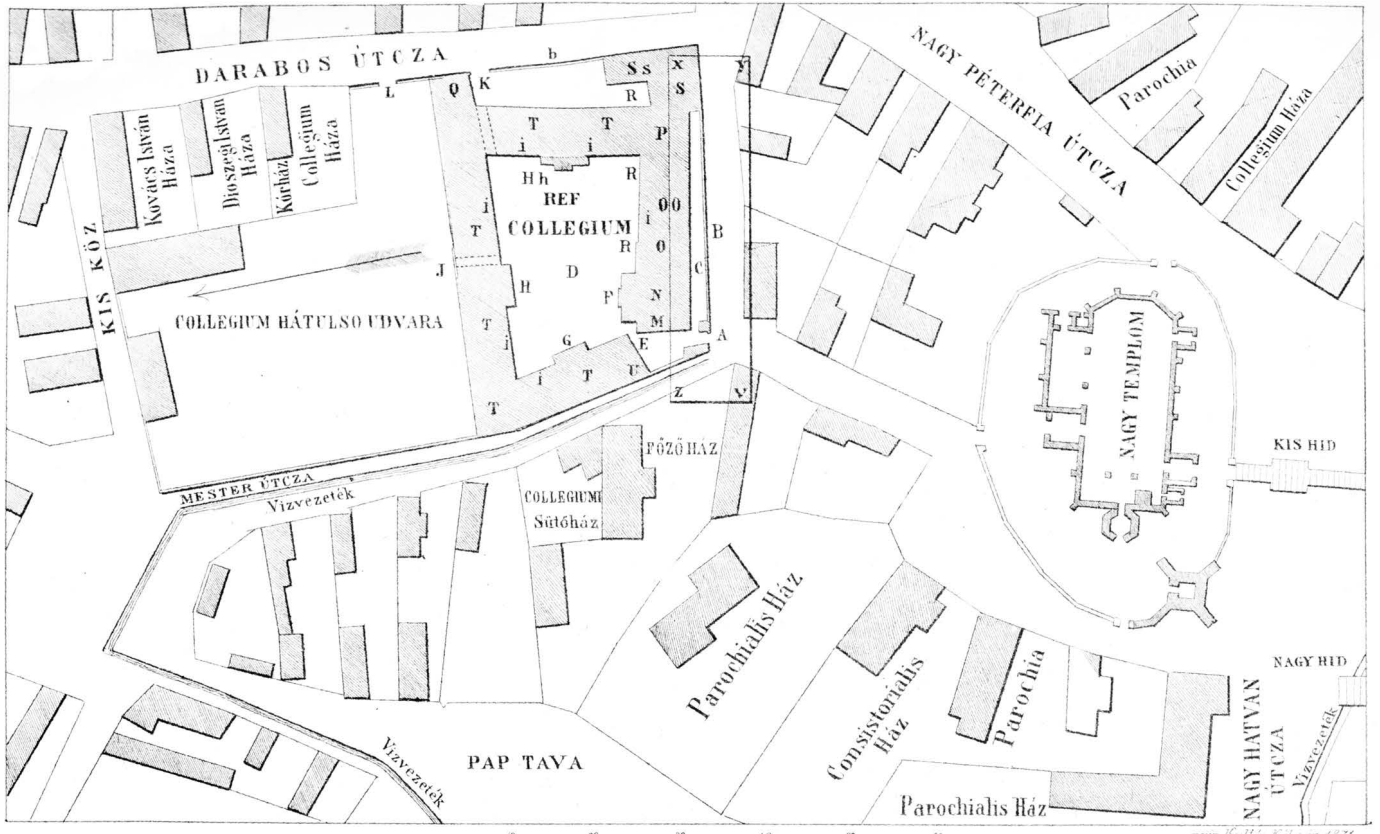
tott, szavaztatott, a szavazatok többsége szerint kimondotta az itéletet, elrendelte a nem felebbezhető itéletek végrehajtását, s hol a törvény megdorgálást határozott, azt a törvényszék szine előtt teljesitette. A törvényszék előterjesztője s egyszersmind jegyzője volt a senior. A feltörvényszék állott a tanárokból, kik az érdeklettek kimaradásával az igazgató tanár elnöklete alatt jelen lenni tartoztak. Minden oly esetben, hol iskolából leendő elútasitás vagy kitiltás forgott fel, a helybeli iskolai gondnok (ki rendesen a város első tisztviselője volt) viselvén az elnökséget. Az előterjesztői s jegyzői tisztet itten is a senior — de a ki itten már szavazattal nem birt — teljesité. E felsőbb törvényszék itéletétől felebbvitelnek helye nem volt.

Az iskolai életben még következő hivatali eljárók voltak. Ki a könyvtárra ügyelt fel, bibliothecariusnak; ki a gazdászatra vigyázott az gazdának hivatott; ki a tápintézeti növendékek részére a naponkénti ételnek rendesen és kellőkép kiszolgáltatására felügyelt az dispensator; ki az iskola által süttetett s a deákoknak kiadandó kenyér kiosztásával foglalkozott az praebitor czimmel hivatott; ki a szolga gyermekekre felügyelt az mondatott Inspector famulorum. Kik nemes szivök sugallatából társaságba állva, arra vállalkoztak, hogy a városon kiütött tűzvészkor, fecskendővel a veszély helyén óltani segitsék a tüzet, azok machinistáknak; kik a hármóniás énekkart képezték azok cantor deákoknak mondattak. — Kik temetési alkalomkor, az előkelő és tehetősb házakból elhaltaknak koporsóit emelték és a sir-felé vitték, azok bajulatoroknak; kik a koporsó előtt az emlékirattal betőltött sirtáblát vitték epitáphistáknak, azok pedig kik az iskolai hivatalos iratok lemásolásával foglalkoztak, scribáknak neveztettek. Kik éjenkint az iskola épületében a csendre felügyeltek, kivált az iskola ajtajain belől őrködtek, azok vigileknek hivattak. Kik az iskola ajtajánál nappal állottak őrt, azok janitoroknak hivattak, kik pedig a senior és contrascriba rendelkezésére állva — a mai időben már pedellusok által teljesitett szolgálatokat

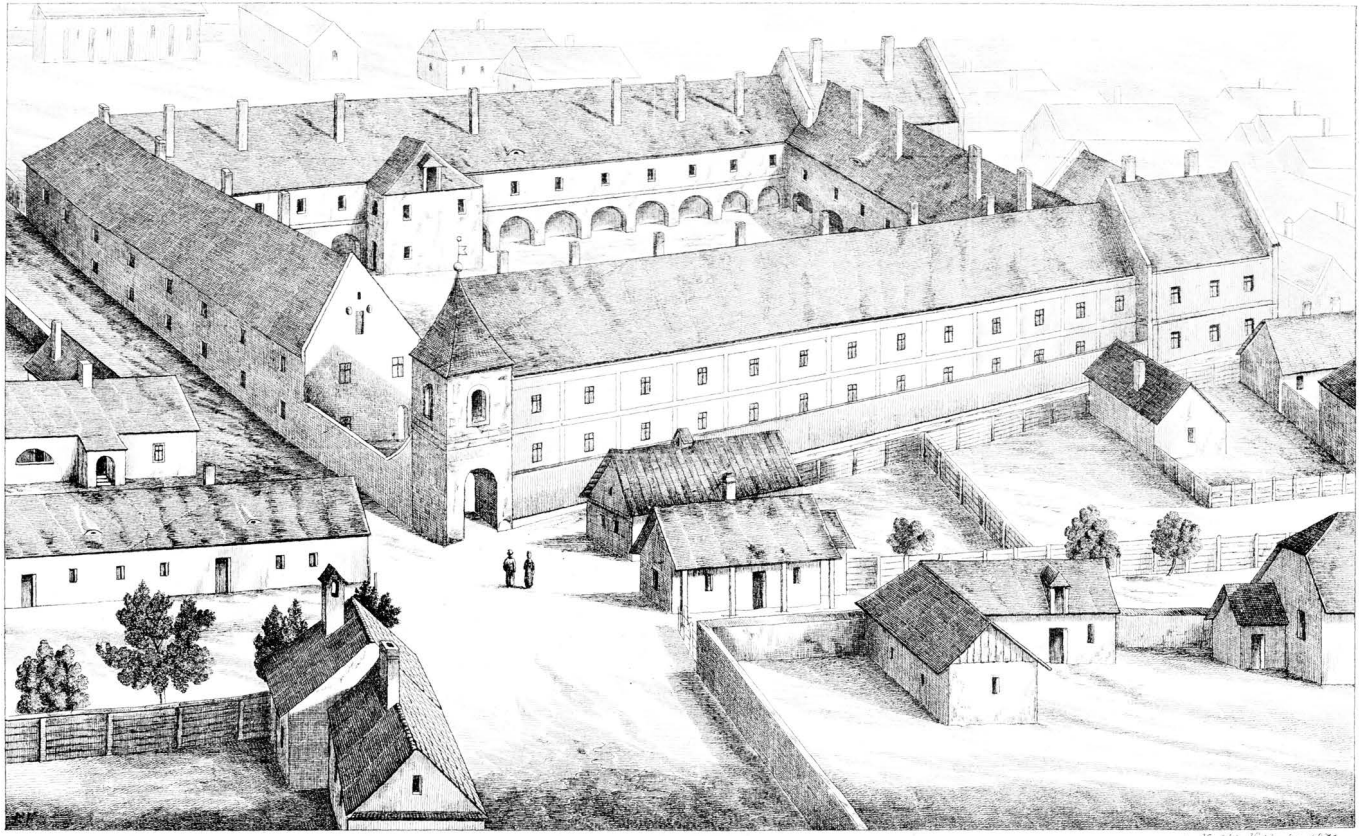
teljesiték azok apparitoroknak hivattak. — Volt korbácsos deák is, kinek tiszte volt az iskola udvarán zajongó gyermek-tanulókat, kezében levő korbács mutogatása által csendre utasitani.

Az iskola pecséte egy kétfelé nyilott könyv, melyben e héber szó: יהוה = (Jehova) olvasható. — A könyv felett egy iró tollal működő kéz láttatik. A pecsét jeliratául ime szavak: „Orando et laborando“ olvashatók. Igen is, imádság és munka, e két jelszava volt eleitől fogva az iskolának. És valamint a tanulói foglalkozást mindig felfokozva folytatá az iskola; ugy a vallásosságot is mindenkitől szigoruan követelte. Ide vonatkozólag nyárban reggeli öt, télben hat órakor minden tanuló köteles volt nemcsak fölébredni, és a rendbe hozott lakszobában tanulással vagy irással foglalkozni, hanem egész napon folytonosan is munkásságban lenni tartozott. Az esküdtek köteleztettek reggel fölkelésre, nappal ugynevezett otiumra vizitálni. Az iskolai épületből hétköznap leczke-órák idején egyátalában nem, leczkeórákon kivül pedig csak kettenkint könyvvel hónallj alatt, volt a kimenés szabados. Vasárnaponkint ugy délelőtt, mint délután seregestől, kettenkint rendben énekes könyvvel hónalj alatt templomokban, Istentiszteleten megjelenvén a deákok, ennek végződésével lakszobáikban a következő hétfői szigorlatokra készültenek. Kik vasárnap netalán ebédre vagy vacsorára voltak a városra hivatalosak; azok a contrascribától nyert, és a janitornak előmutatandó signum mellett mehetének ki. Estve 9 órakor az iskola ajtaja bezáratván, azontul az iskola falain kivül maradni — erős büntetés terhe alatt — tiltva volt. Különben is estve 9 órakor az összes bentlakó ifjuság a nagy auditoriumba precesre volt köteles összegyülekezni, hol a contrascriba és esküdtek jelenlétében a praecentor énekvezérlete közben ájtatos estveli dicséret elzengése után, a Mélius Péter által fogalmazott ime könyörgés: Nyisd meg óh Uram! a mi ajakainkat, hogy a mi szánk, szivünkkel megegyezvén, szólithassunk meg Tégedet ilyeténképen: Mi reménységünknek Is-

A 620 Lap után kötendő

A Debreczeni Nagy Templom s Collegium környékét ábrázoló Helyszinrajz az 1802 ki tűz előtt

A 620 Lap után kötendő

A Debreczeni ref. Főiskola Ó épülete s környezete az 1802 ki tűz előtt
Madár távlatból

tene! nagy hálaadással tartozunk isteni szent felségednek stb. a kirendelt praeco által elolvastatván, ismét ének zengedezése közben bocsáttatott álomra az ifjuság; minden estve a contrascriba, névsor olvasás által ellenőrizvén az esteli könyörgés mulasztást; könyörgés alatt pedig, az e végre kirendelt esküdtek járván szélylyel a lakszobákban, s kiket mint könyörgés-mulasztókat megkaptak, azokat kemény büntetés alá esendőket idéztették. Esteli 10 órakor mindenkinek lekelle feküdnie, s ha lakszobájában és rendes nyughelyén van-e, e felett a contrascriba volt minden estve szemlét tartani köteles.

IX.

Itt veszi a tisztelt olvasó madártávlatban, rajzát, a debreczeni ref. tanoda ódon épületének.*) Ennek déli arczulata 1802. évben egészen leégvén, a helyett 1803—1816-dik évben a mostani nagy épület állittatott volt; az 1802-dik évi égés alkalmával megmaradott három oldal pedig 1870-dik év tavaszáig állott fel. Miután azon a régiség és enyészet mutogatá duló hatalmát; 1870-dik év elején elbontatva az; helyette egy két emeletes és téresb uj épület emeltetett, melynek alapja ünnepélyességgel 1870-dik év május 5-kén tétetett le. — E rajzban itten szemlélhető ódon épület egy emeletes, négyszögre épülve, homlokzatával délnek állitva, délnyugoti homlokzatánál nagy bejáró kapu, felette, kis torony, az órát jelentő csengetyűvel, és az iskolának 1624-dik évben Rákóczy György által ajándékozott azon harangocskával, mely csak ünnepélyes vagy vészt-hirüladó alkalommal (p. o. tüzvészkor, tanár halálozásakor, tanuló ifjunak vagy természeti, vagy polgári — iskolábóli kitiltás — halálakor) szólalt meg. E harangocska neve közszójárásban czula volt.

Az **A** alatt volt a torony alatti főbejárás. **B** alatt kőfal előlről. **C** alatt előudvar. **D** alatt tanoda előudvara. **E** alatt

*) Az eredeti, a debreczeni ref. főtanoda irattárában látható.

főbejárás a tanoda benső udvarára. **F** alatt lépcsőzet a déli emeletre. **G** alatt lépcsőzet a nyugoti emeletre. **H** alatt lépcsőzet az északi emeletre. **Hh** alatt lépcsőzet a keleti emeletre. **JJJ**. folyosó (podium). **K** keleti kapu a benső udvarra. **L** keleti kapu a benső udvarra. **M** alatt contrascribai lakszoba földszint. **N** alatt seniori lak emeletben. **O** alatt coetus háza (gyülésterem) **OO** alatt nagy auditorium. **P** alatt kis auditorium. **Q** alatt emeleten könyvtár a mellettei kis szobával. **Q** alatt földszint a magtár. **RRR** classisok földszint. **S** alatt rhetorok, **SS** alatt poëták classisa. **TTT** deákok lakszobái emeleten s földszint, összesen 46. **U** alatt kóter. Az **y. x. z. v.** négyszög az 1802-dik évi leégett ódon épület déli része helyt 1803—1816-dik időszakban felállitott nagy épület helyiségét mutatja. Hátul voltak a kunyhó-sor, fáskamra s egyéb lomtárak stb.

Az iskolai udvartelek a régibb időben egész négyszöget nem képezvén; a keleti oldalon eső iskolai kórházon kivül még két magán polgár háztelek is létezett ott, mely ujabb időkben vétetvén meg, ugy lett az egész négyszegudvar az iskola részére kisajátitva.

A már az első kötet 268-ik lap után felmutatott templom és a most feltüntetett tanoda közötti — ma már emlékkert név alatt — szemlélhető tér, hajdan magán polgár-házakkal volt benépesitve. A mostani tanodai növénykert helyét, Pap-tava név alatt mocsáros hely foglalta el, melyen olykor vadruczák is lövőldöztethettek. Vette pap-tava nevét onnan, mert a főpredikátor, ezen tóhoz legközelebb, keletre eső paróchialis (most cantor) házban tartotta rendes lakását.

Hogy azon a maga idejében diszes kiállitásu tanodai épület, melyik időnek köszönheti létrejöttét, az, adatok hiányában csak hozzávetőleg közelithető meg. Annyi bizonyosnak látszik, hogy nem egy időben és egy folytában állott elő az egész épület. Az 1564-dik évi nagy égés alkalmával az összes schola tűz által megemésztetvén: a már fentebbiekből ismeretes okok miatt zaklatott időben, módja sem lett volna Debreczen városnak oly sok költség-

be kerülő épületet egyszerre állitni elő. Minden jelek oda mutatnak, hogy a tanodai épületnek nyugot északi része a legrégibb; és hogy ennek épitésére Bethlen Gábor, Rákóczy György fejedelmek, a magyar altöldi s erdélyi jóltevők is járultak segélylyel. A szájhagyomány ugyan, Rákóczy György által csak a tanodának ajándékozott toronybeli harangról (czuláról) emlékezik, de nagyon hihető, hogy ő valamint egy tanár fizetése terhét egész élte folyására elvállalta volt, ugy az ő kezei az iskolai épitkezés közben sem rövidültek meg. A városi jegyzőkönyvben 1656. évi május 6-ról ez van bejegyezve: „A bibliotheka épitése iránt consultálni kell, mert igen nagy veszedelem forog fel, az alkalmatlan hely miatt.“ A városi jegyzőkönyvbe 1662. szeptember 9-ről az van beirva, hogy „a schola épitése publicáltassék, kitől mi lehet, segitsen.“ Ugyanazon évi szeptember 30-kán az van feljegyezve, hogy „a scholabeli kamarákat napkeleti sorban kezdették épitni.“ Az 1663-dik évi szeptemberben „a schola épületei és határ keritései és repedései renováltatnak.“ Báthori Mihály debreczeni predikátor „Hangos trombita Debreczen 1664.“ czimű művében, 148-dik lapon a XV. predikátió elébe ez van jegyezve: Tartatott e tanitás 1663-dik évben, midőn a templom zsindelyezéséhez, és az iskola épitéséhez hozzá akartak volna kezdeni. 1668-ik év szeptemb. 18-kán ez van irva: „auditorium épitessék.“ — Mindezekből nyilván lehet látni, hogy az ábrán szemlélhető tanodai épület, nem egyszerre, hanem koronkint állittatott elő.

Valamint mai időben, ugy régibb korban is legbecsesebb kincs levén minden tanodánál az iskolai könyvtár; nagyon természetesen merülhet fel kérdés gyanánt az olvasó előtt ezen iskolai könyvtár keletkezésének is ideje. E felől azonban adatok hiányában igen keveset tudhatunk. Hogy már az 1560-as időkben jelentékeny könyvgyüjteménye lehetett ez iskolának, már csak abból is következtethető, mert Mélius Péter mint a régibb korban egyike az iskolai tanároknak, nemcsak hires tudós volt a maga

idejében, hanem az irodalmat több rendbeli művekkel is gazdagitván; azok nagy részét a Debreczenben 1561-dik év óta fenálló nyomda közbejöttével adta világ elé. Az itt nyomatott munkákkal, s némi kézi és olvasó könyvekkel alakulni megkezdett, és lassankint gyarapodott iskolai kisded gyüjtemény, a tanuló ifjuság különös és kizárólagos hasznára szolgálván; ez okból neveztethetett a könyvtár a régibb jegyzőkönyvekben: Bibliotheca civium Scholae, Bibliotheca civium, Bibliotheca amplissimi coetus scholastici.

A debreczeni könyvtárt felemlitő első iromány 1631-ről keletkezik. Az idevonatkozó adatok nagy szűkében, de a kegyes ajándékozó iránti hálából is közöljük ez iratot, ugy a mint van szóról szóra: „In honorem Dei omnipotentis et usum Scholae Debrecinae illustris, relicta piae memoriae Dni Steph. Miskei religiosissima ex pio candidi animi thesauro hanc Bibliothecam dat dicat atque consecrat Bar. Juhos anno aerae christianae 1631. Rectore Dno Casp. P. Thornai.“ (Az mindenható Istennek tisztességére és az szabadságos tudományokkal tündöklő debreczeni scholának hasznára és épületére amaz Istenben kimult boldog emlékezetű Miskei István urnak meghagyatott istenfélő keresztyén házastársa, Juhos Borbála az ő szivének tiszta belső indulatjából és Istenhez való szeretetéből ezt a szép bibliothekát adja és szenteli 1631 Thornai P. Gáspár mesterségében.)

A papir, melyen e hiteles iromány találtatik egy kis féliv, melynek egész alakja arra mutat, hogy az, czimlapja volt az ajándékozott könyvek czimsorának. De maga a czimsor elveszett. A tulsó lapon ez olvasható: Donatio Bibliothecae in usum amplissimi coetus a quodam (a nemes tanuló ifjuság részére lett könyvtár ajándékozás valakitől.) Ez az irás jóval később kéztől látszik származottnak, azonba ez is jó régi.

A fent is érintve volt 1650-dik évi april 3-kán alkotott iskolai törvények 7-dik pontja ide vonatkozólag nevezetes azért, mert abból nemcsak az tetszik meg, hogy már

ez időben jelentékeny számu könyvcsomóból állhatott az iskolai könyvtár, hanem kitetszik az is, hogy a könyvtárnak még ez időben gondviselője a senior volt; ki seniorságából rectoriára s egyéb más hivatalokra is kimehetett. E most felhivott 7-dik pont latin eredetije magyar fordításban szóról szóra igy hangzik: „Mivelhogy lehet félni, hogy a tanuló ifjuság közkönyvtárából a pártfogóság gondoskodásából és költségén szerzett könyvek, az officialisok (senior s contra) gyakori változása miatt elidegenittetnek; kötelesek a tanulók minden könyveknek párban leirt névsorát a városi előljáróknak mint pártfogóknak bemutatni, s a seniorok ha valamely hivatalra kivitetnek, mielőtt eltávoznának, minden könyvekről, a város birája által e czélra kiküldött férfiaknak és a contrascribának számot adni tartoznak. — A következő senior a hivatali elődjétől adott számadás szerint köteles a könyvtárt szoros gondviselése alá venni.“

Az ezt követő időkről semmi említést nem találtunk a debreczeni iskolai könyvtárról egész 1702-dik évig, a mi a régi jegyzőkönyveknek a mostoha idők miatti elveszésének tulajdonitandó. Mártonfalvi György, Diószegi István tanártársával együtt 1666-dik év január 21-kén aziránt hozván végzést, miszerint Apaffy Mihály erdélyi fejedelem, és a magyar alföldön s Erdélyben levő főbb rangu hitsorsosok, a külországi egyetemekbe kimenendő ifjak részére segély kérés végett megkerestessenek; hogy e tudós és hozzájuk hasonló több buzgó tanárok egészen megfelejtkeztek volna a könyvtárról, azt annyival kevésbé lehet csak gondolni is, mert a debreczeni ref. tanoda könyvtárában magának Mártonfalvinak több kötetekre menő kinyomott és kéziratban maradott munkái találtatnak, melylyek oda még az ő idejében kerültek. E korból azonban a könyvtárt illető több adat nincsen. Hanem Tóth Ferencz tul a tiszai püspökök élete czimü könyve 151-dik lapján emliti, hogy Szilágyi Tönkő Márton, ki 1660-dik évben irta alá nevét a törvényeknek, iskolai könyvtárnok is volt.

Érdekes e korszakból, a naptár irodalomnak is Deb-

reczenben megindulása. Ide vonatkozólag három különböző évekről szóló naptár-példány czimét mutathatjuk föl, ugymint:

1) Indicium magyar nyelven az ó és uj kalendárium szerint, Christus urunk születése után MDXCIII. esztendőre. Tenatius János M. Az krakói főiskolában rendeltetett astrologusnak irásából magyarra fordittatott Debreczenben (Julianum kalendarium volt.)

2) Kalendárium Christus urunk születése után 1618-dik esztendőre, német nyelvből magyar nyelvre fordittatott. Debreczenben nyomatta Lipsiai Pál 16-rét.

3) Kalendárium Christus urunk születése után az 1628-dik esztendőre, a braszlai (Boroszló) kalendáriumból magyarra fordittatott Debreczenben, nyomtatta Rhéda Péter 16-r. (E két utóbbi már gregorianum kalendarium volt.

X.

Egy oly népes és virágzó főiskolának, minő a debreczeni iskola már e korszakban is volt, jótékony hatása a város közönségére el nem maradhatott. Kedvező alkalom és mód nyujtatván a debreczeni koronkénti ifju nemzedékeknek a helybeli tanodában a magasb szellemi képződésre; azok ezt felhasználni nem is mulasztották el. — Ez állitás igazsága felől tanuskodnak az évenkint vezetett városi jegyzőkönyvek, melyek midőn egyrészről magukon viselik azon egyházias jelleget, melyet azoknak a debreczeni hittani szinezetü intézetben képzett városi előljárók kölcsönöztek; másrészről ugyanazok a polgárságnak, különösebben az előljáróknak nem mindennapi értelmessége és miveltsége felől tesznek bizonyságot. Különösebben a latin classicai irodalmi termékeknek kedvelése volt — a biblia szorgalmas olvasásán kivül — a miveltebb osztály kedvencz foglalkozása, mig a közrendü nép ugyancsak a szentirási könyvek mellett, tudós predikátorai által népszerüen irott egyházi szellemü munkákat vásárolta meg és olvasgatta nagy szorgalommal. — Az ily népszerüen irott

könyvek világ elé bocsátását ugy a városi közönség, mint egyesek hathatósan elősegiték. Mélius több munkáit a debreczeni tanácsnak, Margitai Péter debreczeni lelkész, az úri imádságra irt predikátzióit 1616-dik évben szinte annak, s ezenfelül Literáti Imre debreczeni főbirónak s Mészáros Benedek és Nagy Gál István tanácsnokoknak, ugyszintén Kismarjai Veszelin Pál predikátor is a maga művét Fekete István városi tanácsnoknak azért ajánlják, mivel az ajánlott mű az illetők költségén látott világot. Igy Bartha Bóldizsárnak előttünk eléggé ismeretes krónikája is, mint a nevezett mű classicus előbeszédében emlitve van, leginkább I. Dobozy István főbiróságot viselt férfiu kivánatára és buzditására készült. Azt láttuk fentebb, hogy Szoboszlai Miklós által készitett Szent Dávid öt könyvecskéje Vida Miklós debreczeni polgár költségén, a Nógrádi Mátyás által készitett Lelki próba-kő pedig debreczeni főbiróságot viselt Kerekes Mihály és nője Bagoly Kata költségén látott világot. De ugy látszik, hogy a vallásos érzelmektől áthatott nemzeti irodalom pártolása átalánosan elsajátitott tulajdonává lett a város közönségének. Ezért látjuk, hogy Köleséri Sámuel „Arany alma“ czimű művét átaljában ugyan első sorban a debreczeni szent gyülekezetnek, s annak kebelében mint valami Pathmosban elrejtett számkivetett hivek seregének ajánlja, kivánván mindnyájoknak a mindenüvé elégséges Istentől a sok szorongató keserűségekben hathatós vigasztalást, háboruságokban békességes tűrést, az igaz vallásban végig való megállást, és a hosszas várakozás után örvendetes szabadulást; a második sorban pedig ajánlja ugyanazon művét Köleséri, az Ur beszédének buzgó örömmel való hallgatásában lelkigyönyörűségét találó férfiunak, becsületes güti Szűcs Mártonnak Debreczen város egyik igaz tagjának.

Ide vonatkozólag megemlitendő ugyancsak Köleséri Sámuelnek Józsué szent eltökélése czimű műve. E könyv előbeszéde azért nevezetes, mert ebben Debreczen város közönségének azon időbeli vallásos buzgalmával s irodalmi pártolásával kitünő értelmisége el van sorolva.

Ajánlva van t. i. a nevezett mű, a sok nyomorúságok terhe alatt pálmafa módjára égfelé nevekedett debreczeni szent gyülekezetnek, nevezet-szerint a nemes és tiszteletes tanácsnak; személyszerint pedig Balyik András biró, Pataki Pál tavalyi biró, Komáromi István másodbiró, Gyárfás János, Dobozi Benedek, Kápolnási István, Barta Bóldizsár, Fényes István notárius, Szijgyártó Miklós, Tolnai János, Apáti Miklós, Takács András, Pósalaki István, Takács István, Baranyi Mihály, Pósalaki János, Báthori István egyházfiaknak. Továbbá a kereskedői testületből ajánlva van e mű, Ötvös Miklós, Szabó Kelemen, Bernát János, Baranyi György, Dobozi István, Kis Dániel, Vigkedvű Mihály, Mező Mihály, Váradi Szegedi István, Pap Miklós, Győri Ferencz, Komáromi György, Szathmári György, Jenei Takács István, Fogarasi János, Domján János férfiaknak. — A czéhmesterek közül pedig Borbély Gergely, Ecsedi István és Fekete Istvánnak, végre Szabó Pálnak, mint a szó alatti munka kinyomatási költségeit kisáfárló istenes férfiunak. Utóljára jó hirnévvel tündöklő istenes özvegy asszonyi állatoknak u. m. nemes öreg Dobozi Istvánné, Komáromi Györgyné, Erdődi Jánosné, Fekete Andrásné, Fekete Mihályné, Domján Györgyné és Oláh Istvánné asszonyoknak.

Hogy a hazai törvénytudománynak is már e korszakban számos pártolói lehettek Debreczen város értelmisége között, csak onnan is lehet következtetni, mert Veres Balázs, Biharvármegyének fő iródeákja és Váradnak főbirája által rövid sommába szedett és magyarra forditott magyar királyok Decretomai, és Verbőczy István törvényes könyvének sommája, Debreczen 1565-dik évben, a város költségén nyomattak ki.*) Mely a hazai törvények ezen első magyar forditása akkoriban széles körben lett elterjedve.

De nemcsak pártolták az irodalmat Debreczen város előljárói, kik közül többen külországi iskolákat is látoga-

*) Bod Péter. Magyar Athenas 127-dik lap.

tának, hanem hivataltól üres óráikban önmagok is irogattak. — Igy például a már előttünk irodalmilag ismeretes Bartha Bóldizsár és Pósalaki Jánoson kivül, II. Dobozy István, és Debreczeni T. István 1679-dik évben, mind ketten városi esküdt-birák, a nagyreményü gyermek Köleséri Mihály kora elhunytát, több tanárokkal s deákokkal együtt, szép latin versekben kesergik. Ezenkivül Debreczeni T. István forditott s adott világ elé Perkins irataiból, ily czimü könyvet: kettős kereszt és kisértet alatt nyögő keresztyén ember orvoslása, s a sátán kisértete ellen való lelki fegyver. Debreczen 1685. 12-rét.*) Csak Sándor Istvánnak 1803-dik évben világot látott magyar könyves-házát vegye kezébe a tisztelt olvasó; bámulattal fogja szemlélhetni az 1561-dik évtől 1693-dik évig terjedő időszakban Debreczenben nyomtatásban megjelent könyvek sokaságát.

Mi szép közértelmiséget, minő hazafias jellemeket látunk és olvasunk e második korszak lefolyása közben a városi évkönyvekből! Oda volt vetve e város a török, tatár, kurucz, labancz s német hadak martalékának; és még is mily élénk olvasás, irás, szellemi éberség, lelkesülés volt észlelhető mindenfelé! A magyar nyelv, mely addigelő a honban tudományos téren elhanyagoltatott, mert latinnak volt kénytelen adni az elsőséget, e korszakban templom- és iskola-nyelvi méltóságra emeltetvén, uj lendületet nyert, és megindult a nemzeti irodalom. És ha ez, netalán csodaszerünek tünnék fel némelyek előtt; igen egyszerü megfejtése a dolognak abban található fel, hogy a nemzeti ügy, Erdély felől nyert volt támogatást; a török és tatár pedig, ha olykor sarczolt is, de belkormányzat vallás és nemzetiség kérdésébe soha nem elegyedett.

*) Bod Péter Magyar Athenás. 62. lap.

NEGYEDIK FEJEZET.

Debreczen város belélete, népesség- mezőgazdaság- műipar és kereskedelem tekintetéből.

I.

Csak igen kevés adattal rendelkezhetünk, melyből Debreczen városnak e második korszakbeli népességi mozgalmát szabatosan meghatározhatnók. Ez adatok is oda mutatnak, hogy e korszakbeli zavaros időkben a Balassa Ményhért, Bebek György, Székely Antal s több martalóczok dulásai, az 1594-dik évi futás, a Szejdi-járás, Kemény János és Strassoldó hadainak zsarlása, Caraffa irgalmatlan elbánása, az 1691-dik és 1693-dik évekbeni elfutás megannyi szomoru jelenségek valának, melyek az előbbi békés napokban szaporodásnak indult népesedés csökkentésére hatalmas befolyással voltak. — Ha már az 1661-dik évben történt összeirást (lásd jelen II-dik kötet 413-dik lap) melyszerint akkoriban összesen tizennyólczszáz és néhány ház találtatott Debreczenben, a Rau-féle felszámitással (lásd jelen II-dik kötet 477-dik lap) melyszerint 1685-dik évben 2247 ház volt, összehasonlitjuk; s ha a két különböző tételből közép számitással 2000 házszámot feltételezünk; s minden ház után, a házigazdát családjával, cselédségével s lakókkal együtt összeszámitva, tiz lelket gondolunk egyre másra: 20,000 lélek számra tehetjük e korszakban Debreczen város népességét.

E korszakból a város területének terjedésére nézve következő adatokkal szolgálhatunk: Egyik a városi tanácsnak 1638-dik évi junius 14-dik napjáról kelt határozata, melyszerint „a Német, Piacz és Miklós utczák közötti mocsáros hely, városi épületek gyanánt felhasználtatott, és Kádas utczának elneveztetett.“ Másik adat pedig, ugyancsak a városi jegyzőkönyv 1670-dik évi ápril 6-kán hozott következő tanács-végzés: „Péterfia, Csapóutcza, Vargautcza, küljebb vitetik, és az új osztás becsületes embereknek adatik illő áron, hogy kiki házat épitsen rajta.“

Az, hogy a város árokkal és keritéssel körül volt véve, s a keritésen kivüli térség sok szép rakott (szénás?) kertekkel ellátva volt, jelen II. kötet 326, 350 és 375 lapjain előadottakból következtethető. Megtetszik ez a 1672-dik évi Május 7-kén hozott következő városi tanács végzésből is: „A város árkától 25 lépésig nem szabad kertet épitni, azontul is pedig az istálók, a kertek tulsó részében állitandók fel.“

A város lakóinak egyik főfoglalkozása és élelem kereset módja — mint ez a hely fekvésénél fogva nem is lehetett máskép — a mezei gazdálkodás volt. És pedig biztos lehet állitni, hogy annak minden egyes ágai, jelesen ugy földmivelés, barom- és apró-marha tenyésztés, méhészet, mint szőlő s gyümölcs tenyésztés is szorgalmasan üzettek. És hogy az okszerű gazdálkodás e város népe között honos volt, s hogy az előljárók előtt nemcsak Ciceronak, hanem Columellának művei is ismeretesek voltak; abból tetszik meg, hogy a városi tanács, a szántás-vetés szabályozását is teendői közé számitotta. Igy p. o. 1581. évi városi jegyzőkönyv 145-dik lapján következő tanács végzést olvassuk: „A föld és mezők szántásának rendiben azt kell megtartani, hogy senki — ki szántani akar — egy hóldnál ne foghasson fel többet egyszerre, mely csak 50 kerülés legyen, és mig ezt el nem végzi, más hóld földet addig be ne barázdáljon, hanem egészen elvégezvén, ugy foghasson más hóldat. Ha ki pedig e végzés ellen cselekszik, az tiz forinton maradjon, és azt a biró, rajta megvehesse.“

A barom tenyésztés, ugy a nagy- mint apróbb-marhák tartása tekintetéből nagyban divatozott; főkép a szarvas-marhával Lengyel- és Morvaországok felé való kereskedés igen élénk forgalmat eredményezett. A barom tenyésztésre nézve különben is az akkori viszonyok kedvezők voltak, nemcsak azért, mert a környékbeli helységek elpusztulásával széles tér nyilt azon iparágnak, de főkép azért is, mivel a török adóztatási rendszer, minden egyéb adó-tárgy-nemek között a barom-nyájakat sujtotta legke-

vésbé.*) A marha- és lóbőrreli űzlet is a város terűletén létező timárok elővásárlati jogának tanácsi határozatnál fogva fentartása mellett, szinte hatalmas lendűletnek örvendett. A magyar-juh tenyésztés szinte szorgalommal lett ápolva, annyival is inkább, mert a magyar-juh gyapjából szőtt posztó alaku szűrdaróczok (grisuis) szolgáltak kelmékül, melyekből a nagy számmal levő szűr-művesek szűrfelsőruhát (mely csuhának hivatott) nadrágot s mellényt, mint közönséges nép-viseletet állitottak elő; mig ugyancsak ezen magyar-juh gyapjuból a Tóczó és Kösüly vizeiben karloltan feldolgozott durvább és finomabb nemű szűrneműek, nyujtának nem megvetendő keresetágat az azzal foglalkozó szűr-csapóknak. E szűr-nemü öltözet rendesen fekete szinű volt, azonban a módosabb fiatalok kékes festékkel, czifra selyembojtokkal is felékesitve viselték azokat. Egyébiránt a magyarjuh-bőrök egész gyapjokkal kikészitve a nép által bunda gyanánt is használtattak, télben gyapjával a testhez forditva, nyárban pedig gyapjával kifelé a legrekkenőbb melegben is viselve. A gyenge bárány-bőrök kaczagány, bunda-gallér gyanánt, és süvegekül készittetének, melyek közt az ugynevezett bagoly-süveg volt szokásosabb viselete a népnek.

A ló-tenyésztés nemcsak nyerészkedés, de saját használati tekintetben is kiválólag szokásos volt; a férfi-világnak legkedveltebb s legünnepélyesb utazása a lóhátoni járás levén. Igy p. o. irva van 1669. május 13-ról vezetett városi jegyzőkönyvben, hogy midőn erdélyi fejedelem Apaffy Mihály a városi tanácsot a fejedelemné nővérének a fejedelmi udvarban megtartandó lakodalmi ünnepélyére meghivta volt; a meghivás folytán tanácsi határozatba ment, hogy „Kápolnási János és Gyárfás István uraimék menjenek paripán.“

A földmivelés s az által előidézett terménykereskedés mily élénk lehetett Debreczenben e korszakban; erről Pethő Gáspár Magyar krónikája, Kassa, 53-dik lapján kö-

*) Salamon F. Magyarország a török hóditás korában. Pest 1864. 230. l.

vetkező adat van feljegyezve: „Mielőtt Heissler alatt Várad várát a keresztyének megvették volna; az ottani törökök megzabolására letelepedett és Debreczenben csak nem egy egész évig, közel 16 lovas ezred volt elhelyezve. — Ezeknek elmenetelekor ugyan az volt ára a kenyérnek, bornak, húsnak, lovaknak és az emberek táplálására való mindenféle gabonának, mely ára akkor volt midőn oda jöttek vala. A debreczeni piacz bővsége onnan is kitetszik, hogy egy heti vásárkor 300 gabnával terhelt szekér is volt szemlélhető, s azt még azon nap mind eladatott. Nyilván kitetszik tehát, hogy Debreczen város noha azt, épületek szépségére nézve a szomszéd tartományok falvai is felülhaladják; a mezőnek bőven termésével, legeltetésre való messze kiterjedett határival, s mindenféle termésnek sokaságával Európa leghiresb városait is előzé.“ Az 1685. évről szóló városi jegyzőkönyvben feljegyezve találjuk a termények piaczi árát, mely valószinűleg, mint az akkori zavaros idők folyásában, a rendes árnál magosb méltatott figyelemre. Az árak következők: Tisztabúzának köble 5 forint; abajdócznak (kétszeres?) 4 forint; rozsnak 3 forint 50 dénár; árpának köble 1 forint 60 dénár.

Hogy a kertészet és szőlőmüvelés is élénk üzletnek örvendhetett, onnan lehet következtetni, mert az 1670-dik évi november 27-dik napjáról fel van a városi jegyzőkönyvbe irva: „Mester utczán kivül szőlős kertnek való helyet kell kimutatni“. Az 1671-dik évi szeptember 12-ről pedig ez olvasható: „Az alsó járásiak részére a téglavermeknél lévő buzaföldet szőlőskertekül el kell osztani, egy nyilastól kell fizetni 1 frt 50 dénárt“. Az 1675-dik évi április 1-ső napjáról ez van feljegyezve: „A temetőn kivül lévő hegyes homokot kötéllel mérjék fel, s illendőkép pénz nélkül oszszák ki azoknak, kiknek nincs szőlőjök“. Ezen szőlőskertekben tenyésztett nemesebb gyümölcsfák oltóágait, köztudomás szerint legnagyobb részben a külországi akadémiákon tanult deák ifjak hozták magukkal s honositották meg Debreczenben.

A borászatot illetőleg azonban, mivelhogy a debreczeni

szőlőskertek, kedves ízű ugyan, de mindenesetre gyönge borokat adtak; már e korszakban részint Somogyból s Baranyából, részint pedig az érmelléki hegyközről és a zemplénmegyei hegyaljáról hozott borok szolgáltak italul. Ezt bizonyitja az 1556-dik évi városi jegyzőkönyv 661-dik lapján olvasható latin szöveg, mely magyar fordításban szóról-szóra igy hangzik: „A városi nagy tanács határozta, hogy kik a debreczeni polgárok közől bort mérnek, a Somogyból s Baranyából hozott borok czégéreül gyalogfenyővel vegyes borostyánt használjanak; a hegyaljai borok árulói pedig vagy tisztán csak borostyánt, vagy forgácscsal kapcsolatosan használjanak czégérül; azok, kik a czégérek megcserélésével csalni akarnak, a biró által egyenkint egy forintban elmarasztaltassanak.“

Egyébiránt ugy a bornak, valamint a borseprőből kiégetett pálinkának (égett bor) korcsmánkénti méretése apróbb adagokban, ugy az 1572-dik évi 257-dik lapon, mint 1591-dik évi 264-dik lapon olvasható városi jegyzőkönyvi jegyzék szerint is a város saját jövedelme közé tartozott, az ellenkezőleg cselekvő magánosok, mint vak-bormérők szigoruan büntettetvén.

A méhtenyésztés egyike volt a legjövedelmezőbb foglalkozásoknak, valamint a viasz és méz a legkeresettebb tárgyaknak, annyival is inkább, mert a zalad-ser (árpából főzött ital) mellett a méhser (mulsum), vagyis a sonkolyon megforrott viz, mint kellemes hütőital, a legkeresettebb áruczikkek közé tartozott, s annak árulásából bejött haszon a város jövedelmét képezte. Igy van irva az 1587. évi 121-dik lapon deczember 21-ről a városi jegyzőkönyvben: „Az itt készitett méhser és zaladser tárgyában végeztetett: Hogy a minémü méhsert itt főznek és csinálnak, pintjét négy pénzben adhassák és árulhassák. Nem különben a zaladsert melyet itt művelnek, a serbirák kezeljék, a város számára; dézma gyanánt minden csebren tul huszhusz pénzt adjanak és szolgáltassanak.“

Az e korszakban is átalánosan divó sertés-tenyésztésről nem is szólva, csak azt érintjük meg, hogy a városi

előljáróság figyelme a hal-tenyésztés gondját sem kerülte ki. Igy olvassuk p. o. 1554-dik évi jegyzőkönyv 492-dik lapján: „A ki a Tóczóban akar halászni, biró pecsétjét használja, házi szükségre csak mulhatlanul halásszon; az apró halakat pedig lökje vissza.“

Az erdők feltartása is különösb gondja közé tartozott a városi előljáróságnak, s hogy az épületre alkalmas keményebb fák ne pusztittassanak, erre nézve az 1553-dik évi városi jegyzőkönyv 427-dik lapján január 2-ről ezt olvassuk: „Ferenczi Péter biró, a többi esküdt birák és tanácsosok megtiltották, hogy következő nevü fákat t. i. a jegenye-nyárfát, eperfát, körtefát, szilfát, juhar és kőrisfát senki vágni az erdőben ne merészelje, egy forint büntetés terhe alatt.“

II.

A kézműipart illetőleg ez időtájban az első korszakban felemlitettek mellett hatalmas lendületet nyert a szappankészités, a mely üzlet-ággal foglalkozó szappanosok Báthory Zsigmond fejedelemtől Gyulafehérváron 1597-dik évi deczember 17-kén, Rudolf királytól Prágában 1599-dik évi február 5-kén, továbbá II. Mátyás királytól Posonyban 1609-dik évi nov. 26-kán, Bethlen Gábor fejedelemtől 1619-dik évi mártius 12-kén, I. Rákóczy György fejedelemtől Kassán 1648-dik évi február 4-kén, és III. Ferdinánd királytól Bécsben 1651-dik évi mártius 29-kén kiadott kiváltság leveleikben igen szép szabadalmakat nyertek, melynek folytán a mind fehérségéről mind könnyűségéről országos hirre emelkedett debreczeni szappan egyike volt a legkapósabb és legkeresettebb áruczikkeknek.

A szijgyártók is — kiknek czéhes jegyzőkönyvük az az 1631-dik évi idő óta máig is felmaradott — jól betanult mesterségökkel oly élénk üzletet folytattak, hogy szájhagyomány szerint Erdely fejedelmeinek s a magyarországi részek főbb urainak kocsibeli ló- és paripa szerszámaihoz az ő általuk készitett remekek szolgálának diszitményül. Hasonló élénk üzletet folytattak a szűcsök, süve-

gesek és erszény-gyártók valamint a tű-gyártók is. Az itteni ácsok s épitő mesterek is, hogy már e korszakban nagyobb épitkezések felválalására is képesek voltak, megtetszik a városi jegyzőkönyvnek 1627-dik évi april 1-én kelt 30-dik lapon olvasható ime szavaiból: „Kerekes Tamás épitő mester, egyszersmind ácsok előljárója a templom épitésére felfogadtatott, és pedig mind a templom felépitésének bevégeztetésére, készpénz 300 ft. étele italа elegendőképen, és az 1627-dik évtől kezdve öt esztendeig való szabadsággal, ugy hogy minden adófizetéstől utczaszertől üres legyen.“

Az épitkezések e korszakban, nagyobbára a szegényebb sorsuak részére földbe ásott kunyhó-lakok formájára készültek. A tehetősb polgárok, az épületi falak oldalai gyanánt faczölöpöket, vagy sövénnyel font karókat alkalmaztak, s azokat agyag-sárral vagy czémenttel besimittatták, azonban e korszakban is már a nagyobb értékü polgárok nem csak vályogból, hanem téglából emelt falakat is fazsindellyel fedve használtak. Az 1698-dik évi összeiráskor fennálló nagyobbszerü téglaépület 17, kisebbszerü 66 találtatott, részint fából, részint téglából 27, nagyobb földalatti 104, kissebb földalatti 324, romladozó félben levő 242. Némely telkeken három-négy gunyhó is volt e korszakban épülve, hol a befutott vidéki szegénység húzódott meg, ilyen 248 számmal volt.

A város ódon közházán kivül, mely nagy valószinüséggel 1560-dik évben kezdett épittetni, legrégibb épület a Vadász-féle ház volt, mely is mint a homlokzatán vala látható, 1555-dik évben kezdett volt épittetni. A téglából épült lakházak a város közháza körében épülhettek, mert csak is igy érthető meg a városi jegyzőkönyvnek 1682-dik évről szóló ide vonatkozó azon megjegyzése, hogy: „Apaffy fejedelem, midőn Kondoros melletti táborából nagy kiséretével, számára a város-házánál készitett ebéd végett bejött, szállásolva volt a városház körül levő palotákban.“*)

*) Városi jegyzőkönyv 1682. évről.

Valamint a város közháza, ugy a többi nagyobbszerü lakházak is, e korszakban ugy épültek, hogy a lakszobák valamelyikéből erős téglából készült földalatti rejtekhely volt, hova hirtelen veszély idején a polgárok magokat s féltőbb vagyonukat, egy titkos kilincs megérintésére lesűjjesztették volt.

Továbbá e háborgós korszakban — a mint az nem is lehetett másként — kelendőségnek örvendett volt a fegyvercsizárok és lakatgyártók üzlete. Ugy ezen mint egyéb üzletre vonatkozólag is nevezetes tünemény az, hogy a debreczeni iparosok a váradi hasonnemü iparosokkal részint fejedelmi szabadalomlevél, részint magok oktából készült kölcsönös szerződésnél fogva szoros viszonyban (solidaritasban) állottak. Megtetszik ez a lakatgyártók és fegyvercsizárok által szerződésileg kötelezett, és az 1607. évi városi jegyzőkönyv 546-dik lapján olvasható következő iratból:

„Köszönetünket és szolgálatunkat irjuk kegyelmeteknek mint becsületes szomszéd uraméknak és Istentől minden lelki és testi áldásokat kivánunk kegyelmeteknek mind fejenkint: Mi debreczeni lakatgyártó mesterek adjuk tudtára mindazoknak kiknek illik, hogy mi gondolkodva a mester-remekek megcsinálása felől, azért mi megegyezvén a debreczeni kovácsokkal és csizárokkal, ő kegyelmek is jóváhagyták a mi kivánságunkat. Azért mi is gondolkodva mi magunkban, hogy mi átmegyünk a váradi lakatgyártó mesterekhez a végett, hogy annakelőtte is minden rendtartásban és más szokásban egyeztünk ő kegyelmekkel, a mester-remek dolgában is, még pedig ugy annyira, hogy a ki itt minálunk megcsinálja a mester-remeket, és oda ő kegyelmekhez történne menni; ott is ő kegyelmek között ne tartozzék megcsinálni, hanem tartozzék csak a mesterasztalnak felével, és főkép az ő kegyelmek mester-asztala szerint. Viszonlag a ki itt nálunk öreg-mester leszen, és ő kegyelmekhez történnék átmenni, ott is öreg-mester legyen, és a ki ő kegyelmek között öreg-mester volt, itt is öreg-mester legyen, és a ki ifju-mester volt, ifju-mester

legyen, azaz hogy a ki mikor lett mesterré, a szerint üljön a székben a czéhben. És azokban is megegyeztünk teljességgel, hogy mind a mi maradékinknak, mind az ő kegyelmekének használjon. Továbbá mi debreczeni lakatgyártó mesterek azt kivánjuk kegyelmetektől, hogy a legénytartásban, és annak fizetésében mi is egyezünk kegyelmetekkel, mi is a legénynek adunk heti bért dénárt 37. a ki megérdemli. Kántorra azaz 13 hétre egy művet a ki megérdemli, oly formán, hogy egy héten három müvet csináljon a legény, először az ura egyet válaszszon, és a két mű közül a legény válaszszon. Azért a legény abban a kántorban az ő művét el ne adhassa, hanem azután ha elakarja hagyni — szolgálja le a becsü-hetet, s ugy hagyhassa el az ő műhelyét. Mely jó rendtartás és jó miv szokás firól fira megmaradjon. Mely dolognak ereje legyen, hogy a mely fél félbenhagyja, frt. 100 legyen a kötele. Czéhekben jelen voltak a debreczeni lakatgyártó mesterek: derecskei Lakatgyártó János, másik Csiszár Ferencz; váradi mesterek, Lakatgyártó Márton, Thuri Márton, Lakatgyártó Gáspár, Lakatgyártó Ferencz, Lakatgyártó Mihály; — ezek voltak jelen."

„A lakatgyártó mű pedig három rendben áll: Pléhműben, erős műben, és tisztitott műben, a ki melyiket akarja felkésziteni szabadsága vagyon reá, — t. i. hogy ha pléh-művet akar csinálni, csináljon egy igen szép ajtópléhet és egy igen jó erős lakatot; minél szebbet jobbat tud csinálni. Ismét a ki erős művet akar csinálni, csináljon egy igen szép zabolát, és egy igen szép páros kengyelvasat, minél szebbet, jobbat tud csinálni, a ki rézzel forrasztott ne legyen. A ki pedig tisztitott mivet akar csinálni, csináljon egy szép aczélos csákányt, és igen szépen verje ki rézzel, ennek pedig megcsinálását egy hónap alatt bevégezze, ha pedig elébb megcsinálhatja is, az is az ő jó szerencséje, de addig egyebet semmit ne csináljon. Ennek pedig akármelyikét akarja megcsinálni, szabadságában vagyon, de a birónak ezek felett egy bokor (pár) sarkantyúval tartozik, a melyet mi is megcsináltunk mindnyájan. — Annakutána,

hogy azokat megcsinálja, a czéhmester jártasson czéhet, és mutassa be a mester-remeket, és a mesterek jól meglátogatva, ha oly hibát látnak benne, ki türhető, egy forinttal pótolja, hogyha pedig oly nagy vétket észlelne benne, többel pótolja, ha pedig meg nem tudja csinálni, kivel tisztességet nem vallana, tehát tanulni bocsássák, hadd tanuljon többet hozzája. Mikor pedig a mester-remeket bemutatja, ugyan azon nap főzessen a czéhmester házánál két tál étket, egyik káposztás hús, a másik tál tikhús, melyet tisztességesen főzessen meg, ezenkivül egy pecsenyével és egy csutora borral, dióval, pereczczel és gyümölcs-étekkel tartozzék, e mellett pediglen Debreczenben adózzék a czéh részére 12 forintot, a melynek felét tartozik a mester-remek mellett beadni t. i. 6 forintot, és a két czéhmesternek 2 bokor (pár) szines keztyűvel tartozik, ugyancsak az ő 6 forintjáért könyörögjön a mesternek, és vezessen kezest és egy ideig elvárják a kezesség alatt. Kelt Debreczen Szent-András hava utolsó napja 1607.“

Nevezetes űzletág volt ez időben a salétrom készités is, mely, hogy mily kiterjedésben űzethetett, kitetszik I. Ferdinád királynak 1564-dik évi február 10-kén Bécsben kelt s egervári kapitány s Heves, Borsod és Torna vármegyék főispánja Mágócsi Gáspárhoz intézett azon utasitásából, melyszerint Debreczen várostól, ennek az egri püspökség iránti tartozása fejében, salétromon kivül semmi egyebet el ne fogadjon.*)

Hogy a puskapor készités már a XVII. század elején nagyban divatozott Debreczenben; megtetszik ez, a városi jegyzőkönyv 1629-dik évi május 18-kán kelt következő iratából: „A portörők kérelmére elhatároztatik: Mint annak előtte régen az apró kalmárok költözzenek árújikkal a sátrak mellé; a portörők mint az előtt voltanak azon helyen maradjanak.“ Az 1669-dik évi május 11-dik napjáról pedig az van bejegyezve: „Péterfiában öreg Varga János házafélében lakó portörőnek két kölyü-pora felve-

*) Salamon F. Magyarország a török hóditás korában. Pest 1864. 132. l.

tette magát, igen nagy szélben, szárazságban, a környékbeli munkásokat megsebesitette, a karámot szélyelhányta, de az emberek hamar érvén, a tűz, erőt nem vehetett, különben az egész város porrá lett volna. Tehát határoztatott: A városban a karámokat, a hol csak eddig port törtek, el kell hányatni, és többé a portörőknek ne engedtessék meg, hogy a városban portörő karámokat csináljanak és port törjenek, hanem a város árkától és szalmás kertektől távol helyezkedjenek el a portörők."

A mészáros mesterek részére I. Mátyás király édes anyja, Szilágyi Erzsébet által 1478-dik évben, Szapolyai János vajda által 1512-dik évben*) és Török Bálint ország főkapitánya által 1538-dik évben engedélyezett szabadalmak, Báthory Kristóf fejedelemnek 1577. évben, Bocskay István fejedelemnek 1606-dik évben, I. Rákóczy György fejedelemnek 1636-dik, 1640-dik és 1646-dik években, végre I. Apaffy Mihály fejedelemnek 1681-dik évben kelt kiváltság-levelei által megerősittettek. Annak, hogy a mészáros mesterek különösb kedvezésben részesültenek, egyebek mellett az is volt oka, hogyha szinte már 1656. évben volt is Debreczenben rendes posta Lugossi Sándor személyében, kinek fizetése 460 forint, 6 szekér fa, 6 szekér széna, 60 véka árpa volt; de azért még 1688-dik évben is a rendkivüli gyors postai szolgálat, a mészárosok által tőltetett be. Igy olvassuk legalább a városi jegyzőkönyvben ez évről, hogy „Isten a mészárosokat tűz-romlás alá bocsátván, mind megégtek; akarván épitni a mészárosok, ujabban megengedtetett, hogy a lovas postálkodásban serénykedjenek lovakat tartani."

E korszakban Debreczenben mindössze 16 czéhtársu-

*) Jelen mű 1-sö kötet 125-dik lapján, egy okmány másolat után tévesen volt irva, mintha az 1512-dik évi szabadalom, Szapolyai János közbenjárására, magyarország akkori királynéja II. Ulászló hitvese Erzsébet (?) által adományoztatott volna. Hozzájutván az öregirás eredetijéhez, azt találtam igaznak, hogy az 1512-dik évi szabadalom Szapolyai János erdélyi vajdától van kiadmányozva, és ebben csak hivatkozás van az I. Mátyás király édes anyja, Szilágyi Erzsébet által 1478-dik évben kiadott szabadalomra.

lat létezett, ennyiről tétetik a városi évkönyvekben említés, hogy t. i. mind a Szejdi-járáskor, mind a Caraffa-világban 16 czéhtársulat ládájában levő pénzek és ezüst poharak is a sarcz pótlására igénybe vétetének.*)

III.

Az áru-forgalom és kereskedésnek, valamint elébbi korszakban, ugy ez időtájban is nagy volt a menetele. És sokan, Debreczen város helynevét, e két szótól: Dobreczen (jó áru) kivánják származtatni. Hogy a piaczi üzletből kifolyó nyerészkedés miatt, a polgárokra hátrány ne háruljon; volt reá eleitől fogva gondja a városi előljáróságnak. Igy olvassuk p. o. 1608-dik évi jegyzőkönyv 149-dik lapján: „Hogy akármit e piaczra hoznak, senki harmadnapig nyereségre meg ne vegye. A ki vasárnap bejön portékával, azt kedden délig árulja, hogy minden ember házi szükségére megvehesse. Ez ellenvétők mind a ki veszi, mind a ki eladta, tiz forintra büntettessék, s marháját Ispotályra adják.“

Az országos vásárok (sokadalmok) száma az 1647-dik évi márczius 2-kán kelt nagytanácsi határozatnál fogva, évenkint hét izben tartandónak állapittatott meg, ugymint: remete Antal napkor január havában; hushagyó kedd hetében február havában; György napkor április havában; László napkor junius havában; nagy boldogasszony napkor augusztus havában; Dienes napkor október havában; végre András napkor november havában.

*) Az e korszakban Debreczenben létezett önálló 16 czéhtársulat, következő mester-egyletekből állott volt: 1. Ácsok, épitő mesterek és molnárok, 2. Asztalosok s kerék és kocsi-gyártók, 3. Csizmadiák és czipészek, 4. Fazekasok, puskaportörők és téglavetők, 5. Fésüsök és csontgomb-készitők, 6 Kalaposok, süvegesek, gombkötők. 7. Kenyér- kalács- és pereczsütők, 8. Kovácsok, lakatgyártók és fegyver-csiszárok, 9. Kötélverők s takácsok. 10. Mészárosok és hentesek, 11. Ötvösök, bádogosok, rézművesek, 12. Paplanosok, 13. Szappanosok, 14. Szijgyártók, erszénygyártók, szűcsök, 15. Szür- (később guba-) csapók, szűr-szabók és posztó-szabók, 16. Timárok és vargák.

Az országos vásár mindenikének tartama 15 napra terjedvén, szabadságnak azért neveztetett volt, mivel akkor — és csak is akkor — mindenkinek nemzet és vallás különbség nélkül szabados volt árulhatni portékáit.

A heti vásárok ősi szokás szerint keddi napon tartatván meg; 1650-dik évben hétfői napra tétettek ugyan által; azonban már az 1675-dik évi május 27-dik napról keltezve, a városi jegyzőkönyvben azon határozatot olvassuk, hogy „a hetivásár, hétfőről keddre tétessék vissza.“

Ugy a behozatali, mint kiviteli kereskedés, Bécs, Boroszló (Brezlau) Brassó, Krakkó, Nándorfehérvár felé nyitva levén; a vállalkozó szellemnek tág mező tárult fel a megvagyonosodásra. És valamint török kereskedők gyakran fordultak meg karmazsin, kordován, szattyán, selyempatyolat- skófium- s más egyéb török készitményekkel és áruczikkekkel Debreczenben;*) ugy a debreczeni polgár előtt is — ha a karadzs nevü adót lefizette — egész Persiáig nyitva állott a kereskedés; levén Stambulban a debreczenieknek mint erdélyi fejedelemség alatt valóknak még I. Szulejmán szultán által adományozott ház rendelkezésökre, hol ingyen szállásban és ellátásban részesültenek.

Az alföldi kereskedelmi czikkek között nevezetes volt a szalonna, fehérkenyér, mézes-kalács, sovány, zsiros, tojásos és vajas perecz stb. élelmi czikkekkel folytatott üzlet. A tarhó is, — juhtéjből készült kedves izü csemege — élénk áruczikk volt. A paplanok oly csinnal készültek, hogy azok, még a főbb emberek megajándékozásaul is használtatának.

A kiviteli kereskedésnek nevezetes ága volt a szűrdarócz (grisuis) művekkel folytatott kereskedés is. Ezen szűrdaróczok karlolt gyapjuból készitve veres, fehér s kék szinüek voltak, és ugy végszámra (piriatim) mint rőfszámra (ulnatim) árultatva a magyar alföldön nagy kelendőségnek örvendettek. A velök foglalkozó gyapju-mivesek

*) A városi jegyzőkönyv 1673-dik évi deczember 3-dik napjáról bejegyezve ezt olvassuk: „Strutz madarat hoztak a törökök városunkba látásnak okáért, s az ugyan itten meghalt.“

(lanifices) részint szűrcsapók (sartores grisui), részint szűrszabók (pannirasores) valának. Az elsőbb rendüek a szűrdarócz kelme előállításával, az utóbbi helyen emlitettek pedig a kelmének őltöny alakba idomitásával foglalkoztak. A szűrdaróczon kivül a boroszlói (brazlai) luxemburgi, angliai, londis posztóval kereskedésnek is nem kevés szerep jutott. Mind a posztó- és szűrszabók, mind a szűrcsapók a régibb időkben ugyanazon egy czéh-társulatot képeztek, s egy privilégium alatt voltak. Megtetszik ez az 1468-dik évben az akkori városi előljáróság által kiadmányozott, és János király s több erdélyi fejedelmek által megerősitett azon articulusokból, melyek jelen mű 1-sö kötet 118. s következő lapjain olvashatók. De az 1599-dik évben kiadmányozott czéh-szabályok is tanusitják, hogy a váltó- vásári- és szűrszabók a szűrcsapókkal egy czéh-társulatban ugyanazon rendszabályok alatt éltek. Mind a mellett azonban a szakmák ugy elkülönitve voltak, hogy egyik téle mester, a másikfélének mesterségébe magát birságolás nélkül nem avathatta.

A jelen második korszak végével a váltó-vásári és szűrszabók, a szűrcsapóktól nemcsak külön váltak, de sőt többé szűrcsapó névvel czimzett mesterekről emlékezet sincsen. Tudniillik részint a háborus idők, részint a ruhaviselet változása miatt a szűr-művesek elszegényedtek, s ez okból Bethlen Gábor fejedelem a szűrszabók javára oly kiváltságlevelet adományozott, melyben a váradi és debreczeni szűrszabóknak engedélyezi, hogy azok minden ő tartományában bárhol is szűrvégeket vásárolhassanak és haza hozhassanak.

A szűrcsapóknak pedig guba-csapókká átalakulása következőkép történt. A XVII. század vége felé Ungvár és Munkács tájékán a földnépének megváltozott viseletéhez képest gubákat kezdettek szőni, s azok viseletét nem csak azon környék karolta fel, hanem a vidékről összevásárolt gubák itteni eladásával a helybeli kalmár-társaság is jó üzletet csinált. Hogy tehát ezen jó kelendőségnek örvendő guba-nemű felsőruhát a nép e vidéken első kézből nyer-

hesse: Diószegi Péter és Szombati András szűrcsapók Munkács melletti Szőlős nevű helyről két-két ruszka nőt hozattak, ezekkel fonatván meg és szövetvén a gyapjut, ezektől eltanulták a guba készitést a helybeliek, s igy aztán az eddigi szűrcsapók átengedvén a szűrdarócz kelme készitést a szűrszabóknak, ők maguk gubacsapók és gubaszövők lettek; s a midőn különváltak, az eddig együtt levő czéh-leveleken is törvényes bíróság közbejöttével megosztoztak.*) A szűrszabóknak megmaradott kiváltság-levelei 1492, 1509, 1530, 1609, 1614, 1623, 1662 és 1723-dik évekről keletkeznek.

A Debreczenben készitett lábbelivel az egész alföldön kiterjedett kereskedés is igen élénk üzlet tárgya volt. A lábbeli készitők rendszabályai 1486, 1519, 1569, 1570, 1599, 1632, 1636 és 1646-dik évekről keletkeznek. — Figyelemre méltó, hogy az 1599-dik évben kiadott és 32 pontból álló kiváltságlevélben ezen szó csizma sehol elő nem fordul, hanem mindenütt saru, szekerny e, sólja s czipellő név használtatik. Jelesen a 3-dik pont alatt egyebek között ez van irva: „Tartozik az uj mester, mestersége felvételekor a czéh perselyébe adni 10 magyar frtot, ezen felül a főbirónak adjon egy szekernyét, a két czéhmesternek két őltöző keztyűt; tudományának megmutogatására pedig csináljon mester-remekben egy tüles czipellőt, egy szekernyét és egy asszonyi állatnak való sarut stb.“ Ugy látszik tehát, hogy ezen ugynevezett sutoroktól (schuster) különböztek a cothurnariusok (csizmadiák) kiknek 1604 és 1654-dik évről kiadott kiváltságlevele 3-dik árticulusa ezt tartja: Minden új mester megpróbáltassék, hogyha elégséges-e a mesterségre, következő három darab mester-remek által: Első egy száras csizma egy varrással toldás nélkül, sima sarku és egye-

*) Ez az oka, hogy a legérdekesb és legrégibb időkről szóló 1395, 1440, 1458. 1460, 1468, 1476 stb. szűrmüveseknek (lanifex) engedélyezett kiváltság-levelek, mai időben a gubacsapó czéhtársulat ládájában találhatók fel. Az 1458-ik évi szabadalom-levél Tar Imre debreczeni főbirósága idejéről keletkezik.

nes sarku legyen. Az másik egy papucs legyen, kit gyulai papucsnak neveznek, igen magas sarku, ugymint egy tenyérnyi magosságu. A harmadik darab legyen egy sólja (sandalium=czipellő) belől mind egészen bélelve és a varrása sehol ki ne lássék. A főbirónak az egy kecskebőrből csinált fekete száru csizmát megadják stb.“ Az e korszakban a köznépnél divatos bocskor művek előállításával az ugynevezett főltozó vargák foglalkozának.

Nem jelentéktelen volt e korszakban azon forgalom, mely a debreczeni ötvösök által készitett arany és ezüst művekkeli üzletből eredett. Helyszüke miatt csak némi töredékét mutatjuk fel az 1600-dik évben a városi tanács által a debreczeni ötvösöknek engedélyezett czéhrendszabályoknak, melyek eléggé tanuskodnak a felől, mennyire szokott volt a tehetősbeknél az arany és ezüst művek előállitása. Ezen czéhszabályokban hivatkozással a város régi szokására a czéhszabályok ellen vétő ötvös mesterektől behajtott birságból egy-egy rész a debreczeni egyház és iskola szükségére fordittatni rendeltetvén, midőn a 15-dik pontban az ötvösöknek az általuk készitett műdarabokért járó munkadij elszámláltatik; zománczos műről, tüzés-műről, veritékes-pohárról, öntés-műről s edények czifrábbnál czifrább módoni aranyozásáról történik emlités.

Az itt készitett fegyvernemükkeli kereskedés is, hogy nem megvetendő volt, onnan következtethető, mert az 1619-dik évben a fegyvercsizárok számára kiadott czéhszabályok szerint, a csizár-rend, mester remekben tartozott készitni egy pallost boglárral sikosan tőrfőre, egy hegyes tőrt három ujnyi toroklatjával, a rezezése pedig tizennégy szegre levén, és egy szabját apró kötő vasra.

A magyarruhától el nem maradható sinórzat, sujtás s egyéb gombkötői műveknek itten divatos készitését, a gombkötők részére kiadott rendszabályok 11-dik pontja tanusitja, melyszerint t. i. megállapittatott, hogy a remek készités legyen egy mentére való arany skófiumból kötött 16 habos gomb, ahoz való makkos gombházakkal együtt,

egy kardra való három sing és egy fertály hosszuságu szövés, arany s ezüst virággal.

IV.

Helyén látjuk az e korszakbeli népszokásról valamint a népviseletről is nehány sort ide igtatni. Helyszűke miatt a népszokások közül csak két példát, egyiket a cselédtartásra, másikat a hadbamenetelre vonatkozót idézünk. A cseléd-tartást tárgyazólag, a szegődött cseléd köteles volt szolgálati évét egészen kitölteni, ellenesetben nem követelhetett fizetést. Legalább az 1548-dik évi városi jegyzőkönyv 107-dik lapján ez van beirva: „Ötvös Albert és szolgája között ugy itélt a tanács, hogyha a szolga egész évét ki nem tölté; a gazda ősi szokás szerint semmit sem tartozik fizetni.“ Mi a hadbemenetelt illeti; régi szokása volt Debreczen város népének, hogy a czéhek mindenike zászlót, dobot tartva magának; ugy ünnepélyes alkalommal, mint bármi veszély idején, a czéhek zászló alá sorakozva indulának fegyveresen a kirendelt helyre. A debreczeni nép ugyan a régibb időkben, nem gyávaságból, hanem a város helyzetének tekintetiből nagyon ovatosan vett részt a harczviselésben, s ez ovatosság által pattantyus sánczok és keritett falak nélkül is, több izben menték meg a polgárok szeretett városukat a had furiáitól. Mert jól eszökbe vették, hogy ama pártviszályos időkben, ha ők egyik párthoz szegődnének, mi fogott volna lenni Debreczenből, ha a harcz koczkája a másik párt részére fordulna? Azt hitték — nem minden alap nélkül — hogy minden csepp vér, melyet Debreczen város népe a csatában kiontandana, özönviz gyanánt fogna a városra visszarontani. Ezért — a mennyire lehetett — kerülé is a debreczeni nép, a harczbani tettleges részvétet. Ha azonba még is megkellett lennie a fölkelésnek; de már akkor becsületbeli dolognak tartatott, emberül megállani a gáton, s ki a tábort engedelem nélkül elhagyta, elrejtődzött, vagy haza távozott; az erősen lett büntetve. — Igy p. o. az 1547-dik évi junius

23-ról be van jegyezve, hogy „a város birája Igyártó Albertnek házát és minden jószágát a város nevében lefoglaltatta, magát pedig a városból számüzte, azon okért, mivel az a táborból, törvényesen megszabott határidő előtt haza távozott.“

A népviseletet illetőleg előre bocsátjuk, hogy mig Európa nyugoti részeiben a müvelődés, s azzal együtt a ruhaviselet is — kényelmes bővség tekintetéből — a görög-római utánzásban találta forrását; addig a magyarruha viselet scythiai eredetre vezethető vissza. És mint Erdély s a részek magyaros vidékein ugy Debreczenben is e korszakban saru, testhez alkalmazott szük nadrág, térdig érő derékban megövedzett kapcsos dolmány, ujakkal ellátott hosszabb felőltöny (zeke), hidegebb évszakban a suba, mente, prémes bunda, s mind ezeket kiegészitő nemez süveg képezték a müveltebb s tehetősb polgárok ruházatát; s mig a közönségesb rendüek őltözete bőrből, szürdaróczból s vászonszövetből került ki, addig a jobb móduak bársonyt, posztót, selymet is használtak.

A bársony fajtái szin s minőség szerint: 1. veres skárlátszin és szederjesszinü, 2. zőld, kék, fekete, 3. velenczei bojtos, 4. szines virágos, 5. fekete virágos, 6. közsima ugynevezett genuai s a modonzer. A posztónak ma már többire ismeretlen csodás nevei ezek voltak: 1. velenczei skárlát (vörös), 2. gránát (kék, zőld, megyszin) 3. skarlatin (zőld és kék), 4. lazur és fajlandis, 5. közlender és mayzler, 6. karasia, 7. kentula és fodoligli, 8. morvai, 9. brazlai, 10. brassói, 11. fodor-posztó, 12. aba-posztó. — A szőrszövetek béllésnek használtattak. Mi a lenszöveteket illeti, azok voltak: finom- gallér- gyólcs; jancsár- patyolat- lengyel-gyólcs, hajtott-gyólcs, szálé-patyolat szövetek. Prém gyanánt a ruhákhoz farkas, nyest, nyuszt, róka, bárányborök szolgáltak; a mentékhez és dolmányokhoz sinórzat és gomb járulván. A tehetősbek mentéje s dolmánya sinórzatául sodrott vagy viszált és sodratlan selyem- arany- ezüst-fonalok és az ugynevezett skófium,

vagy hajszál vékony arany s ezüst fonalokból művészileg kivarrott levél alaku diszitmény lettek alkalmazva. Főrevalóul a férfiak süveget használtak, bárányborból vagy nemezből. A kalap a XVIII. század elején jött divatba. Lábbeli gyanánt szolgált a saru és szekernye. A saru ugy férfi mint nő számára használtatva hasonlitott a mai nap is divatos bakkancshoz, azon kis különbséggel, hogy szára kissé magosb volt, és hogy azon, a szij- vagy selyem-kötelék, mely által elől, a lábszárhoz szorittatott volt, bojtban végződött. A szekernye tisztán férfi viselet volt, és ennek szára, szijjal volt a lábszárhoz alkalmazva, aligha nem bocskorféle lehetett. A hosszu szárú csizma viselet a török világban lett átalánossá. A férfi lábbelinek nélkülözhetlen diszitménye a sarkantyu volt. Kézbelieül fokos és csákány, az előkelőknél nádpálcza szolgált. Különös — de igaz — hogy ezen gyönyörü magyarviselet, melyet csak magyar ember tud fesztelenül és szemnek tetszősen viselni, későbbi időkben csak a magyar közrendüeknél maradott szokásban. A sváb és szász ugyan eltanulta e viseletet, de a magyarok közül többen szoritónak találván azt, idegen nemzeti őltözettel cserélték el, csak ünnepélyes alkalomra tartván fel annak felvevését.

A férfi viseletnek kiegészitője az ember legnemesb része a fő és arcz levén; nem lesz felesleges tudnunk, hogy e korszakban valamint átalában a magyar, ugy a debreczeni polgár is a bajusz mellett szakált is hordozott. A szakál a férfiasságnak volt kifejezése. És jóllethet már Nagy Sándor korának puhuló izlése kezdé is a beretválkozást, melyet a nyugoti Európa több népei is elsajátitottak, de azért a szakál viselés sokáig fentmaradott. Habár I. Lajos király, Hunyadi János és I. Mátyás király simára borotváltaták is arczukat; de ennek daczára a főbb ranguaknál a szakál-viselés folytonosan elannyira divatos volt, hogy köztudomás szerint maga XI. Kelemen római pápa is nem elébb, mint 1700-dik évben borotváltatá arczát simára. A XVIII. század kezdetével az arcznak simára borotválása, a magyar alföldön is divatossá lőn, noha a szakálviseléshez

mint ősi szokáshoz egy ideig, még többen voltak vonzalommal. Megtetszik ez, a Nyirbátorban 1712-dik év julius 23-kán tartott zsinat azon határozatából, melynélfogva engedtetett meg a ref. predikátoroknak, hogy szakálukat leborotválhatják.*) Közelebbről, hogy Debreczen város polgárainál is átalános volt e második korszakban a szakál viselés, onnan tetszik meg, hogy — mint jelen II. kötet 383-dik lapján is olvasható — Szejdi járáskor, a bulyokpasák a debreczeni megkötözött előljárók szakálát csufságból rángatták.**) Hogy pedig e korszakban férfiaknál a szakáltalan arcz szégyennek tartatott, abból tetszik meg, mert — mint jelen II. kötet 453-dik lapján olvasni lehet — Teleky Mihály az előljárókat szakáluk elmetszésével fenyegette.

A női viseletben háziasság és izléssel párosult egyszerüség szerencsés öszhangzásban találta kifejezését. A leányok, kik régi magyar szólás-móddal hajadonoknak neveztettek (állván fejékök hajzatukban, s tőlük a nőket főkötő különböztetvén meg) ünnepélyes alkalommal gyöngyös pártában — a szűzi erény koronájában — jártak, egyébkor pedig hosszan befont hajukat lebocsátva, pántlikával diszesiték. Csillogó ékszert, boglárokat, ál-szépitő szereket nem használtak s elégnek tarták ha sima hajukat — kétfelé fonva szalagba — vállukra ereszték; mind össze is éltök tavasza jelzésére, egy rózsát tűztek hajukba, s mélabus szemérmes tekintetöknek a szüziesség öntudata adá meg azon becsülést gerjesztő kifejezést, mit a kaczérságnak, bármi drága ékszerrel cziczomázott főék sem képes megadni. S valóban reájok illett Lord Byron ama szép kifejezése, hogy „az aranynak nincsen aranyozásra szüksége.“***)

A női fejéknek, a főkötőnek — mely csak a gazdag konty fedezésére használtatott, — csipkézetből álló előrésze, a pártát utánozta, s fátyol egészité ki a főéket a fiatal

*) Tóth Ferencz: tul a tiszai ref. püspökök élete. Győr 1812. 154. l.
**) Bartha Bóldizsár krónikája. 80-dik lap.
***) Kővári László: magyar viseletek és szokások. Pest 1860. 45. lap.

nőknél; mig az idősb nők a főkötőt vagy patyolat kendővel cserélék fel, vagy csak hátul tűzték fel a fátyolt. Utrakelve a nők is a férfiakéhoz hasonló csinos süveggel ékiték fejöket.

A női ruha kelme: bársony, selyem, posztó, szőr vagy lenszövetekből állott. A női mellény vagy váll, elől, ezüst kapocscsal volt összetartva. A derékról rázsa vagy posztó szoknya folyt alá, mi lapos ránczokba volt szedve, alján egy, két, sőt három-négy rend csipke prém. A szoknyák elejét kötény födé. Övet ép ugy viseltek a nők, mint a férfiak. Lábbeli gyanánt viselték a papucsot, sólját (czipellőt) rövid száru sarut, és a török világban már hosszuszáru karmazsin piros csizmát is.

Felőltönyök volt a leányoknak az övig érő bőujju vörös, zőld vagy megyszin subicza (subácska), melynek eleje és alja ki volt hányva prémmel, s csipkével voltékesitve. A téli, posztóból, a nyári, selyem- bársony vagy lenszövetből állott. A nők mentét viseltek, nyáron menteköẗövel ponyókán hordva, télen ezüst vagy aranygombjaikkal begombolva.

V.

Szabad legyen e második korszak bezárása alkalmával e városnak a török uralom alatti idejéből, a városi polgároknak törökhözi magán viszonyairól is szót tenni. A török a magyarhazábani zsarnokoskodása idejében rendes lakását csak várakban tartván, a hódoltsági helyeken ugy csapatokban, mint egyenkint is csak gyülölt uraságának fitogtatása végett jelent meg. Igy történt az Debreczenre nézve is. Ha akár Buda, Eger, Szólnok, akár Várad felől török jelent meg Debreczenben; ő volt az ur, ugy a város köz- mint magán-helyein is. Tűrés, szenvedés iskolájában kellett magukat a szegény polgároknak edzeniök. Ozman elleni panasz csak török bíróság előtt intéztethetvén el, igen ritkán volt nyert pere a bepanaszlott török ellen a polgaroknak. Jaj volt pedig annak, ki az izgága török kö-

tölődzködéseire béketűrési sodrából kijövén, azt netalán bántalmazta. Errenézve több eset van a városi évkönyvekben feljegyezve. De a csoportokbani garázdálkodásnak is vége hossza nem volt. Igy p. o. 1646 dik év julius 29-kén Mirza tatár chán — ki magát avar chánnak is mondotta — jelent meg a Hortobágy melylyékén gyülevész hordáival, melyek között vegyesen krimi tatárok, baskirok, seldsukok, sőt cserkeszek is voltak. Mirza, fehér- veres szövetből készült csinos sátorában heverészve, beküldött Debreczenbe egy a pusztán elfogott csikóst, négy tatár kiséretében, élelmi szerekért; megtagadás esetében iszonyuan fenyegetődzvén. — Azonban a Hortobágyon sem jöhetett Mirza keresztül, mert mintegy 500 főből álló gyülevész hada, Zrinyi Miklós huszárai által meglepetve, szétveretett; nagyobb része ott levágatott. Maga Mirza is futással alig mentheté éltét; szégyennel szaladva Budára vissza a pasához. Az Árkos vizen levő hid mellett keletre eső kettős halomtól dél felé tekintve a hortobágyi pusztán a Máta szélében van egy völgy, sok apró sirdomb nagyságu halmocskákkal, mely Tatár-ülésnek hivatik. Itt lelték fel sirjukat a Mirza alatt portyászni merészlő tatárok.

Ilynemü buta portyázók pusztitásai is csatlakozván a nagy tömegekben táborozó török hadak rombolásaihoz, nem csoda ha a törököknek az országból kihajtása után, a magyar haza több vidékei pusztaságba nyulva találtattak. — Emlékezetben hagyatott, miként Tolna, Baranya s a Drávántuli három megyében csak 20,000 főből álló népesség maradott. A kis-kunságban 42 községből összesen 8, a nagykunságban 34 községből csak 6 község élte tul a török világot. Békésmegyében 61 virágzó községből csak 15 megsanyargatott falu lakosai tengeték alacsony földkunyhóban nyomoru éltöket. Nem ok nélkül jött hajdan divatba azon példabeszéd, hogy „pusztulásnak indul ottan minden, hol a török lovának patkói egyszer tapostak.“ Irva maradott, hogy „azon pusztaságon, melyet a másfél száza„dos török uralom hagyott maga után, iható viz-erek se„hol nem találtattak, s a mocsárok és tavak büzhödt vizét

„még a marha sem érintette meg.*) Sehol egy viruló fa „nem volt, melynek árnyéka az utasnak enyhelyet adott „volna. A fű és bozót oly magasra nőtt, hogyha a lovas- „ság rajta keresztül ösvényt s mintegy barázdát nem nyit, „alig fogott volna a gyalog-katona átvergődhetni azon. — „Sehol a roppant térségen egy barátságos hajlék, sőt nyo- „ma sem volt az embereknek, kivéve innitt amott a pász- „torok rozzant nádgunyhóit.“

Mennyi ezer ártatlan honfi vérével lett a magyar haza földe öntözve! miután elébb a ragadozásban telhetlen török csordák által, minden javaiktól fosztatának ki ama szerencsétlenek, kiknek — habár oly jelesek voltak is ők — alig juthatott egy könny ottan, hol országul küzdetett az élet- halál-harcz. Mennyivel többen hajtattak siralmos rabságra e hon lakói, az levén e nyomorultaknak szerencsétlen sorsuk, hogy közülök az idősbek szolgailag hajoljanak meg ozmán szeszély és önkény előtt; a fiatalabbak seregéből a nőnem török főurak háremeiben hervadjon el; a férfi-nem pedig mozlim hitre térittetve, s jancsár-csapatokba soroztatva, felbőszitve vezettessék rombolására azon földnek, melynek hantjai alá temetett ősök csontjai ily szörnyü jelenetre nem lehet, hogy fel ne háborodtak és sirjaikban meg ne fordultak legyen.

Debreczen város a zúgó viharok között is megroncsolva bár, de Isten kegyelméből okos és körültekintő előljáróinak minden áldozatra kész buzgalma folytán felmaradott; határterületét — melyhez későbbi időkben, némely örökitések kivételével egy talpalatnyi sem szereztetett — békésebb kort élvező utódainak hagyományozván.

Ah! de nem ment az oly könnyen, mint a minő kevésbe most kerül az emlékezetnek vissza merengnie a szomoru multra. De ugyan ki is foghatná fel ma már valódi nagyságukban azon szivgyötrő tusakodásokat, mik közben e város derék előljárói, a gondviselésökre bizott nép tüzhelyeit a pogány erőszak ellen megvédni törekedtek? Ki

*) Horváth Mihály Magyarország történelme. Pest 1862. negyedik köt. 191-dik lap.

foghatná fel ama vérző gyötrelmeket, melyek e város lakóit szorongaták; midőn a családfő házanépeért, az édes anya szeretett gyermekeiért, a barát barátjaért, a rokon rokonáért aggódva remegett? És ki tudná méltókép tolmácsolni ma már azon kenetteljes beszédeket, melyek a templomba felsereglett epedező nép vigasztalására, az egyházi és iskolai tanitók ihletett ajkairól, a szószékből oly édesen ömledezének? Ugy tetszik nekem mintha megértem volna ama vészteljes időket, s mintha látnám mikép a mindenfelől szorongatott városi előljárók és közpolgárok most a zsindelyes előernyőjü ódon városháznak éjszaki végén vasrostélyu ablakok által gyéren világitott nagy tanácstermébe sietve gyülekeznének föl, közre-tanácskozás végett; majd feles ajándékokkal ellátott követeiket ide is oda is küldözgetnék az ellenséges táborba, hogy megóvhassák a vésztől szeretett szülő földjüket; és mind ennyi szorongattatásaik közepette is, kegyeletök tő tárgyát a helybeli egyházat és iskolát figyelmökből soha ki nem ejtették.

Hová levének imez ernyedetlen buzgalmu férfiak, kiket a közjóérti lelkesülés oly hasznos tettekre hevitett? — Ah! ők elköltöztek, s eljutottak végzetök kimért határához; s miként a folyam sietö habjai az oceánba, a fák hulló levelei a szélbe, akként vegyültek ők is el az enyészet birodalmába, a nélkül, hogy legkisebb jutalomra is igényt tartottak volna. Mert szivök mondá, hogy ők egyedül szülőföldjük iránti kötelmöket teljesiték, s hogy a haza iránti kötelesség hiven teljesitéseért ennek érzete, a legnemesb jutalom, s ez csak tetőzve van a hálás polgártársak szives elösmerése által. Mert a hajdani Hellás és Róma dicső korából megtanulták, hogy ott, hol valódi szabadság virágzik, egy polgár sem ásitozik megkülönböztetésre, eléggé megfizetvén a közbecsülés a hazának tett szolgálatokat. — Ugy van. Soha sem történtek az emberiségre nézve nagyobb dolgok, mint a marathoni, salamisi és plateai napokon; s mégis soha sem voltak az illető polgárok távolabb azon gondolattól, hogy ama napok dicsőségének, csak némely egyesekre kellene háramolnia. Themistocles és Aris-

tides megmentették hazájokat a barbar csordáktól a nélkül, hogy csak egy borostyánt is igényeltek volna. Miltiades a marathoni csata után sürgette ugyan a népgyűlésen a tisztességtételnek számára megadását; de egy polgártárs felállva igy válaszolt neki: „Miltiades! mikor majd egyes egyedül vered a barbarokat vissza; akkor fogsz egyes egyedül érdemelni koszorukat.“

Ilynemü hazafias szellem lelkesité kicsinben e korszakban Debreczen város népét, melynek nagy szerencséje volt az, hogy egy öntetü tős-gyökeres magyar, és hazáját igazán szerető faj volt. Nincsen is nagyobb szerencsétlenség! mintha valamely várost avagy országot elegy-belegy nép özönli el, melynek sem emlékei sem hagyománya, sem politicai érzülete, sem jelleme, de még csak erkölcse sincsen. Mert a mi az életnek kedvességet és méltóságot ád, a hazaszeretet, ösmeretlen az ily emberek előtt. Ők békés időben elélnek az általuk megszállott tájék körében; de ha borul a láthatár, szedik veszik sátorfájukat, s a szives szállásadás fejében tőlük segélyt jogosan igénylő őslakosok bizalmát szépen cserbe hagyják. Ezért szoktak a törvényhozók minden jól rendezett államban nem kevés fontosságot helyezni a honositási törvények czélszerü alkotására, nehogy oly jövevényekkel árasztassék el az ország, kik arra használják jogaikat, hogy azokat eladják, s kik tapsolva üdvözlik a korlátlan hatalmot, melyet, mert alatta buján tenyészhetnek, magok is szivesen óhajtották.

Debreczen városnak e korszakbeli multjára vonatkozva, bővségesen volt alkalmunk az eddig előadottakból észlelhetni, minő átalános részvét, a személyes érdeknek a köz-érdeknél hátrább tétele, felülről jövő sugalmazás nélküli önkéntes jó akarat valának rugói ugy a városi előljárók, mint a közpolgárok müködésének is, valahányszor őket cselekvésre szólitotta fel a közérdek. Igen, mert ők nem oly tartózkodási helynek tekintették e várost, honnan meglépesedve, máshova költözzenek további szerencséjök keresése végett; hanem nézték ezt oly édes szülő-földjöknek, hol állandóul édes örömest laktak, hol nagyobb ré-

szök mint ház- és föld-birtokosok több izig föltudták vinni családjukban az örökösödés rendjét; tekintették végre e helyet oly haló-föld gyanánt, melynek kebelében fogják ők egykor kipihenhetni szeretett városukért szives örömmel tett fáradalmaikat.

A régi persák ha egy százados pálmafa alatt lovagoltak el, leszállva barmaikról, arany-lánczczal ékesiték a pálmafát, jeléül hálájoknak, hogy fáradozásukat annak árnya alatt pihenhetik ki. Miért ne mondana azért Debreczen városának mostani polgársága is hálát azon buzgó elődöknek, kik megszerezték a mai nemzedék számára az alapot, melyen a maradék a haladó kor igényeihez képest szellemi és anyagi jólétét a körülmények ildomos számbavételével munkálhassa.

Sajtó-hibák.

343	lap	16	sor felülről	Gerencz	helyett olvasd	Ferencz
346	„	17	„ „	hallhatlan	„ „	halhatlan
247	lap helyett olvasd 347					
381	lap	18	sor felülről	hadjon	„ „	hagyjon
388	lap utáni lapon a lap számot 386 helyett olvasd 389					
391	lap	4	sor felülről	nemesis	helyett olvasd	nemezis
392	„	$^{30}/_{31}$	„ „	levevet	„ „	levelet
393	„	8	„ „	degekbe	„ „	idegekbe
425	„	$^{4}/_{5}$	„ „	longis	„ „	londis
446	„	23	„ „	fegyverszünetett	„ „	fegyverszünetet
448	„	5	„ „	olygarchicus	„ „	oligarchicus
461	„	15	„ „	Ollay	„ „	Orlay
467	„	29	„ „	emlékezetbe	„ „	emlékezetben
490 és 491 lapokon				Teftedár	„ „	Defterdár
513	„	17, 18, 19. sorokban krajczár helyett olvasd dénár				
548	„	12	sor felülről	1720	helyett olvasd	1710
592	„	17	„ „	Szokolay János	„ „	Szokolay István
600	„	25	„ „	egyébb	„ „	egyéb
607	„	1	„ „	segélygyüjhetés	„ „	segélygyüjthetés

A netalán észlelendő kisebb hibákat maga is kijavitandja a jóakaratu olvasó.